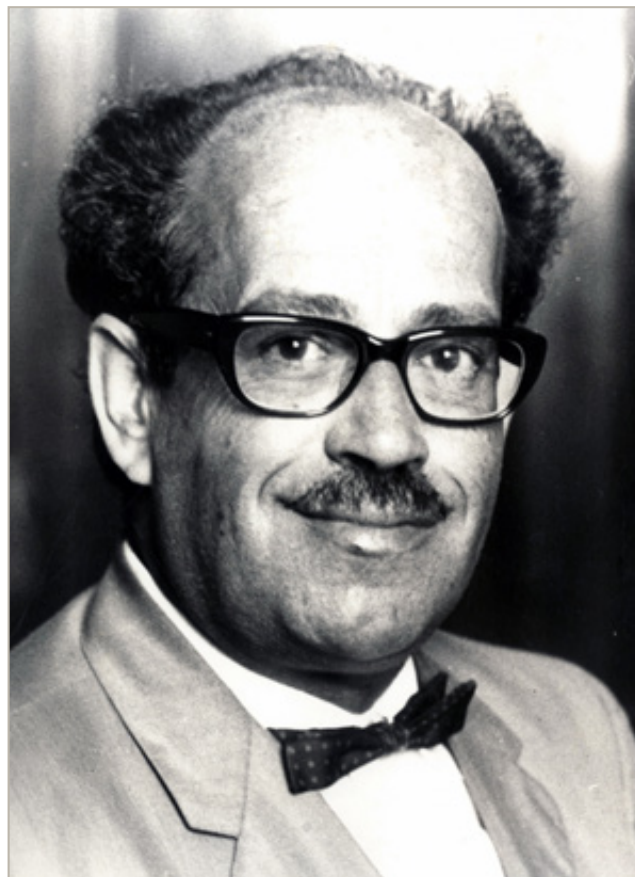

Homenatge a Miquel Tarradell (1920-1995) en ocasió del centenari del seu naixement

A cura de FERRAN ARASA, MARTA PREVOSTI, JOAN SANMARTÍ
i NÚRIA TARRADELL-FONT

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Homenatge a Miquel Tarradell
(1920-1995) en ocasió del centenari
del seu naixement

MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA, CXVI

Homenatge a Miquel Tarradell (1920-1995) en ocasió del centenari del seu naixement

A cura de FERRAN ARASA, MARTA PREVOSTI, JOAN SANMARTÍ
i NÚRIA TARRADELL-FONT

Barcelona, 2021

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Homenatge a Miquel Tarradell (1920-1995) en ocasió del centenari del seu naixement. —
Primera edició. — (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 116)
Bibliografia. — Inclou diverses obres de Miquel Tarradell: Memòria del meu temps — L'«homenot»
Bosch Gimpera — Articles publicats a *Ariel, revista de les arts*
ISBN 9788499656250
I. Tarradell, Miquel, 1920-1995. Obres. Seleccions II. Arasa i Gil, Ferran, 1956-, editor literari
III. Prevosti, Marta, editor literari IV. Sanmartí, Joan (Sanmartí i Grego), editor literari
V. Tarradell-Font, Núria, editor literari VI. Tarradell, Miquel, 1920-1995, entitat homenatjada
VII. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica.
VIII. Col·lecció: Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 116
1. Tarradell, Miquel, 1920-1995 2. Historiadors — Catalunya — Biografia
3. Arqueòlegs — Catalunya — Biografia
929Tarradell, Miquel(082.2)

L'edició d'aquest llibre ha estat possible gràcies al suport econòmic de les universitats de Barcelona i València.

© dels autors dels articles

© 2021, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: novembre del 2021

Text revisat lingüísticament per Flor edicions, SL

Compost per Flor edicions, SL

Imprès a Sistemes de Comunicació Gràfica

ISBN: 978-84-9965-625-0

Dipòsit Legal: B 18191-2021

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>.

Taula

PREFACI DELS CURADORS	7
MIQUEL TARRADELL: RETRATS PER A UNA BIOGRAFIA	9
Li dèiem Don Miguel, <i>per Gabriela Martín</i>	11
Tarradell: del seminari d'arqueologia al País Valencià, <i>per Carmen Aranegui</i>	17
La Facultat de Filosofia i Lletres de València en els anys de l'estada de Miquel Tarradell (1956-1970), <i>per Marc Baldó</i>	29
El professor Miquel Tarradell i la prehistòria valenciana, <i>per Bernat Martí</i>	45
Miquel Tarradell i les seues aportacions a la cultura ibèrica, <i>per Consuelo Mata</i>	57
Aportacions de Miquel Tarradell al món romà valencià, <i>per Albert Ribera</i>	69
Tarradell 1948-1958: la vertiginosa posada al dia de l'arqueologia del nord del Marroc, <i>per Carmen Aranegui</i>	85
Miquel Tarradell, africanista i pioner de l'arqueologia púnica a l'Occident, <i>per Joan Ramon</i>	97
Miquel Tarradell i <i>Pollentia</i> , trenta-nou anys de ciència, <i>per Jaume Cardell</i>	107
Miquel Tarradell i Mateu i els estius a Mallorca (1957-1970). Les campanyes a les necròpolis protohistòriques de la badia d'Alcúdia i la seva influència en la recerca posterior, <i>per Jordi Hernández</i>	115
Miquel Tarradell: una lectura contextualitzada de <i>Nosaltres, els valencians</i> , <i>per Xavier Ferré</i>	135
«Notes a l'entorn de Verdagner»: un text inèdit de Miquel Tarradell (1945), <i>per Xavier Ferré</i>	161
MEMÒRIA DEL MEU TEMPS (MIQUEL TARRADELL I MATEU)	179
Presentació dels editors, <i>per Núria Tarradell-Font i Joan Sanmartí</i>	181
Memòria del meu temps	183
L'«HOMENOT» BOSCH GIMPERA	255
Presentació dels editors, <i>per Núria Tarradell-Font i Joan Sanmartí</i>	257
Text enviat per Miquel Tarradell a Josep Pla el 23 d'agost de 1967	259
Carta de Josep Pla a Miquel Tarradell del 15 d'abril de 1967 (transcripció i imatge)	271
Carta de Miquel Tarradell a Josep Pla del 17 d'abril de 1967	275
Carta de Josep Pla a Miquel Tarradell del 22 d'abril de 1967 (transcripció i imatge)	277

ENTRE ELS PRIMERS ESCRITS DE JOVENTUT DE MIQUEL TARRADELL.	
ARTICLES PUBLICATS A <i>ARIEL</i> , REVISTA DE LES ARTS	279
Entre els primers escrits de joventut de Miquel Tarradell, <i>per Marta Prevosti</i>	281
Adeu	283
Notes sobre llibres	284
Sobre Joaquim Sunyer	285
Proximitat de Boticelli	286
Una posició	287
Les arts plàstiques en el Montserrat actual	288
Notes sobre llibres	290
El valor de la pintura catalana actual	291
La pintura de Mallol Suazo	293
Notes sobre llibres	294

Prefaci

Miquel Tarradell va ser una de les grans personalitats de la cultura catalana del segle xx, tal com li ho fou reconegut, encara en vida o després del seu traspàs, amb distincions com la Creu de Sant Jordi o el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, o bé, en un àmbit més estrictament professional, amb la publicació dels volums d'*Homenatge* editats pels seus alumnes barcelonins (1993) i valencians (1995). Tots ells eren ben merescuts, car el professor Tarradell havia destacat alhora com a investigador en el camp de l'arqueologia, com a docent universitari, com a escriptor i com a animador cultural i defensor d'una idea de país i de cultura que encara hem de reivindicar en l'actualitat en unes circumstàncies històriques difícils per als Països Catalans.

El fet que el 2020 fos l'any del centenari del seu naixement proporciona una ocasió excel·lent per recordar la seva figura i la seva obra amb una sèrie d'activitats que les condicions sanitàries han obligat a modificar en el format o en el temps. Així, a finals del 2020 la Universitat de València va poder celebrar, per via telemàtica, un primer col·loqui en què es van analitzar diverses facetes de l'activitat de Miquel Tarradell en el camp de la recerca i de les activitats culturals. L'acte homòleg previst a Barcelona, a l'Institut d'Estudis Catalans, es va posposar al 2021 amb l'esperança de poder celebrar-lo de manera presencial (i en el moment d'escriure aquestes ratlles està previst per a finals d'any). Els organitzadors d'aquests actes vàrem pensar que les diferents conferències mereixien ser publicades, i aquest és l'origen del volum que el lector té ara a la pantalla o potser a les mans.

Paral·lelament, la filla gran de Miquel Tarradell, Núria, havia estat transcrivint i endreçant les memòries del seu pare, les quals, tot i ser inacabades, són un testimoni de primera fila sobre una època, la de la seva infància i primera joventut, que ara pot semblar inconcebible per a les noves generacions. I també sobre un barri, la Barceloneta, del qual no queda res amb la fesomia social i cultural que es descriu en aquest text de Tarradell. Es tracta, a més, d'un testimoni escrit amb l'elegància —sovint la passió i sempre l'estil inimitable— de l'autor. Inimitable, però de ben segur adaptable, ja que, com el lector podrà constatar en aquest mateix volum, el gran Josep Pla no va dubtar a incorporar al seu *homenot* sobre Bosch Gimpera una gran part del text que Tarradell, amb un propòsit merament informatiu, li havia fet a mans. Ens va semblar que era una bona idea incloure aquests textos en aquest llibre i avançar d'aquesta manera una mica més en la publicació de l'obra inèdita de M. Tarradell.

Diem «avançar», no «completar», perquè encara resta un volum important de documents inèdits sortits de la seva ploma que tenen un interès evident però que, per raons diverses, no s'han pogut incloure en aquest volum. D'una banda, la correspondència: per exemple, les cartes al professor

García y Bellido, que la família d'aquest darrer ha posat amablement a la nostra disposició; o les que va produir la seva llarga amistat amb Joan Fuster. N'hi ha, però, moltes més, amb diferents col·legues i intel·lectuals, que mereixen un estudi aprofundit en un volum a part, en què apareguin també els textos dels corresponents.

A més de la correspondència, a la Universitat de València i també entre els papers conservats a Barcelona hi havia una documentació important sobre les excavacions dirigides pel Dr. Tarradell a la plaça de la Reina d'aquesta ciutat, d'un gran interès científic, especialment per a les fases inicials de la ciutat romana. Els resultats havien estat difosos des dels anys seixanta, ja que desmuntaven certes idees sobre l'origen de la ciutat que la feien continuadora d'un suposat nucli ibèric (*Tyris*), que mai no va existir. Tanmateix, la documentació detallada de base, la memòria d'excavació, romanien encara inèdita. Aprofitant també l'ocasió que ofereix el centenari del naixement de Tarradell, la Universitat de València l'editarà en un volum de la sèrie de monografies «Saguntum-Extra». I a tot això encara podem afegir la documentació sobre els treballs fets al Marroc, que ha estat estudiada i recopilada per un equip de la Universitat de Cadis, encapçalat per José Ramos i Darío Bernal. Es troba en curs de publicació en el moment de redactar aquestes ratlles.

També ens ha semblat oportú republicar en aquest llibre la dotzena de pàgines que el doctor Tarradell va publicar a la revista *Ariel*. Permeten comprendre el caràcter polifacètic del personatge, la seva lucidesa i la seva empenta.

El resultat de tot això no exhaureix el llegat documental del professor Tarradell. Apareixeran altres publicacions, sobretot relacionades amb la seva recerca arqueològica, i potser també una biografia completa i extensa, perfectament justificada per una personalitat tan brillant, polifacètica i inclassificable com fou la de Miquel Tarradell.

Barcelona, maig de 2021

Miquel Tarradell: retrats per a una biografia

Li dèiem Don Miguel

Gabriela Martín¹

Universidade Federal de Pernambuco (Brasil)

A l'antiga Facultat de Filosofia i Lletres de València érem gairebé tot noies, a diferència del pis de sota, on s'impartia Dret i regnaven els nois amb poquíssimes dones. Estic parlant dels anys cinquanta, i en aquesta època la paraula *dones* era dura, poc elegant, i *senyoretetes* resultava ja cursi. Ens dividíem entre les antigues alumnes del Col·legi Loreto i de les Teresianes, algunes privilegiades del Sagrat Cor i les poques de l'Institut Femení de Sant Vicent Ferrer. Només cal veure les orles de l'època: en la meua, per exemple, apareix l'efígie de dues monges, un capellà i un home, la resta d'alumnes somrients i emparamentades amb una toga que rarament usarien de nou. Una falla de l'època plantada a la plaça de la Universitat mostrava una reproducció del claustre renaixentista des del qual les noies amb canyes tractaven de pescar des del primer pis els homes de la Facultat de Dret. L'escena masculista, es diria avui, no és pròpiament certa, ja que rarament —no dic que no hi hagués excepcions— els futurs picaplets es van casar amb noies sortides del primer pis: prou feina els havia costat ser advocats per no casar-se amb una princesa de la llar de família benestant, de preferència amb una raonable herència i un aixovar d'aparador.

Aquest preàmbul és per explicar una mica el panorama que el Dr. Miquel Tarradell i Mateu es va trobar en prendre possessió de la càtedra d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica a la Facultat de Filosofia i Lletres de València. A la vida, de vegades, importen més les petites coses que les grans, i molts anys després em va comentar que li havia estranyat que li diguessin Don Miguel, pel costum a la Universitat de Barcelona d'utilitzar el terme *Doctor* per anomenar els professors, però a la Universitat valenciana es tractava els professors de *Don*, fossin catedràtics o no.

Vaig ser la seva primera alumna i l'única d'aquella orla en què apareix la foto de Don Miquel Tarradell i també de Doña Olimpia Arocena, que va ser professora adjunta de la càtedra. Després arribarien els pesos pesants com Mila Gil-Masarell, Carmen Aranegui i Enric Llobregat; totes dues serien catedràtiques a València, i Llobregat, director del Museu d'Alacant, però encara havien de passar alguns anys perquè el panorama arqueològic de la Facultat de Filosofia prengué aires més moderns.

Les paraules de Joan Sanmartí (2020) són il·lustratives quan escriu que l'antiga Facultat de Filosofia de València «es caracteritzava essencialment per la grisor i mediocritat d'una part important del professorat» fins a l'arribada del nou grup de catedràtics a partir de la segona meitat dels anys cinquanta; amb ells es va iniciar un procés que transformaria la Facultat en una de les més respectades d'Espanya, i des d'aquí agraeixo la citació al professor Sanmartí.

1. gabrielamartinavila@gmail.com

Si bé els articles dedicats a la trajectòria de Miquel Tarradell estan molt ben documentats, articles tant d'investigadors catalans com valencians, les línies que aquí li dedico en el centenari del seu naixement són més personals, són un complement del que ja vaig escriure sobre ell fa vint-i-cinc anys amb motiu del volum d'homenatge que se li va dedicar als *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia (Saguntum)*, revista que havia fundat el 1962. Per això aquestes línies tot just pretenen ser un annex del que encara recordo abans que m'oblidi de tot.

El professor Tarradell va inaugurar una relació amb els seus alumnes més propers molt diferent i única pel que seria propi de l'època. Va ser així com vaig freqüentar casa seva a València i ell, amb la seva dona, també va venir a casa meva; d'aquestes trobades em queden alguns records inoblidables. Matilde es va emocionar a l'escoltar a casa meva per primera vegada la cançó que seria famosa *Al vent*, de Ramon Pelegero quan encara no era Raimon, només el Xiquet de Xàtiva que va dedicar també a la meva filla Marcia la inèdita *Cançó per a una xiqueta de huit dies*.

La meva amistat amb Don Miguel va sobrepassar els límits de la relació professor-alumna: va ser padrí de bateig de la meva filla i, ja instal·lat a Barcelona, el vaig visitar cada any, de vegades amb els meus dos fills adolescents. Tarradell donava molta importància a la formació i continuïtat acadèmica dels fills dels seus antics alumnes i amics, així que lamento profundament que no arribés a saber del doctorat de Marcia en Literatura per la Universitat de València i de Paulo, que es va doctorar en Arquitectura a la Universitat Politècnica de Barcelona.

El qualificatiu de professor afable i proper que li concedeix Joan Sanmartí és totalment apropiat. És clar que va patir ingratituds i incomprendiments que va encaixar amb certa amargor però, sense donar-los gaire importància. Només el vaig veure realment enfadat una vegada, en ocasió d'un viatge de fi de carrera a Egipte quan tres babaues de l'excursió no es van presentar a l'autobús que ens portaria del Caire al port d'embarcament i que després van arribar més tard, acompanyades d'uns nois que les van portar amb cotxe. M'ho va comentar Matilde, que mai no l'havia vist tan indignat i sobretot preocupat. Les noies van arribar sanes i salves però ens va quedar l'ensurt que s'haguessin perdut en una ciutat de la mida del Caire.

De la perfecta relació personal i acadèmica de Don Miguel amb Matilde Font, la seva dona, ja han escrit Sanmartí i Llobregat bastant millor del que jo pugui fer, així que em veig obligada a tornar al que és anecdòtic. Recordo que Mila Gil-Mascarell i jo els dèiem en broma, durant les excavacions de la Serreta a Alcoi, que ells eren un mal exemple per als joves, perquè la família i el matrimoni no eren el quadre exemplar que ells presentaven. Matilde era una persona molt intel·ligent, però tímida i discreta, de manera que era necessari conviure amb ella per conèixer-la, i no hi ha res millor per a això que la intimitat d'una acampada d'excavació arqueològica. També vaig tenir el privilegi de conviure amb ella anys seguits a Alcúdia (Mallorca) als estius de la Fundació Bryant i durant les excavacions a la Cova Ampla del Montgó, a Xàbia. La seva inclinació arqueològica era cap al món púnic, i em consta que preparava una tesi doctoral sobre aquest tema. Abans d'instal·lar-me al Brasil li vaig regalar la meva toga de doctora amb la condició que em convidés a la defensa de la seva tesi, però desgraciadament me la va tornar després de la mort del seu fill Francesc dient-me que ja no tenia ànim per poder usar-la un dia.

Aprofitant un any sabàtic amb beca de recerca que les generoses universitats federals brasileres concedien als seus professors, vaig poder instal·lar-me en un estudi que em va llogar Felícia, la seva amiga d'infància, a l'avinguda del Príncep d'Astúries de Barcelona. Vaig tenir així l'oportunitat de participar més del dia a dia del meu antic professor, amb ell i amb les seves filles, Núria i Lali, a qui coneixia des que eren nenes. Durant les nostres trobades a Barcelona conversàvem molt de tot, i algunes vegades

també d'arqueologia. Em va explicar que escrivia un llibre que anomenaria *Les Rambles*. «De què tractarà?» «De coses, de gent», em va respondre.

La innegable capacitat de síntesi de Tarradell no sempre va ser ben compresa per alguns crítics de gabinet ranci, que volien titllar-lo de superficial en les seves conclusions. El seu esperit pancultural l'induïa a pensar la cultura sense fronteres i a alliberar la prehistòria mediterrània de les fronteres provincials i provincianes del búnquer barraqueta i tants altres búnquers. Segurament, una de les seves idees més brillants són les seves reflexions al voltant de la cultura i el poblament del que va anomenar «cercle de l'estret de Gibraltar», tema reprès per Carmen Aranegui i que ha tingut àmplia repercussió internacional.

La desmitificació de l'element grec a la Marina d'Alacant, particularment a la regió de Dènia-Xàbia, va ser també una formulació «atrevida» contra l'arrelat romanticisme que emanava de l'*Ora Marítima* i la dualitat Hemeroskopeion-Dianium. L'arqueologia en aquesta regió ens donava una base ibèrica sòlida desmuntada o absorbida per la romanització. En aquesta estratigrafia s'intercalava un estrat imaginari i ideal que seria el món grec i fins i tot púnic, però que la freda estratigrafia real ens negava. Fins i tot a Don Lluís Pericot, que va presidir el meu tribunal de tesi, tampoc li va agradar la meua posició, que era també la de Tarradell, i va comentar que els joves de llavors teníem molt poca imaginació al no voler veure «allò grec» a la Marina de Dènia.

Desmuntar vells mites de passades erudicions basats en documents dubtosos era una cosa que Tarradell sabia fer molt bé i que, a més, el divertia. Quan escrivia la meua tesina sobre la terra *sigillata* de Sagunt i vaig posar en dubte que les referències als famosos «fangs saguntins» no fossin un elogi, sinó tot el contrari, per part de Marcial i Juvenal, li va encantar la possibilitat de poder contradir els erudits del Camp de Morvedre. A la fi dels anys cinquanta, Don Pío Beltrán Villagrasa era director del petit Museu de Sagunt, situat a la part alta del castell. Catedràtic de matemàtiques a l'Institut Vicens Vives de València, era també un il·lustre numismàtic capaç de classificar monedes al tacte, sense necessitat de mirar-les. Els diumenges anava sempre al museu i jo l'acompanyava. Va ser així que vaig prendre el meu primer contacte amb la terra *sigillata* que es guardava en unes caixes de cartró. Don Miguel venia de vegades i em va instar a classificar aquelles ceràmiques. El tema dels fangs saguntins sortia a col·lació en aquelles trobades en què brillava l'erudició de Don Pío. *Trabajos de Arqueología*, número 10 dels *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, va ser dedicat per iniciativa de Tarradell a Don Pío en complir vuitanta anys.

Crec que alguna cosa vaig aprendre de la seva capacitat de síntesi quan vaig aconseguir, en el llibre *Pré-història do Nordeste do Brasil*, reunir en menys de cinc-centes pàgines un territori d'un milió i mig de quilòmetres quadrats. El concepte d'«assaig de síntesi» que va formular en el seu llibre *El País Valenciano del Neolítico a la iberización. Ensayo de síntesis* (1963), em va servir de base teòrica sobre el valor científic d'escriure un manual.

Amb el seu concepte d'una prehistòria sense fronteres polítiques, vaig publicar també *Côa e Seridó: dois rios na Pré-história* en col·laboració amb Antonio Martinho, que va dirigir el Parc de Foz-Côa (Portugal) durant anys, i Anne-Marie Pessis, investigadora francesa de l'art rupestre brasiler. En el prefaci d'aquest llibre, Niède Guidon, que ha dirigit durant quaranta anys les excavacions arqueològiques al Parc Nacional Serra da Capivara (Brasil), discorre precisament sobre la similitud de les estratègies de supervivència dels éssers humans davant els reptes ambientals entre regions distants.

Abans d'acabar aquest breu homenatge dedicat a Miquel Tarradell, vull dedicar unes línies a Enric Llobregat Conesa, que va mantenir una relació molt estreta, com a col·lega i investigador, amb el seu antic professor i que em sembla que mereix un comentari a part. A l'inici de la seva carrera a la Facultat

de Filosofia i Lletres de València no era, com a alumne, pres molt seriosament especialment per les seves col·legues femenines, que preferien la brillantor de Ramon Pelegero, de qui era contemporani a les aules i una mica rival. Era massa formal fins i tot per a aquells anys seixanta. Somiava amb una arqueologia romàntica al Pròxim Orient, i van començar a dir-ne l'«Orientalista» o «Enriquito el Semítico». Però per sota de les fantasies orientals i les túniques que li agradava vestir a casa, apuntava una ment superdotada, i Tarradell ho va captar de seguida. Poliglota, estudiós com ningú, autodidacta en molts dels seus coneixements, excel·lent dibuixant i arqueòleg minuciós, va aconseguir gairebé tot el que es va proposar, i dic «gairebé» perquè rivalitats mesquines van deixar deserta la càtedra de Prehistòria a la qual es va presentar a València. La Universitat va perdre el que hauria estat un gran professor, guanyat pel Museu Arqueològic d'Alacant, on va ser director fins a la seva defunció. El seu orgull no li va permetre presentar-se de nou a la Universitat de València. Em va dir personalment que no l'havien volgut una vegada i que no ho tornaria a intentar. La meua amistat amb Enric Llobregat i Helena Reginard, la seva dona, va ser fraterna, i m'omple de satisfacció que el meu fill Paulo i el seu David siguin amics fins avui.

Enric Llobregat va aconseguir el seu somni oriental amb ajuda del Sr. Vicente Vilar Bueso, rector del Col·legi del Patriarca a València, llatí i també arqueòleg, que havia excavat ni més ni menys que a la ciutat de Jericó. Va tornar de la seva estada a la Casa de Santiago, a Jordània, més madur i més realista, ja que el món ibèric —contestà— estava necessitant bons especialistes. Posteriorment, Tarradell ens va aconseguir una beca del Ministeri d'Afers Exteriors per seguir una investigació al Marroc, a Enric sobre l'edat del bronze i a mi sobre les ceràmiques romanes de la Mauritània Tingitana. Va ser en aquesta oportunitat que vaig conèixer Maimon Tetuaní del Museu de Tetuan i la seva dona Remei, espanyola cristiana, que em va acompanyar en una part del viatge. L'amistat de la família Tarradell amb la de Maimon la vam heretar també els seus alumnes, com va passar amb mi i amb Enric i més tard amb Carmen Aranegui.

Enric era de natural proper i tendre amb els seus amics i amigues, però podia ser molt dur i fins i tot cruel quan sentia que era incomprès o desconsiderat. La seva relació amb Tarradell sempre va ser de mutu respecte encara que la seva amistat va patir alts i baixos, menys per part de Don Miguel que d'Enric, que se sentia poc estimat pel seu antic professor o menys preferit davant el grup de col·laboradores que amb ell treballaven. Com observà Sanmartí, una part molt important del seu alumnat més distingit van ser dones.

Enric Llobregat era un home religiós, però la seva religió, em sembla, era més estètica que real, i soc testimoni del seu fervor religiós tant a la mesquita de Còrdova com durant la processó de Corpus al claustre del Col·legi del Patriarca, a València. Bibliòfil obsessiu, va arribar a reunir tants llibres que va haver de llogar un altre pis per acomodar la seva biblioteca; per això la crueltat de la malaltia que el va destruir em recorda els versos de Jorge Luis Borges:

*Nadie rebaje a lágrima o reproche
esta declaración de la maestría
de Dios, que con magnífica ironía
me dio a la vez los libros y la noche.*

Vaig fer tots els esforços possibles perquè Tarradell i Llobregat vinguessin al Brasil i participessin en un cicle de conferències a la Fundació Museu de l'Home Americà - Fumdam, de la qual encara soc una de les directores, per conèixer el Parc Nacional Serra da Capivara, Patrimoni Mundial de la Unesco, però no es van atrevir a venir. Tarradell per la seva precària salut, i Llobregat perquè, després

de pensar-s'ho molt, em va dir que era massa mediterrani i no aconseguia sortir de l'estret de Gibraltar. Sí que van venir, però, temps després, els catedràtics Carmen Aranegui i Valentín Villaverde, de València; Manuel González Morales, de Cantàbria; Mauro Hernández, d'Alacant; Pilar Utrilla, de Saragossa, i Rafael Fernández, del Museu de la Valltorta (Castelló), que, convidats per la Fumdham, van poder visitar les extraordinàries pintures rupestres del Parc. Un exemple més de la universalitat de la prehistòria, concepte que tant agradava al professor Tarradell.

Miquel Tarradell va ser un home bo que procurava ajudar els altres en la mesura de les seves possibilitats. Dit això, qualsevol altre atribut que se li vulgui donar té menys valor. El suïcidi del seu fill amb només setze anys el va portar amb gran enteresa, però la mort prematura de Matilde el feu trontollar molt, encara que sense arribar a enderrocar-lo. Es va fer més bohemí, més noctàmbul —també perquè de dia atenia el seu pare, que patia demència senil feia trenta anys. Va ser un fill exemplar: mai va voler internar-lo malgrat els consells d'amics i familiars. «És casa seva i, encara que no s'assabenti de molt, d'alguna cosa sí que s'assabenta», justificava.

El vaig visitar una vegada més l'any anterior a la seva mort i em va explicar que havia estat molt malalt, però que «havia ressuscitat». «La convido a passejar i prendre un cafè amb un vell que gairebé no pot caminar», em va dir. Però sí que podia: caminem pausadament per la Barceloneta com vells amics que érem, ja que tampoc ens separaven tants anys. «Ens hauriem de tutejar, no?», m'havia repetit en diverses ocasions, i la mostra de confiança m'omplia d'orgull. Però ja no em sortia, perquè per a mi sempre seria Don Miguel.

BIBLIOGRAFIA

- ARANEGUI GASCÓ, Carmen (2000). «El profesor Miquel Tarradell y su contribución a la investigación sobre la cultura ibérica». A: BLÁNQUEZ, Juan Roldán (ed.). *La cultura ibérica a través de la fotografía de principios de siglo: el litoral mediterráneo*. Madrid: Patrimonio Nacional, p. 163-168.
- ARANEGUI GASCÓ, Carmen (2011). «Miquel Tarradell, en el centenari de Jaume Vicens Vives: Tarradell a la Universitat de València». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXII, p. 337-347.
- LLOBREGAT I CONESA, Enric (1988). «Miquel Tarradell: nacionalista, arqueòleg i historiador». *Revista de Catalunya*, núm. 22, p. 25-36.
- MARTÍN, Gabriela (1968). «La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion; estudio arqueológico de la zona Denia-Jávea (Prólogo de M. Tarradell)». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, núm. 3. València: Universidad de Valencia.
- MARTÍN, Gabriela (1995). «Miguel Tarradell en Valencia». *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia. Volum d'homenatge al Professor Dr. Miquel Tarradell i Mateu*, núm. 28, p. 14-20.
- MARTÍN, Gabriela (2013). *Pré-história do Nordeste do Brasil*. Edufpe, Recife, 5a ed. (1a ed., 1998).
- MARTINHO, Antonio; MARTÍN, Gabriela; PESSIS, Anne-Marie (2017). «Côa e Seridó: dois rios na Pré-história». Edufpe, Recife. <<http://www.loja.edufpe.com.br/portal/spring/livro/detalhe/486>>.
- SANMARTÍ, Joan (2020). «En el centenari del naixement de Miquel Tarradell i Mateu: un arqueòleg al servei dels Països Catalans». *Auriga. Revista de divulgació i debat del món clàssic*, núm. 102, p. 4-13.

Tarradell: del seminari d'arqueologia al País Valencià

Carmen Aranegui Gascó²
Universitat de València

1956

Quan Tarradell (1920-1995)³ va guanyar la càtedra d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica de la Universitat de València, va obtenir una destinació de què tenia referències directes a través del seu mestre Pericot (1899-1978), catedràtic d'aquesta universitat entre el 1927 i el 1933, bon coneixedor i particip de les iniciatives arqueològiques locals. El Laboratori d'Arqueologia de la Universitat funcionava des del 1921 i el Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació (SIP), des del 1927. Totes dues van ser institucions amb més voluntat que mitjans que van reunir col·laboradors amb els quals es plantejava el desenvolupament de les excavacions i la seva difusió científica internacional a través de l'*Archivo de Prehistoria Levantina*, el primer volum del qual va ser publicat el 1928 i al qual es van sumar les monografies de la *Serie de Trabajos Varios del SIP* de l'any 1936 en endavant. El 1956 el director del SIP, Fletcher (1912-1995), i el subdirector, Pla (1922-1988), havien elevat la professionalitat del Servei i seguien treballant sobre la memòria de la Bastida de les Alcusses (Fletcher, Pla, Alcácer, 1965), el primer poblat ibèric excavat en extensió amb inventari de troballes assignades a més de tres-cents habitacions, i, a més, acabaven de culminar amb èxit el *Corpus Vasorum Hispanorum* d'Edeta-Llíria (Ballester *et al.*, 1954), amb la qual cosa ocupaven la capçalera del rànquing d'iberistes, referència identitària sentida amb passió pels valencians des del segle XIX com a contrapunt al passat romà (Aranegui, 2020: 529-537).

A la ciutat hi havia la societat cultural Lo Rat Penat (1848), presidida per González Martí (1877-1972) des del 1948, i el Centre de Cultura Valenciana (1915), encara molt impregnats del regionalisme autocomplaent que va representar Llorente Falcó (1869-1949) i que havia triomfat en l'Exposició Regional Valenciana del 1909, promoguda per l'Ateneu Mercantil. Finalment, l'Ajuntament comptava amb l'arqueòleg municipal Llorca, director del seu Servei d'Arqueologia des del 1948.

A la Facultat de Filosofia i Lletres, *Saitabi* era la revista de la secció de lletres des del 1940, mentre que la dinàmica literària seguia girant al voltant de l'*Aula Mediterráneo*, presidida pel catedràtic de Literatura Espanyola, Sánchez Castañer (1908-1992), amb la tertúlia de *Los Nocturnos* freqüentada per poetes i escriptors inquiets i desperts, que, d'alguna manera, va inspirar la creació el 1959 de l'Aula Ausiàs March

2. Carmen.Aranegui@uv.es

3. S'indiquen les dates biogràfiques de les persones mortes el primer cop que apareixen en el text.

per a la recuperació de la literatura i la llengua catalanes, aula des de la qual Tarradell va estrènyer la seva amistat amb Dolç (1912-1994), Fuster (1922-1992), Andrés Estellés (1924-1993), Ventura (1924-1998), Sanchis Guarner (1911-1981), així com amb estudiants en el cas de Valerià Miralles (1939-1997), Cucó (1941-2002), Eliseu Climent, Raimon, Josep Vicent Marquès (1943-2008), Joan Francesc Mira i altres.

Tarradell va arribar a València després d'haver exercit durant vuit anys (1948-1956) la direcció de les excavacions del Protectorat espanyol del Marroc i del Museu de Tetuan, període durant el qual va poder gaudir d'estades a Nova York i a París que van ampliar el seu horitzó intel·lectual, especialment cap al panorama francès amb el qual va estar en contacte també al Marroc i que era innovador llavors en els estudis històrics respecte al panorama alemany. D'aquesta manera, va reforçar el seu sentit crític per desmitificar les bases argumentals de les visions del passat establertes com a oficials, com bé va exposar Tarradell (1975: 381-406) respecte a Schulten en un dels seus magistrals articles.

Quan la ciutat es va recuperar de la riuada que va inundar València a l'octubre del 1957, el nou professor, amb la seva significativa corbata de llacet i el seu Volkswagen de segona mà (fig. 1), va ocupar la vacant que havia deixat a la Facultat de Filosofia i Lletres Ballesteros Gaibrois (1911-2002) després del cessament de Gozalvo París (1874-1951), amb l'esforçada continuïtat de la seva ajudanta Arozena Torres (1902-1971), i ho va fer amb el seu proverbial esperit emprenedor i el suport de la Delegación de Excavaciones de Zona implícita en el càrrec. En una llicenciatura que encara tenia l'estructura generalista de les facultats de lletres, va aconseguir que l'arqueologia fos assignatura obligatòria, i l'epigrafia i numismàtica, optatives. Va ser elegit degà per la Junta de Facultat el 1964, però va dimetir el 1965 per ingerències del governador Rueda Sánchez Malo (1911-1975). Tarradell va innovar les classes teòriques i pràctiques i va plantejar programes d'excavacions que van atraure un reduït nombre d'estudiants joves, als quals va tractar amb la familiaritat característica del «seminari de Tarradell». No era exactament un equip, sinó un grup vocacional unit a un líder que dispensava

cordialitat i ensenyava fora de l'aula a qüestionar el que llavors es donava per fet, sense importar el període o tema que es tractés (fig. 2). Aquest seminari va transformar les antigues tertúlies doctes en espais de diàleg sobre les «arrels» de la història, que molt aviat es van concretar en la separació del Bronze Valencià de la cultura de l'Argar (Tarradell, 1958: 111-126).

Però, de cara al públic, el capítol més aconseguit d'aquests debats va ser el que va provar la fundació romana de *Valentia* (138 aC) amb el consens d'un ampli sector d'especialistes, inclòs l'esmentat arqueòleg municipal, els quals anteriorment no havien sortit al pas de la popular *Tyris* «ibèrica» d'Aviè (*OM*, 482). L'Ateneu Mercantil va acollir sessions públiques que es poden qualificar d'històriques (d. a., 1962), ja que van consensuar el que indicaven els nous estudis del subsol de la capital, que ni l'erudició ni l'acadèmia van rebatre, deixant aïllats els creients en *Tyris*, etiquetats col·loquialment com a *búnquer barraqueta*. Totes aquestes comunicacions es van reunir al primer número de la revista *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* (Tarradell, 1962: 5-34) (fig. 3).

FIGURA 1. El professor Miquel Tarradell en la seva etapa valenciana. Arxiu SIP.

FIGURA 2. M. Tarradell, M. Font, G. Martín Àvila, R. Barceló, H. Reginard i E. Llobregat, 1968. Arxiu E. Llobregat.

Un altre topònim que va desaparèixer del sempre esmentat per Tarradell com a País Valencià va ser *Lauro* (Apià, *BC I*, 510-511) a la vista de la dispersió de les encunyacions de la seva seca ibèrica, concentrades al Vallès Oriental i absents al voltant d'*Edeta-Llíria* (Tarradell, 1965: 9-13; Guàrdia, 2015: 51-86).

Tarradell va trobar una gran complicitat en la persona de Pío Beltrán Villagrasa (1889-1971) (vegeu *PLAV* 10, 1970), matemàtic, expert en numismàtica i en lingüística ibèrica, responsable del Museu de Sagunt i impulsor del Centro Arqueológico Saguntino. No obstant això, no va arribar a excavar a l'antiga ciutat sobre la qual els seus primers deixebles van fer estudis de fonts i materials. També va comptar amb el ple reconeixement de cronistes i arqueòlegs valencians, com Soler García (1905-1996), que li va brindar la primera notícia científica del tresor de Villena (Tarradell, 1964: 3-12), així com amb la simpatia de Martínez Morellà (1915-1983) i de Francesc Giner (1924-2014), cronistes d'Alacant i de Cullera respectivament.

Un altre tema qüestionat amb decisió per Tarradell va ser el d'*Hemeroskopeion-Dianium*, novament per dissentir de les fonts escrites (Estrabó III, 4, 6-8), curiosament recopilades per Chabàs (1844-1912), insigne arxiver i historiador (Aranegui, 1996: 13-27). La tesi de Martín Àvila (1969) (fig. 4) va constituir el número 3 dels *PLAV*, amb un títol que no deixava escletxa a la presència grega en el lloc, on, a diferència dels casos de *Valentia* i *Saguntum*, no s'havien fet excavacions recents, excepte en el

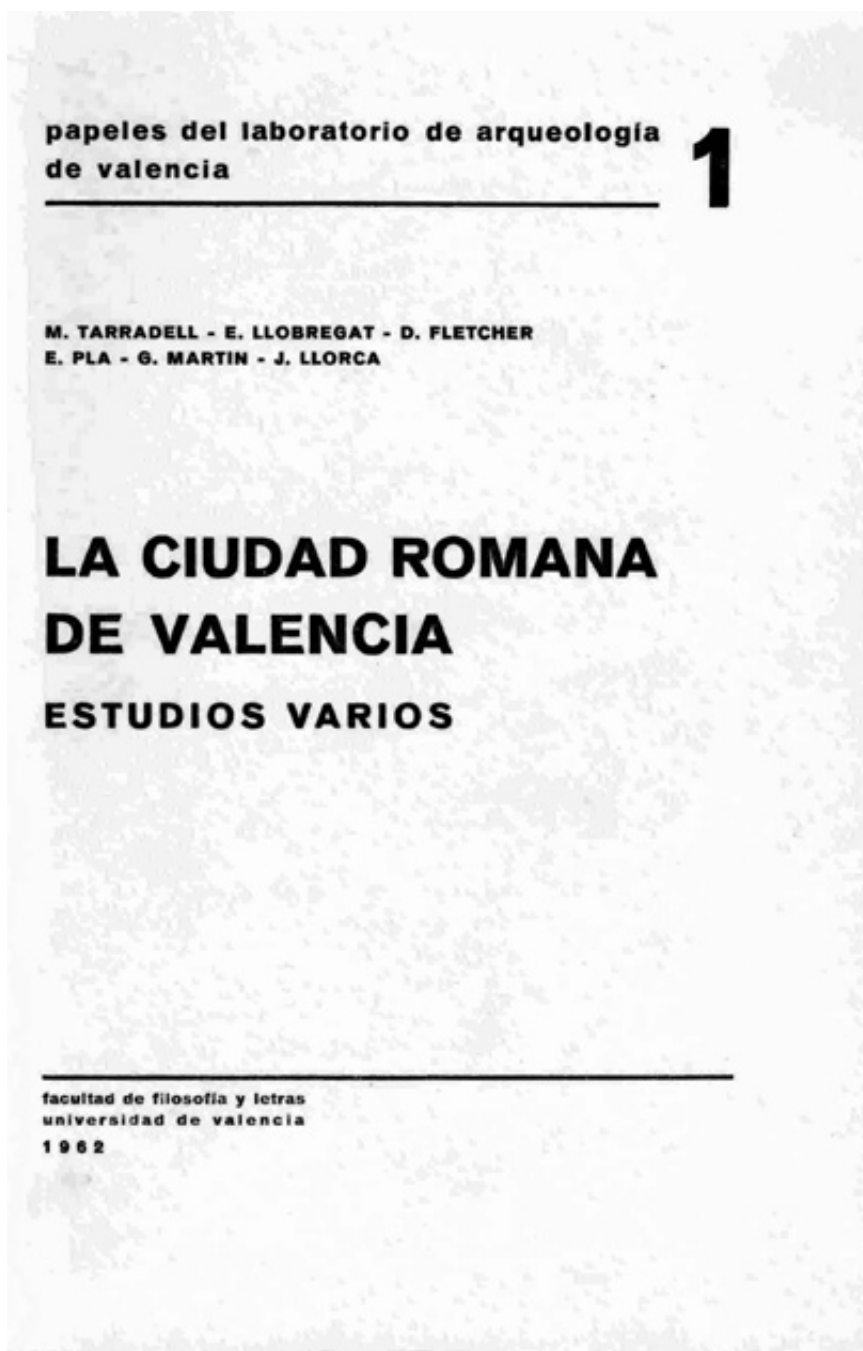

FIGURA 3. Publicació del primer volum de *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 1962.

Montgó (Schubart, Fletcher, Oliver, 1962), però que un professor que havia excavat a *Emporion* descartava d'aquestes fundacions.

Finalment, la localització de *Lucentum* als Antigons d'Alacant (Tarradell, Martín Àvila, 1970) va tancar aquest cicle sobre l'origen de significatives ciutats, amb una documentació arqueològica molt irregular que, quaranta anys després, s'ha mostrat poc concloent (Olcina, 2009).

Resumint, els primers objectius valencians de Tarradell van versar sobre les principals ciutats antigues de país, i posaven fre a lectures del passat sense base arqueològica. Així es va establir un estat de la qüestió que reconeixia la transcendència de la civilització romana, diferent del que hi havia abans del 1956, acceptat durant anys, encara que la investigació contemporània ho hagi revisat tenint en compte l'ampliació dels coneixements arqueològics principalment.

LES EXCAVACIONS

Reservant al SIP la intervenció de camp a la província de València, Tarradell va enfocar el seu programa cap a la província d'Alacant. Les seves bones relacions amb Ramos Folqués (1906-1994), que l'havia visitat a *Lixus* (Larraix) (fig. 5), el van animar a compartir l'excavació del tossal de la Cala de Benidorm (Tarradell, 1985: 113-128). Però, sens dubte, va ser Alcoi, ciutat industrial i modernista, amb el seu entorn, l'espai en què va plantejar un programa més complet per contrastar, entre altres, la problemàtica del Bronze Valencià i del cicle ibèric, tenint en compte l'abandó del Puig i la continuïtat de la Serreta, amb els seus exvots de terracota i ploms ibèrics, ben documentats des de l'època de

FIGURA 4. Celebració de la tesi de Gabriela Martín Àvila. El prof. M. Dolç, G. Martín Àvila, el prof. A. Ubieto, E. Pla, M. Gil-Mascarell, D. Fletcher, E. Llobregat, el prof. M. Tarradell i H. Reginard. Arxiu E. Llobregat.

Visedo Moltó (1876-1958) i per part del seu successor, Pascual Pérez (1917-1976), amb qui Tarradell va sintonitzar des del primer moment (fig. 6). De la comparació d'aquests jaciments amb la Bastida de les Alcusses i el Tossal de Sant Miquel va resultar l'*Ensayo de estratigrafia comparada y cronología de los poblados ibéricos valencianos*, que durant vint anys va articular la cultura ibèrica en un període antic i un altre recent (Tarradell, 1961: 3-20), separats per les destruccions atribuïdes a les conseqüències del tractat romanocartaginès de *Mastia* (Polibi, *Hist.* III, 24, 348 aC).

La bona entesa amb Pascual va donar lloc al fet que aquest alcoià de bé s'incorporés el 1964 a les excavacions de la Cova del Montgó de Xàbia, abric amb una seqüència ocupacional compresa entre el Neolític i l'edat del bronze que mai va arribar a ser publicada degudament (Soler 2007).

Transcorreguts cinquanta anys del trasllat de Tarradell a la Universitat de Barcelona, la documentació inèdita sobre les seves excavacions valencianes o sobre els projectes previstos, com era la tipologia de la ceràmica ibèrica, amb làmines enganxades a les parets del Laboratori que s'anaven superposant, ha donat lloc a diferents treballs de recerca que no han esgotat els diaris, els inventaris, els dibuixos o les

FIGURA 5. Postal enviada per Cintas i Tarradell a Ramos Folqués (cortesia d'Anna Ronda, Fundació L'Alcúdia).

FIGURA 6. Campament a la Serreta, 1968. M. Tarradell, V. Pascual, N. Tarradell, M. A. Vall i M. Gil-Mascarell.

fotografies fets amb la col·laboració de Martín Àvila, Llobregat, Salvà, Gil-Mascarell (1941-1994) i Arnegui, que, dipositats inicialment en el Laboratori d'Arqueologia, van passar als centres més pròxims a les respectives excavacions, on es conserven (Aura, Segura, 2000; Soler, *op. cit.*). Constitueixen l'aval del tractament dels materials per part d'un especialista que va aprofitar les seves aptituds com a escriptor per avançar les conclusions dels estudis estratigràfics del sòl més que per descriure o processar la memòria de les excavacions. Tarradell no intervenia en cap jaciment sense una hipòtesi prèvia, de manera que, tan aviat com s'entreveia la resposta, la difonia sense demora en congressos i revistes científiques, tal com havia fet al Marroc, exceptuant el cas de *Lixus*, amb tesis certificades davant els lectors per la seva experiència professional, sense necessitat d'una gran inclusió de materials arqueològics. Va ser sempre escèptic pel que fa al valor dels còmputos, percentatges o indicacions de nombre mínim d'individus (NMI) com a determinants del raonament històric. I potser per això va adoptar amb més freqüència els talls estratigràfics que les excavacions en extensió.

LES PUBLICACIONS

Tarradell va impulsar les publicacions científiques allà on va estar. A Tetuan va crear la revista *Tamuda* (1953-1959), i a Barcelona, *Fonaments. Prehistòria i món antic als Països Catalans* (1978-1992). Quan va arribar a València se li va brindar el secretariat de publicacions, que editava *Saitabi*. El 1962 un monogràfic d'aquesta revista va ser dedicat a la commemoració del XXI centenari de la fundació de *Valentia* i va reunir articles que implicaven tota la facultat; els de tema arqueològic, com a tiratge a part, van constituir el primer volum dels *PLAV*. Aquest va ser l'òrgan de divulgació científica del Laboratori d'Arqueologia de llavors en endavant, amb un nom anglosaxó (*Papers*) propi d'una edició periòdica àgil i moderna, diferent d'altres acreditades per un topònim antic, la qual prossegueix amb bon ritme fins avui, encara que homologada el 1977 als títols dels quals volia diferenciar-se, quan Almagro Gorbea, titular de la càtedra, va suprimir la seva línia pressupostària, va anteposar *Saguntum* al títol original i va reduir el format del volum 12 i següents, finançats per la Caixa d'Estalvis de Sagunt, subvenció que es va haver de seguir sol·licitant anys després fins a recuperar el pressupost universitari (vol. 16, 1981) i fins i tot posar en marxa una sèrie extra paral·lela dedicada a estudis monogràfics el 1998.

Un any després de l'edició de *Les arrels de Catalunya* (Tarradell, 1962), la Universitat de València va publicar el que va ser el millor treball valencià d'investigació de Tarradell (1963), amb el títol *El País Valencià del Neolític a la iberització. Ensayo de síntesis*, explicació d'una seqüència cultural ben documentada gràcies al coneixement de la prehistòria magribina per part del seu autor i a les importants excavacions del SIP que hi figuren. En aquest text es plantejava la problemàtica de la ceràmica cardial, el bronze valencià, l'absència de fundacions per part de les colonitzacions històriques i la constància d'una brillant cultura ibèrica que se suposava irradiada des de l'àrea andalusa, per falta de vestigis locals indicatius d'una fase de formació d'aquesta. Aquestes línies es van adequar al gran públic en el primer volum de la *Història del País Valencià I. Prehistòria i Antiquitat. Època musulmana*, d'Edicions 62 (Tarradell, Sanchis Guarner, 1965), que es va presentar a Concret Llibres,⁴ i van quedar molt

4. Al voltant de l'edifici de La Nau hi havia les millors llibreries de València, com recordava E. Mira:

... les llibreries d'aquella València dels anys 60 que la barroera censura de l'època havia convertit en poc menys que cenacles de perillosos conspiradors antifranquistes: la *Lope de Vega*, propietat d'Ignacio Carrión, aquell xicot tan templat que acaba de faltar; *Viridiana*, que portaven Tere i el seu home; *Lauria*, presidida per la imponent i docta presència de Jacobo Muñoz i son pare; *Concret Llibres*, predecessora d'aquella *Tres i Quatre* que tanta ira suscitaria en les rengleres d'un feixisme encara ben viu...

València Plaza, 06/05/2018

de temps incidint en un País Valencià en els antecedents del qual cobrava importància la baixa prehistòria, perdia autonomia la cultura ibèrica i augmentava el pes del llegat romà. En les múltiples conferències que van ser sol·licitades a Tarradell a la ciutat i els seus voltants, sempre va donar a conèixer les proves arqueològiques de la fundació de la capital el 138 aC. No obstant això, el seu text sobre *La romanització del País Valencià*, que va obtenir el premi Martorell, mai va ser lliurat a la impremta.

La seva visió de la cultura ibèrica va comptar amb la reticència —no explícita— de Fletcher. Els *Problemas de la Cultura Ibèrica* (Fletcher, 1960) veien rectificada la tesi d'una alta cultura autòctona, patent a través d'una escriptura apropiada per notar la llengua «vernacla», cultura original, precisament, per no haver experimentat directament ni la colonització fenícia, ni la grega (contra la tesi de Bosch Gimpera, 1915), ni tampoc una violenta conquesta romana.

Durant l'etapa valenciana, Tarradell va seguir publicant un considerable nombre d'articles sobre *Lixus* i l'àrea de l'Estret i també algun avanç de les seves excavacions a l'Illa des Porros (Mallorca), a més de complir encàrrecs editorials d'alta divulgació, com entrades per a l'*Enciclopèdia catalana*, en què també van col·laborar Llobregat i altres alumnes seus, o els volums bilingües en gran format sobre art ibèric i art romà a Espanya, de l'editorial Polígrafa (Tarradell, 1968; Tarradell, Pericot, 1969), la qual cosa deixa constància d'una versatilitat intel·lectual poc comuna.

Ara bé, si hagués de triar un text que representés el Tarradell compromès de l'etapa valenciana, el seu pròleg per a la seva traducció al català del discurs d'obertura de curs pronunciat a València pel llavors rector de la Universitat de Barcelona Bosch Gimpera (1937: 9-47) seria el més adequat (Tarradell, 1978: 5-14):

... Bosch no tenia vocació política i no intervingué en el joc dels partits, però va anar-se adonant que el seu ideal d'una universitat moderna i d'una organització sistemàtica de les investigacions científiques no era possible al marge d'una societat organitzada, democràtica i coherent...

En 1939 s'exilià... Durant aquesta darrera etapa de la seva vida, fou una de les figures destacades de la diàspora catalana, continuà treballant sobre prehistòria catalana, peninsular i europea, amb el problema, però, d'estar separat de les fonts...

EL PAÍS VALENCIÀ

El Laboratori atenia els estudiants en l'horari lectiu, als matins, però durant les tardes es convertia en un espai atent a l'Aula Ausiàs March per a conferències, reunions i projectes encaminats a la recuperació d'una consciència cívica, que va aconseguir fer els primers passos del que més tard va suposar la docència en valencià i molt després el Pla de normalització lingüística. El desplegament d'objectius de Tarradell a València no es pot resumir sense comptar amb la seva implicació en la dignificació de la llengua i cultura pròpies, en paral·lel a l'extensió del seu ús en espais públics, com molt bé va explicar Llobregat (1988: 25-36), objectiu que alguns pedagogs van materialitzar en el primer curs universitari de llengua catalana impartit a la Universitat de València el 1961 (Ramos, 2017: 125-150). La destrucció del patrimoni cultural va ser sempre per a Tarradell l'aniquilació de la identitat històrica. La designació de l'àrea valenciana com a *Llevant* li semblava tan inadequada, per ser només un punt cardinal, com obsoleta la de *Regne*. Així que, en atenció al necessari protagonisme de la ciutadania, va compartir la proposta de *País Valencià*, que va arribar a consensuar, no sense discrepàncies, completada la dècada del 1970 com a sinònim de renovació i progrés (fig. 8).

El pas de *País Valencià* a *Països Catalans* va trencar el consens previ perquè va ser el fruit d'una radicalització política activa fins a l'aprovació de l'estatut d'autonomia valencià el 1982, i fins i tot després en un context que excedeix el marc de la meua intervenció en el centenari del naixement del professor Tarradell.

FIGURA 7. E. Llobregat i M. Tarradell, 1967.

FIGURA 8. Secció de Pedagogia de Lo Rat Penat, Olocau, 1966. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: Rafa Sena, Ferran Zurriaga, Marisa, Tere Pitxer, Àngels Estellés, Pilar Vela, Montse Vela, V. Martínez, Carmen Aparici, Carme Miquel, Joan Tortajada, Joaquín Sánchez, Enric Alcorisa, Ortiz i Paco Hernández. (Font: Alfred Ramos, 2017, fig. 3).

BIBLIOGRAFIA

- ARANEGUI, C. (2020). «Sagunt soñado. El capital simbólico». València: Universitat de València, p. 529-537.
- AURA, J. E.; SEGURA, J. M. (2000). *Catàleg. Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó*. Alcoi: Ajuntament d'Alcoi – Caixa d'Estalvis del Mediterrani.
- BALLESTER, I.; FLETCHER, D.; PLA, E.; JORDÁ, F.; ALCÁCER, J. (1954). *Corpus Vasorum Hispanorum. Cerámica del Cerro de San Miguel de Liria*. Museo de la Exma. València: Diputación de Valencia.
- BOSCH GIMPERA, P. (1915). *El problema de la cerámica ibérica*. Madrid: Memorias de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas.
- BOSCH GIMPERA, P. (1937). «España». *Anales de la Universidad de Valencia*, 2a època. València: Gráficas Vives Mora, p. 9-47. Text traduït al català i prologat per M. Tarradell (vegeu Tarradell, 1978).
- DIVERSOS AUTORS (1962). *Dos mil cien años de Valencia*. València: Publicaciones del Ateneo Mercantil.
- DIVERSOS AUTORS (1970). «Trabajos de arqueología dedicados a D. Pío Beltrán». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 10. València.
- FLETCHER, D. (1960). «Los problemas de la Cultura Ibérica. Parte primera de La Bastida de les Alcuses». *Serie de Trabajos Varios del SIP*, vol. 22. València.
- FLETCHER, D.; PLA, E.; ALCÁCER, J. (1965). *La Bastida de les Alcuses (Mogente, Valencia)*. *Serie de Trabajos Varios del SIP*, vol. 24. València.
- FUSTER, J. (1962). *Nosaltres els valencians*. Barcelona: Edicions 62.
- GUÀRDIA, M. (2015). «A les portes de Lauro: el poblat ibèric del Puig del Castell de Samalús (Cànoves i Samalús)». *Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, vol. 19, p. 51-86.
- LLOBREGAT, E. (1988). «Miquel Tarradell: nacionalista, arqueòleg i historiador». *Revista de Catalunya*, vol. 22, p. 25-36.
- MARTÍN ÁVILA, G. (1969). «La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion: estudio arqueológico de la zona Denia-Jávea». *Papeles de Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 3. València.
- MARTÍN ÁVILA, G. (1974). «Cerámicas campanienses de Valentia, Pollentia y Albintimilium». *Actas del VI Simposio de Prehistoria Peninsular. Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares*. Barcelona, p. 321-358.
- OLCINA, M. A. (2009). *Lucentum (Tossal de Manises, Alicante): arqueología e historia*. Alacant: MARQ.
- RAMOS, A. (2017). «La revista *Escola*, òrgan del freinetisme valencià (1965-1969)». *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, vol. 29, p. 125-150.
- RIBERA, A. (2009). «La fundación de Valentia: un apéndice de Italia y Campania en la Hispania del siglo II a.C.». *Oebalus. Studi della Campania nell'Antichità*, vol. 4, p. 41-78.
- SCHUBART, H.; FLETCHER, D.; OLIVER, J. (1962). «Excavaciones en las fortificaciones del Montgó, cerca de Denia, Alicante». *Excavaciones Arqueológicas en España*, vol. 13. Madrid.
- SOLER, J. A. (ed.) (2007). *Cova del Montgó (Xàbia, Alicante)*. *Catálogo de materiales arqueológicos*. Alacant: MARQ.
- TARRADELL, M. (1958). «El Tossal Redó y El Tossal del Caldero, dos poblados de la Edad del Bronce en Bellús». *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. 7, p. 111-126.
- TARRADELL, M. (1961). «Ensayo de estratigrafía comparada y cronología de los poblados ibéricos valencianos». *Saitabi*, vol. 11, p. 3-20.
- TARRADELL, M. (1962a). *Les arrels de Catalunya*. Barcelona: Ed. Vicens Vives.

- TARRADELL, M. (1962*b*). «La fundación de Valencia». A: *Dos mil cien años de Valencia*. València: Publicaciones del Ateneo Mercantil de Valencia, p. 131-144.
- TARRADELL, M. (1962*c*). «Valencia ciudad romana. Estado actual de los problemas». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 1, p. 5-34.
- TARRADELL, M. (1963). *El País Valenciano del Neolítico a la iberización. Ensayo de síntesis*. València: Universidad de Valencia.
- TARRADELL, M. (1964). «Sobre el Tesoro Real de Villena». *Saitabi*, vol. 14, p. 3-12.
- TARRADELL, M. (1965). «Nuevos datos para la localización de la ceca de Lauro». *Numisma*, vol. 73, p. 9-13.
- TARRADELL, M. (1968). *Arte Ibérico*. Barcelona: Ed. Polígrafa.
- TARRADELL, M. (1975). «Schulten: medio siglo de historia antigua de España». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 11, p. 381-406.
- TARRADELL, M. (1978). «Pròleg». A: BOSCH-GIMPERA, P. *Espanya*. Barcelona: Edicions 62, p. 5-14.
- TARRADELL, M. (1985). «El poblat ibèric del Tossal de la Cala de Benidorm. Notes d'excavació». *Fonaments*, vol. 5, p. 113-128.
- TARRADELL, M.; LLOBREGAT, E. (1968). «Avance de los resultados de las excavaciones arqueológicas en el Tossal de Manises, Alicante, durante los meses de agosto a noviembre de 1966». *Noticiario arqueológico hispánico*, vol. 10-12, p. 141-146.
- TARRADELL, M.; MARTÍN ÁVILA, G. (1970). «Els Antigons-Lucentum, una ciudad romana en el casco urbano de Alicante». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 8. València.
- TARRADELL, M.; PERICOT, L. (1969). *Arte romano en España*. Barcelona: Ed. Polígrafa.

La Facultat de Filosofia i Lletres de València en els anys de l'estada de Miquel Tarradell (1956-1970)

Marc Baldó Lacomba⁵
Universitat de València

EL CANVI DE LA SEGONA MEITAT DELS ANYS CINQUANTA

La *represa historiogràfica* i altres sabers, i l'*arrencada del moviment estudiantil*, són els dos trets principals que emmarquen la Facultat de Filosofia i Lletres de València els anys que hi va estar Miquel Tarradell de catedràtic, entre el 1956 i el 1970.

No gaires anys abans d'arribar Miquel Tarradell a la Facultat de Filosofia i Lletres de València, aquesta (i la Universitat) eren l'expressió caracteritzada del franquisme nacionalcatòlic i d'un món dominat per la religió. Bastaria acostar-nos a la memòria del curs 1951-1952 i veure les activitats que es desenvolupaven a la Universitat. La que més destacava a la *Crònica del curso 1951-52* era la commemoració per la Universitat del dogma de l'Assumpció de la Mare de Déu, i un dels seus actes fou la conferència impartida pel catedràtic d'Histologia, Embriologia general i Anatomia patològica, Antonio Llombart Rodríguez, titulada «La Muerte y Asunción de la Santísima Virgen considerada desde el punto de vista biológico», en la qual, més que parlar el metge, parlava sobretot el creient. Considerava que la Mare de Déu era un ésser distint a tots els altres humans i deia que la Verge en la seua vida terrena no es va posar mai malalta i, encara que va morir, no va tenir «desintegración estructural y putrefacción» (*Crònica*, 1952, 10). Va haver-hi una altra conferència, donada per Emilio Sauras OP, més pròpia, que parlava del fonament teològic del Dogma de l'Assumpció, i una sessió de poesies.

Era aquesta expressió l'única mostra de nacionalcatolicisme? Doncs no. També va haver-hi una setmana d'exercicis espirituals coronada amb missa al claustre i marxa processional darrere d'una Creu penitencial amb totes les jerarquies acadèmiques, catedràtics i alumnes, en grups de vint-i-cinc, cadascun amb el cap del SEU. Però, a banda, també es va commemorar, com cada any, la festa de Sant Tomàs amb missa, comunió i acte acadèmic, on un representant del SEU parlava de «La ejemplaridad de Santo Tomás respecto a los estudiantes del presente» i els animava a harmonitzar fe i raó i saber revelat i saber humà; el professor San Valero, exfueista i que va patir presó, va tancar la commemoració amb un «bello discurso», ja més acadèmic, sobre «La teoria de la cultura en la cumbre del Medioevo».

Amb açò s'acaben les manifestacions de nacionalcatolicisme? No. El Día del Papa, la festa dels patrons de cada facultat (el de Lletres, sant Isidoro de Sevilla), la de Santa Teresa que organitza la Sección Femenina, la de la Immaculada, la missa final de carrera, la missa de rèquiem pels difunts...

5. Marc.Baldó@uv.es

En total, 70 misses i 248 comunions (*Crónica*, 1952, 90). Aquest fervor, que emulava el de la Universitat de la Contrareforma, era extensible a amplis sectors de la societat i encara duraria temps.⁶

Però les coses anaven canviant. Noves remeses de professors i estudiants capgirarien en pocs anys la vida universitària. El canvi, amb cauteles, va començar a ser perceptible a partir de la segona meitat de la dècada dels cinquanta i es devia essencialment a l'arribada a les aules de noves generacions d'estudiants que no havien fet la guerra i volien viure —cantarà un estudiant d'aquestes promocions el 1962— «al vent del món». A les remeses d'estudiants s'afegien les de nous professors, alguns dels quals trencaren amb els punts de vista falangistes i nacionalcatòlics que de joves havien tingut, i altres professors, com Tarradell, no hagueren de trencar perquè mai els havien tingut. Aquests nous docents canviaren moltes coses: s'obriren a nous sabers, renovellaren la historiografia i els altres sabers humanístics que es donaven a la Facultat, aportaren modernitat i novetats i arraconaren les interpretacions i valors que la mirada franquista havia impregnat a les explicacions de la història. Aquest és el canvi que va viure, veure i al qual va contribuir Miquel Tarradell junt amb altres professors (per cert, amb forta presència catalana encara que no única, com ara Reglà, Tarradell, Giralt i Dolç) i un grup d'estudiants «amb inquietuds». Ens referirem breument als professors i als estudiants de la Facultat.

DE LA HISTORIOGRAFIA OFICIAL FRANQUISTA A LA REPRESA HISTORIOGRÀFICA

Manuel Ballesteros Gaibrois (1910-2002), catedràtic d'Història Universal a València des del 1940 fins al 1949, era un dels forjadors de la història oficial franquista. El 1939, per exemple, va publicar una biografia sobre Colom, en què ja explicava que «el destino histórico había escogido a España» per materialitzar el *Descubrimiento*, conquesta i colonització; el 1940 publicava una antologia esbiaixada dels cronistes d'Índies en què es combatia la Llegenda Negra i es justificava l'esclavatge dels negres; el 1942 treia la biografia de Pizarro, en què ens mostrava un conqueridor ungit per la providència i els valors de la raça. O, en fi, el 1943 publicava *Valencia y los Reyes Católicos*, en què treia uns valencians ja interessats a forjar la unitat d'Espanya amb el mateix entusiasme que els falangistes del 1939.⁷ Per a Ballesteros, com per a la historiografia oficial franquista, interessaven principalment l'època dels Reis Catòlics, en què es produïa la unió territorial i espiritual d'Espanya i el descobriment d'Amèrica, seguida de la de Carles V i Felip II; també a la historiografia oficial li interessaven els precedents medievals i la «reconquesta» i els «antecedents» anteriors: prehistòria, ibers, celtes, Roma, visigots, àrabs i Canàries.

Doncs bé, Ballesteros el 1959 publicava una *Historia de España*, que va tenir una segona edició el 1962, en què després de definir què és la història es preguntava què era la història d'Espanya i des de quan es podia considerar pròpiament aquesta. El més sorprenent és que, a banda dels orígens i etapes formatives, l'autor es veia necessitat de recórrer a la «sang» i a les mescles d'aquesta que formen la «sang espanyola» per a fonamentar la seua explicació. La «sang espanyola», fonament de la unitat i essència de la pàtria.

6. Conta Gabriela Martí que a finals dels anys cinquanta, quan era una jove arqueòloga i excavava la factoria romana de la Punta de l'Arenal, a Xàbia, el terreny pertanyia a Mariano Navarro Rubio, important ministre de l'Opus Dei i promotor del Pla d'Estabilització. Els arqueòlegs van tenir un tracte cordial amb la família del ministre i, sovint, alguns dels fills rondaven l'excavació; doncs bé, quan arribava l'hora de l'Àngelus, el pare avisava els fills per *walkie-talkie* perquè resaren la pertinent Ave Maria (Martín, 1995, 16).

7. Ballesteros, 1939, 70; Ballesteros, 1969, t. I, 10; Ballesteros, 1942; Ballesteros, 1943, 109. Sobre M. Ballesteros Gaibrois a la Facultat de Filosofia i Lletres de València, vegeu: Baldó, 2003, 199-201.

Porque la sangre es donde se mezclan los diversos orígenes, aunque las manifestaciones se vean más claramente en el color de la piel, en el cabello, en la forma de la cabeza, en las proporciones del mentón, en el índice cefálico. La sangre es, además, mucho más conservadora, más fiel espejo de las mezclas que en el curso de la historia se producen entre los pueblos, aunque los ojos profanos no lo vean. [...] Pero no nos interesa saber a qué grupos sanguíneos corresponden los españoles [...] por la sencilla razón de que importa, más que nada, precisar el origen histórico de cada aportación de sangre que vino a nutrir la arteria hispana, a engrosar el caudal que corre por las venas españolas (Ballesteros, 1962, 74-75).

La idea que s'acaba de mostrar, més matisada, era comuna en els primers anys de la dictadura franquista (com també abans): Pericot deia que Espanya era un cresol on es van fondre races de totes les procedències, cosa que va donar lloc a la forta personalitat del poble espanyol, interpretació que seria contestada per Tarradell (Díaz-Andreu, 2003, 55).

Ballesteros no era l'únic catedràtic de la Facultat de València que creava història oficial franquista. Rafael Calvo Serer, catedràtic d'Història Moderna i Contemporània de la Facultat entre el 1942 i el 1946, però que de fet el 1943 va estar pensionat pel CSIC per a estudiar a Suïssa, on estava Joan de Borbón, de qui era seguidor, després va obtenir permisos, de manera que a València sols va estar-hi el curs 1942-1943. Vinculat al grup hereu d'Acción Española, Calvo també analitzava les essències d'Espanya i treballava sobre el Renaixement per mostrar-nos-en la concepció catòlica i fer palesos els «errors ideològics» de Burkhardt, també buscava el significat transcendent de la conquesta cristiana de València, que comparava a la victòria franquista del 1939.⁸ En fi, un altre pes en la historiografia franquista de la Facultat era Pablo Álvarez Rubiano, catedràtic d'Història Universal Moderna i Contemporània de València entre el 1944 i el 1958, autor de treballs sobre el conqueridor Pedrarías Dávila, els Reis Catòlics, l'Imperi, el «problema» d'Espanya...; i Alfonso García-Gallo, catedràtic d'Història del Dret de la Facultat de Dret, tenia acumulada la càtedra d'Història d'Espanya Antiga i Medieval de la Facultat durant dos cursos, dirigia l'Escola d'Estudis Medievals del CSIC, des de la qual va impulsar una història erudita, i era autor del *Manual de Historia de Derecho Español* en dos volums, en què feia un detallat estudi de les fonts del dret (García-Gallo, 1940-1941). En general, aquests catedràtics, nomenats al final de la guerra, disposaven de plena autonomia en les seues càtedres, que eren com magistratures, tornaren a configurar la disciplina i constituïren «un elenc de catedràtics convençuts, creients en un règim al qual es consideraven units» i crearen la publicística política de la postguerra.⁹

Els recursos docents i investigadors de la Facultat als anys quaranta, a banda dels seminaris que organitzaven els catedràtics i els curssets de llicenciatura, revitalitzats en ocasions a la dècada següent, eren: el Laboratori d'Arqueologia, que, creat per Luis Gozalvo el 1921, en la postguerra va mantenir una vida lànguida fins a l'arribada de Tarradell; els instituts d'investigació Roque Chabás i Juan Bautista Muñoz (dedicat a l'americanisme), l'Escuela de Estudios Medievales, la Càtedra Mediterráneo, la Càtedra Luis Vives, a més de la revista *Saitabi* (Aura, 2006, 33-46; Martí i Villaverde, 1997, 153-171; Guinot, 1997, 119-152).

La represa del pols d'una vida acadèmica que havia col·lapsat als anys quaranta es va produir a partir de les dècades dels anys cinquanta i seixanta, que són aquells en què Tarradell està a València, represa a la qual aquest professor, com veurem, va contribuir amb un paper destacat. En gran part la regeneració està vinculada a l'arribada a la Facultat d'una generació de nous professors, tant a la Secció

8. Calvo Serer, 1941, 24; Calvo Serer, 1942. Vegeu també: Narbona, 1994, 278.

9. Peiró i Marín, 2016, 271. Per a les monografies locals, vegeu: Marín Gelabert, 2005, 91-157.

d'Història com a la de Filosofia i a les càtedres (encara no organitzades en secció) de Filologia. Als anys cinquanta va arribar una remesa de nous catedràtics a la Secció d'Història (que incloïa la geografia i la història de l'art), molts dels quals —però no tots— innovaren els coneixements de la disciplina. Els nous catedràtics eren: Julián San Valero (titular els anys 1949-1983), José María Jover (1950-1964), Felipe María Garín (1953-1978), Antonio López Gómez (1955-1969), Miquel Tarradell (1956-1970), Antonio Ubieto (1958-1977), Julio Martínez Santa-Olalla (1958-1966), Joan Reglà (1959-1971), Emili Giralt (1965-1971), Vicenç Maria Rosselló (1969-2007) i Pedro Pérez Puchal (1970-1986). En termes generals, eren professors nascuts entre el 1917 i el 1927 (excepte Martínez Santa-Olalla, nascut el 1905, falangista i catedràtic des del 1936), s'havien format als anys quaranta i van saber obrir-se a novetats, encara que no tots. Amb la creació de les universitats autònomes de Madrid i Barcelona el 1968, es van produir molts trasllats, i molts deixaren València.¹⁰ En molts casos, els nous catedràtics tenien una variació respecte dels anteriors: eren més possibilistes, escèptics o descreguts de la dictadura, evolucionaren ideològicament cap a posicions liberals i democràtiques, alguns eren franciradors i altres fins i tot crítics i contraris al franquisme de forma velada (com seria el cas de Tarradell), i, a més, tot i els temors, prudències, autocensures i intrigues de l'escalafó, entengueren els canvis posteriors que es produïren al món als anys cinquanta i seixanta. Com que a les «seues» càtedres tenien tot el poder, els que eren més oberts anaren construint «espais de llibertat» entre els adjunts, ajudants, doctorands i estudiants (o no), segons el temple del catedràtic (Peiró, 2013a, 58; Peiró, 2013b, 67-84; Peiró i Marín, 2016, 274). Aquests són, en qualsevol cas, els que feren avançar l'estudi de la història i regeneraren el coneixement a la Facultat de Filosofia i Lletres de València.

Si el 1962 encara es feien el tipus de reflexions que hem vist en Ballesteros Gaibrois per part de la historiografia franquista, el 1963 es publicava el manual *Introducción a la Historia de España*, que tindria èxit d'edicions. L'escrivien tres catedràtics de la Universitat de València: Antonio Ubieto (antiguitat i edat mitjana), Joan Reglà (edat moderna) i José María Jover (edat contemporània, 1808-1931), als quals s'afegiria, des de la segona edició, el text del catedràtic de Madrid Carlos Seco (El Nostre Temps, 1931-1963) (fig. 1). Ací ja no es tractava de pegar voltes al ser i l'essència d'Espanya, tema que ocupava plenament a la historiografia oficial franquista, sinó d'analitzar fets i processos i:

... reflej[ar] de manera elemental, pero rigurosa, la problemática actual de la ciencia histórica, buscando un equilibrio expositivo entre los aspectos económicos y sociales, políticos y culturales y la relación con el exterior que definen, en conjunto, cada período de nuestra historia (Ubieto, Reglà, Jover i Seco, 1971, VII).

Aquest manual, dissenyat per Reglà i Jover, buscava en les diverses parts l'equilibri i ordre sistemàtic de tractar aspectes econòmics i socials, política, cultura i relacions exteriors, apartats que són nítids en les parts de Reglà i Jover, i apareixen més desdibuixats en les d'Ubieto i Seco. Dirigit no sols a estudiants sinó també a un ampli públic que buscava una nova manera de llegir història d'Espanya, el manual mostrava un panorama historiogràfic pobre i significava tot un trencament en la manera de plantejar i explicar la història d'Espanya. A més, tenia un criteri editorial nou en l'època: donava més espai als temps contemporanis (exceptuant-ne els temps recents, massa compromesos per a esplaiar-se) i quedaven més

10. A ells s'afegiren nous catedràtics de la Secció de Filosofia, alguns renovadors i altres no: José Todolí OP (1955-1966), Adolfo Muñoz Alonso (1955-1957), Carlos París (1960-1968), Manuel Garrido (1962), José Luis Pinillos (1962-1966), Juan José Rodríguez Rosado (1967-1972), Ricardo Marín (1968-1981) i Francisco Secadas (1971-1981). De Filologia, sense secció quallada encara: Francisco Sánchez Castañer (1942-1966), Miquel Dolç (1957-1968) i Rafael Benítez Claros (1968-1972).

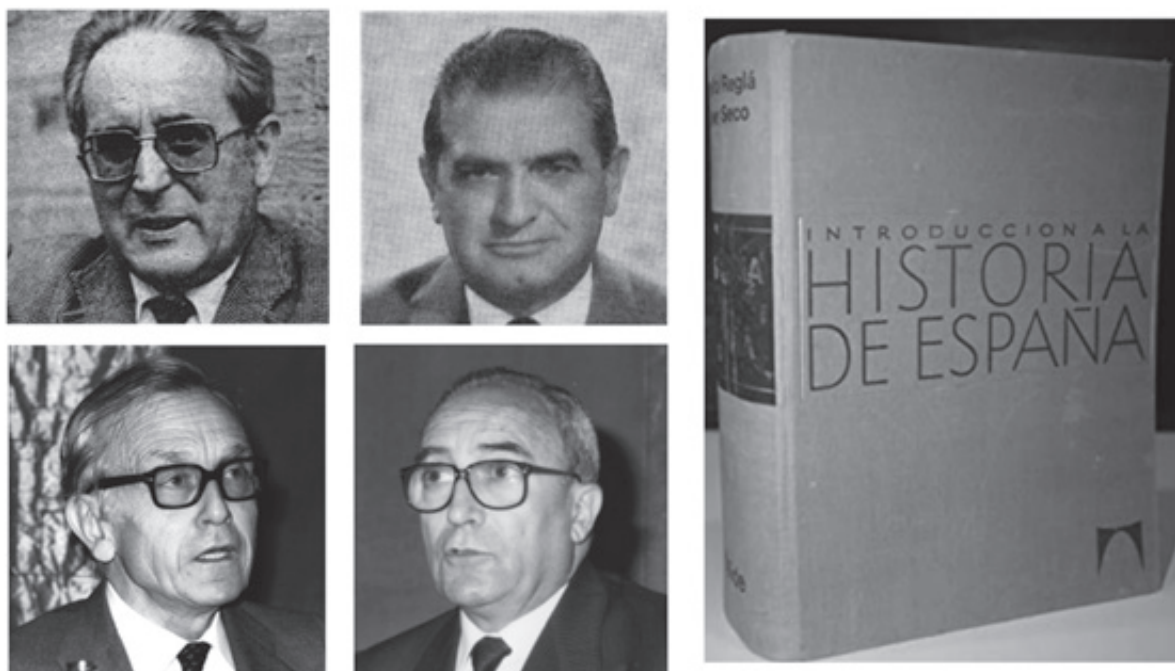

FIGURA 1. Antonio Ubieto Arteta (1923-1990), Joan Reglà Campistol (1917-1973), José Maria Jover Zamora (1920-2006) i Carlos Seco Serrano (1923-2020) van ser els autors del manual *Introducción a la Historia de España*.

concisos els anteriors. En l'obra estava clara la influència de Vicens-Vives i l'escola dels *Annales*, la nova manera de fer història i les noves preguntes sobre el passat, així com nous mètodes i nous temes: demografia, economia, estructura social i classes socials, política (però ja integrada en el conjunt social) i cultura.¹¹ Reglà també va escriure *Comprendre el món* (1967) amb el mateix plantejament d'organitzar la matèria històrica en les parts de l'economia i la societat, la política, la cultura i les relacions internacionals (Reglà, 2006). En aquests anys, Reglà s'obrí a la història social analitzant la demografia, economia o el bandolerisme i fent, com després veurem en Tarradell, un estat de la qüestió dels temes a investigar sobre el País Valencià.¹² Jover és precisament en els anys cinquanta i primers dels seixanta quan es decanta de l'època moderna (amb aportacions sobre relacions internacionals i el món de les idees i el pensament polític) a la història contemporània, com mostra el manual citat, investigacions amb renovació d'arguments sobre les guerres napoleòniques i, especialment, un treball en què obre el camp de la història social amb un primer estudi sobre la consciència de classe de la burgesia i la classe obrera.¹³ Ubieto, també en aquests anys passa de centrar-se en la història institucional a estudiar aspectes demogràfics, econòmics, sanitaris i la conquesta cristiana de València.¹⁴

Tarradell no va col·laborar en el manual abans esmentat, tanmateix historiogràficament representa la mateixa renovació. Del 1962 és el seu llibre *El País Valenciano del Neolítico a la iberización*, que

11. Abad, 2019. El 1964 va aparèixer un manual abreujat per a preuniversitaris: Reglà, Jover i Giralt, 1964.

12. Reglà, 1950, 1961 i 1968. Vegeu: Salvador, 1998.

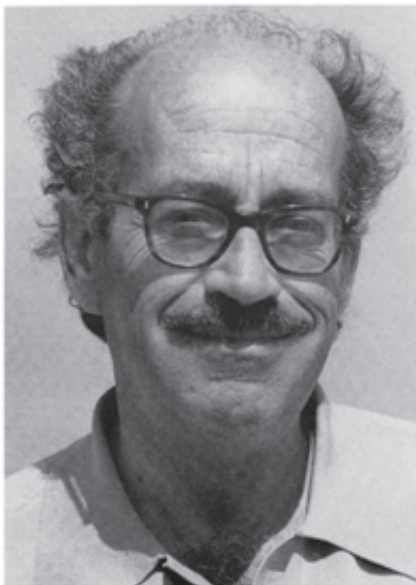
13. Jover, 1956 i 1963, on reuneix estudis anteriors. Vegeu també: Peiró, 2013b, 119-192; i Baldó, 1997, 15-23.

14. Ubieto, 1962, 1969 i 1975. Vegeu també: Ferrer, 1998.

dedica al seu mestre Lluís Pericot, que fou catedràtic a la Facultat durant els anys de la República i a qui defineix com a «maestro de la prehistoria valenciana», encara que, segurament, aquest títol hauria de compartir-lo amb Miquel Tarradell (fig. 2). El llibre és tant per a estudiants avançats com per a especialistes. Del Paleolític i mesolític en dona una mirada molt general, desenvolupa àmpliament el Neolític, Eneolític i bronze, i tracta sumàriament l'aparició de la cultura ibèrica. Divideix cada període que analitza en dues parts: en la primera exposa les dades arqueològiques objectivament, seleccionant els principals jaciments, i en la segona aborda els problemes d'interpretació, síntesis, hipòtesis, matisos i debats, i compara els resultats de les excavacions valencianes amb els de zones al voltant de la valenciana, de manera que enquadra el cas valencià en l'arc mediterrani, que tan bé coneixia Tarradell (Tarradell, 1962). És rellevant fer notar que el professor, al mateix temps que exposa els materials, va explicant les dificultats que es plantegen per a la interpretació incidint en la prudència que ha de tenir l'investigador a l'hora de donar conclusions i interpretacions no prou fonamentades.

En el llibre, en fi, es dona a conèixer l'ambient (quaternari o postquaternari) en el qual vivien aquestes persones, els modes de vida, els canvis tècnics, les condicions socials, els llocs d'habitatge, cabanes i poblats, els simbolismes representats, els costums rituals, els elements d'adorn, els «ídols», l'aparició d'estratègies de defensa i muralles, migracions, centres de contacte estranger... I, evidentment, quan s'han trobat restes humanes suficients, es reconstrueix l'aspecte físic d'aquelles persones. Segons els materials localitzats i excavats, hi ha etapes, com ara l'Eneolític, de les quals quan es va escriure el llibre se sabia prou de ritus funeraris i aixovars dipositats però menys de la vida quotidiana fora de les coves dels soterraments, i altres etapes, com l'edat del bronze, de les quals se sap molt més de maneres de viure i els poblats però no tant dels ritus funeraris.

En resum, és un llibre que estimulava a l'estudi de la prehistòria, i als que no s'hi dedicaren i el llegiren els va deixar un record perdurable, no sols d'informació, sinó de mètode històric.

1962

1975

FIGURA 2. Miquel Tarradell i Mateu i dos dels seus treballs.

Altres treballs de Tarradell en aquells anys foren *Les arrels de Catalunya*, en el qual es feia el mateix que en el del País Valencià: un repàs i posada al dia, però, en aquest cas, referit a la prehistòria. Afegirem la *Història dels catalans* (1963) i la *Història del País Valencià* (1965), en què Tarradell redactava els capítols corresponents a la prehistòria i antiguitat. A banda queden les seues monografies sobre les saladures i el *garum*, l'art ibèric, l'art romà, la fundació de la ciutat de *Valentia*... (Llobregat, 1995, 23-25).

La represa també es deu a determinades reformes institucionals, especialment les que va impulsar el ministre Joaquín Ruiz-Giménez. La primera afectava el grau de llicenciatura, i consistia a «flexibilitzar» les assignatures de cada facultat donant una certa «autodeterminació pedagògica». El decret fixava les matèries bàsiques i deixava a les facultats, a través de les juntes de facultat, la iniciativa de proposar al Ministeri les adaptacions que atengueren les peculiaritats dels professors de cada facultat, que es podien retocar periòdicament.¹⁵ Una altra novetat de la llicenciatura era permetre l'obtenció del grau de llicenciat mitjançant la tesi de llicenciatura —tesina— com a forma alternativa a l'examen de grau, que també es mantenia i era un exercici teòric i memorístic. A la Facultat s'optà per la tesi de llicenciatura, la qual cosa cal valorar com una novetat important, ja que es concebia com el primer pas per a la formació d'un investigador. Hi hagué altres facultats on l'examen de grau continuà essent norma i la tesina excepció, però a Filosofia i Lletres fou a l'inrevés, cosa que reflecteix el pes dels catedràtics innovadors.

La segona novetat de la reforma de Ruiz-Giménez era encara més important: estendre el doctorat de la Universitat Central a totes les universitats a partir dels cursos 1953-1954 i 1954-1955. Des del 1944 els catedràtics podien donar cursos monogràfics de doctorat (i substituir així les càtedres de doctorat que estaven centralitzades a Madrid), però no es podien dirigir tesis doctorals, centralitzades a Madrid, excepte per a catedràtics de les *universitats de districte* autoritzats pel CSIC. Primer es va consultar a les juntes de facultat i es va debatre la qüestió en l'assemblea universitària de juliol de 1953, i es va manifestar així a tots els nivells i en totes les facultats la voluntat de descentralitzar el grau de doctor per difondre «un ambiente de investigación crítica científica» que atrauria els catedràtics «con verdadero espíritu universitario».¹⁶

La Facultat de Filosofia i Lletres de València es va mostrar partidària de la descentralització amb un vot particular, el del professor d'Història Moderna i Contemporània d'Espanya, Pablo Álvarez Rubiano, significat representat de la història oficial franquista i que va estar a València entre el 1944 i el 1958. Aquest professor considerava «prematura» l'obertura de fer tesis doctorals en totes les universitats per falta de dotació de càtedres i, essencialment, perquè, si es descentralitzava el doctorat, es farien tesis d'història de caràcter local i regional basades en fonts i arxius locals i regionals, cosa que comportaria, segons la seua opinió, una visió «particularista» del «sentido nacional de la Historia de España» (AUV, Caixa 1204).

El cas és que el novembre del 1953 es promulgaren dos decrets que autoritzaven a dirigir i llegir tesis doctorals a les universitats de Salamanca i Barcelona, i el juny del 1954 s'autoritzava la resta de les universitats.¹⁷

15. *Colección Legislativa de Educación*, 1953, Decret d'11 d'agost de 1953, 210/1953. Per a aquests retocs, es poden consultar, a l'Arxiu de la Universitat de València (AUV), les actes de les Juntes de Facultat de Filosofia i Lletres de 1958 a 1973, sessions de 10/03/1958, 27/03/1958, 26/06/1958 i 10/03/1959.

16. Expedient de l'assemblea universitària de 1953, circular núm. 18, «El doctorado en las universidades españolas en general», preparada per T. Fernández Miranda, rector d'Oviedo i suport del ministre.

17. *Colección Legislativa*..., 1953, decrets de 6 de novembre, 279/1953 i 280/1953; *Colección Legislativa*..., 1954, Decret de 25 de juny, 279/1954.

Entre el 1957 i el 1975, a la Facultat de Filosofia i Lletres de València es van llegir 192 tesis doctorals (83 sobre història, geografia, història de l'art o literatura del País Valencià): des de la prehistòria fins a l'empresariat valencià modern, passant per l'exploració de l'arqueologia ibèrica i romana, els mudèjars, el segle xv, el gòtic, les Germanies, els moriscos, la crisi barroca, la guerra de Successió, els *novators*, els il·lustrats, la revolució burgesa, la industrialització, els moviments socials, el valencianisme polític, els krausistes, l'arquitectura modernista i les anàlisis geogràfiques a l'estil d'*Annales* (interessades en la terra i els homes). Tot açò va donar un colp de volta espectacular als coneixements que es tenia de l'experiència històrica i social valenciana; aquesta revisió era, sense exagerar gens ni mica, revolucionària: fonamentava un canvi que després, evidentment, s'ha consolidat. I el mateix cal dir dels joves doctorands i doctorandes de filosofia i filologia, que introduïren novetats filosòfiques del moment, com ara l'existencialisme i Sartre, la filosofia analítica, Lévi-Strauss o la lògica matemàtica, i en filologia es feren tesis sobre autors o obres de literatura clàssica, medieval i moderna o, més trencadores, de sociolingüística... És evident que darrere d'aquests treballs, que introduïen a la Secció d'Història de la Facultat la influència d'*Annales* i el pes de Vicens Vives, hi havia la iniciativa dels catedràtics que n'eren directors, i per una altra part, sens dubte, i s'ha de subratllar, la iniciativa dels estudiants, que eren joves inquiets. Miquel Tarradell va dirigir cinc tesis doctorals: Gabriela Martín Ávila (arqueologia romana de Dènia i Xàbia, 1960), Enric Llobregat Conesa (Contestània ibèrica, 1967), Rafael Ramos Fernández (la ciutat romana d'*Ilici*, 1970), Milagros Gil-Mascarell Boscà (jaciments ibèrics al PV, 1971) i Carmen Aranegui Gascó (ceràmica ibèrica al PV, 1972).

Les tesis, sovint, tenien unes conseqüències científiques trencadores. Conta Gabriela Martín que va fer la seua tesi doctoral excavant a la factoria romana de la Punta de l'Arenal:

Fue la primera excavación que dirigí, bajo la mirada atenta de Tarradell, y de la que surgió mi tesis doctoral, basada en la importancia de la romanización de la zona Denia-Jávea y el derrumbe del mito griego de la costa de Alicante (Martín, 1995, 16).

Aquests canvis, que començaren a registrar-se en la recerca de totes les facultats i universitats, impulsaren —al mateix temps que se'n van veure impulsats— el canvi social del «segon franquisme» o *Desarrollismo* (1959-1975) que va conèixer Espanya i el País Valencià, canvi en què ací no entrarem, a excepció de deixar constància de la seua magnitud en unes quantes xifres.

La primera xifra és la dels estudiants universitaris totals d'Espanya entre el 1950 i el 1975, que passaren de ser 54.600 a ser 553.000. A València, paral·lelament, en els mateixos anys augmentaren de 3.000 a 23.500.¹⁸ En bona part, aquest creixement d'estudiants, a banda d'estar esperonat pel creixement econòmic i l'augment del nivell de vida, que permetia a moltes famílies enviar fills (i, en menor mesura encara, filles) a la universitat, incorporava la presència de dones. Entre els cursos 1957-1958 i 1970-1971 aquestes passaren de ser el 13 % a ser el 28 %, percentatges que encara creixerien més en els anys següents. Una gran part de les dones estudiaven, als anys que estem tractant, a les facultats de Filosofia i Lletres, Farmàcia (a València no n'hi havia encara), les escoles de Magisteri i Infermeria, i a certa distància es trobava la facultat de Ciències. És a dir, la presència de dones es concentrava en careres que els permetien una qualificació professional que podien exercir en el món laboral. A la Facultat de Filosofia i Lletres de València, els percentatges de dones i homes entre els cursos 1956-1975 i 1970-1971 eren, respectivament, 56 % de dones i 44 % d'homes, i 53 % de dones i 47 % d'homes.¹⁹ És

18. *Anuario Estadístico de España*, diversos anys.

19. *Anuario Estadístico de España*, diversos anys. Vegeu: Baldó, 1999.

fals creure que les dones anaven a estudiar Filosofia i Lletres per casar-se. Anaven a preparar-se professionalment i exercir en instituts, facultats, biblioteques o laboratoris.

El creixement d'estudiants anava unit al de professors,²⁰ que en la Facultat representem en la gràfica següent (fig. 3):

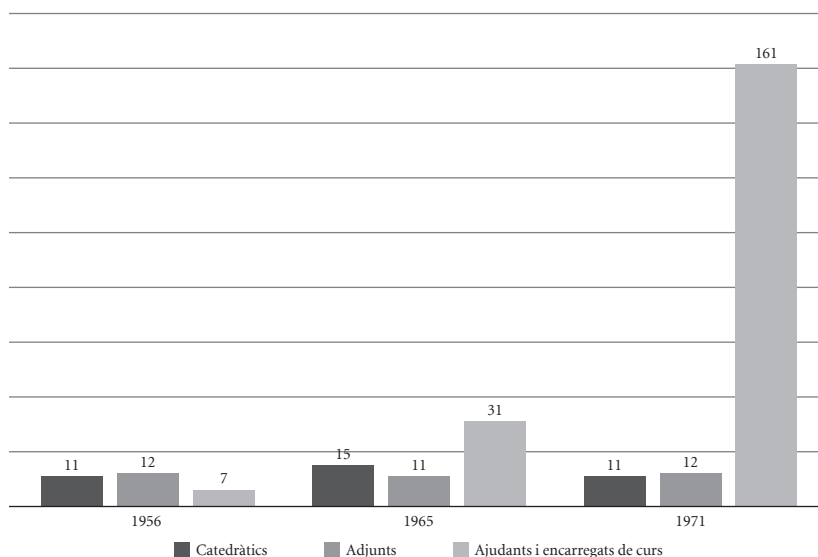

FIGURA 3. Gràfic del creixement de professors de Filosofia i Lletres per categories.

L'ARRENCADA DEL MOVIMENT ESTUDIANTIL

Els estudiants de mitjans dels anys cinquanta eren molt diferents als dels quaranta. Entre aquests n'hi havia molts que havien fet la guerra i eren excombatents predominantment franquistes. Els nous estudiants que arribaven a les aules durant la dècada dels cinquanta ja eren una altra gent i tenien altres anhels. El distanciament amb el règim de Franco cada vegada era major, començaven a tenir altres percepcions del món i de la seua vida, i altres preocupacions que no encaixaven en la universitat modelada per Ibàñez Martín, caracteritzada per l'hermetisme cultural, ni tampoc encaixaven en la imatge que el SEU, encara el 1953, tenia de l'estudiant ideal: una manera de ser fonamentada en l'autenticitat religiosa *nacionalcatòlica*, amant de la disciplina castrense, la fidelitat a la pàtria i altres valors *joseantonians* (Hernández Sandoica, Ruiz Carnicer i Baldó, 2007, 110-124). De fet els estudiants dels cinquanta, o almenys els més «inquiets», s'interessaven molt poc per tots aquests valors. Buscaven, més aviat, obrir-se al món, descobrir-lo amb els seus propis ulls i conèixer-lo intercanviant impressions.

Laín Entralgo, rector de Madrid entre el 1951 i el 1956, els va anomenar estudiants amb inquietuds. No eren tots, ni molts menys, els que tenien «inquietuds». Eren, deia el rector, «unas minorías activas y operantes», crítiques i distanciades del règim, que podien atraure una gran massa d'escolars «espiritualment disponibles» a les incitacions i propostes dels estudiants culturalment més dinàmics.²¹

20. Universidad de Valencia, *Crónicas de curso*, diversos anys.

21. «Informe de don Pedro Laín Entralgo respecto a la situación espiritual de la juventud española», a Mesa, 1983, 45-53.

Els *estudiants amb inquietuds* eren escolars curiosos, desperts, crítics; no els satisfieia la dictadura ni el limitat horitzó cultural que els oferia, i els més audaçs s'hi oposaren i es revoltaren contra el que veien.²² Defensaven objectius de millora i tenien expectatives de vida i perspectives vitals (bastaria recordar la novel·la de Manuel Vicent *Tranvía a la Malvarosa* per a recordar-les) i culturals diferents als estudiants dels quaranta. En una enquesta feta als estudiants de la Universitat de València l'any 1958, amb més de mil qüestionaris vàlids, se'ls demanava opinió sobre les actituds. Mostraven interès per adquirir coneixements, consideraven l'ensenyament massa teòric, creien «necessari» renovar els mètodes docents i entenien que havien d'intervenir en eleccions per a càrrecs directes de representants (açò era el punt de vista de més del 77 % tant a tota la Universitat com a la Facultat de Filosofia i Lletres) (Murillo i Jiménez Blanco, 1958). La «inquietud» comportava llegir i reflexionar. No es conformaven amb les lectures acadèmiques de precepte i buscaven novetats. Eren consumats lectors,²³ es preocupaven per la societat que els rodejava,²⁴ estaven disposats a connectar amb professors progressistes emboscats a les aules universitàries o fora d'elles, i amb exiliats de l'exterior i de l'interior.²⁵ Però sobretot eren estudiants disposats a aprendre i intercanviar idees entre ells.

Aquestes minories crítiques als anys cinquanta creixien a totes les universitats. Tanmateix, a Madrid i Barcelona, amb més demografia escolar i una presència de l'oposició clandestina més potent que en altres ciutats menors, es manifestaren abans. A València començaren a manifestar-se a finals dels anys cinquanta. Durant la primera meitat d'aquella dècada, l'actitud crítica dels estudiants era un fenomen poc quallat i articulat. A falta de poder-se dotar d'espais propis com feren els de Barcelona (per exemple, creant revistes pròpies, com *Ariel* (1946), que va ser impulsada per Tarradell amb un grup d'amics, i altres de posteriors, com *Curial*, *Forum*, *Ictini*), els valencians se serviren dels mitjans del SEU i els seus instruments al districte, com ara la revista *Claustro*, en què escrivien narracions, poesies i alguna vegada opinions que en ocasions vorejaven el límit del que era possible, tot això barrejat amb articles de la línia *azul* o falangista (i matisos entre falangistes de mirades diferents), que desdibuixava el conjunt dels més agosarats. A la revista *Claustro*, òrgan del districte del SEU, es pot detectar una creixent mescla d'interès polític i, a la vegada, un rebuig a intervenir en política per temor o escepticisme o pel control que des del 1951 va exercir en la revista el sector falangista del franquisme. De fet, l'estiu del 1951, al cap de pocs mesos de crear-se la publicació es va substituir el director Vicent Ventura per Diego Sevilla Andrés, fet que s'ha d'interpretar com una reacció fulminant dels sectors més tradicionalistes de Falange a les posicions d'«apertura» dels «permissivos» a les quals donava suport el ministre Ruiz-Giménez però no altres àmbits del règim (Giménez Cuñat, 2014; Ruiz Carnicer, 1999, 147).

Però foren altres activitats les que estimularen més les reflexions d'aquells estudiants. Potser la primera era recomanar-se lectures (novel·les o no) que trencaven la foscor i el dogmatisme acadèmic i els obrien a línies de pensament europees, com ara l'existencialisme. Estar al dia era important, i la lectura dramatitzada de notícies ens sembla una estranya activitat, però si les notícies venien de premsa estrangera podia tenir interès. Una altra activitat molt important fou el Cineclub (des del 1949) i la revista *Cinema* que aquest editava, amb projeccions periòdiques i cinefòrum al final de la pel·lícula. També era important el teatre: el TEU o Teatro Español Universitario, que començà a funcionar des del 1955, quan s'organitzà a València el Teatro-Club, si bé des d'abans es feien representacions, des dels

22. Martín Villa, «Incorporación al Movimiento de la Juventud española» [1962], a Ysàs, 2004, 216.

23. Entrevista a Alfons Cucó per Vicent Olmos i Vicent Soler, a Colomines i Olmos, 2005, 211.

24. Entrevista a Josep Fontana per Paniagua, Piqueras i Prats, 1999, 6.

25. El mateix Tarradell, anys abans, va connectar amb Ferran Soldevila, com un temps després va fer Fontana; vegeu: Pujol, 1995, 230. I Gabriel Tortella va connectar amb el professor Garcia Valdeavellano; podeu veure: Tortella, 1985.

anys quaranta organitzades pel professor de literatura Sánchez Castañer, en els anys cinquanta per la seua alumna Carola Reig i el Teatro Universitario de Ensayo, i, finalment, en plataforma estable, el Teatro Club.²⁶ Per a dinamitzar la formació dels estudiants valencians, fou important l'obertura del Col·legi Major Lluís Vives el 9 d'octubre de 1945. Dirigit per Francisco Murillo Ferrol, catedràtic de Dret Polític, i auxiliat pel seu ajudant José Jiménez Blanco, que eren professors joves i oberts, s'hi organitzaren clubs de cinema, teatre, literatura i conferències molt valorades pels estudiants (Marqués, 1997, 31; Palao, 2018a; Palao, 2018b). En fi, per no allargar, no hi faltava el concurs literari de poesies o narracions breus.

També, amb motiu de la riuada, els estudiants col·laboraren a llevar fang i salvar llibres de la biblioteca del carrer la Nau. Llevar fang els va permetre assolir experiència de les precàries condicions de vida de molta gent de la ciutat. Fou important aquesta campanya per a fer sorgir mirades crítiques dels estudiants, campanya a la qual s'afegien actes en solidaritat amb els damnificats (com ara representacions teatrals, etc.) o la representació que van organitzar el febrer del 1959 estudiants de diverses idees polítiques —comunistes, cristians compromesos i altres «amb inquietuds»— per arreplegar fons per a instal·lar llum elèctrica en un barri obrer de Quart de Poblet. A açò s'afegien els Grups de Treball del SEU, organitzats des d'aleshores.

Però, malgrat tota aquesta activitat que desenvolupava un petit cercle en cada facultat, els estudiants encara no s'atrevien a intervenir en accions més agosarades. Els esdeveniments de febrer del 1956 i febrer del 1957 de Madrid i Barcelona contribuïren a aquest despertar a la Universitat de València i al fet que s'hi polititzaren les activitats culturals.

A la Universitat de València, en aquest primer moment aparegueren tres grups més o menys articulats. 1) Des d'octubre del 1957, operaren els comunistes del PCE, entre els quals Julio Marín en Medicina organitzà una cèl·lula (Marín Pardo, a Sanz i Rodríguez Bello, 1999, 75-91; Sanz, 2002, 49-74). 2) Des d'octubre del 1958, els socialistes de l'ASU, creada a Madrid, foren importats a València per Tomàs Llorens, estudiant de Dret que havia acabat la carrera a Madrid i que quan va acabar es va matricular a València en Filosofia i Lletres (Sanz i Rodríguez Bello, 1999, 68-70; Sanz, 2002, 67-73). La repressió derivada de la *huelga nacional pacífica* va posar fi el 1959 a aquests dos grups, uns a la presó i altres autodissolts. 3) El tercer grup eren els nacionalistes, que també s'activaren des d'octubre del 1958 i que aconseguiren mantenir viu un *front cultural* que anava creant-se des dels cursos anteriors. En gran part, arribaren a la Universitat el curs 1958-1959 i estudiaven Dret i Filosofia i Lletres en facultats que compartien edifici. Aquest curs es presentaren a les eleccions sindicals un grup d'amics, alguns dels quals havien compartit experiència en secundària (l'Institut Lluís Vives) i formaren la «candidatura incolora».

Aquests estudiants, pocs mesos després d'organitzar la «candidatura incolora», el març del 1959, participaren en l'homenatge que va fer la Universitat per commemorar el cinquè centenari de la mort d'Ausiàs March, impulsat, entre altres, per Tarradell, que va intervenir en la conferència inaugural.²⁷ Aprofitant la ressonància de la cerimònia, i amb el suport d'alguns professors, aquests estudiants estimulats per professors (també Tarradell) van crear l'Aula Ausiàs March, que era una mena de seminari que organitzava conferències amb el suport de la Facultat de Filosofia i Lletres a partir del curs

26. Vegeu algunes de les col·laboracions en el llibre d'Aznar, Diago i Mancebo (1993): J. Ll. Sirera, «El teatre universitari a la immediata postguerra»; G. Alcalde, M. V. López i C. Solà, «El Teatro-Club: Antonio García Ferrando i Tomás Abad»; i G. Alcalde, M. V. López i C. Solà, «Els TEUs, el TEU del Districte, José Luis Gil de la Calleja».

27. Per a la participació de Tarradell tant en l'homenatge a Ausiàs March com en l'Aula Ausiàs March, vegeu: Ferré, en premsa. Podeu consultar també: Ferré, 1993 i 2012.

1959-1960. Les activitats de l'Aula, encara que mirades de reüll, a les *jerarquies* acadèmiques i a alguns professors de la Facultat els degueren parèixer en un primer moment prou innòcues per a no intervenir-hi i tallar-les, però aquesta idea no era la que tenien els estudiants ni Joan Fuster ni Manuel Sanchis Guarnier, que captaren immediatament la importància de la il·lusió que suscitava als escolars. També aquests estudiants iniciaren classes de valencià en el curs 1960-1961, és a dir, de català amb les formes valencianes, fet que va somoure protestes de sectors lingüístics secessionistes de Lo Rat Penat i de la Facultat (San Valero).²⁸ No fou l'únic espai cultural de conferències. Al C. M. Lluís Vives, el director, Francisco Murillo Ferrol, va organitzar un «seminari» de sociologia (Palao, 2018a, 403-418; Palao, 2018b, 21-22; Marqués, 1997, 31). Aquestes conferències, a part d'il·lustrar els estudiants i moure'ls les idees, també servien per a quallar el grup, tasca a la qual també va contribuir un viatge (qualificat per algun d'ells «d'iniciàtic») a Catalunya l'abril del 1960, seguit a partir d'octubre del 1960 del primer *aplec* que es va fer a Lliria, organitzat per estudiants i el *grup jove* de Lo Rat Penat (que eren, per cert, els partidaris de la integració ortogràfica del valencià en les *Normes de Castelló*). Doncs bé, en aquest aplec Miquel Tarradell va fer explicacions històriques i arqueològiques amb les quals va captivar els estudiants. Altres visites es feren a Xàtiva, Alcoi i altres «rutes» al monestir cartoixà de Portacoeli. És particularment remarcable el paper de Tarradell no sols perquè va fer de pont entre els grups valencianistes de la Universitat de València i Barcelona, sinó perquè col·laborava amb les activitats culturals de l'Aula i la revista *Diàleg*, que crearen el grup d'estudiants nacionalistes el 1961, revista ciclostilada per a la qual deixava el local del Laboratori d'Arqueologia, espai logístic on els estudiants podien usar una multcopiadora.²⁹

La revista *Diàleg* era un butlletí de la Cambra Sindical de Dret que es va començar a publicar el febrer del 1961. La capçalera del butlletí ciclostilat tenia tota la força del món, el diàleg, i expressava les inquietuds i desitjos d'aquests estudiants que en el primer editorial plantejaven construir un nou món parlant, dialogant, i crear-se així opinions.³⁰ Potser el més eficaç per a conscienciar-se ells mateixos era, com deien, dialogar i parlar «entre nosaltres», i «nosaltres» eren els grup dels inquiets, en què tots els corrents participaven.³¹ Escrivien aquests estudiants i alguns de Barcelona, com ara Ernest Lluch, i professors (Reglà, Tarradell, Dolç, etc.), però sobretot eren ells els que feien la revista introduint temes per a conèixer el món, del País i de la Universitat. Tarradell va escriure un article en què plantejava que, més enllà de les nacions estat, hi havia a Europa un únic substrat o civilització en el qual calia integrar-se i que calia potenciar, perquè en depenia el futur europeu (Tarradell, 1961). Home lúcid i clarivident. *Diàleg* es va publicar tres anys, encara que el 1963 ja ocupà la direcció de la revista una nova *troupe* d'estudiants (els estudiants a la Universitat són flor d'un dia: vida efímera, el que dura una o dues promocions). El grup de la «candidatura incolora», ja graduats, seguiren amb les seues iniciatives i el 1963 crearen la revista *Concret*, que ja no depenia del SEU ni de la Universitat i que va viure entre gener i maig del 1963 (Baldó, 2008, 132-134; Martínez Sanchis, 2013, 120).

El gener del 1962 aquest grup va crear l'Agrupació Democràtica d'Estudiants Valencians o ADEV, organització que coincidia amb la FUDE, que va nàixer uns mesos abans a Madrid i que aglutinava estudiants de diverses sensibilitats polítiques i independents, i alternativa al SEU, a qui li plantava

28. Les opinions de Joan Fuster són a: Ferrer i Pujadas, 1993, 411; les de Sanchis Guarnier, a: Sanchis Guarnier, 1987, 195-196, en què cita els estudiants Alpera, Aracil, Codonyer, Cucó, Garcia Aparisi, Mira, Riera, Rodríguez Bernabeu, Álvarez, Ardit, Climent, Marqués, Miralles, Montés, Solà, Noguera, Varela, etc.

29. La crida d'aquest aplec a *Serra d'Or* (novembre del 1960) és recollida a Ferré, 2001, 176. Vegeu també: Sanz i Nadal, 1996, 80-90. El compromís de Tarradell amb els estudiants i la ruta al monestir cartoixà de Portacoeli es pot veure a Llobregat, 1995, 23.

30. «Editorial», *Diàleg*, núm. 1, febrer de 1961, València.

31. Testimoni de Lluís Aracil a Ferré, 2001, 103.

cara. Quan van arribar a València estudiants de Madrid per crear una plataforma FUDE valenciana, els de la «candidatura incolora» o el grup *Diàleg*, que també eren un grup plural i amb independents, s'avançaren per fer una plataforma similar: l'ADEV.

FUDE es va estendre per Madrid, Valladolid, Salamanca, Saragossa, Granada i La Laguna; a Santiago es va crear l'Asociación Democrática de Estudiantes de Galicia, al País Basc la Unión Vasca de Estudiantes i a Catalunya l'Associació Democràtica d'Estudiants de Catalunya.

El maig del 1962, els estudiants valencians van fer la primera protesta pública solidaritzant-se amb la lluita dels miners d'Astúries. Tot açò ha estat novel·lat per un dels seus protagonistes, Joan Francesc Mira, en *El desig dels dies*. En tot cas, quan es manifestaren pel claustre els estudiants amb inquietuds (amb crits en contra dels companys franquistes), havien trencat per sempre amb el franquisme (fig. 4).

FIGURA 4. Raimon expressa que els joves volien viure «al vent del món».

BIBLIOGRAFIA

- ABAD NEBOT, Francisco (2019). «Un manual afortunado: La *Introducción a la Historia de España* de Ubieto-Reglá-Jover, 1963». *Revista de Lengüas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, núm. XXIV, p. 255-259.
- AURA TORTOSA, J. Emili (2006). «La creación del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia; entre la Escuela Superior de Diplomática y “por la ciencia hacia Dios”». A: BONET, H. *et al.* (coord.). *Arqueología en blanco y negro: la labor del SIP 1927-1950*. València: Diputació de València, p. 33-46.
- AZNAR, Manuel; DIAGO, Nel; MANCEBO, M. Fernanda (editors) (1993). *60 anys de teatre universitari*. València: Universitat de València.
- BALDÓ LACOMBA, Marc (1997). «Laudatio Académica del Doctor José María Jover». A: JOVER ZAMORA, José María. *Historia y Civilización*. València: Universitat de València, p. 15-23.

- BALDÓ LACOMBA, Marc (1999). «La població de la Universitat de València al segle xx». *Saitabi*, núm. 49, p. 46-50.
- BALDÓ LACOMBA, Marc (2003). «Nacionalcatolicismo en la facultad de Letras de Valencia en los años cuarenta». A: *Aulas y saberes: VI Congreso Internacional de Historia de las Universidades Hispánicas (Valencia, diciembre 1999)*. València: Universitat de València, vol. I, p. 193-210.
- BALDÓ LACOMBA, Marc (2008). «De la cultura a la política. Los estudiantes de la Universidad de Valencia, 1957-1962». A: *Ciencia y Academia. IX Congreso internacional de historia de las universidades hispánicas (Valencia, septiembre 2005)*. València: Universitat de València, vol. I, p. 121-137.
- BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel (1939). *Cristóbal Colón*. Madrid: Editora Nacional.
- BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel (1942). *Recuerdo y presencia de Francisco Pizarro*. Madrid: Ediciones de la Vicesecretaría de Educación Popular.
- BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel (1943). *Valencia y los Reyes Católicos (1479-1493)*. València: Vives Mira.
- BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel (1962). *Historia de España*, 2a ed. (primera ed. 1959). Barcelona: Surco.
- BALLESTEROS GAIBROIS, Manuel (1969). *Escritores de Indias* (2 vol.) 4a ed. (primera ed. 1940-1941). Saragossa: Ebro.
- CALVO SERER, Rafael (1941). «Dos épocas: el siglo XIII y el siglo XX. Conquista y liberación de Valencia». A: CARRERAS ZACARÉS, Salvador. *Fiestas celebradas en conmemoración del séptimo centenario de la conquista de Valencia por el rey Jaime I*. València: Ayuntamiento de Valencia, p. 16-18.
- CALVO SERER, Rafael (1942). «En torno al concepto de Renacimiento». *Escorial*, núm. 20, p. 355-387.
- COLOMINES, Agustí; OLMOS, Vicent (2005). *Pensar la contemporaneïtat: divuit converses sobre la història*. Catarroja-Barcelona-Palma: Afers.
- DÍAZ-ANDREU, Margarita (2003). «Arqueología y dictaduras: Italia, Alemania y España». A: WULF ALONSO, Fernando; ÁLVAREZ-MARTÍ AGUILAR, Manuel (editors). *Antigüedad y Franquismo (1936-1975)*. Màlaga: Diputación Provincial de Málaga, p. 33-74.
- FERRÉ I TRILL, Xavier (1993). *València en l'espai català (1943-1968) (Un cas de construcció de comunitat nacional)*. Tesi doctoral dirigida per J. Farràs i Farràs (tutor P. Negre i Rigol). Barcelona: Universitat de Barcelona. Primera part: <https://fundaciobofill.cat/uploads/docs/k/f/c/y/n/f/j/z/bi/0806_1_0.pdf>.
- FERRÉ I TRILL, Xavier (2001). *Abans i després de Nosaltres els valencians: moviment polític i construcció nacional*. Barcelona: Curial.
- FERRÉ I TRILL, Xavier (2012). «Entre Nosaltres els valencians (1962) i El cas valencià (1966)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXIII, p. 313-336.
- FERRÉ I TRILL, Xavier (2021). «Miquel Tarradell: una lectura contextualitzada de Nosaltres els valencians». A: PREVOSTI, Marta; SANMARTÍ, Joan; ARASA, Ferran (en premsa). *Homenatge a Miquel Tarradell (1920-1995) en ocasió del centenari del seu naixement*. Barcelona: IEC, UV, UB, p. 135-159.
- FERRER NAVARRO, Ramon (1998). «El profesor Ubieto y el medievalismo Hispano». *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 73, p. 89-116.
- FERRER I COSTA, Josep; PUJADAS MARQUÈS, Joan (1993). *Epistolari Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca*. Barcelona: Curial.
- GARCÍA-GALLO, Alfonso (1940-1941). *Historia del derecho español* (2 vol.). Madrid: Librería Fernando Fe.

- GIMÉNEZ CUÑAT, Román (2014). *La revista Claustro*. Treball de final de màster dirigit per M. Baldó Lacomba. València: Universitat de València.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (1997). «La historiografia medieval valenciana en temps imperials (1939-1957)». *Saitabi*, núm. 47, p. 119-152.
- HERNÁNDEZ SANDOICA, Elena; RUIZ CARNICER, Miguel Á.; BALDÓ LACOMBA, Marc (2007). *Estudiantes contra Franco (1939-1975): oposición política y movilización juvenil*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- JOVER ZAMORA, José M. (1956). *Conciencia burguesa y conciencia obrera en la España contemporánea*, 2a ed. Madrid: Ateneo.
- JOVER ZAMORA, José M. (1963). *Carlos V y los españoles*. Madrid: Rialp.
- LLOBREGAT CONESA, Enric A. (1995). «Miquel Tarradell, nacionalista, arqueòleg i historiador». *Saguntum. PLAV*, núm. 28, p. 21-27.
- MARÍN GELABERT, Miquel À. (2005). *Los historiadores españoles en el franquismo, 1948-1975: la historia local al servicio de la patria*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- MARQUÉS, J. Vicent (1997). *Tots els colors del roig: quasi unes memòries ideològiques*. València: Eliseu Climent.
- MARTÍ OLIVER, Bernat; VILLAVERDE BONILLA, Valentín (1997). «El Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València a la dècada del 1940». *Saitabi*, núm. 47, p. 153-171.
- MARTÍN, Gabriela (1995). «Miquel Tarradell en Valencia». *Saguntum. PLAV*, núm. 28, p. 13-20.
- MARTÍNEZ SANCHIS, Francesc T. (2013). *La revista Saó (1976-1987): la construcció de la premsa democràtica valencianista i de la identitat valenciana progressista*. Tesi doctoral dirigida per J. L. Gómez Mompert i F. A. Martínez Gallego. València: Universitat de València.
- MESA, Roberto (1983). *Jaraneros y alborotadores: documentos sobre los sucesos estudiantiles de febrero de 1956 en la Universidad Complutense de Madrid*. Madrid: Universidad Complutense.
- MURILLO FERROL, FRANCISCO; JIMÉNEZ BLANCO, JOSÉ (1958). *La conciencia de grupo de los escolares de la Universidad de Valencia*. Madrid: CSIC.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (1994). «El nueve de octubre. Reseña histórica de una fiesta valenciana». *Revista d'Història Medieval*, núm. 5, p. 231-290.
- PALAO GIL, Javier (2018a). «Francisco Murillo Ferrol, primer director del colegio mayor Luis Vives». A: CORREA, Jorge (coord.). *Universidad y Sociedad: Historia y Pervivencias*. València: PUV, p. 403-418.
- PALAO GIL, Javier (2018b). «Francisco Murillo Ferrol y los primeros estudios de ciencia política y sociología en la Universidad de Valencia». *CIAN. Revista de Historia de las Universidades*, núm. 21-22, p. 269-297.
- PANIAGUA, Javier; PIQUERAS, JOSÉ A.; PRATS, Joaquín (1999). «Josep Fontana: pasado y presente». *Aula*, núm. 4, p. 5-13.
- PEIRÓ MARTÍN, Ignacio (2013a). «Historiadores en el Purgatorio: continuidades y rupturas en los años Sesenta». *Cercles: revista d'història cultural*, núm. 16, p. 53-81.
- PEIRÓ MARTÍN, Ignacio (2013b). *Historiadores en España: Historia de la Historia y memoria de la profesión*. Saragossa: Prensas Universitarias.
- PEIRÓ MARTÍN, Ignacio; MARÍN GELABERT, Miquel À. (2016). «Catedráticos franquistas, franquistas catedráticos: los “pequeños dictadores” de la Historia». A: CASPISTEGUI, FRANCISCO J.; PEIRÓ, Ignacio (editors). *Jesús Longares Alonso: el maestro que sabía escuchar*. Pamplona: EUNSA, p. 251-291.
- PUJOL, Enric (1995). *Ferran Soldevila: els fonaments de la historiografia contemporània*. Catarroja-Barcelona: Afers.

- REGLÀ I CAMPISTOL, Joan (1950). «El comercio entre Francia y la Corona de Aragón en los siglos XIII y XIV y sus relaciones con el desenvolvimiento de la industria textil catalana». A: *Actas del Primer Congreso Internacional de Pireneístas*. Saragossa: CSIC.
- REGLÀ I CAMPISTOL, Joan (1961). *Juan Serrallonga: vida i mite del famós bandoler*. Barcelona: Aedos.
- REGLÀ I CAMPISTOL, Joan (1968). *Aproximació a la història del País Valencià*. València: L'Estel.
- REGLÀ I CAMPISTOL, Joan (2006). *Comprendre el món: reflexions d'un historiador*. València: PUV.
- REGLÀ, Joan; JOVER, José; GIRALT, Emili (1964). *España Moderna y Contemporánea*. Barcelona: Teide.
- RUIZ CARNICER, Miguel Á. (1999). «Los estudiantes de la Universidad de Valencia en el franquismo (1939-1965): del encuadramiento político a la agitación social». *Saitabi*, núm. 49, p. 125-153.
- SALVADOR ESTEBAN, Emilia (1998). «Joan Reglà, la Universidad de Valencia y la Historia Moderna». *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 73, p. 243-258.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1987). *La llengua dels valencians*, 12a ed. (1a ed. 1967). València: Tres i Quatre.
- SANZ, Benito (2002). *Rojos y demócratas: la oposición al franquismo en la Universidad de Valencia (1939-1975)*. València: Comissions Obreres del País Valencià.
- SANZ, Benito; NADAL, Miquel (1996). *Tradició i modernitat en el valencianisme*. València: Eliseu Climent.
- SANZ, Benito; RODRÍGUEZ BELLO, Ramón I. (1999). *Memoria del antifranquismo: la Universidad de Valencia bajo el franquismo, 1939-1975*. València: Universitat de València.
- TARRADELL, Miquel (1961). «El descobriment d'Europa». *Diàleg*, núm. 2, p. 5.
- TARRADELL, Miquel (1962). *El País Valenciano del Neolítico a la iberización: ensayo de síntesis*. València: Universidad de Valencia.
- TORTELLA, Gabriel (1985). «Recuerdos de un maestro: Don Luis García de Valdeavellano». *Revista de Historia Económica*, núm. 2, p. 299-306.
- UBIETO ARTETA, Antonio (1962). «La conquista de Valencia en la mente de Jaime I». *Saitabi*, núm. 12, p. 117-159.
- UBIETO ARTETA, Antonio (1969). *Ciclos económicos de la Edad Media*. València: Anubar.
- UBIETO ARTETA, Antonio (1975). «Cronología del desarrollo de la Peste Negra en la Península Ibérica». *Cuadernos de Historia*, núm. 5, p. 45-66.
- UBIETO, Antonio; REGLÀ, Joan; JOVER, José M.; SECO, Carlos (1971). *Introducción a la Historia de España*, 8a ed. (1a ed. 1963). Barcelona: Teide.
- UNIVERSIDAD DE VALENCIA. *Crónica del curso 1951-52*. *Universidad de Valencia* (1952). València: Universidad de Valencia.
- YSÀS, Pere (2004). *Disidencia y subversión: la lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica.

El professor Miquel Tarradell i la prehistòria valenciana

Bernat Martí Oliver³²

SIP i Museu de Prehistòria de València

ESTUDI I NOVES PERSPECTIVES DE LA PREHISTÒRIA RECENT VALENCIANA

En el pròleg del llibre *El País Valenciano del Neolítico a la iberización*, amb data de l'octubre del 1961, Miquel Tarradell explica que aquest és el fruit de cinc anys d'estudi de la prehistòria valenciana, és a dir, des que el 1956 va prendre possessió de la càtedra d'Arqueologia de la Universitat de València. Amb això es veu el seu intens compromís amb la docència i el desig de participar activament en la recerca. A més de la responsabilitat del càrrec que ocupa, el 1960 havia explicat que el llibre en preparació tenia una gènesi o un altre motiu en particular, a saber, aprofundir en les relacions que podrien haver existit entre la cultura d'Almeria i la dels sepulcres de fossa de Catalunya a través del territori valencià. I anunciava en nota al peu: «La sistematización de las culturas prehistóricas del Neolítico-bronze aquí esbozada, podrá verse con mayor detalle en M. Tarradell, *Les arrels històriques del País Valencià y El PV del Neolítico a la iberización* (ensayo de síntesis), ambas de inminente aparición» (Tarradell, 1960, 12).

Podem conjecturar que el primer d'aquests llibres és un anunci de la seua col·laboració en la *Historia del País Valencià*, de la qual es publicarà el primer tom el 1965, amb els estudis de M. Sanchis Guarner i d'ell mateix. El segon llibre veu la llum el gener del 1963 amb el propòsit de ser un *Ensayo de síntesis* sobre la prehistòria recent de les nostres terres. El resultat, de manera immediata i àmplia, es reconeix com una aportació valuosa que sistematitza les dades i l'estat de la recerca sobre els problemes principals de la prehistòria recent valenciana, com ho recorda E. Llobregat (1988, 24):

El seu pas per València serví per a ordenar les idees i confegir una sèrie de volums essencials per a posar al dia l'estat de coneixements de la matèria al temps de la seua redacció. Entre 1962 i 1963 apareixen dos llibres cabdals: *Les arrels de Catalunya* i *El País Valenciano del Neolítico a la iberización*. Si en el primer organitzava la prehistòria catalana, en el segon, gràcies a la immensa i intensa feina duta a terme pel SIP des de 1928, es podia establir l'estructura interna dels grans períodes de la prehistòria valenciana més recent: els que havien dut de la neolitització i l'entrada en el món dels ramaders i llauradors, fins als llinars de la primera cultura comparable amb les itàliques o gregues: els ibers.

32. bernat.marti@uv.es

La consideració que som al davant d'una obra de referència obligatòria es mantindrà en el futur. La informació que reuneix sobre jaciments i materials, les noves propostes sobre els processos culturals desenvolupats al país des dels temps neolítics i la seua contextualització dins el marc peninsular i europeu, mostren amb claredat l'estat de la qüestió i els plantejaments que guien la recerca fins a ben avançada la dècada del 1970. I d'aleshores ençà *El País Valenciano del Neolítico a la iberización* roman com a fonament, com aquell rerefons, a vessar d'informacions i suggeriments, d'on naixen, o sobre el qual es contrasten, les recerques sobre les fases del Neolític, la relació entre les cultures de la façana mediterrània peninsular, o l'aparent monotonia d'una edat del bronze que les excavacions en extensió acaben convertint en complexitat. De la seua empremta ens queda, a més a més, el caràcter d'assaig sobre la prehistòria recent del país, un marc d'estudi i de reflexió no prou entrevist fins llavors pels nostres estudiosos.

Tarradell s'incorpora a la Universitat de València amb el bagatge d'una trajectòria investigadora important. Ha defensat la tesi doctoral sobre la delimitació de la cultura de l'Argar el gener del 1949 i ha participat en els debats sobre els noms i la divisió de l'edat del bronze peninsular. Del 1948 al 1956 és director del Museu de Tetuan i del Servei d'Excavacions del Protectorat espanyol, en què desenvolupa una tasca intensa que, pel que fa a la recerca, comprèn la prehistòria recent, el període feniciopúnic i l'època romana, tot destacant ací les excavacions a les coves de Gar Cahal i Caf that el Gar. Per altra part, arriba a un País Valencià on, com ha dit Llobregat, el treball del SIP ofereix un panorama consistent sobre la prehistòria valenciana amb el concurs d'altres individualitats destacades. La llista és al pròleg de l'esmentat llibre: el SIP, amb la direcció de D. Fletcher, amb la col·laboració i l'amistat d'E. Pla, i amb el suport del treball de J. Alcácer; i, escampats al territori, els quatre punts assenyalats, que són Villena, amb J. M. Soler, Alcoi, amb V. Pascual, Elx, amb A. Ramos, i Sagunt, amb P. Beltrán. La relació científica i la col·laboració, així com mantes vegades el suport en tant que delegat del Servei Nacional d'Excavacions del districte universitari, seran molt pròxims amb tots ells.

L'ORIGEN MEDITERRANI DEL NEOLÍTIC I L'EVOLUCIÓ DE LA CULTURA DE LES COVES AMB CERÀMICA DECORADA

El 1958, Tarradell planteja les primeres propostes en relació amb l'edat del bronze valenciana a propòsit de la publicació dels poblats del Tossal Redó i el Tossal de Caldero, a Bellús, en la revista *Archivo de Prehistoria Levantina*. El 1959, l'atenció es dirigeix als problemes neolítics en la ponència del primer simposi de prehistòria Peninsular, on examina les qüestions en ebullició, com ara el canvi de perspectiva sobre l'origen del Neolític, la cronologia i l'evolució de la cultura representada per la ceràmica cardial, etc., i les situacions diferents que semblen existir a Catalunya, Almeria o València. Sobre aquesta precisa qüestió torna a pronunciar-se el 1960, ara en la revista *Saitabi*. I, sense solució de continuïtat, en els *Annals de la Universitat de València* del curs 1962-1963 publica «El País Valenciano del Neolítico a la iberización».

Aleshores l'estat de la investigació sobre el Neolític valencià el representa l'estudi de J. San Valero, publicat el 1950, sobre la Cova de la Sarsa, a Bocairent. La ceràmica cardial caracteritza la primera cultura neolítica valenciana, que forma part del corrent que des d'Àfrica es projecta sobre Europa travessant les penínsules Ibèrica i Italiana. Allí podem examinar els resultats de les excavacions als jaciments nord-africans, com les coves d'Achakar, a la regió de Tànger, amb ceràmica cardial. Les explicacions de San Valero són àmpliament compartides, i la interpretació de la Cova de la Sarsa és coincident amb la que ha proposat Bernabò Brea, el 1945, en el primer volum dedicat a les excavacions de la Cova

d'Arene Candide, a la Ligúria. Però ja el 1953, en el primer Congrés Arqueològic del Marroc espanyol, de què Tarradell és secretari, hom pot observar que és intens el contrast de criteris sobre les relacions entre Àfrica i Europa, sobretot en els temps preneolítics, és a dir, el capsità i l'iberomaurità. I el canvi de plantejament també serà immediat pel que fa al Neolític.

En el *Manual de Prehistoria Africana*, del 1962, L. Pericot i M. Tarradell justificaran que aquella perspectiva errònia sobre el paper d'Àfrica en la prehistòria europea havia estat conseqüència de la cronologia dels descobriments. Sobre això mateix insisteix Tarradell en el *El País Valencià...* en explicar que, fins a molt poc de temps abans, hom tenia la impressió que la primera cultura neolítica a Europa es localitzava en els territoris més propers a Àfrica: «Así como ahora se dibuja como una corriente que afecta prácticamente a todo el litoral del Mediterráneo Occidental, tanto del norte como del sur, el mapa establecido entonces marcaba claramente el acento sólo sobre lo meridional». Com hem dit, Tarradell havia excavat al Marroc, el 1954 i 1955, a les coves de Gar Cahal, a prop de Ceuta, i de Caf that el Gar, a prop de Tetuan. La primera havia proporcionat uns fragments de ceràmica cardial, però era sobretot la segona la que havia demostrat l'existència d'un potent nivell caracteritzat per aquestes ceràmiques cardials, fòssil director del Neolític mediterrani. D'aquests treballs dona notícia el 1957 i 1958 tot insistint que a Caf that el Gar s'ha fet una excavació moderna, de la qual publica amb detalls l'estratigrafia i les descripcions dels materials, amb especial atenció a les ceràmiques incises i cardials, que il·lustra amb diverses làmines. No es pronuncia, però, sobre les conclusions, perquè «algunas de nuestras conclusiones que no están de acuerdo con hipótesis muy en boga entre los especialistas peninsulares, podrían parecer en extremo subjetivas». Es tractava, doncs, d'un pronunciament d'importància, que arriba en el simposi sobre la prehistòria peninsular de 1959, on fa una exposició detallada de les conclusions de Bernabò Brea, ara en el segon volum que dedica a la Cova d'Arene Candide, el 1956, que significa el final de les hipòtesis sobre la influència d'Àfrica com el punt d'origen del Neolític del Mediterrani. Aquesta és una exposició que Tarradell repeteix en el llibre del 1962. L'origen de la cultura neolítica de les ceràmiques impreses del Mediterrani occidental s'ha de cercar al Pròxim Orient, sense que sembla versemblant que haja existit una propagació per terra des de la zona sirianoanatòlica, perquè no es coneix aquesta cultura a Egipte. El Neolític del Mediterrani occidental sols el podem relacionar amb el del seu extrem oriental si considerem que hi ha un procés de difusió marítima que afecta fonamentalment les illes i les terres costaneres.

Si bé els canvis eren profunds, quan estudia el Neolític valencià, Tarradell no modifica la imatge de la cultura de les coves amb ceràmiques decorades, tot seguint P. Bosch Gimpera. La major informació correspon a la Cova de la Sarsa, mentre hom espera que es publiquen els resultats assolits en les excavacions de la Cova de l'Or, a Beniarrés, que el SIP ha finalitzat el 1958. I així, per ara, Tarradell dibuixa una gent neolítica que viu sempre a les coves, molt més ocupada en la ramaderia que no pas en l'agricultura. I el poblat de Casa de Lara, a Villena, amb ceràmiques cardials, del qual ell mateix ha demanat a J. M. Soler que torne a publicar l'estudi en la revista *Saitabi* el 1960, sols mereix la consideració d'una excepció. Els paral·lels de la cultura material representada per Sarsa comprenen nombrosos jaciments a Catalunya, a Itàlia i també al nord d'Àfrica, i aporta ací la seua pròpia experiència a les coves de Gar Cahal i Caf that el Gar. El moment de major brillantor del Neolític cardial és anterior a l'aparició del metall i de tot el que aporta el període Eneolític, si bé la cronologia és imprecisa. L'única cosa que s'hi pot afegir és que als territoris on es coneix una altra fase neolítica diferent a la cultura de les coves amb ceràmica decorada, aquesta última sempre és anterior. És el cas de Catalunya, amb la cultura dels sepulcres de fossa; de França, amb la cultura de Chassey, i d'Itàlia, amb les cultures d'influència danubiana o balcànica, amb els vasos de boca quadrada o les ceràmiques pintades.

El 1959, Tarradell ha proposat una cronologia del tercer mil·lenni d'acord amb la incertesa general sobre les dates. El 1962, de fet encara no hi ha, ni a l'àmbit valencià ni al peninsular, cap anàlisi de C. 14, però a les zones pròximes les primeres datacions absolutes proporcionades per aquest mètode mostren un envelliment considerable del Neolític. A distints indrets, com ara a la Cova d'Arene Candide, on el Neolític remunta fins al 4400 aC., les dates són revolucionàries, perquè s'avancen en un mil·lenni al que hom havia suposat sobre l'esclat de la civilització dels pastors cavernícoles amb ceràmiques decorades a tot l'Occident. I, si tenim en compte que a les costes asiàtiques mediterrànies, com a Biblos, les datacions de C. 14 indiquen que aquesta etapa neolítica finalitza algun temps després del 5000, la diferència respecte a l'Occident es redueix a uns pocs segles.

El punt més difícil de resoldre amb les dades disponibles és la qüestió de l'evolució de la cultura de les coves amb ceràmica decorada al País Valencià: determinar si hi ha o no una segona fase o cultura neolítica, com una onada nova que també puguem considerar que correspon a aquest període. Sense estratigrafies fiables, perquè només Sarsa ha estat publicada com un conjunt de materials més o menys unitari, Tarradell s'inclina a considerar que tampoc hi ha jaciments que hom puga comparar amb aquells poblats i sepulcres de la cultura d'Almeria, que han sigut considerats com a pertanyents a un segon Neolític, ni molt menys amb aquells jaciments que a una zona del centre de Catalunya formen un grup cultural amb gran personalitat, com el dels sepulcres de fossa, propis de la gent que en la segona fase del Neolític pobla les terres baixes i estableix el predomini de l'agricultura. Entre Almeria i Catalunya, sense enllaç entre tots dos espais a través de les nostres terres, ací ha de perdurar la vida en coves, sense que la seua gent done el pas cap a les terres planes i el desenvolupament de l'agricultura. La hipòtesi que s'imposa és la d'una llarga duració de la cultura cavernícola de les ceràmiques decorades, representada per Sarsa, que, a diferència de la resta de la façana mediterrània peninsular, es perllonga durant aquella època en què en una bona part de l'occident europeu es desenvolupa el complex de les cultures Chassey-Lagozza-Cortailod.

L'Eneolític sí que està ben documentat al país, amb nombroses coves sepulcralcs que han sigut llocs d'enterraments col·lectius o múltiples, que són descrites amb amplitud quant al ritual i a l'aixovar: la Cueva de las Lechuzas, a Villena; la Cova de la Pastora, a Alcoi; la Cova del Camí Reial, a Albaida; la Cova de Ribera, a Cullera, etc. Per contra, hom desconeix els llocs d'habitació, amb excepció del poblament de l'Ereta del Pedregal, a Navarrés, del qual es recull el recent estudi de D. Fletcher sobre la seua seqüència estratigràfica determinada en les excavacions del SIP. La principal constatació és la relativa homogeneïtat dels sis nivells identificats al poblament, entre els quals la diferència més notable és que només als dos superiors hi ha objectes de coure. No obstant això, insisteix Tarradell, en aquest poblament no es pot apreciar una fase anterior a l'Eneolític, més antiga que el món de les coves sepulcralcs col·lectives.

Sobre el nom i el concepte d'*Eneolític*, aquesta és l'època en què comença, a poc a poc, l'ús del metall, i que a l'occident d'Europa rep les dues denominacions d'*Eneolític* o de *bronze I*. Tarradell recorda que en el Congrés Arqueològic d'Almeria, el 1949, es va proposar l'adopció del terme de *bronze I*, en lloc d'*Eneolític*, en prevaldre la raó d'aconseguir una nomenclatura de caire semblant a la que empren els prehistoriadors anglesos i centreeuropeus. Ara, però, atès que la unanimitat no s'ha produït, el més assenyat és tornar a la denominació clàssica d'*Eneolític* tenint en compte, a més, que estendre-li el nom d'*edat del bronze* és impropï d'aquesta fase, perquè les anàlisis demostren que a la nostra península el metall és sempre coure. D'altra banda, les relacions entre les coves eneolítiques valencianes i catalanes són evidents, com també l'enllaç amb el conjunt megalític pirinenc i, a través seu, la vinculació amb el món megalític de l'occident europeu. De la mateixa forma, es comprova el seu enllaç amb les terres del migdia, sobretot del sud-est peninsular, en comparar els aixovars amb els

del món de Los Millares. Ben fonamentada, per tant, la relació de l'Eneolític valencià i de les terres pròximes amb el fenomen megalític occidental, el fet que no existeixen ací ni dòlmens ni cap altre tipus de monuments sepulcral construits (fig. 1 i 2) no s'ha de considerar com la prova d'una diferenciació decisiva del nostre territori. Perquè, si bé amb freqüència el megalitisme és tractat com si fora una cultura, eixa consideració emmascara el fet més profund: que és només una de les manifestacions, de debò la més espectacular, del món cultural eneolític europeu.

LA CULTURA DEL BRONZE VALENCIÀ

Amb els mateixos interrogants sobre els processos que lliguen els distints períodes, arribem a l'estudi de l'edat del bronze, potser la part del llibre que tindrà major impacte, sobretot per la força de la imatge que Tarradell contribueix a crear. Com hem dit, el 1958 ha publicat l'estudi dels poblats del Tossal Redó i Tossal del Caldero, a invitació del SIP i seguint el diari d'I. Ballester, en què arreplega el resultat de les excavacions fetes en la dècada del 1920. En aquella ocasió, el 1958, Tarradell ja diu que la nostra edat del bronze es coneix malament, però no s'està d'insistir en el fet que els poblats coneguts són nombrosos, i que «los materiales de estos poblados, situados siempre en alturas con una clara preocupación defensiva, y de pequeñas dimensiones, son muy monótonos, sin que puedan distinguirse con seguridad etapas cronológicas a través de una evolución de la tipología, así como tampoco dan estratigrafías, pues parece que en general no tuvieron una vida muy larga» (Tarradell, 1958, 112). Trobem ací, per tant, molt del que vindrà després. El 1962, a més a més, ens sorprèn amb un advertiment inicial: que els poblats de l'edat del bronze que ací estudiarà, «—y adelantamos la noticia para facilitar la comprensión desde el principio— son los que, antes de que fueran aceptadas las conclusiones de nuestra tesis doctoral, eran llamados argáricos por todos los autores» (Tarradell, 1962, 129).

Tarradell havia plantejat ja el 1947 l'oposició a la idea d'una total argarització de la Península en sentit etnològic i cultural. Resultava del tot necessari limitar l'abast de la cultura de l'Argar a l'hora d'estudiar poblats i materials tan diferents als de Múrcia i Almeria. La situació era que, des de les excavacions dels germans H. i L. Siret, al segle XIX, la cultura de l'Argar va convertint-se en sinònim d'una edat del bronze que, des de Múrcia-Almeria, es projecta sobre una gran part de la resta d'Espanya. A títol d'exemple, en l'*Etnología de la Península Ibérica*, el 1932, P. Bosch Gimpera considera que l'expansió d'aquella cultura arriba fins a Catalunya i, per descomptat, cobreix tot el País Valencià. Aquesta indeterminació sobre les cultures de l'edat del bronze en les diferents regions es mantindrà per dècades, fins i tot en aquells territoris on la recerca sobre els jaciments del període és intensa. Així, J. Alcácer, el 1945, considera que Peña de la Dueña, a Teresa (l'Alt Palància), i la Atalayuela, a Losa del Obispo, poden ser poblats argàrics perquè tenen uns punyals de bronze amb reblons que semblen alabardes.

El 1949, Tarradell defensa la seua tesi doctoral, dirigida per Martín Almagro, sobre la delimitació de la península Ibèrica en l'època de l'Argar, estudi del qual presenta una comunicació en el Congrés Nacional d'Arqueologia, el 1950. La seua proposta definitiva és la distinció d'una zona de cultura argàrica que pel nord comprèn els poblats de Sant Antón, a Oriola, i de Las Laderas del Castillo, a Callosa del Segura, i una zona d'influència argàrica, passat el riu Segura, on «tenemos los poblados bastante bien conocidos en la comarca de Alcoy, tan fértil arqueológicamente, Mas de Menente y la Mola Alta de Serelles, que con el criterio tipológico adoptado no los podemos considerar incluidos en esta área [argàrica]. Tampoco el de Torrente, próximo a la ciudad de Valencia, cuyo conjunto de materiales dista mucho de ser paralelo al de las estaciones clásicas» (Tarradell, 1950, 75). A la zona d'influència argàrica

FIGURES 1 i 2. Visita de Miquel Tarradell, Matilde Font i Alejandro Ramos Folqués a les ruïnes de l'anomenat dolmen de Monforte del Cid. 1964. Fundació Universitària L'Alcúdia d'Elx, Universitat d'Alacant. Cortesia de L. Abad.

destaca, doncs, el grup valencià, on els poblats són relativament abundants, si bé la densitat de les estacions es fa menor cap al nord, se situa el seu límit a l'entorn de Castelló de la Plana.

El 1962, aquella proposta es manté. L'àrea pròpia del cercle argàric comprèn els poblats de San Antón, Las Laderas del Castillo i Cabezo Redondo, a Villena, on les excavacions de J. M. Soler, el 1949, han posat al descobert l'existència d'enterraments en cista al subsol del poblat, mentre dubta si altres poblats de la rodalia de Villena corresponen al grup argàric o al bronze valencià, ja que no han estat excavats. I al nord d'aquest grup argàric, situat a la dreta del Vinalopó, el mapa del país s'atapeïx amb més de vuitanta poblats distribuïts per tot el territori, des d'Elx fins a Orpesa, que es poden considerar com una cultura diferenciada. L'anàlisi de les estructures constructives i els materials recuperats a Peña de la Dueña, Puntal de Cambra, Mas de Menente, Muntanyeta de Cabrera, etc., demostren que la documentació reunida per la recerca valenciana permet fonamentar la imatge d'aquesta cultura. La situació dels poblats i les estructures constructives són semblants a les de la cultura argàrica, però és distint el ritual funerari, encara mal conegut, sobre el qual anuncia un proper assaig d'identificació, que veu la llum el 1963. El gran nombre de poblats indica una població notable, si bé l'ocupació dels llocs seria de curta durada, mentre que les minses estratigrafies no ajuden a la periodització de la cultura, com tampoc ho fa la monotonia de la cultura material, de la qual són elements característics els estris de metall, les petites serres o dents de falç de sílex, la ceràmica majoritàriament sense decoració o els molins de mà.

Amb l'edat del bronze acaba la síntesi d'*El País Valencià*... És un assaig extraordinari, escrit per a la docència i per participar de manera protagonista en la recerca de la nostra prehistòria recent. El Neolític veurà consolidar-se la perspectiva mediterrània, però la recerca multidisciplinària al conjunt de les terres del Mediterrani occidental modificaran sensiblement aquella cultura de les coves amb ceràmiques decorades. Una mostra il·lustrativa d'aquest procés és que el 1966 es publiquen les datacions de C. 14 del blat i de l'ordi de la Cova de l'Or, amb el corresponent estudi de M. Hopf, que són indicatius de les noves orientacions dels estudis sobre el Neolític mediterrani. Mentrestant, Tarradell també ha posat en marxa l'excavació d'un important jaciment del Neolític i Eneolític, la Cova d'En Pardo, a Planes, amb la col·laboració de V. Pascual i d'E. Llobregat (fig. 3), amb l'objectiu d'aprofundir en l'evolució des d'una a l'altra cultura.

Aquesta excavació i les circumstàncies que l'acompanyen han estat estudiades per J. Soler. Breument, es fan dues campanyes de treball a la Cova, el juny i el setembre-octubre de 1965. Com es desprèn de la correspondència entre Tarradell i Pascual, interessa molt precisar l'estratigrafia del jaciment i determinar-ne la seqüència. Dels resultats només es publica una breu notícia en el Congrés Arqueològic Nacional de Maó el 1967. L'estratigrafia ha posat de manifest quatre nivells: I, enterraments eneolítics; II, nivell d'habitació eneolític; III, nivell Neolític cardial; IV, nivell del Paleolític final (fig. 4). Queda clar, per tant, que Tarradell manté la proposta que ha fet el 1962 sobre l'evolució del Neolític valencià: no existeix ací una segona fase neolítica, i la cultura de les ceràmiques impreses continua fins a l'Eneolític. La memòria de l'excavació sembla que estava enllestida a l'inici del 1970, però no veurà la llum. Després, serà E. Llobregat qui analitzarà la seqüència del jaciment i en particular l'assignació cultural d'eixe nivell postcardial que tant havia interessat Tarradell i que, contràriament a la primera proposta que parlava d'una habitació eneolítica, correspon a la segona fase de l'evolució del Neolític.

En la comunicació del 1967 també es dona notícia que el Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València ha excavat a la Cova del Montgó, a Xàbia, on el P. Belda havia trobat en la dècada del 1930 materials neolítics, enterraments eneolítics i materials argàrics. Però els treballs que es fan el 1964 només ofereixen nivells del bronze valencià en unes poques zones intactes. La comunicació es completa amb la

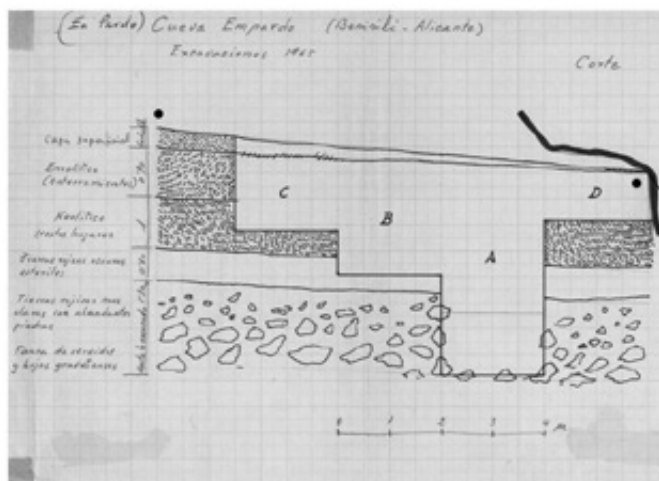

FIGURA 3. Cova d'En Pardo. Secció dels sectors excavats en la campanya de juny del 1965, per Vicent Pascual i Enric Llobregat. Arxiu del Museu d'Alcoi. En J. Soler, 2012, fig. 3.18.

notícia sobre els treballs fets als poblats ibèrics del Puig i del Xarpolar, el Tossal de Manises d'Alacant i la Plaça de la Reina de València, tots ells per part de l'equip del Laboratori: Gabriela Martín, Enric Llobregat, Milagro Gil-Mascarell i Ana Salvá, als quals aviat s'afegiran Carme Aranegui, Rosa Enguix i Gerardo Pereira.

Sobre l'edat del bronze, l'atenció serà ja constant. Com havia anunciat en *El País Valencià*..., el 1963 veu la llum l'assaig sobre les necròpolis del bronze valencià. El 1965 torna a ocupar-se del problema de les àrees culturals de la Península en l'edat del bronze; i el mateix any, d'acord amb l'atenció que estava dedicant a la cronologia del període i a les datacions absolutes de C. 14, publica la que havia sigut la primera datació absoluta de materials del bronze valencià, uns grans de blat del poblament del Pic dels Corbs, a Sagunt, que M. Vega havia donat a conèixer l'any anterior en la revista *Arse*. La data, 3531 ± 100 BP, era del tot coherent amb la cronologia estimada, com han destacat F. J. Jover i J. A. Padilla (2009). El desembre del 1963 acudeix prest a la convocatòria de J. M. Soler, qui ha descobert el «tesor de Villena» el primer de desembre (fig. 5), i publicarà les seues consideracions sobre el que anomena tesor reial, el 1966. Finalment, el 1969, Tarradell contarà en primera persona el desenvolupament de la recerca sobre la cultura del bronze valencià. En aquest *Nuevo ensayo de aproximación* es tornen a examinar els poblats de la precedent fase eneolítica; els resultats de les excavacions recents, com el nivell subjacent del poblament ibèric del Puig d'Alcoi; les datacions C. 14 del Pic dels Corbs i Cabezo Redondo; l'existència de nivells d'ocupació en les coves, i la inhumació d'uns pocs individus en les xicotetes coves o esclatxes al voltant dels poblats. La principal conclusió continua sent que es tracta d'una cultura monòtona i faltada de relacions mediterrànies, que es desenvolupa paral·lelament a l'Argar i perdura fins a la cultura ibèrica: «Hay algo que parece seguro: estamos ante una civilización que tendió al estancamiento, que no se renovó, que vivió durante siglos bajo módulos parecidos» (Tarradell, 1969, 26).

Tarradell havia convertit el bronze valencià en un dels grups culturals de referència de l'edat del bronze peninsular. El camí que d'ara en avant anava a seguir la investigació, com s'ha descrit en

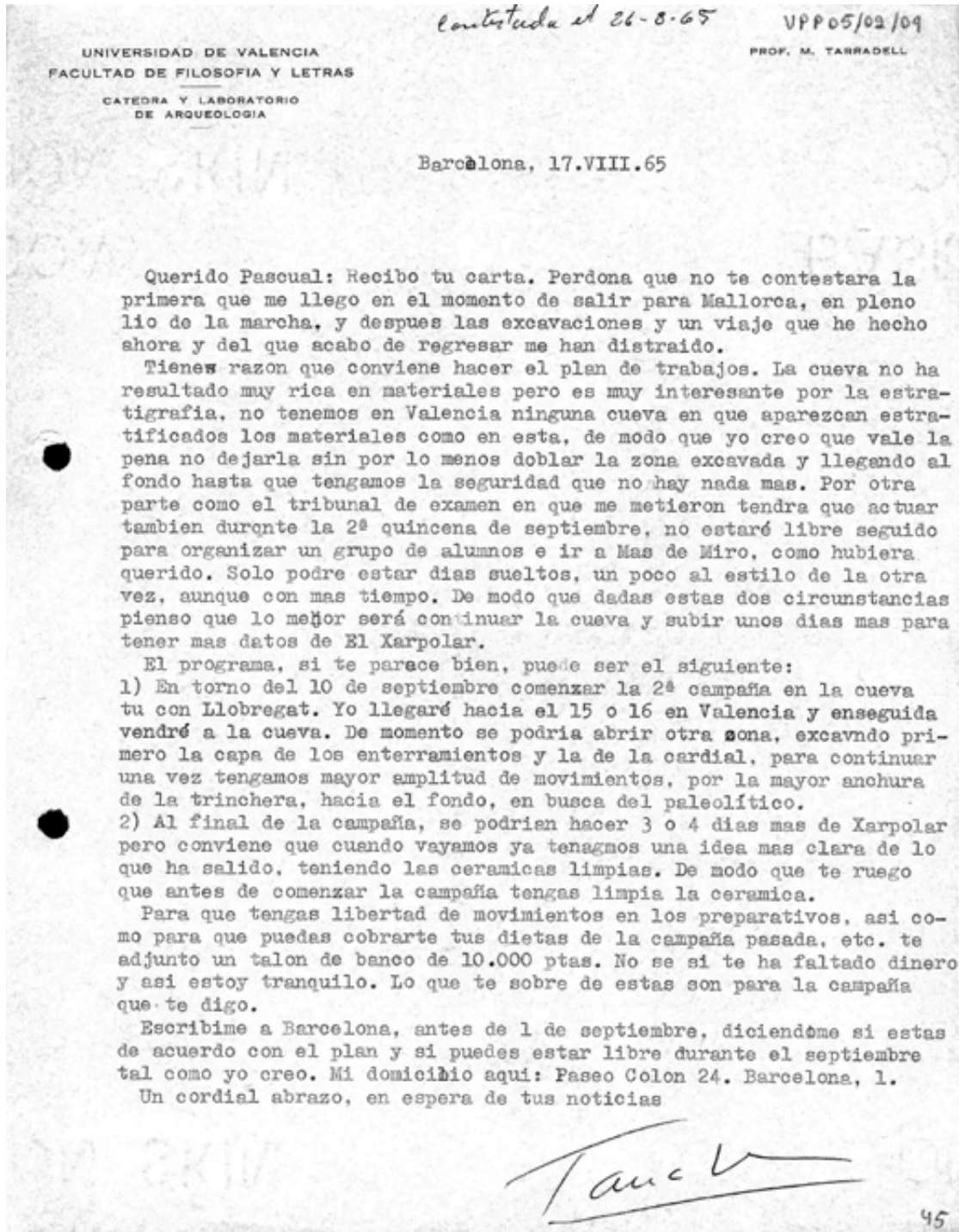

FIGURA 4. Carta de Miquel Tarradell a Vicent Pascual del 17 d'agost de 1965 sobre els preparatius de la propera campanya d'excavacions de setembre-octubre a la Cova d'En Pardo. Arxiu del Museu d'Alcoi. En J. Soler, 2012, fig. 1.4.

diferents ocasions (De Pedro, 1998; Hernández, 1997), amb les noves excavacions i els consegüents estudis, buscarà aprofundir en els inicis de la cultura a les diferents comarques, la precisió de la cronologia, la descripció dels hàbitats o la delimitació d'un bronze tardà, etc., i així s'allunyarà gradualment d'aquella perspectiva inclinada a posar en relleu la monotonia i l'immobilisme. No obstant això, en una part considerable dels nous treballs i també de les successives aproximacions a l'estat del seu coneixement, continuarà bategant aquella imatge del bronze valencià com un horitzó cultural uniforme i estable que es va estendre pel nostre territori.

FIGURA 5. José M. Soler i Miquel Tarradell davant del «tesor de Villena» possiblement el desembre del 1963. Arxiu del Museu de Villena. Cortesia de M. Hernández.

BIBLIOGRAFIA

- DE PEDRO, M. J. (1998). «La Lloma de Betxí (Paterna, Valencia): Un poblado de la Edad del Bronce». *Trabajos Varios del SIP*. València, núm. 94.
- HERNÁNDEZ, M. S. (cur.) (2001). *Y acumularon tesoros. Mil años de historia de nuestras tierras*. Alacant: CAM.
- JOVER, F. J.; LÓPEZ PADILLA, J. A. (2009). «Miquel Tarradell y José María Soler: la revolución radio-carbónica y la Edad del Bronce en la Península Ibérica». *Pyrenae*, vol. 40, núm. 2, p. 79-103.
- LLOBREGAT, E. (1988). «Miquel Tarradell: nacionalista, arqueòleg i historiador». *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, núm. 28, p. 21-28.
- MARTÍ, B. (2004). «La Edad del Bronce en el País Valenciano: una cultura en los confines del Argar». A: HERNÁNDEZ, L.; HERNÁNDEZ, M. S. (cur.). *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*. Villena: Institut J. Gil-Albert i Ajuntament de Villena, p. 15-24.
- SOLER, J. (dir.) (2012). *Cova d'En Pardo: Arqueología en la Memoria: Excavaciones de M. Tarradell, V. Pascual y E. Llobregat (1961-1965). Catálogo de materiales del Museo de Alcoy y estudios a partir de las campañas del MARQ (1993-2007) en la cavidad de Planes, Alicante*. Alcoi: Fundació MARQ i Ajuntament d'Alcoi.

BIBLIOGRAFIA DE TARRADELL

- TARRADELL, M. (1947). «Sobre la delimitación geográfica de la Cultura del Argar». *II Congreso Arqueológico del Sudeste Español. Albacete, 1946*. Albacete, p. 139-141.
- TARRADELL, M. (1950). «La península Ibérica en la época del Argar». *I Congreso Nacional de Arqueología. Almería, 1949*. Cartagena, p. 72-84.
- TARRADELL, M. (1958). «El Tossal Redó y el Tossal del Caldero (Bellús, Valencia)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. VII, p. 111-120.
- TARRADELL, M. (1962). *El País Valenciano del Neolítico a la Iberización. Ensayo de síntesis*. València: Anales de la Universidad de Valencia, vol. xxxvi.
- TARRADELL, M. (1963). «Ensayo de identificación de las necrópolis del Bronce Valenciano». *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. X, p. 59-67.
- TARRADELL, M. (1965a). «Prehistòria i Antiguitat». A: TARRADELL, M.; SANCHIS GUARNER, M. *Historia del País Valencià*. Barcelona: Edicions 62, tom. 1, p. 15-206.
- TARRADELL, M. (1965b). «El problema de las diversas áreas culturales de la península Ibérica en la Edad del Bronce». A: RIPOLL, E. (cur.). *Miscelánea en Homenaje al Abate H. Breuil*, II. Barcelona: Instituto de Prehistoria y Arqueología, p. 423-430.
- TARRADELL, M. (1965c). «La primera fecha de C-14 para el Bronce Valenciano». *Pyrenae*, núm. 1, p. 173-174.
- TARRADELL, M. (1966). «Sobre el tesoro real de Villena». *Saitabi*, vol. XIV, p. 3-12.
- TARRADELL, M. (1969). «La Cultura del Bronce Valenciano. Nuevo ensayo de aproximación». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, núm. 6, p. 7-30.
- TARRADELL, M. (1970). «Dos nuevas fechas de C-14 para Villena y Mallorca». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, núm. 10, p. 19-26.

Miquel Tarradell i les seues aportacions a la cultura ibèrica

*Consuelo Mata Parreño*³³
Universitat de València

INTRODUCCIÓ

Escriure (i parlar) sobre el professor Miquel Tarradell i Mateu és una tasca ben complicada quan tanta gent, que el va conèixer personalment, ha glossat la seua figura en tots els àmbits intel·lectuals i professionals (Sanmartí, 2020 amb bibliografia anterior; i el present volum d'homenatge). Per tant, amb aquest escrit vull donar una visió personal sobre el que considero les seues contribucions més importants al coneixement dels ibers, en uns moments que ja no es poden considerar incipients en la recerca, però sí amb moltes incògnites.

El professor Tarradell es forma i treballa en una època en què l'especialització en la recerca arqueològica era una utopia. Tots els arqueòlegs (i les poques arqueòlogues) del moment investigaven en qualsevol cronologia, i per això tenien una visió molt àmplia de les grans problemàtiques del passat (Tarradell-Font, 1993). Sense voler ser exhaustiva, cal assenyalar que Tarradell va fer la seua tesi doctoral sobre la cultura de l'Argar (1946), en la seua etapa marroquina entra en contacte amb les problemàtiques feniciopúniques i romanes i, al llarg de la seua carrera, no deixa de fer incursions sobre la prehistòria recent i l'etapa tardoromana. La dedicació més intensa a la cultura ibèrica va ser durant la seua estada a la Universitat de València (1956-1970) com a catedràtic d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica. Sobre els ibers, va escriure vora de trenta treballs, a més de fer excavacions, dirigir memòries de llicenciatura (ara nomenades treballs de fi de grau) i tesis doctorals (Tarradell-Font, 1993, XVI-XVII; i annex bibliogràfic).

Totes aquestes contribucions al món ibèric giren, al meu parer, al voltant de cinc blocs temàtics.

EL TREBALL DE CAMP, ESCOLA DE DEIXEBLES

L'arribada de Miquel Tarradell a la Universitat de València va significar, entre altres coses, iniciar treballs de camp, tasca que el Laboratori d'Arqueologia de la Universitat no havia desenvolupat (Martín, 1995, 15). Les excavacions sobre jaciments ibèrics com ara el Tossal de la Cala (Benidorm), el Xarpolar (Margarida), la Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila), el Puig (Alcoi) i el Tossal de Manises (Alacant) li varen donar les eines per a conèixer millor la cultura ibèrica i es varen convertir en l'origen de

l'escola d'iberistes valencians (fig. 1). Enric A. Llobregat Conesa, Milagro Gil-Masarell Boscá i Carmen Aranegui Gascó, entre altres, hi participaren i varen fer les seues tesis doctorals sobre la cultura ibèrica (fig. 2). També hi participava Gabriela Martín Ávila, que va orientar la seua recerca cap al món romà, però hem de recordar-la per ser la primera dona doctora de la Universitat de València (Sanmartí, 2020, 7).

Enric Llobregat va començar fent una memòria de llicenciatura de prehistòria, però la seua tesi la va fer sobre *La Contestania Ibérica* (1967), publicada el 1972. Encara és un referent de consulta imprescindible. En canvi, Milagro Gil-Masarell i Carmen Aranegui començaren la seua tasca investigadora amb el món ibèric. La primera, amb la memòria de llicenciatura *Las cuevas ibéricas de la Región Valenciana* (1967) i la tesi doctoral *Yacimientos ibéricos de la Región Valenciana. Estudio del poblamiento* (1971); i la segona, amb una memòria sobre *Las cerámicas grises de tipo ampuritano de la Región Valenciana* (1968) i la tesi *La cerámica ibérica de la región valenciana* (1972).

Cap d'aquests quatre treballs es publicaren en forma de llibre, però sí que varen donar peu a molts articles i comunicacions en congressos per part de les autores. A més, com que totes eren temàtiques pioneres, han donat molts fruits i encara continuen donant-los.

LÍNIES DE RECERCA PIONERES

Tarradell, amb la direcció de memòries de llicenciatura i tesis doctorals, va poder acostar-se a determinades temàtiques com ara la problemàtica dels enterraments infantils a l'interior dels habitatges ibèrics (1968) o recordar l'existència de coves santuari (1974 i 1980) que la Dra. Gil-Masarell havia iniciat amb la seua memòria de llicenciatura (1967).

El treball de camp li permet conèixer de primera mà el material ibèric i la complexitat estratigràfica d'alguns jaciments, i publica síntesis innovadores sobre el món ibèric i la prehistòria valenciana.

L'*Ensayo de estratigrafía comparada y cronología de los poblados ibéricos valencianos*, publicat el 1961, és el primer intent d'ordenació dels jaciments valencians amb les eines que començaven a estar a l'abast, com era la ceràmica grega i campaniana, utilitzades com a indicadors cronològics. Algunes de les carències i conclusions plantejades en aquest treball, salvades totes les distàncies temporals i metodològiques, seixanta anys després encara són vigents.

Personalment, d'aquest assaig vull destacar algunes qüestions. Continua sense haver-hi excavacions als poblats de Cabezo Lucero (Guardamar del Segura), Pitxòcol (Balones) i Lloma de Galbis (Bocairent), entre altres; malgrat els esforços realitzats, no hi ha informació recent sobre l'Alcúdia ibèrica, que va acollir el bust de la Dama d'Elx (Aranegui, 2018; Ronda, 2018); curiosament, inclou entre els jaciments ibèrics la Mola (Agres) sense aportar cap informació sobre aquesta adscripció; considera que Los Villares (Caudete de las Fuentes) té moltes possibilitats per a resoldre els problemes cronològics, i deixa entendre que té una estratigrafia, com així va publicar E. Pla un any després d'aquest assaig (1962) i com treballs posteriors han confirmat (Pla, 1980; Mata, 1991 i 2019); utilitza els termes «núcleo urbano ibérico», «gran poblado, con categoría de ciudad» per a referir-se a l'Alcúdia i al Tossal de Manises respectivament, en un moment en què aquesta terminologia no era emprada; i associa l'abandonament de poblats com el Tossal de la Cala a les guerres sertorianes, una línia de recerca que fa uns anys va encetar la Universitat d'Alacant (Sala *et al.*, 2014, 80-82).

La seua obra *El País Valenciano del Neolítico a la Iberización. Ensayo de síntesis* (1962-63) també va ser un referent en el moment. Sobre els ibers, tan sols planteja la problemàtica sobre els orígens, i considera difícil relacionar-los amb «infiltraciones indoeuropeas» i la presència de colònies fenícies o gregues (Tarradell, 1962-1963, 183-189).

FIGURA 1. Campament de les excavacions de La Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila, Alacant) (1968). Arxiu C. Aranegui.

FIGURA 2. Carmen Aranegui, Milagro Gil-Mascarell Boscà, M. Ángeles Vall Ojeda i Ana Salvá, al Congreso Nacional de Arqueología de Mérida (1968). Arxiu C. Aranegui.

DEFENSA DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

Les intervencions arqueològiques de Tarradell als poblats ibèrics varen ser quasi totes molt limitades en el temps i cap va donar pas a una publicació extensa dels resultats. No obstant això, cal dir que, com en altres coses, Miquel Tarradell va ser pioner. Així, tal com relata el 1985, els treballs al Tossal de la Cala es varen fer per suggeriment d'Alejandro Ramos Folqués, i van pagar ells mateixos la seua estada (fig. 3). Va ser una campanya de salvament, perquè s'adonaren de la magnitud de la urbanització de la franja marítima que començava a finals dels anys cinquanta (fig. 4).

Aleshores, a la càtedra anava associat el càrrec de delegat de Zona del Servicio Nacional de Excavaciones (Tarradell, 1962-1963, 9) i, com a tal, va proposar a la Dirección General de Bellas Artes, per primera vegada, un Programa de Salvamento Urgente de Yacimientos Litorales, programa que, quan escriu el 1985, ja era evident que va quedar en paper mullat: «L'allau de construccions arran de mar, resultat del fenomen turístic que s'ha projectat sobre les costes mediterrànies de la península, no ha estat objecte de cap programa de possible salvament» (Tarradell, 1985, 113-114) (fig. 5).

Malgrat tot, algunes àrees es varen conservar i, millor que res, el Tossal de la Cala té una part conservada i visitable que des del 2017 ha sigut objecte d'una intervenció de consolidació amb fons FEDER³⁴ (fig. 6). Les excavacions recents de la Universitat d'Alacant (2013) han exhumat noves estructures, han permès reinterpretar les antigues i, com a conseqüència, el fins aleshores «poblat ibèric» ha passat a ser considerat com un *castellum* tardorepublicà (Sala *et al.*, 2014, 80) (fig. 7).

DIFUSIÓ I DIVULGACIÓ

La difusió del coneixement científic és una de les tasques inexcusables de qualsevol investigador. Pot vehicular-se en forma d'articles, capítols de llibre i llibres; ponències i comunicacions a congressos (annex bibliogràfic); també en les discussions que es duïen a terme en aquestes reunions científiques, que es gravaven i publicaven en les actes (Tarradell, 1971, per exemple), pràctica aquesta última que ha caigut en desús, tot i les innovacions tecnològiques.

Però, pel que fa a la difusió, hem d'assenyalar també l'organització de reunions científiques, la fundació de revistes científiques i la col·laboració en altres com a membre de l'equip editorial. Aquestes activitats no són exclusives de la cultura ibèrica, però crec que són aspectes que mereixen ser tractats en aquesta trajectòria de Tarradell, perquè la cultura ibèrica sempre tenia la seua presència en les revistes.

Quan pren possessió de la càtedra a la Universitat de València (1956), feia tres anys que la Facultat de Filosofia i Lletres tenia paralitzada la seua revista *Saitabi*, que havia començat a editar-se el 1940. El 1960 se'n publica el número X amb el professor Miquel Tarradell de secretari, càrrec que va exercir fins al volum XIX (1969).

Aquesta tasca no va ser un impediment perquè el 1962 promoguera el naixement d'una nova revista, en aquest cas de temàtica exclusivament arqueològica: *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*.³⁵ La revista va nàixer com a vehicle de difusió dels treballs elaborats al Laboratori, i per aquesta raó es recullen col·laboracions de cronologies variades. En el primer volum, dedicat a la ciutat romana de València, Tarradell (1962, 10-14) tracta l'estat de la qüestió de la recerca arqueològica a la ciutat i,

34. Intervenció en el Programa operatiu FEDER 2014-2020 «Intervención arqueológica en el Castellum del Tossal de La Cala», en la línia d'ajudes per a la protecció o recuperació del patrimoni cultural valencià.

35. Publicació que des del 1977 va rebre el nom de *SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. En l'actualitat tots els volums són accessibles en xarxa: <https://ojs.uv.es/index.php/saguntum>.

FIGURA 3. Miquel Tarradell al Tossal de la Cala (Benidorm, Alacant) (setembre 1956). Arxiu Fundació Universitària L'Alcúdia. Cedida per la doctora Feliciana Sala Sellés.

FIGURA 4. El Tossal de la Cala (Benidorm, Alacant) (anys cinquanta) (https://benidorm.org/fondos-feder/sites/default/files/styles/contenido_completo_art_culo/public/noticias/tossal.jpg?itok=TjVtxJeS).

FIGURA 5. El Tossal de la Cala des del sud (Benidorm, Alacant) (2005). Arxiu L. Soria Combadiera.

FIGURA 6. Restes consolidades del Tossal de la Cala (Benidorm, Alacant) (2020). Arxiu J. A. Ahuir.

FIGURA 7. Entrada al Tossal de la Cala (Benidorm, Alacant) (2020). Arxiu J. A. Ahuir.

evidentment, pren partit, amb una documentació exhaustiva, en la polèmica sobre l'existència d'una ciutat preromana coneguda com *Tyris*. Ja a la Universitat de Barcelona, el 1978 funda la revista *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, amb una erràtica trajectòria per problemes de finançament.³⁶ Un dels senyals d'identitat d'aquesta nova aventura editorial era l'ús del català com a llengua oficial.

Una altra tasca de difusió, inèdita a la Universitat de València en aquells moments, va ser la convocatòria, el 1969, de la I Reunión de Historia de la Economía Antigua, amb un ampli marc temporal però que incloïa importants contribucions al món ibèric. Les actes varen ser publicades per l'editorial Vicens-Vives (Tarradell, 1968) en el volum 5 de *Papeles del Laboratorio de Arqueología* (1968), i les discussions, en un volum d'*Anales de la Universidad de Valencia* (1971). Aquesta iniciativa va tenir una segona edició, ja a Barcelona, l'any 1982 i amb una cronologia més acotada. Una part de les comunicacions es varen publicar en la revista *Pyrenae* (1985).

La divulgació no era una tasca de moda entre els historiadors i historiadores del moment. No obstant això, Tarradell publica articles en diaris, revistes de divulgació històrica i històries de caràcter general. Algunes col·laboracions mereixen unes paraules.

El 1961, l'Ateneu Mercantil de València va organitzar unes conferències per commemorar la fundació de la ciutat (2.100 anys) (Moróder, 1962, 7-8) (fig. 8). En aquest cicle participa amb una xarrada

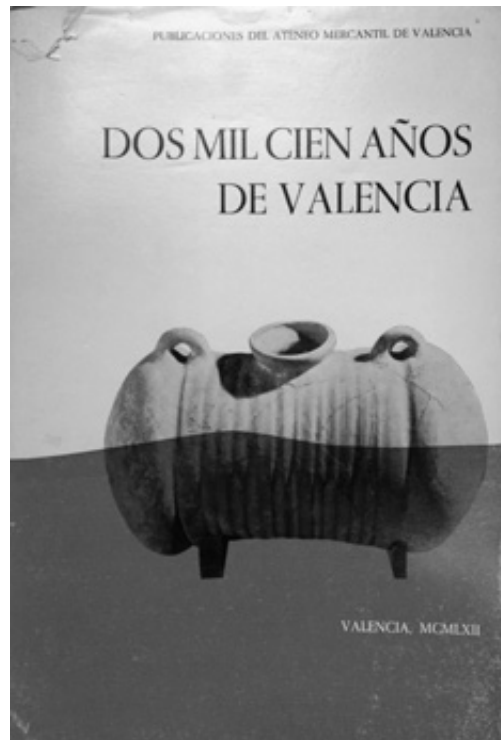

FIGURA 8. Coberta del llibre publicat per l'Ateneu Mercantil de València (1962).

36. Últim volum publicat el 2005.

sobre la fundació de València, en què continua defensant la romanitat de la ciutat; ahora, assenyala que els ibers formen part d'una de les civilitzacions més brillants d'Europa, darrere Grècia i Roma, a més de plantejar que els ibers estan per tot el País Valencià i que com a valencians podem sentir-nos orgullosos de ser els seus hereus (Tarradell, 1962, 133).

Edicions 62, una editorial que va iniciar el seu camí amb la publicació del llibre de Joan Fuster *Nosaltres, els valencians* (1962), decidí emprendre una història del País Valencià (1965). En el volum 1, Tarradell va escriure l'apartat «Prehistòria i Antiguitat». El capítol II, dedicat a «El món ibèric valencià» (Tarradell, 1965, 73-123), és una posada al dia del coneixement: antecedents, societat, cronologia, llengua i alfabet, economia i art. Curiosament, apunta un aspecte dels assentaments ibèrics que encara no hem pogut eliminar de l'imaginari popular: «També hi ha indicis que durant tota l'època ibèrica existí al País Valencià poblament dispers de plana, fins ara poc estudiat. Els escassos vestigis coneguts no donen per a gaire i si ho citem és només per tal d'evitar la falsa visió, prou corrent, que suposa que els ibers valencians només visqueren a poblats elevats» (Tarradell, 1965, 88).

Uns anys més tard publica el llibre de gran format *Arte Ibérico* (1968), que també va ser editat en anglès. Serà, doncs, la segona obra publicada en anglès sobre els ibers, atès que la primera va ser el llibre d'Antonio Arribas *The Iberians* (1964), editat un any abans que la versió castellana (Arribas, 1965).

Quant a l'escassa tasca divulgadora del moment, cal destacar també les dues contribucions seues sobre els ibers en el primer volum de la revista *Historia 16* (1976). En la primera, fa un breu repàs a la problemàtica dels orígens, cronologia, art, necròpolis i religiositat. En la segona, en col·laboració amb Núria Rafel i Núria Tarradell, tracta la societat i l'economia. En el mateix dossier participen José M. Blázquez, Juan Antonio Gaya Nuño i Antonio Manuel de Guadán.

Més enllà de la informació aportada, afortunadament molta ja superada, m'interessa destacar el comentari inicial sobre la falta de connexió entre els manuals escolars i els avenços de la recerca: «Mientras varias generaciones en escuelas e institutos se veían obligados a aprender el famoso y desacreditado tópico “los celtas entraron por el norte, los iberos por el sur y de la fusión de ambos, en el centro peninsular, surgieron los celtíberos”, la investigación sobre los iberos avanzaba a grandes pasos y se alcanzaban las primeras bases científicas de su conocimiento... una muestra más del desfase... entre los resultados de la investigación y la visión que se ofrece en la historia de consumo, ya sea escolar o de divulgación» (Tarradell, 1976, 84). Aquest desfasament, malgrat els esforços divulgadors d'investigadors i museus, no acaba de calar en els manuals i llibres de divulgació, com s'ha demostrat recentment (Vizcaíno, 2018). És clar que alguna cosa no fem bé.

I LES CERÀMIQUES IBÈRIQUES

Tarradell no va escriure molts treballs sobre les ceràmiques ibèriques, però era un tema que li preocupava com a investigador encara que sembla una contradicció.

El seu primer treball sobre aquesta ceràmica el publica el 1951 en el VI Congreso de Arqueología del Sureste celebrat a Alcoi un any abans. Es tracta de ceràmiques amb decoracions geomètrica i vegetal trobades en un abocador de Tamuda, que data del segle I aC per absència de *terra sigillata*, ceràmiques gregues i itàliques; a més, les considera de procedència andalusa (Tarradell, 1951, 188).

Hauran de passar més de deu anys per a trobar una nova publicació sobre ceràmica ibèrica. Serà al IX Congreso Nacional de Arqueología (Tarradell, 1966), en què, amb una comunicació curta, sol·licita col·laboració a tots els col·legues per a fer un catàleg sobre ceràmica ibèrica: demana una part gràfica

adequada en les publicacions, elaborar un sistema de famílies de formes, formes que podrien subdividir-se en variants, i proposa enviar un esborrany a totes les persones interessades per a la seua discussió. Pareix evident que la proposta no va anar molt lluny, però d'aquest interès varen sorgir la memòria de llicenciatura i la tesi doctoral de Carmen Aranegui (1968 i 1972), estudis publicats i ampliat en diversos treballs per la mateixa autora, a més de les memòries de llicenciatura d'altre alumnat (fig. 9).

La seua perseverança queda constatada també en la contraportada de la revista *Papeles del Laboratorio de Arqueología*, en què s'anuncia des del número 1 la publicació d'*Avance al catálogo de formas de la cerámica ibérica* (M. Tarradell) i *Contribución al estudio de la cerámica ibérica de la provincia de Albacete* (Desamparados Masiá); en el número 10 (1970) només queda publicitat el treball de M. Tarradell i s'anuncia el de C. Aranegui.

I deixo per al final el que ha sigut per a mi l'article més enriquidor sobre ceràmiques ibèriques. Està escrit a quatre mans, entre Miquel Tarradell i Enric Sanmartí (1980), i en francès. Personalment, em va obrir els ulls sobre l'aparent uniformitat de la ceràmica ibèrica i el fet de començar a valorar altres produccions de circulació més restringida. Com varen escriure, «cette céramique n'a cessé d'évoluer le long des six siècles pendant lesquels elle a été fabriquée, cette évolution concernant non seulement les formes, mai aussi les décors peints qui sont en relation avec elles en fonction non seulement de la chronologie mais aussi de la géographie» (Tarradell i Sanmartí, 1980, 312).

I sobre aquestes problemàtiques hem avançat prou però seguim treballant.

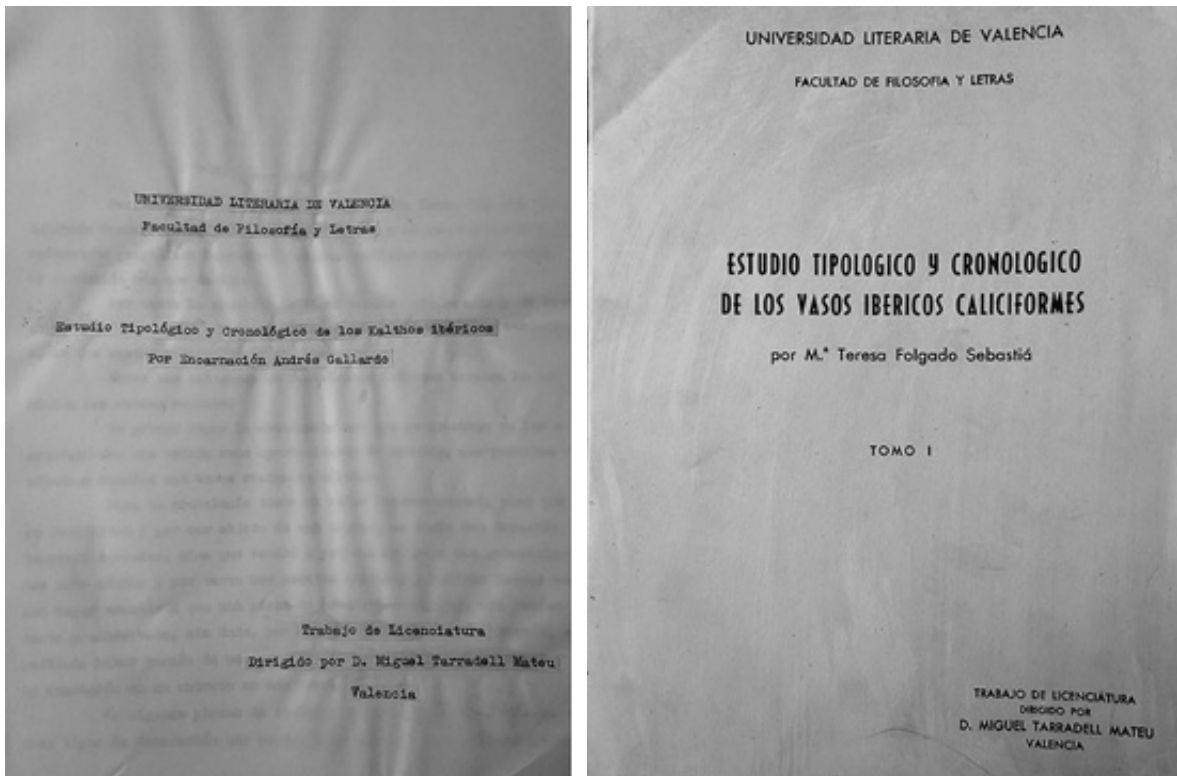

FIGURA 9. Portada de dues memòries de llicenciatura sobre ceràmica ibèrica dirigides pel professor M. Tarradell a la Universitat de València. Arxiu del Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga de la Universitat de València.

COLOFÓ: EL SEU COMPROMÍS INTEL·LECTUAL

Miquel Tarradell va ser una persona compromesa intel·lectualment amb la cultura i la llibertat. És un aspecte de la seua trajectòria que tothom destaca i aprecia des de la seua arribada a la Universitat de València (Martín Ávila, 1995; Sanmartí Grego, 2020; i aquest volum d'homenatge), per la qual cosa tan sols voldria senyalar un dels temes pels quals encara estem lluitant. Al pròleg de la seua obra *El País Valenciano del Neolítico a la Iberización. Ensayo de síntesis* (1962-1963, 11-12) rebutja l'ús de la denominació *Levante* i defensa la utilització d'una denominació que, si durant uns anys va estar a punt de tenir un ús normalitzat, ara mateix sembla quasi penalitzada: «Ya es hora de eliminar sistemáticamente la palabra *Levante* no sólo porque para los europeos nacidos en las riberas occidentales de nuestro mar Levante será siempre, por una centenaria tradición, el Mediterráneo oriental, sino por su imprecisión y vaguedad... lo más idóneo es volver a una denominación, tradicional y justa, la de *País Valenciano*, que ya emplearon los sólidos eruditos del siglo XVIII y que vemos usado cada vez con mayor éxito por escritores diversos».

Seixanta anys després de la denominació oficial és *Comunitat Valenciana*, però l'oficiosa continua sent *Levante*!

BIBLIOGRAFIA

- ARANEGUI GASCÓ, Carmen (1968). *Las cerámicas grises de tipo ampuritano de la Región Valenciana*. Memòria de llicenciatura. Universitat de València.
- ARANEGUI GASCÓ, Carmen (1972). *La cerámica ibérica de la región valenciana*. Tesi doctoral. Universitat de València.
- ARANEGUI GASCÓ, Carmen (2018). *La Dama de Elche. Dónde, cuándo y por qué*. Madrid: Marcial Pons (Historia).
- ARRIBAS PALAU, Antonio (1964). *The Iberians*. Londres: Thames and Hudson (Ancient People and Places).
- ARRIBAS PALAU, Antonio (1965). *Los Iberos*. Barcelona: AYMÁ.
- LLOBREGAT CONESA, Enrique A. (1972). *Contestania Ibérica*. Alacant: Instituto de Estudios Alicantinos Juan Gil-Albert.
- MARTÍN ÁVILA, Gabriela (1995). «Miquel Tarradell en Valencia». *SAGVNTVM-PLAV*, 28, p. 13-20.
- MATA PARREÑO, Consuelo (1991). *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia): origen y evolución de la Cultura Ibérica*. València: Diputación de Valencia (Serie de Trabajos Varios, 88).
- MATA PARREÑO, Consuelo (2019). *De Kelin a Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Nacimiento y decadencia de una ciudad ibera*. València: Diputación de Valencia (Serie de Trabajos Varios, 122).
- MORÓDER MOLINA, Roberto (1962). «Introducción». A: *Dos mil cien años de Valencia*. València: Ateneo Mercantil, p. 7-8.
- PLA BALLESTER, Enrique (1962). «Nota preliminar sobre Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia)». Saragossa: VII Congreso Nacional de Arqueología Barcelona 1960, p. 233-239.
- PLA BALLESTER, Enrique (1980). *Los Villares (Caudete de las Fuentes)*. València: Diputación de Valencia (Serie de Trabajos Varios, 68).
- RONDA FEMENÍA, Ana M. (2018). *L'Alcúdia de Alejandro Ramos Folqués. Contextos arqueológicos y humanos en el yacimiento de la Dama de Elche*. Alacant: Universidad de Alicante (Serie Arqueología).

- SALA SELLÉS, Feliciana; MORATALLA JÁVEGA, Jesús; ABAD CASAL, Lorenzo (2014). «Los fortines de la costa septentrional alicantina: una red de vigilancia de la navegación». A: SALA SELLÉS, Feliciana; MORATALLA JÁVEGA, Jesús (editors). *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alacant: Universitat d'Alacant i MARQ, p. 79-89.
- SANMARTÍ GREGO, Joan (2020). «En el centenari del naixement de Miquel Tarradell i Mateu: un arqueòleg al servei dels Països Catalans». *Auriga*, 102, p. 4-13.
- TARRADELL-FONT, Núria (1993). «Bibliografia Bàsica». A: PADRÓ, Josep; PREVOSTI, Marta; ROCA, Mercé; SANMARTÍ, Joan (editors). *Homenatge a Miquel Tarradell*. Barcelona: Curial, p. IX-XXIII.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1971). *Actas de la I Reunión de Historia de la Economía Antigua de la Península Ibérica*. València: Universidad de Valencia (Anales de la Universidad de Valencia).
- VIZCAÍNO ESTEVAN, Tono (2018). *A la recerca dels orígens. El passat iber en l'imaginari col·lectiu valencià*. València: Institució Alfons el Magnànim.

ANNEX. BIBLIOGRAFIA SOBRE ELS IBERS DE MIQUEL TARRADELL I MATEU

- TARRADELL I MATEU, Miquel (1945-1946). «Un poblado ibérico inédito en la Costa Brava». *Ampurias*, VII-VIII, p. 354.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1951). «Cerámica de tipo ibérico en Marruecos». A: *VI Congreso Arqueológico del SE (Alcoi, 1950)*. Cartagena, p. 185-189.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1961). «Ensayo de estratigrafía comparada y cronología de los poblados ibéricos valencianos». *Saitabi*, XI, p. 3-20.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1962a). «Grafito greco-ibérico de la comarca de Alcoy sobre campanense». *Rivista di Studi Liguri*, XXXIV, p. 355.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1962b). «La fundación de Valencia». A: *Dos mil cien años de Valencia*. València: Publicaciones del Ateneo Mercantil de Valencia, p. 131-144.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1962c). «Valencia, ciudad romana: estado actual de los problemas». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 1, p. 5-34.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1962-1963). *El País Valenciano del Neolítico a la Iberización. Ensayo de síntesis*. València: Universidad de Valencia (Anales de la Universidad de Valencia).
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1965a). «Enterramientos infantiles en el interior de habitaciones ibéricas». *Pyrenae*, 1, p. 174-175.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1965b). «Prehistòria i Antiguitat». A: *Història del País Valencià*. Barcelona: Edicions 62, vol. 1, p. 63-111.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1966). «Ensayo de catálogo de formas de la cerámica ibérica». *IX Congreso Nacional de Arqueología (Valladolid, 1965)*. Saragossa, p. 277-279.
- TARRADELL I MATEU, Miquel; LLOBREGAT CONESA, Enric A. (1969). «Avance de los resultados de las excavaciones en el Tossal de Manises, Alicante, de agosto a noviembre de 1966». *Noticario Arqueológico Hispánico*, X-XI i XII, 1966-1968, p. 141-146.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1968a). *Arte ibérico*. Barcelona: Polígrafa.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (dir.) (1968b). *Estudios de Economía Antigua de la Península Ibérica*. Barcelona: Vicens Vives.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1968c). «La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion: estudio arqueológico de la zona de Denia-Jávea. Prólogo». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 3, p. 3-5.

- TARRADELL I MATEU, Miquel (1969). «Noticias de las recientes excavaciones de la Universidad de Valencia». A: *X Congreso Nacional de Arqueología (Mahón 1967)*. Saragossa, p. 183-186.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1970). «Nuevo plomo greco-ibérico de La Serreta de Alcoy (campana de 1968)». A: *XI Congreso Nacional de Arqueología (Mérida, 1969)*. Saragossa, p. 477-482.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1974). «Cuevas sagradas o cuevas-santuario: un aspecto poco valorado de la religión ibérica». *Memoria, 1973, Instituto de Arqueología y Prehistoria*, p. 25-40.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1976). «Los Iberos, hoy». *Historia 16*, 1, p. 84-88.
- TARRADELL I MATEU, Miquel; RAFEL FONTANALS, Núria; TARRADELL-FONT, Núria (1976). «Sociedad y economía ibera». *Historia 16*, 1, p. 99-109.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1977). «El arte de los iberos: escultura y pintura». *Investigación y Ciencia*, 5, p. 79-88.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1980). «Santuaris ibèrics i ibero-romans a "llocs alts"». *Memòria 1979, Institut d'Arqueologia i Prehistòria*, p. 35-45.
- TARRADELL I MATEU, Miquel; SANMARTÍ GREGO, Enric (1980). «L'état actuel des études sur la céramique ibérique». *Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, p. 303-330.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1985). «El poblat ibèric del Tossal de la Cala de Benidorm. Notes d'excavació». *Fonaments*, 5, p. 113-128.
- TARRADELL I MATEU, Miquel (1986). «Las cecas ibéricas ¿economía o política?». A: *Estudios en Homenaje a A. Beltrán*. Saragossa, p. 915-917.
- TUÑÓN DE LARA, Manuel; TARRADELL I MATEU, Miquel; MANGAS MANJARRÉS, Julio (1980). «Introducción. Primeras culturas e Hispania romana». A: TUÑÓN DE LARA, Manuel (dir.). *Historia de España*. Barcelona: Labor, vol. 1.

Aportacions de Miquel Tarradell al món romà valencià

*Albert Ribera i Lacomba*³⁷
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

ANTECEDENTS

Recorde que la darrera de les poques vegades que vàrem coincidir amb Miquel Tarradell a la dècada dels vuitanta del segle passat, no sé si el 1987 o el 1988, ens va fer l'honor de presentar una conferència que donàrem a Barcelona dintre del cicle «Tribuna Arqueològica de la Generalitat de Catalunya». Afortunadament, l'acte va incloure un sopar del qual recorde molt el gran interès, no exempt d'emoció, que ell palesava per les contínues novetats que aleshores es produïen a València, especialment les que estaven succeint a l'inici de les excavacions de l'Almoïna, que ja es van aplegar a la publicació de l'esmentada conferència (Ribera, 1989).

Els meus records directes sobre ell bàsicament es queden allà, en eixa conferència i al sopar. La seua petjada en la meua formació, però, va més enllà d'aquest episodi aïllat i gairebé anecdòtic. La nostra carrera universitària la desenvolupàrem entre el 1973 i el 1978, no sols en plena etapa post-Tarradell a València, sinó la major part dels anys orfes de catedràtic, que per aquells temps significava estar una mica en inferioritat de condicions i categoria respecte als altres departaments universitaris. Tanmateix, la tasca feta pel professor Tarradell va romandre, estava allà, en forma d'una sèrie de publicacions que permetien que qualsevol alumne amb interès es poguera posar al dia a poc que tinguera ganes de formar-se i curiositat per la problemàtica de l'arqueologia valenciana. La seua gran capacitat de síntesi, demostrada en diverses ocasions si tractava temes molt concrets, com les vies romanes (Tarradell, 1973), o si abordava l'estat de la qüestió de tota una ciutat (Tarradell, 1962a) o d'un ample territori (Tarradell, 1965, 1976, 1978), van ser tant o més útils per als alumnes d'aquell moment que les classes en ús. Per a nosaltres va ser un excepcional referent formatiu personal veure que precisament en aquells moments de transició, en el període de la dictadura franquista, algú havia estat capaç de fer uns seriosos estudis de síntesi arqueològica, amb una clara i transparent consciència de país i amb un ferm compromís amb ell, i marcava un camí i un model que calia continuar, i més encara quan la situació general anava millorant.

37. ariberalacomba@gmail.com

L'ESQUIFIDA ARQUEOLOGIA ROMANA D'ALESHORES

Per coses de la tradició investigadora, l'arqueologia valenciana des dels orígens s'havia inclinat majoritàriament, per no dir d'un mode gairebé exclusiu, cap a la prehistòria i la protohistòria i el món ibèric en particular. En aquest volum s'exposa també la tasca de Miquel Tarradell sobre aquests períodes, en els quals, per dir-ho d'una manera simple, ho tenia molt més fàcil, atesa la llarga i exemplar trajectòria d'institucions com el Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP), que permetien disposar d'un gran cabal d'informació i de personal expert i ben preparat. Contràriament, a la seua arribada a València la situació dels jaciments i dels estudis del món romà era un xic patètica.

En el període de la Il·lustració es conta que uns quants savis havien donat fe de l'existència d'un ric patrimoni mitjançant la creació d'un efímer museu a les dependències episcopals de València (Arasa, 2013) i la publicació de destacades obres que havien recollit el llegat del món clàssic, des dels monuments a l'epigrafia i la numismàtica (Lumières, Pérez Bayer, Cavanilles, Mayans, Laborde...). Malgrat aquests precedents, l'interès per l'època romana i tardoantiga va minvar. No debades, totes les ciutats romanes de la província de València (*Saguntum*, *Valentia*, *Edeta*, *Saetabis*) han perdurat i, amb l'excepció de Sagunt, aquest passat havia estat del tot invisible, emmascarat pel creixement urbà. Sols a les darreres dècades del segle xx, mitjançant les intervencions d'arqueologia urbana, ha estat possible canviar el panorama i començar a conèixer-les. L'única de la província de Castelló, *Lesera*, es troba en un despoblat al cim d'una muntanya, i per aquells temps encara no s'havia identificat. A la d'Alacant, en canvi, predominen les ciutats romanes abandonades, com *Ilici* a l'Alcúdia i *Lucentum* al Tossal de Manises, a la zona de l'Albufereta. A més, el passat romà d'ambdues estava en aquells moments una mica camuflat i devaluat. En el cas de la primera per l'influx ibèric i iberopúnic, lligat a la Dama d'Elx, i en el de la segona més o menys pel mateix, amb l'afegit dels dubtes de la seua localització, debat en el qual va intervenir el nostre personatge apostant per una proposta errònia però amb arguments arqueològics a considerar en aquells moments (Tarradell, Martín, 1970) i que ara, amb el gran avenç de la ceramologia i el consegüent augment de la precisió cronològica, és més fàcil avaluar (Ronda, Sala, 2000). *Dianium*, en canvi, havia perdurat sota l'actual Dènia i aleshores es relacionava amb l'empori massaliota d'*Hemeroskopeion*, vinculació que va ser estudiada en la tesi doctoral d'una de les seues primeres deixebles, que, a més, es va especialitzar en arqueologia romana (Martín, 1970).

A l'arribada de Tarradell a la ciutat de València hi havia una tradició establerta, i fins aleshores pràcticament indiscutida, que li atorgava uns orígens ibèrics, associada a la *Tyris* esmentada a l'*Ora Maritima* (una obra poètica de l'autor romà Aviè). Hi havia uns fervorosos partidaris que la cerquen al subsol de la ciutat mitjançant una més que meritòria tasca de control de les obres públiques (Gómez Serrano, 1932). Ja existia el Servei d'Investigació Arqueològica Municipal (SIAM) de l'Ajuntament, que des de les darreries dels anys quaranta intentava controlar les troballes de la ciutat. Amb algunes excepcions, com la necròpolis romana de la Boatella, que es va poder excavar durant molts anys, l'arqueologia del moment no era altra cosa que inspeccions, en les quals s'espiolava el material que sortia en fer les obres privades al barri antic. Aprofitant aquesta tasca, el 1953 l'aleshores regidor de Monuments, S. Roda, de qui depenia el SIAM, escollí l'arqueologia de València com a tema del seu discurs d'ingrés al Centre de Cultura Valenciana, text que ben aviat fou publicat pel mateix Ajuntament, tot just un any abans de l'arribada de Tarradell a València (Roda, 1955). La narració comença amb un extens resum historiogràfic, continua amb una relació de les troballes del SIAM i conclou amb fitxes de peces soltes. Són especialment valuoses les dues darreres

parts, perquè donen a conèixer un bon grapat de dades, ja que J. Llorca, responsable del SIAM entre el 1945 i el 1973, no es preocupà per les tasques divulgatives, tot i que el seu peculiar estil de redacció sembla albirar-se en les pàgines de l'obra que estem comentant. En aquesta obra tornem a trobar figures i temes que feien furor a l'època, i, per descomptat, la *Tyris* d'Aviè, una suposada ciutat ibèrica predecessora de València que no apareixia per cap lloc tot i que no es negava la seua existència. El panorama a València era aquest en el moment de l'arribada de Tarradell, una arqueologia que recuperava materials de les obres, excavava un cementiri i no publicava pràcticament res, excepte alguns rars moments espasmòdics sota el guiatge de la Universitat o amb el plagi, consentit o forçat, del polític al funcionari (Ribera, 1998a).

Al cap de poc d'arribar a València, entre el 1959 i el 1960, tingueren lloc les excavacions del SIAM al lateral occidental de la plaça de la Mare de Déu, probable successora del Fòrum i, a més, al costat de la Seu. El motiu foren les intencions de construir en un lloc de tan gran interès arqueològic. Aquesta excavació prèvia, habitual avui dia, era quelcom gairebé insòlit llavors en el magre panorama cultural del moment. Malauradament, la infraestructura, la metodologia i la tècnica emprada condicionaren els resultats científics. La manca de pràctica i formació arqueològica es feu palesa en el «mètode» utilitzat, que, a trets generals, és molt personal: des del sistema de denominar els estrats, estructures i objectes, fins a la manca d'un punt fix de referència per a calcular les profunditats, passant per un lèxic tècnic propi (no sempre intel·ligible), la gairebé absència de documentació estratigràfica (talls i seccions) i l'escassetat de referències planimètriques i, fins i tot, fotogràfiques clares. Amb tot, situant l'excavació en el seu context històric, cal reconèixer el gran mèrit que suposà dur a terme un treball arqueològic important durant diversos mesos.

Els resultats no van ser gens decebedors pel que fa a les estructures monumentals i als materials. Tot i això, no va ser possible aconseguir la salvació de les imponents construccions romanes aparegudes, que foren les primeres troballes monumentals de *Valentia* (fig. 1).

Tot i que la Universitat no hi va participar, Tarradell va ser un espectador o, més ben dit, un testimoni de luxe de les excavacions. Afortunadament, perquè d'aquestes troballes no es va fer cap estudi ni publicació. Pràcticament l'únic que va transcendir són els comentaris que va publicar poc després, que van ser les úniques notícies conegudes durant molt de temps (Tarradell, 1962a), fins que al curs 1983-1984 l'Ajuntament de València va concedir una beca per a la catalogació de la documentació existent (Bolufer, 1984). Les observacions del nostre testimoni deixaren clar que, per sota de les construccions romanes apareixien els nivells geològics, de component majoritàriament al·luvial, en els quals es va recuperar algun fragment de ceràmica feta a mà de l'edat del bronze. És a dir, que la desitjada *Tyris* no es trobava per sota de *Valentia* (Tarradell, 1962a).

EXCAVACIONS

Continuant la intensa tasca desenvolupada al Marroc, ben aviat començaren a col·laborar, en els treballs arqueològics, altres personalitats i institucions, com el SIP o el Museu d'Alcoi, i amb Alejandro Ramos Folqués, a més de preparar nous projectes des de la Universitat amb l'activa participació dels seus deixebles.

Una de les primeres intervencions, entre el 1957 i el 1966, va ser la de la Punta de l'Illa de Cullera, motivada per la imminent construcció de blocs d'apartaments en el context dels inicis de la destrucció, normalment bastant incontrolada, del litoral valencià. Fou una excavació de salvament, com es diu ara, en col·laboració amb el SIP i amb el seu subdirector, Enric Pla. De salvament en tingué poc,

FIGURA 1. Restes monumentals de les excavacions de la plaça de la Mare de Déu de València (1959-1960). Arxiu SIAM, Ajuntament de València.

perquè les nombroses i ben conservades restes d'un monestir tardoantic foren ràpidament destruïdes (fig. 2), però al mateix temps foren salvades per a la investigació futura, atès que l'acurada documentació dels treballs de Tarradell i Pla ha permès estudiar-les posteriorment i, amb l'ajut dels nombrosos materials mobles, identificar el monestir. A hores d'ara, la Punta de l'Illa és un dels jaciments més ben estudiats i més importants del període tardoantic al País Valencià (Rosselló, 2019).

L'arribada a Alacant, com a director del Museu Arqueològic, d'un dels seus primers i principals deixebles, Enric Llobregat, facilità la seua activitat a la província, des de la prehistòria a la romanitat. Al cap de poc d'arribar, el 1957, ja va començar una campanya al Tossal de Manises, tot i que amb una finalitat didàctica per als alumnes. Posteriorment, el 1965 i el 1966, amb la col·laboració de l'esmentat Llobregat, en va fer dues més, ara en un ambient inquietant pel perill que pesava sobre el jaciment davant les pressions dels promotors per a urbanitzar el lloc, que estigué a punt de ser destrossat en aquella època però que finalment es va salvar (Llobregat, 1972, 64-65). Els coneguts i reconeguts treballs que ha dut a terme el Museu Arqueològic d'Alacant (MARQ) al jaciment, ara clarament relacionat amb el municipi romà de *Lucentum*, són una prova de la seua importància (Olcina, 2009).

També amb relació als jaciments costaners en perill, cal esmentar les seues excavacions de l'aleshores considerat poblat ibèric del Tossal de la Cala de Benidorm, que va ser objecte d'un article molt posterior (Tarradell, 1985). Tal vegada fou la seua primera excavació en terres valencianes el mateix

FIGURA 2. Miquel Tarradell junt amb un dels murs del monestir de l'Illa de Cullera. Arxiu del Museu de Prehistòria de València, Diputació Provincial.

any de la seua arribada, el 1956. La incloem ací perquè ara s'ha interpretat com un assentament relacionat amb el control del litoral a les guerres de Sertori, cosa que explicaria l'abundància d'importacions tant de vaixel·la i àmfores com de ceràmica de cuina (Sala *et al.*, 2014). A la inversa, el Tossal de Sant Miquel de Lliria, a hores d'ara un dels jaciments més representatius del món ibèric, en concret del final del període ibèric ple, el va datar a final de l'any 76 aC perquè es relacionava amb la ciutat de *Lauro* que Sertori va destruir. Era l'indret prototípic del període ibèric tardà, contemporani de l'etapa romana republicana (Tarradell, 1961). Excavacions posteriors al mateix jaciment i en els seus voltants, amb materials ben contextualitzats i semblants als de Sant Miquel, corregiren les dates. Avui el seu abandó i destrucció es data en el pas del segle III al II aC (Bonet *et al.*, 2002).

Les excavacions al jaciment de la Serreta (Alcoi, Penàguila) el 1968 serviren per a relacionar arqueològicament la seua fi amb les destruccions de la segona guerra Púnica i la conquesta romana, episodis constatats en alguns jaciments ibèrics destruïts en el pas del segle III al II aC (Tarradell, 1961, 1968).

L'any 1966, la Universitat de València excavà a la part septentrional de la plaça de la Reina, ben a prop de la porta barroca de la Catedral de València (fig. 3), aprofitant (és un dir) el projecte de construcció d'un gran aparcament soterrani que anava a remoure una bona porció del subsol de la ciutat històrica (Tarradell, 1969). Aquesta va ser l'única intervenció arqueològica preventiva que es va fer

abans del que deu haver estat la major destrossa de patrimoni arqueològic de la ciutat de València. Com que amb aquesta mateixa commemoració s'ha fet una revisió específica de la memòria, inèdita, elaborada per Tarradell i els seus col·laboradors, a penes en farem un mínim comentari.

Això va ser la primera excavació científica a *Valentia*, en la qual l'estratigrafia estigué en primer lloc. Malauradament, al contrari que en les anteriors de la plaça de la Mare de Déu, els nivells d'època romana estaven gairebé orfes d'estructures, tret de la base d'alguns murs, a penes conservats, de fase republicana, de la qual es trobaren materials abundants. Ben aviat es donaren a conèixer les ceràmiques de vernís negre aparegudes, que semblaven representatives del moment fundacional i que es van posar en relació amb les d'altres llocs que se suposaven, erròniament, coetanis, com *Pollentia* i *Albintimilium*. En tot cas, les conclusions establertes en el seu moment serien vàlides, perquè es va determinar que als tres jaciments manca un nivell que proporcione exclusivament campaniana A, que hi apareix però amb formes de cronologia avançada i sempre barrejada amb la B, representada per totes les formes, i aquestes

FIGURA 3. Vista general de les excavacions de la plaça de la Reina de València (1966). Arxiu SIAM, Ajuntament de València.

dades estarien a favor de la datació de Livi per a la fundació de *Valentia* (Martín, 1974), com després es va demostrar gràcies a l'excavació de molts contextos fundacionals (Ribera, Marín, 2003).

Com exposarem amb més extensió en la monografia sobre aquesta excavació, l'explicació de l'absència de troballes immobles d'època romana caldria relacionar-la amb la ubicació de l'excavació, que es troba tot just ben a prop dels límits de l'antiga *Valentia*, la qual cosa deixa, tant per a l'etapa republicana com per a les imperial i tardoantiga, dues opcions urbanístiques: que es trobava extramurs o intramurs, però en tot cas sempre al voltant i a prop de la muralla, que s'ha calculat que aniria sols un poc més cap al sud de l'excavació de Tarradell (Ribera, 1998b).

La majoria de les excavacions d'època romana, al contrari que les dels períodes anteriors, van estar molt relacionades i condicionades per obres previstes que, en la major part dels casos excepte al Tossal de Manises, destruïren les restes, de les quals de vegades sols ens ha quedat el llegat de la documentació generada per aquestes excavacions.

LA INVESTIGACIÓ

Però l'herència principal que Miquel Tarradell ens ha deixat han estat els estudis i publicacions, que capgiraren una situació de la investigació inicialment molt lamentable. Atès que la civilització romana va ésser principalment urbana, no cal estranyar-se que el focus principal girara entorn de les ciutats, amb plantejaments generals (Tarradell, 1965, 1976, 1978, 1981) o monogràfics, com els de *Valentia* (Tarradell, 1962a, 1962b) i *Lucentum* (Tarradell, Martín, 1970).

La major part de les altres ciutats romanes valencianes també foren objecte de la seua atenció, tot i que més indirectament. Així, el primer recull arqueològic seriós referent al municipi d'*Edeta* va anar a càrrec de dues de les seues primeres deixebles (Martín, Gil-Masarell, 1971). Una d'elles va dedicar la tesi de llicenciatura a la terra sigil·lada de *Saguntum* (Martín, 1963), i després la tesi doctoral a l'estudi monogràfic de *Dianium* (Martín, 1970). Sota la seua direcció també es va fer una altra tesi doctoral, sobre *Ilici* (Ramos Fernández, 1975). Sols *Lesera* i *Saetabis* no tingueren un tractament específic.

Destaquem els estats de la qüestió de les ciutats romanes de *Valentia* i *Lucentum*, especialment els de la primera (Tarradell, 1962a), encara necessaris referents per a la investigació actual. A l'arribada de Tarradell, els trets especials de *Valentia*, amb una localització que pràcticament ningú qüestionava, excepte els aferrissats defensors de la seua ubicació lusitana, i la seua complicada evolució ja havien fet que fora bastant esmentada pels investigadors de l'antiguitat, tant si eren historiadors com arqueòlegs, ja foren locals, nacionals o estrangers. El mateix fet de ser una fundació republicana ja explica, *per se*, el seu interès. L'episodi fundacional és el que més controvèrsies comportava, des de la data d'aquesta fundació fins a l'origen i evolució dels primers habitants. L'epigrafia ja havia plantejat problemes, com el de «*Valentini Veterani et Veteres*», que configura un altre dels trets originals de la ciutat: l'evidència d'una doble comunitat de ciutadans a causa de l'arribada, en moments distints, de dos contingents de pobladors. Les emissions monetàries, del més pur estil romà, datades al període inicial, comporten un altre dels elements específics i exclusius de la *Valentia* tardorepublicana.

Amb aquests ingredients (fonts escrites breus i confuses, epigrafia peculiar i encunyacions monetàries originals), a més d'una arqueologia a penes incipient, una àmplia nòmina d'investigadors havia intentat esbrinar la fosca situació de partida. La inseguretad de les dades queda ben palesa en les diverses, o contradictòries, teories emeses fins a eixe moment per a intentar aclarir la complexa problemàtica de *Valentia*. Atès el «puzle» existent, i la llarga relació de teories i autors que s'havien dedicat al

tema amb més o menys fonaments científics, la manera d'abordar la solució de la problemàtica va ser recórrer a l'existent realitat arqueològica de *Valentia*, que no era molta, i, principalment, promocionar aquesta realitat i iniciar l'aplicació de l'arqueologia científica.

A favor va jugar, entre altres coses, l'avinentesa que l'any 1962 la ciutat complia dos mil cent anys, si es donava crèdit al text de T. Livi, quelcom que no era precisament unànime entre els cercles «culturals» de València. Tanmateix, eixe any va ser un punt d'inflexió a l'alça tocant a la qualitat i la quantitat de la investigació arqueològica de *Valentia*. Tot i que es va intentar celebrar el bimil·lenari i el centenari de la fundació a tots els nivells, la idea no quallà davant els que opinaven que la ciutat tenia arrels més antigues, com l'esmentada *Tyris* ibèrica. Malgrat tot, des de la Universitat i l'Ateneu Mercantil es feren actes acadèmics i publicacions, motiu més que suficient per a fixar en aquesta data l'inici d'una nova etapa en la investigació promoguda, naturalment, per Miquel Tarradell.

Per damunt de tot, destaca la primera síntesi eminentment arqueològica i científica de *Valentia* (Tarradell, 1962a), en gran part vigent a l'actualitat. De *Tyris*, encara acceptada aleshores per l'erudició local, es deixà ben clara l'opinió contrària en valorar el text d'Aviè com una obra poètica del segle iv dC, de finalitat estètica més que no pas científica, en què importaria més la mètrica que la fidelitat descriptiva. També retrau el fet que el poema és la sola referència de *Tyris*, que ja no torna a aparèixer en cap altre autor antic, com s'esdevé així mateix amb altres dels topònims que són exclusius de l'*Ora Maritima*. A més, quan va fer parlar les dades arqueològiques, la qüestió es va aclarir definitivament al provar-se que no hi ha nivells anteriors al segle ii aC i confirmar-se així les suposicions anteriors de Fletcher, gran coneixedor del món ibèric (Fletcher, 1953, 1962a, 1962b). El seguiment de les grans excavacions de la plaça de la Mare de Déu li serviren, entre altres coses, per a demostrar la inexistència de *Tyris*, almenys en l'àmbit de la investigació científica.

La fundació de *Valentia*, doncs, la va relacionar amb T. Livi basant-se en el fet que als nivells inferiors apareixien juntes les campanianes A i B. Va incidir en la identificació de la *Valentia* de Livi amb València davant d'altres de sinònimes a l'occident de la Península, amb topònims que no van més enllà del període medieval. Les troballes epigràfiques i numismàtiques i els itineraris de les vies basten per a demostrar que existia una *Valentia* on ara hi ha València, que, a més, va començar vers la segona meitat del segle ii aC segons demostra l'arqueologia. Pensava que els primers habitants devien ser els lusitans en acceptar que T. Livi, Appià i Diodor devien referir-se al mateix fet (Tarradell, 1962). Fletcher (1963), en canvi, a partir de les troballes arqueològiques i la numismàtica, pensava que foren romans els primers pobladors, atès l'ambient poc indígena de les restes, com després s'ha comprovat. A l'expressió del text de Livi «*sub Viriatho militaverant*» Fletcher li atribueix un caràcter temporal: en temps de Viriat, com sembla cada cop més evident.

Seguint la proposta de Tarradell referent als «*Valentini veterani et veteres*», interpretava que aquests devien ser descendents dels lusitans i els *veterani* llicenciats romans que arribarien quan la ciutat assolí la categoria de colònia.

Reconstruí el que devien ser els límits de la ciutat, que pensava que no devia tenir un gran recinte en l'etapa republicana, i, sobre la base de la distribució de les escasses troballes conegudes, era partidari d'un nucli reduït als voltants de la Seu i que estaria al centre d'una illa o península fluvial (fig. 4). El Fòrum el situava encertadament a prop de la Basílica dels Desemparats i la Seu. El carrer dels Cavallers podria correspondre al *decumanus*, com s'ha comprovat a les excavacions de l'Almoïna. Per finalitzar, plantejava els problemes que restaven per resoldre, com la data del rang colonial, encara en discussió, i atribuïa als romans l'inici del regadiu a l'Horta de València, que tradicionalment es considerava obra dels àrabs (Tarradell, 1962a) i que encara avui és un tema de debat.

Aquesta síntesi marca clarament el pas d'una època en la qual les troballes arqueològiques havien estat menyspreades, a una altra en què l'arqueologia esdevé essencial per a anar eixint del carreró sense sortida en què estava convertint-se la investigació sobre la València romana (Ribera, 1998b).

Al mateix temps, en el llibre que donà inici a la ja llarga trajectòria de la revista *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* aparegueren més estudis referents a distints aspectes del mateix tema, la ciutat de *Valentia*. Així, Llobregat (1962), uns dels seus primers deixebles, donava una visió general sobre el poblament de l'Horta i els seus voltants en els moments anteriors a la fundació de la ciutat. Pla (1962), en un article totalment vigent a dia d'avui, presentà la imatge de la fundació de València segons els cronistes antics del regne de València. En aquest mateix volum es troba també el primer estudi sobre materials arqueològics de *Valentia*, els de les excavacions del Palau de la Generalitat del 1940. La possibilitat de conèixer les ceràmiques ja va ser un gran avenç, atesa la quasi total absència d'informació similar, feta excepció de la poca que dona a conèixer Roda (1955) (Martín, 1962).

L'Ateneu Mercantil també es va sumar als actes dels dos mil cent anys de la fundació de la ciutat mitjançant un cicle de conferències, que poc després foren publicades. Junt amb la ja esmentada tasca editorial del Laboratori d'Arqueologia, foren els únics fets que tingueren lloc per a commemorar l'esdeveniment. Hi participaren P. Beltran (1962), que repassà les fonts de la fundació i que també era partidari dels lusitans com a primers pobladors i de negar l'existència d'un assentament anterior;

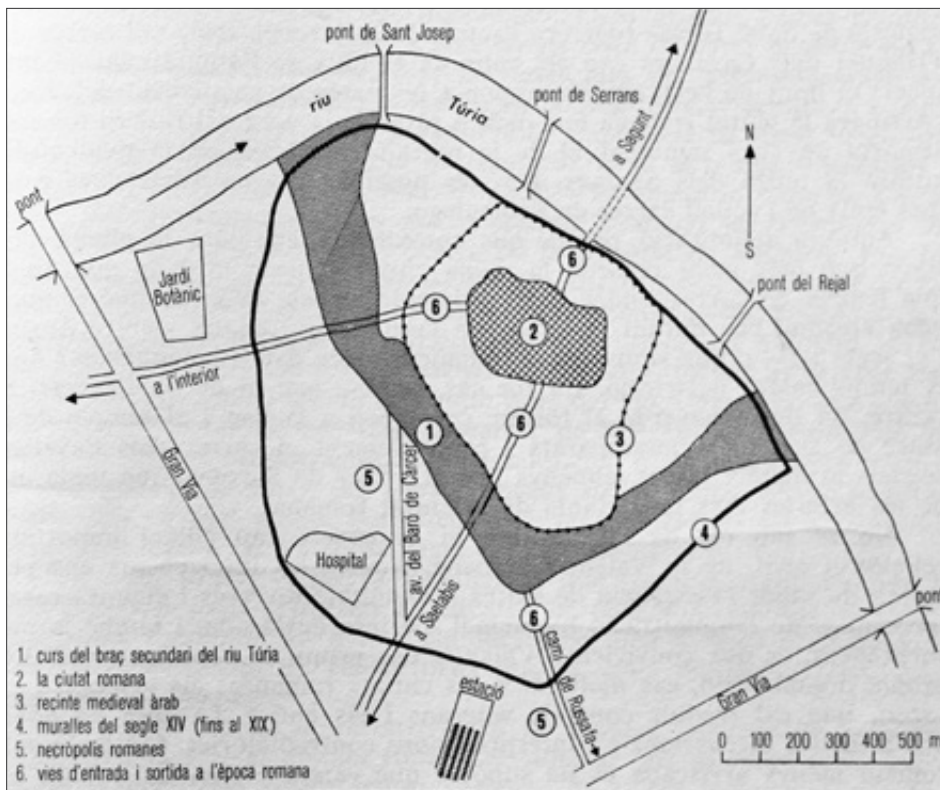

FIGURA 4. Reconstrucció de *Valentia* romana (Tarradell, 1965).

D. Fletcher (1962*b*), que tornà a mostrar els seus dubtes referents a l'origen preromà de València, al contrari que N. P. Gómez Serrano, que mai rebutjà la possibilitat d'un origen anterior (Gómez Serrano, 1962). Miquel Tarradell (1962*b*) no podia deixar de col·laborar mitjançant una breu recopilació de dades arqueològiques que permeten confirmar el que diuen les fonts escrites.

A partir del 1970, la gairebé simultània marxa de València de Tarradell i de la seua deixeble que es dedicava al món romà, Gabriela Martín, provocà que pràcticament no tinguera continuïtat la tasca iniciada per ambdós en l'arqueologia romana de *Valentia* i altres jaciments valencians. A més a més, com un retorn als pretèrits temps científics, cal considerar la posterior publicació sobre la ciutat romana de *Valentia*: la voluminosa i, al mateix temps, fantasiosa obra d'Esteve (1978), publicada per la mateixa Universitat de València. Aquesta obra almenys provocà ràpides i sanes reaccions de Vicenç Rosselló (1980) mitjançant un acurat i documentat estat de la qüestió, basat en bona part en els estudis de Tarradell i el seu equip. I, per això mateix, Tarradell no és força coincident amb les peculiars hipòtesis d'Esteve, que el temps i l'arqueologia han deixat en evidència (Ribera, 1998*b*).

Un canvi substancial en el futur de la investigació de l'arqueologia de la ciutat de València va succeir el 1981 amb la reactivació de l'antic SIAM, desaparegut *de facto* el 1973, i l'inici d'una actuació arqueològica sistemàtica (Ribera, 1998*a*), que, gràcies a la tasca del professor Tarradell, no partí de zero a l'hora de començar a investigar, sinó que disposava d'un acurat estat de la qüestió que, en gran part, encara és vàlid.

La *Lucentum* romana també va merèixer la seua atenció. En aquest cas, però, la problemàtica era diferent. El principal tema de debat era ubicar una ciutat que els geògrafs romans més rellevants, Pomponi Mela i Plini, i el grec Ptolemeu anomenaven *Lucentum*, sense, però, donar més informació a banda de la seua categoria municipal. El candidat tradicional havien estat les ruïnes conegudes des de feia segles al lloc anomenat el Tossal de Manises, qualificatiu que fa referència a l'abundància de ceràmiques (manisets). El lloc havia estat excavat (a vegades simplement exhumat) en diverses ocasions abans de l'arribada de Tarradell, i ell mateix, amb Enric Llobregat, hi havia fet algunes trinxeres. El lloc, situat a la vora de la mar, era especialment apetitós per als constructors de la que ara s'anomena primera etapa de destrucció del litoral, i faltà ben poc perquè fora destruït per alçar grans blocs d'apartaments, com els que ara el rodegen i l'han convertit en una mena d'illa entre grans torres modernes, que el superen en altura tot i estar en un tossal.

El cas és que per aquells temps va sorgir una segona alternativa per a ubicar *Lucentum* a partir dels manuscrits de les darreries del segle XIX, elaborats per Manuel Rico sobre unes troballes arqueològiques que tingueren lloc a la partida coneguda amb el suggeridor nom dels Antigons, al barri de Benalua de la ciutat d'Alacant. A la documentació, tot i que els plànols eren molt esquemàtics, era fàcil reconèixer les estructures antigues d'unes probables termes i d'una factoria de peix. També era possible catalogar sense problema les nombroses ceràmiques, així mateix dibuixades, principalment àmfores i vaixel·la de taula, a més d'altres produccions de terrissa i vidre (fig. 5). Cal deixar constància que per aquells temps no es coneixia bé el material arqueològic posterior al segle IV dC, que era la centúria en què a la part occidental de l'Imperi romà s'aturaven pràcticament les datacions de totes les ceràmiques, a més de l'extrema escassetat de les monedes posteriors.

Mitjançant aquestes dades, Tarradell i Martín (1970) proposaren traslladar des del Tossal de Manises a Benalua la ciutat de *Lucentum*, que, a més, segons els seus càlculs deia haver estat una gran *urbs* d'unes 30 hectàrees, davant les 3,5 del Tossal de Manises. Venint de tan autoritzades personalitats, la teoria va ser generalment acceptada (Olcina, 2009, 26). Però l'arqueologia té aquestes coses, i moltes teories brillants i aparentment sòlides se'n van en orris quan els mateixos avenços de la investigació

fan veure una altra realitat, tot i que aquesta estava ben a la vista, com va passar en aquest cas. Els avenços en el coneixement de les ceràmiques tardoantigues, que ara sabem que arriben fins al segle VII, palesaren que la gran majoria de les trobades als Antigons eren del segle V i VI. A més a més, noves excavacions a Benalua tragueren a la llum interessants instal·lacions productives d'aquelles èpoques tardanes, però pràcticament res de la fase romana anterior (Ronda, Sala, 2000). Al mateix temps, les noves excavacions al Tossal, amb la troballa del Fòrum i la reconstrucció de l'evolució urbanística, i l'estudi de les campanyes antigues, a més d'alguna troballa epigràfica, han tancat la qüestió amb la tornada de *Lucentum* al Tossal (fig. 6).

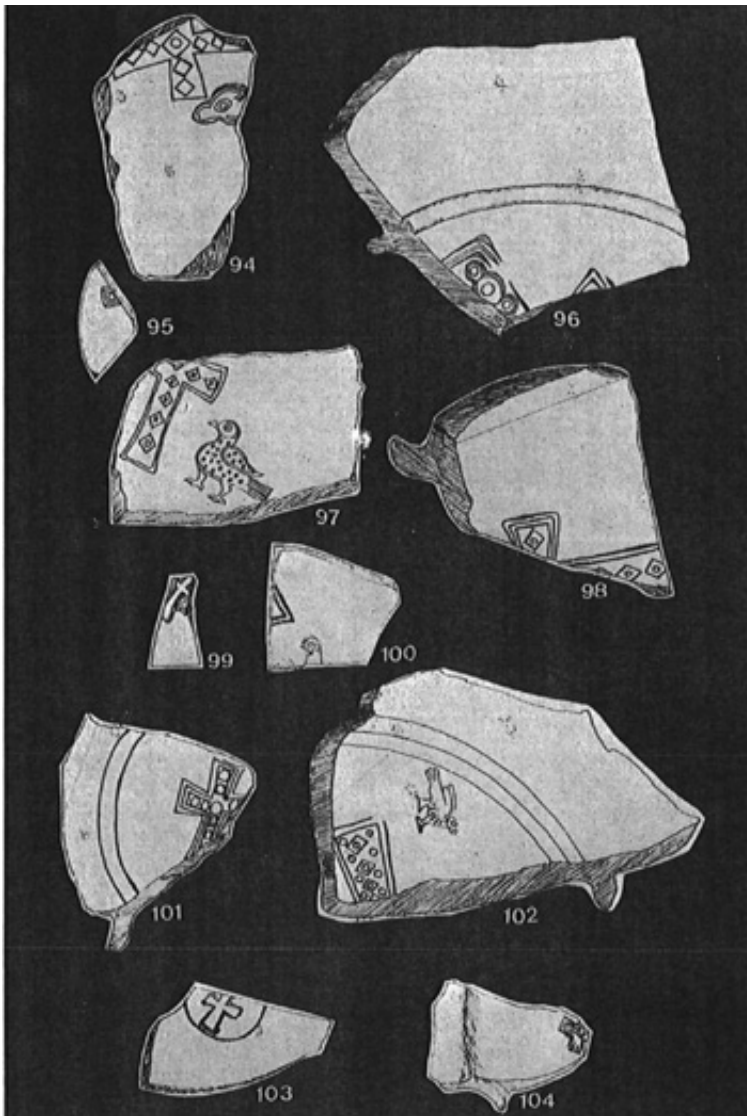

FIGURA 5. Ceràmica tardoantiga dels Antigons (Alacant) segons un manuscrit de Manuel Rico (Tarradell, Martín, 1970).

FIGURA 6. Vista general de les excavacions del Tossal de Manises (Alacant). Arxiu MARQ, Diputació Provincial d'Alacant.

Curiosament, a hores d'ara, el mateix debat continua però per al període tardoantic. La *Lucentum* romana del Tossal de Manises va desaparèixer al segle III dC, però pels seus voltants s'han trobat restes disperses de l'època tardoantiga que arriben al segle VII, com les lloses sepulcral d'una tomba monumental visigoda. Al *Pacte de Teodomir* del 713 apareix la ciutat de *Laqant*, òbviament la successora de *Lucentum*, de la qual es discuteix la ubicació. Gairebé el mateix debat, doncs, continua d'alguna manera (Olcina *et al.* 2014).

Un altre treball digne d'esment és el que va dedicar a la troballa d'un miliari a Xilxes, a partir del qual va desenvolupar un dels seus habituals, brillants i útils estats de la qüestió dedicat a les vies romanes al territori valencià (Tarradell, 1973).

En un àmbit molt més general, en el temps de la seua arribada a València també centrà la seua atenció en el sempre controvertit tema de la crisi del segle III, al qual dedicà uns quants articles en un curt període (Tarradell, 1958). És un tema que ha tingut una trajectòria fluctuant en la investigació, del qual tal vegada s'ha exagerat la importància i que alhora s'ha menyspreat (Arce, 1982, 17). Com passa moltes vegades, les troballes arqueològiques posteriors han servit per a donar fe de l'existència d'un moment convulsiu i, en part, destructiu a les terres valencianes (Ribera, Salavert, 2005).

EPÍLEG: LA CONTINUÏTAT

L'esmentat trasllat de Gabriela Martín va suposar que la marxa de Tarradell repercutís negativament en les investigacions del món romà del País Valencià a partir del 1970. Tanmateix, altres dels seus deixebles continuaren treballant sobre aquest període. Fou el cas de l'epigrafista Gerardo Pereira, que va fer la primera recopilació de les inscripcions romanes de *Valentia* i reprengué la qüestió dels *Valentini veterani et veteres* (Pereira, 1979). Enric Llobregat, des del Museu d'Alacant, va prendre el relleu durant diverses dècades a l'hora d'actualitzar l'estat de la qüestió, tant en l'àmbit general de l'època romana (Llobregat, 1980), com sobre temes concrets que ja havia tractat Tarradell, com les vies romanes, per exemple (Llobregat, 1983).

També cal destacar especialment Carmen Aranegui que, de mica en mica, engegà la investigació d'un dels jaciments romans més importants del País Valencià i, sense dubte, el més famosos, *Saguntum*, del qual no cal separar el port, el Grau Vell (Aranegui, 2004).

A més de la tasca d'aquests deixebles directes, que es consideren els seus fills acadèmics, també caldria esmentar el que han fet els deixebles dels deixebles, els que serien els seus nets acadèmics, que ens considerem seguidors indirectes de la petjada que va deixar la seua trajectòria a València, no sols durant el nostre període formatiu, sinó també als inicis de la nostra tasca professional i investigadora, perquè tinguérem la gran sort de comptar amb un camí ja iniciat.

BIBLIOGRAFIA

- ARANEGUI, Carmen (2004). *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*. Bellaterra Arqueología. Barcelona.
- ARASA, Ferran (2013). «La colección perdida. El Museo de Antigüedades del Palacio Arzobispal de Valencia». *Memoria y significado: uso y recepción de los vestigios del pasado*. València, p. 161-186 (Cuadernos Ars Longa, 3).
- ARCE, Javier (1982). *El último siglo de la España romana: 284-409*. Madrid (Alianza Universidad. 347).
- BELTRAN, Pio (1962). «Lo que dicen las lápidas y las monedas valencianas en relación con la ciudad y sus orígenes». A: *Dos Mil Cien Años de Valencia*. València: Publicacions de l'Ateneu Mercantil de València, p. 59-116.
- BOLUFER, Joaquim (1984). *Excavacions en la Plaça de la Mare de Déu. 1959-1960*. Beca de divulgació de fons arqueològics municipals, exemplar mecanografiat. València.
- BONET, Helena; MATA, Consuelo *et al.* (2002). *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano*. València (Trabajos Varios del SIP, 99).
- ESTEVE, José (1978). *Valencia, fundación romana*. València: Universitat de València.
- FLETCHER, Domingo (1953). «La Tyrís ibérica y la Valentia romana». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. Castelló, núm. XXIX, p. 291-300.
- FLETCHER, Domingo (1962a). «Problemas de la Tyrís ibérica y la Valentia romana». A: *Dos Mil Cien Años de Valencia*. València: Publicaciones del Ateneu Mercantil, p. 43-58.
- FLETCHER, Domingo (1962b). «Algunas consideraciones sobre el nombre de Tyrís». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 1, p. 53-59.
- FLETCHER, Domingo (1963). «Consideraciones sobre la fundación de Valencia». *Archivo de Prehistoria Levantina*. València, núm. X, p. 193-206.

- GÓMEZ, Nicolau Primitiu (1932). «D'arqueologia. Excavacions de València amb motiu dels seus canterellat i eixamples ara de bell nou portats a la fi». *Annals del Centre de Cultura Valenciana*. València.
- GÓMEZ, Nicolau Primitiu (1962). «*Tyris, Valentia, Brutobria*». A: *Dos Mil Cien Años de Valencia*. València: Publicacions de l'Ateneo Mercantil de Valencia, p. 117-129.
- LLOBREGAT, Enric (1962). «Los precedentes y el ambiente comarcal de la “Valentia” romana». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 1, p. 35-51.
- LLOBREGAT, Enric (1972). *La Contestania Ibérica*. Instituto de Estudios Alicantinos. Alacant.
- LLOBREGAT, Enric (1980). «Las tierras valencianas hasta el final del Principado de Augusto». *Nuestra Historia*. València, vol. 2, p. 47-76.
- LLOBREGAT, Enric (1983). «Relectura del Ravenate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano». *Lucentum* II. Alacant, p. 225-242.
- MARTÍN, Gabriela (1962). «Estudio de los materiales arqueológicos hallados en el subsuelo del palacio de la Generalidad de Valencia». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 1, p. 89-109.
- MARTÍN, Gabriela (1963). «La terra sigillata en Sagunto (avance preliminar)». A: *VI Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 367-374.
- MARTÍN, Gabriela (1970). *Dianium. Arqueología romana de Denia*. València: Instituto de Estudios Romanos, Diputació Provincial de València.
- MARTÍN, Gabriela (1974). «Cerámica campaniense de Valentia, Pollentia y Albintimilium». A: *VI Symposium de Prehistoria Peninsular*. Barcelona, p. 321-358.
- MARTÍN, Gabriela; GIL-MASCARELL, Milagros (1971). «La romanización en el campo de Llíria». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, 7.
- OLCINA, Manuel (ed.) (2009). *Lucentum (Tossal de Manises, Alicante)*. *Arqueología e historia*. Alacant: MARQ.
- OLCINA, Manuel; GUILABERT, Antonio; TENDERO, Eva (2014). «El municipi de Lucentum». A: *Ciudades romanas valencianas*. Alacant: MARQ, p. 200-216.
- PEREIRA, Gerardo (1979). *Inscripciones romanas de Valentia*. València (Trabajos Varios del SIP, 64).
- PLA, Enric (1962). «Los cronistas de Valencia y la fundación de la ciudad». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 1, p. 61-88.
- RAMOS, Rafael (1975). *La ciudad romana de Illici*. Alacant: Instituto de Estudios Alicantinos.
- RIBERA, Albert (1989). «Darrereres investigacions sobre la ciutat romano-visigoda de Valentia (València)». *Tribuna d'Arqueologia*. 1988-1989. Barcelona, p. 71-78.
- RIBERA, Albert (ed.) (1998a). *50 años de viaje arqueológico en Valencia*. València: Ajuntament de València (Grandes Temas arqueológicos, 1).
- RIBERA, Albert (1998b). *La fundació de València. La ciutat a l'època romanorepublicana (segles II-I aC.)*. València: Estudis Universitaris, 71.
- RIBERA, Albert; MARÍN, Carmen (2003). «Las importaciones itálicas del nivel de fundación (138 aC.) de la ciudad romana de Valentia». *Rei Cretariae Romanae Fautores Acta*. Bonn, núm. 38, p. 287-294.
- RIBERA, Albert; SALAVERT, Juan V. (2005). «El depósito monetar del siglo III de las excavaciones de la calle Roc Chabàs de Valencia». A: *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*. València, p. 141-154 (Grandes Temas Arqueológicos, 4).
- RODA, Salvador (1955). *Aportación al estudio de la arqueología valenciana*. València: Publicaciones del Archivo Municipal.

- RONDA, Ana; SALA, Feliciano (2000). «El asentamiento tardorromano del barrio de Benalúa (Alicante): las actuaciones arqueológicas de 1989». A: *Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa*. Alacant, p. 443-458.
- ROSSELLÓ, Miquel (2019). «El Monestir de Punta de l'Illa de Cullera (València)». A: *El temps dels visigots al territori de València*. València: Museu de Prehistòria de València, p. 221-229.
- ROSSELLÓ, Vicenç (1980). «L'empremta romana a la ciutat de València». *L'Espill* 5. València, p. 25-53.
- SALA, Feliciano; MORATALLA, Jesús; ABAD, Lorenzo (2014). «Los fortines de la costa septentrional alicantina: una red de vigilancia de la navegación». A: *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*. Alacant, p. 79-90.
- TARRADELL, Miquel (1958). «La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales». *I Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, p. 263-275.
- TARRADELL, Miquel (1961). «Ensayo estratigráfico comparado y de la cronología de los poblados ibéricos valencianos». *Saitabi* XI. València, p. 3-20.
- TARRADELL, Miquel (1962a) «Valencia, ciudad romana: estado actual de los problemas». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 1, p. 5-34.
- TARRADELL, Miquel (1962b). «La fundación de Valencia». A: *Dos Mil Cien Años de Valencia*. València: Publicacions de l'Ateneu Mercantil, p. 131-144.
- TARRADELL, Miquel (1965). «Prehistoria i Antiguitat». A: *Història del País Valencià*. Barcelona. Edicions 62, p. 17-206.
- TARRADELL, Miquel (1968). «Grafito greco-ibérico de la comarca de Alcoy sobre campaniense A». *Rivista di Studi Liguri*. Bordighera, vol. XXXIV, núm. 1-2, p. 355-362.
- TARRADELL, Miquel (1969). «Noticia de las recientes excavaciones de la Universidad de Valencia». *X Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 186-194.
- TARRADELL, Miquel (1973). «Nuevo miliario de Chilches y notas sobre vías romanas y toponimia». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, núm. 9, p. 89-98.
- TARRADELL, Miquel (1976). «Las ciudades romanas en el Este de Hispania». A: *Symposium de Ciudades Augusteas*. Saragossa, p. 289-313.
- TARRADELL, Miquel (1978). *Les ciutats romanes dels Països Catalans*. Barcelona, Reial Acadèmia de les Bones Lletres.
- TARRADELL, Miquel (1981). «Les ciutats romanes del País Valencià, base de l'actual estructura urbana». *I Congrés d'Història del País Valencià*. València, p. 313-316.
- TARRADELL, Miquel (1985). «El poblament ibèric del Tossal de la Cala de Benidorm. Notes d'excavació». *Fonaments*. Barcelona, núm. 5, p. 113-128.
- TARRADELL, Miquel; MARTÍN, Gabriela (1970). «Els Antigons-Lucentum. Una ciutat romana en el casco urbano de Alicante». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 10. València.

Tarradell 1948-1958: la vertiginosa posada al dia de l'arqueologia del nord del Marroc

*Carmen Aranegui Gascó*³⁸
Universitat de València

UN DECENNI FECUND: 1948-1958

El 1995 la revista *Saguntum PLAV* va dedicar un homenatge al professor Tarradell (1920-1995) amb textos de Martín Ávila i de Llobregat (1941-2003) referits a la seva trajectòria humana i professional, incloent-hi la seva etapa marroquina (d. a. 1995). Personalment, he tractat aquesta mateixa etapa en diversos articles, sia des del punt de vista del seu nomenament com a comissari d'excavacions del Protectorat espanyol al Marroc i director del Museu de Tetuan, o des del balanç de les seves excavacions, especialment a *Tamuda* i, lògicament, a *Lixus*, on he codirigit campanyes durant deu anys (Aranegui, 2016: 36-40), o bé des de les seves aportacions a la cronologia del Neolític magribí i a la difusió de la colonització fenícia i de la cultura punicomauritana a l'Estret (Aranegui, 2001: 169-186; íd., 2008: 121-133; íd., 2011: 337-347; Aranegui, Tarradell-Font, 2001: 15-34; Aranegui, Hassini, Tarradell-Font, 2005, inèdit). Altres col·legues també ho han fet amb precisió i elogi (Souville, 1983: 407-412; íd., 1993: 43-47; Gozalbes, 2008: 93-104; Gozalbes, Parodi, 2011: 337-347; Ramos *et al.*, 2008: 105-141; Díaz-Andreu, 2015: 49-69; Coltelloni-Trannoy, *et al.*, 2016; Sanmartí, 2020: 4-13), de manera que en la celebració del centenari del seu naixement matisaré alguns altres aspectes de la primera destinació del jove arqueòleg Miquel Tarradell (fig. 1), des de la qual, abans de complir quaranta anys, es va donar a conèixer internacionalment perquè va posar l'arqueologia del nord del Marroc en els mitjans professionals amb una habilitat i amplitud temàtica exponents de la seva competència. Aquest enfocament pretén destacar una faceta del seu perfil intel·lectual que queda en segon pla quan es posa l'accent en el seu compromís cívic a favor dels Països Catalans (Llobregat, 1988: 25-36; Sanmartí, 2020) i fins i tot en el seu esperit transgressor (Prevosti, 2011: 349-385).

El nomenament de Tarradell com a successor de Quintero (1867-1946) a Tetuan i, en part, de Montalbán (1876-1971), relegat a Tànger des del 1946 fins al 1959, va incloure una cosa excepcional, que va ser un permís oficial de dos mesos a l'any i l'autorització per al gaudi de beques

FIGURA 1. Tarradell al jaciment de *Lixus*. Arxiu Tarradell-Font.

38. Carmen.Aranegui@uv.es

a l'estranger, com va ser el cas quan va estar a Nova York (1950) i a París (1951). Això dona a entendre que les relacions de Tarradell amb l'Administració competent eren privilegiades, segons ratifica la recepció del premi del CSIC Francisco Franco (Secció de Lletres) el 1953 pel seu estudi sobre *Lixus*, premi concedit prèviament a Pericot (1899-1978) i a Almagro Basch (1911-1984) i que ja no va tornar a recaure en cap arqueòleg. D'aquesta manera, el Marroc va suposar per al nostre professor l'escala en la qual va aconseguir un currículum digne d'optar amb èxit a una càtedra de la universitat espanyola, un càrrec, en suma, transitori i molt ben aprofitat.

Solter a l'arribar a Tetuan, i feliçment casat amb Matilde Font (1923-1975) des del 1952, Tarradell va tenir el seu despatx a la Delegació de Cultura del Protectorat, per la qual cosa la seva documentació va passar a Alcalá de Henares en el moment de la independència del Marroc. Però la família va viure a la casa del museu, atesa sempre per Maimon Tetuaní (mort el 2003), guardià i assistent indispensable (fig. 2), que va ordenar amb cura i afecte les caixes amb els materials de les excavacions degudament etiquetades fins a la seva jubilació, molt posterior a la de la resta d'una plantilla composta per Giménez Bernal (Quintero, Giménez Bernal, 1945) i el restaurador Tomillo, els quals, després d'atendre diàriament el museu, van haver de tornar a Espanya el 1956. Tarradell es va relacionar amistosament amb l'interventor militar i africanista García Figueras (1892-1981) i amb l'arabista Mekinasi (1958), el seu successor al museu, però fa la impressió que amb prou feines va tenir contacte amb la societat de Tetuan, a la qual va llegar una col·lecció museogràfica molt més rica que la que va trobar (fig. 3), amb una instal·lació que es va mantenir més de trenta anys. Sí que es va

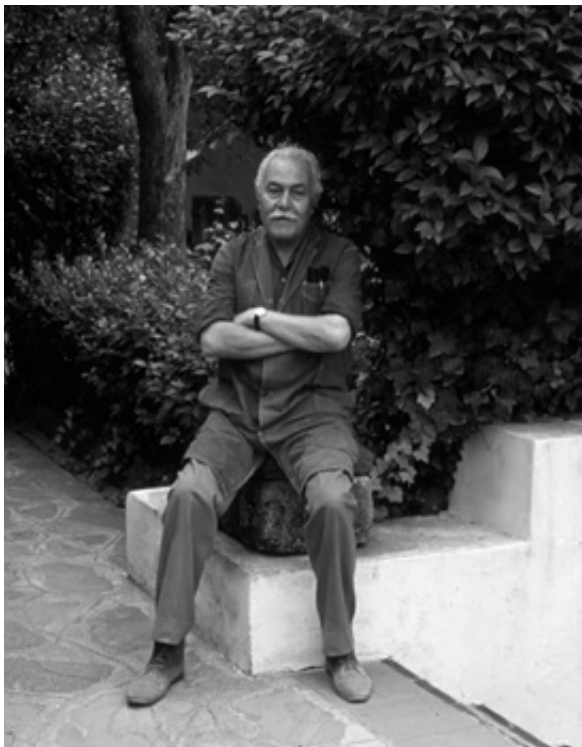

FIGURA 2. Maimon Tetuaní al jardí del Museu de Tetuaní als anys setanta.

FIGURA 3. Teseu i el Minotaure (0,37 cm). Grup escultòric descobert per Tarradell sota la casa de Mart i Rhea de *Lixus*, avui al Museu de Rabat. Foto: Museu de Rabat.

relacionar amb el veïnat, del qual la senyora Matilde va adoptar la *gandura* i la gel·laba que encara vestia amb elegància a casa seva de València quan ens convidava a un cuscús. Sens dubte, els sabors evoquen els bons records millor que les paraules.

Quant a Larraix (fig. 4), crida l'atenció comprovar que és una ciutat innombrada en els títols de Tarradell sobre *Lixus*, en els quals simplement s'associa al Marroc, sense que consti que hi dormís ni una sola nit malgrat la seva proximitat al lloc arqueològic, on acampava mentre romania en les campanyes d'excavació de diversos mesos de durada gaudint d'un paisatge que el va captivar (fig. 5). D'aquestes observacions es pot deduir que Tarradell preferia marcar distàncies respecte a les autoritats militars del Protectorat, de les quals va obtenir, però, ajuda puntual per al transport de mosaics de *Lixus* a Tetuan i algun suport per a aixecar topografies, i, sobretot, amb motiu de la celebració del Congrés de 1953, sense que s'hagi vist cap foto que il·lustri visites oficials als jaciments en curs d'estudi.

La visió romàntica del Marroc, que tant de joc havia donat a artistes com Fortuny (1838-1874), havia declinat en els anys 1940 (Arias, 2007: 13-37). La victòria franquista estava molt present en aquells temps al nord del país. Encara vivia Millán Astray (1879-1954), fundador de la Legió Espanyola, i la guàrdia mora escortava el dictador. Els funcionaris civils que aspiressin a obrir-se camí a Espanya no tenien llibertat d'expressió en un Marroc en el qual s'anaven incubant focus independentistes al voltant de partits polítics propis i on la zona internacional de Tànger i la ciutat de Casablanca tenien un ambient molt més cosmopolita que el coetani a Espanya, malgrat que el Protectorat francès vivia de prop la violència que desembocaria en la cruenta guerra d'alliberament d'Algèria (1954-1962), que en la pràctica va posar fi a les missions arqueològiques franceses en aquell país, sense que, significativament, ni les converses privades de Tarradell relatades pels seus biògrafs, ni tampoc les referides als seus col·legues francesos durant la seva destinació al Marroc facin al·lusió a aquests fets.

DESCRIURE EL PASSAT D'UN TERRITORI COLONIAL

En un país amb un índex d'analfabetisme de la demografia nativa superior al cinquanta per cent, més del doble que el de l'Espanya el 1950, resultava impossible fer arribar directament els avenços arqueològics a la majoria de la societat. Potser per això Tarradell va desplegar una estratègia visualitzable, amb un gran interès a deixar a Tetuan un museu molt millor del que va trobar, recomanat per Les Guides Bleus com el segon museu arqueològic del Marroc (Fauvel, Modot, Panthou, 1981: 149-153), en benefici de la ciutat. També va voler donar a conèixer els seus treballs als lectors més propers a través de les revistes pertinents de Tànger, El-Kasr-el-Kebir i Tetuan, seu principal de la sorprenent Editora Marroquí - Impremta Cremades (Moga, 2008). La difusió dels seus articles a les publicacions gestionades des de Rabat va ocórrer sempre per intermediació francesa, ja que l'autor es va relacionar amb arqueòlegs francesos de tot el Magrib, amb qui parlava l'idioma que reconeixia com la seva segona llengua. Amb ells va compartir la importància del mètode estratigràfic i la datació dictada per les ceràmiques importades, garantia llavors de les excavacions científiques. Balout (1907-1992) va suposar un gran suport per a rebatre la via de difusió del Neolític des d'Àfrica a Europa; Cintas (1908-1974) va estar a la base de les diferències entre Cartago i el cercle de l'Estret; Souville (1912-2012) va considerar Tarradell objectivament com l'únic especialista espanyol en arqueologia del nord d'Àfrica; Jodin (1921-2003) li va aportar dades sobre la ceràmica d'engalba roja, i Ponsich (1927-2010), membre de l'equip d'Etienne (1921-2009) a *Volubilis* (Ksar-Faraoun), va prolongar des del Museu de Tànger les campanyes de *Lixus* fins als anys seixanta i va treballar directament amb Tarradell, que va publicar en castellà la seva monografia sobre la ceràmica de Kuass (Arcila) (Ponsich, 1968) (fig. 6).

FIGURA 4. Larraix: públic del bar Selva cap als anys cinquanta. Foto: A. Marín Cara.

FIGURA 5. Posta de sol a *Lixus*. Foto: C. Aranegui.

FIGURA 6. M. Font, M. Tarradell, E. Llobregat, G. Martín Àvila, M. Ponsich, M. Gil Mascarell, R. Barceló i J. Ll. Pitarch, a Despeñaperros, camí del V Simpòsium Internacional de Prehistòria Peninsular (Jerez de la Frontera) (1968). Arxiu Llobregat.

Durant la meua estada a la Universitat d'Ais de Provença el 1980, la majoria dels investigadors adscrits al Centre Camille Jullian tenia un historial magribí (sobre els aspectes polítics sí que discutien aferrissadament) i tots ells guardaven un bon record de Tarradell.

De la influència d'aquests contactes se'n deriva la proliferació de publicacions de Tarradell en aquests anys seguint el model francès de difondre un mateix tema en diferents congressos, en revistes especialitzades de diferents països, en publicacions locals i en obres de divulgació.

Com a mostra de la producció curricular d'un autor estàndard, la bibliografia sobre el Marroc de Ponsich es compon de seixanta títols en un termini de vuit anys (Fernández Martínez, 1997: 712), mentre que la de Tarradell, entre el 1948 i el 1958, ofereix cinquanta-vuit entrades, amb la característica d'atendre, d'una banda, temes vigents en l'entorn europeu a partir de dades desconegudes pels altres arqueòlegs interessats, com van ser, per exemple, la crisi del segle III i les invasions bàrbares al nord del Marroc (Tarradell, 1955: 75-100; *íd.*, 1955*b*: 95-110; *íd.*, 1958: 263-275), o notes sobre el periple d'Hannó (Tarradell, 1950: 56-57) o sobre la resistència d'Aedemon enfront de Roma (Tarradell, 1954: 337-344), personatges sempre atractius per als estudiosos dels textos antics, o també imatges mítiques dels mosaics (Tarradell, 1949) (fig. 7) i escultures de *Lixus* (Tarradell, 1953: 59-81). I, d'altra banda, documentà amb un incomparable pla de sondejos estratigràfics la fundació tíria més ben conservada de l'Extrem Occident, *Lixus*, de la qual va deduir l'especificitat del cercle de l'Estret al voltant de *Gadir*, baluard de la tradició fenícia plasmada en la ceràmica d'engalba roja (Tarradell, 1960: 235-252) (llavors inèdita tant a Cartago com a Cadis —encara que no a la Península).

FIGURA 7. Mosaic de Venus i Adonis descobert per Tarradell a *Lixus*. Museu de Tetuan. Foto: C. Aranegui.

Si el Congreso Arqueológico del Marruecos Español del juny de 1953 (vegeu-ne la crònica científica a la revista *Ampurias*, 15-16, 1953: 377-378) va marcar una fita del poder de convocatòria de Tarradell, que va mantenir correspondència personal amb cada un dels ponents, com consta a l'arxiu del Museu de Tetuan i a la Universitat de Salamanca (fig. 8), la colonització fenícia, amb la seva derivada púnica, es va imposar per via acadèmica fins a constituir el millor capítol de la seva bibliografia arqueològica, proveïda de plantes arquitectòniques, seccions estratigràfiques, relacions de troballes i contextos, sense oblidar l'epigrafia feniciolíbica publicada en col·laboració amb especialistes de primera fila (Tovar, Tarradell, 1954: 437-452) (fig. 9). El llibre *Marruecos púnico* (Tarradell, 1960b) va ser la seva primera síntesi i la seva més esmentada obra de referència com a autor insubstituïble (fig. 10). Així doncs, aquest va ser el segell històric que primer va consagrar Tarradell com a especialista internacional. Les colonitzacions històriques amb prou feines havien estat abordades pels francesos més enllà de Cartago (Cintas, 1970), però, a partir de les publicacions de Tarradell, no només van reclamar l'atenció dels experts coetanis, sinó que avui també segueixen suscitant preguntes i respostes (Ramos, 2012; Coltelloni-Trannoy, Bridoux, Brouquier-Reddé, 2016).

L'associació de la cultura mauritana a la púnica per al període posterior a la Segona Guerra Púnica (218-202 aC) a *Lixus* va constituir també una aportació molt notable, ja que va ampliar el context de les dinasties històriques en donar a conèixer la cultura material pròpia de l'antiga Mauritània occidental i reforçar, per tant, la pluralitat que Tarradell va proposar per a la seva àrea d'estudi, plantejant la

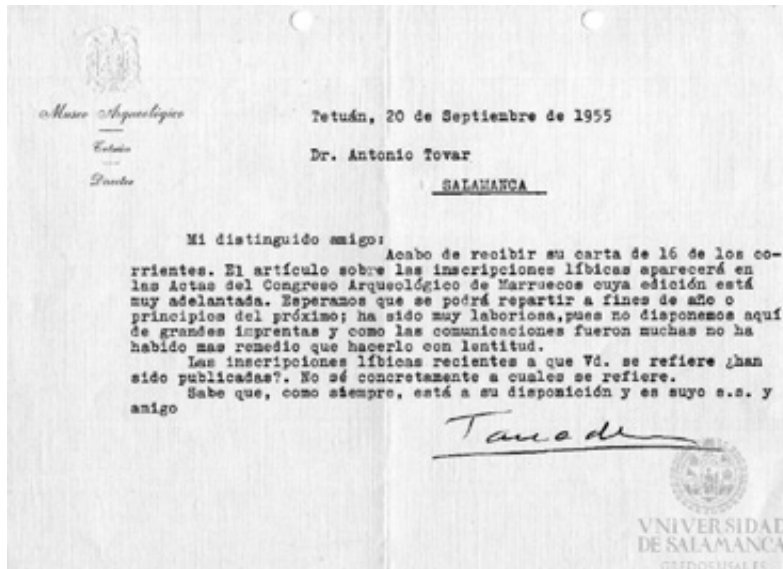

FIGURA 8. Nota dirigida per Tarradell a Tovar. Arxiu de la Universitat de Salamanca.

FIGURA 9. Estela amb text en fenici i en líbic trobada a Lixus. Museu de Tànger. Foto: D. Bernal.

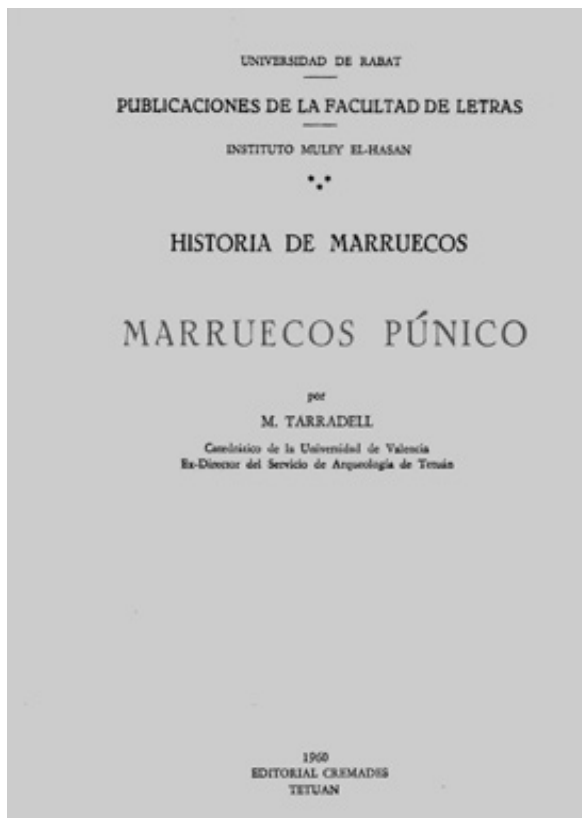

FIGURA 10. Coberta de *Marruecos púnico* (1960).

importància del substrat local. Davant propostes com la de Camps, que imputaven el procés de civilització berber a la recepció d'elements mediterranis procedents del nord (Camps, 1989), Tarradell va mantenir sempre que l'antiga Mauritània era un àmbit ètnic autòcton, tot i que amb molts punts de contacte històric amb la Mediterrània i el sud peninsular.

L'anomenada època islàmica, inseparable de la identitat marroquina predominant (Aidi, 2006: 67-88), sí que va comptar amb alguns projectes espanyols, encara que en el cas de Tarradell només incumbeix la publicació d'inscripcions del Museu de Tetuan (Tarradell, Mekinasi, 1954: 479-484), sense que la mesquita de l'àrea monumental de *Lixus* fos identificada llavors com a tal (Akerraz, 1992: 379-385). No obstant això, els berbers, amazics (Moga, Raha, 2000), gnawa... i, en general, les poblacions reclamades com a aborígens per generar les identitats ètniques del Marroc van quedar fora de tota la investigació arqueològica colonial fins als anys vuitanta (Bernard 2013: 87-106) i sobretot han estat dotades d'un suport folklòric (indumentària, música...).

Tota aquesta trajectòria es presta a plantejar la complexitat de projectar-se intel·lectualment a partir d'una pràctica portada a terme en un país aliè, sent conscient que el passat i la seva interpretació construeixen identitat, amb l'exigència de respectar la seva autonomia. Així es considera per part dels investigadors que han reaccionat davant el model centre-perifèria (Renfrew, Cherry, 1986; Renfrew, 1996: VII) i, en certa manera, així ho anunciava Tarradell el 1971:

Es fundamental que nos planteemos hacia dónde vamos, qué es lo que nos importa investigar, cuáles son los diversos grados y matices de interés en nuestro trabajo. Sería ingenuo por nuestra parte creer que basta con la labor habitual de cada día, o con el esfuerzo dedicado a mejorar las técnicas de trabajo, desde la excavación hasta la publicación. De vez en cuando nos conviene detenernos un momento y atender a la problemática de la finalidad.

TARRADELL, M. (1971). *Actas de la I Reunión de Historia de la Economía Antigua de la Península Ibérica*. València, 12.

Godella, setembre, 2020

BIBLIOGRAFIA

- AIDI, H. D. (2006). «The Interference of al-Andalus. Spain, Islam and the West». *Social Text*, vol. 87, núm. 24, p. 67-88.
- AKERRAZ, A. (1992). «Lixus du Bas-Empire à l'Islam». *Lixus*. Roma: EFR, vol. 166, p. 379-385.
- ARANEGUI, C. (2001). «Excavaciones marroquíes y españolas en Lixus». *Premières journées Marocaines d'archéologie et du patrimoine*. Rabat, p. 169-186.
- ARANEGUI, C. (2008). «Tarradell y la historiografía de la arqueología del Norte de Marruecos». A: BELTRÁN, J.; HABIBI, M. (editors). *Historiografía de la Arqueología en el Norte de Marruecos durante el periodo del Protectorado y sus referentes en España*. Sevilla: Universidad Internacional de Andalucía, p. 121-133.
- ARANEGUI, C. (2011). «Miquel Tarradell en el centenari de Jaume Vicens Vives: Tarradell en la Universitat de València». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. 22, p. 337-347.
- ARANEGUI, C. (2016). *Lixus. Del mito a la historia*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- ARANEGUI, C.; TARRADELL-FONT, N. (2001). «Lixus. Colonia fenicia y ciudad púnico-mauritana. Apuntes para una historia de la investigación arqueológica». *Lixus. Colonia fenicia y ciudad púnico-mauritana. Anotaciones sobre su ocupación medieval*. València: Saguntum Extra, núm. 4, p. 15-34.
- ARANEGUI, C.; TARRADELL-FONT, N.; HASSINI, H. (2005). «Les fouilles de M. Tarradell dans le secteur SO du dit quartier des temples du Lixus». A: *Trente ans d'archéologie Marocaine. Hommages internationaux offerts à Mme. J. Hassar-Benslimane*. Rabat (inèdit).
- ARIAS, E. (2007). «La visión de Marruecos a través de la pintura orientalista española». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, vol. 37, núm. 1, p. 13-37.
- BERNARD, G. (2013). «Provinces et cités maurétaniennes au Ier siècle ap. J.-C.: des territoires compartimentés à la recherche d'une identité provinciale». A: S. Lefebvre (dir.). *Identités et dynamiques provinciales du IIe siècle avant notre ère à l'époque julio-claudienne*. Dijon: Université de Dijon, p. 87-106.
- CAMPS, G. (1980). *Berbères. Aux marges de l'Histoire*. Tolosa: Hespérides Etidiens.
- CINTAS, P. (1970). *Manuel d'archéologie Punique I, II*. París: Editions A. et J. Picard.
- COLTELLONI-TRANNOY, M.; BRIDOUX, V.; BROUQUIER-REDDÉ, V. (directors) (2016). «Le Cercle du Détroit dans l'Antiquité: l'héritage de Miguel Tarradell». *Karthago: Revue d'archéologie méditerranéenne*. Lovaina: Peeters, vol. 29.
- DÍAZ-ANDREU, M. (2015). «The Archaeology of the Spanish Protectorate of Morocco: a Short History». *African Archaeological Review*, vol. 32, p. 49-69.
- DIVERSOS AUTORS (1995). «Homenatge al Professor Dr. Miquel Tarradell i Mateu». *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, vol. 28.

- FAUVEL, J. J.; MODOT, J.; DE PANTHOU, P. (1981). *Maroc*. París, p. 149-153 (Les Guides Bleus).
- FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, V. M. (1997). «La cristalización del pasado: génesis y desarrollo de la arqueología en España». *La arqueología española en África*. Madrid, p. 705-720.
- GOZALBES, E. (2008). «Las prospecciones de Miguel Tarradell en estaciones de superficie del noroeste de Marruecos». A: BERNAL, D.; RAISSOUNI, B.; RAMOS, J.; ZOUAK, M.; PARODI, M. (editors). *En la orilla africana del Círculo del Estrecho. Historiografía y proyectos actuales*. Cadis, p. 93-104.
- GOZALBES, E.; PARODI, M. (2011). «Miguel Tarradell y la arqueología del norte de Marruecos». A: BERNAL, D. et al. *Arqueología y turismo en el Círculo del Estrecho. Actas del III seminario Hispano-marroquí*. Cadis, p. 199-221.
- LLOBREGAT, E. (1988). «Miquel Tarradell: nacionalista, arqueòleg i historiador». *Revista de Catalunya*, vol. 22, p. 25-36.
- MEKINASI, A. M. (1958). *Madinat Liksus al-atariya: min tarij al Magrib al-qadima/biqalam* ('La ciudad de Lixus: de la historia del Marruecos antiguo'). Tetuan.
- MOGA, V. (2008). *La cuestión marroquí en la escritura africanista. Una aproximación a la contribución bibliográfica y editorial española al conocimiento del norte de Marruecos (1859-2008)*. Barcelona: Edicions Bellaterra (Alborán).
- MOGA, V.; RAHA, R. A. (2000). *Estudios Amaziges. Sustratos y sinergias culturales*. Melilla.
- PONSICH, M. (1968). «Alfarerías de época fenicia y púnico-mauritana en Kuass (Arcila, Marruecos)». *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, vol. 4.
- PREVOSTI, M. (2011). «Miquel Tarradell, arrelat i transgressor». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. 22, p. 349-385.
- QUINTERO, P.; GIMÉNEZ BERNAL, C. (1945). *Excavaciones en Tamuda: Memoria resumen de las practicadas en 1944*. Tetuan: Imp. Majzen.
- RAMOS, J. (2012). *El estrecho de Gibraltar como puente de las sociedades prehistóricas*. Alcalá del Valle: La Serranía, 1.
- RAMOS, J. et al. (2008). «El africanismo en los estudios pre- y proto-históricos. La aportación de Miguel Tarradell». A: BERNAL, D. et al. (editors). *En la orilla africana del Círculo del Estrecho. Historiografía y proyectos actuales*. Cadis, p. 105-141.
- SANMARTÍ, J. (2020). «En el centenari del naiximent de Miquel Tarradell i Mateu: un arqueòleg al servei dels Països Catalans». *Auriga*, vol. 128, p. 4-13.
- SOUVILLE, G. (1983). «Réflexion sur les relations entre l'Afrique et la péninsule Ibérique aux temps préhistoriques et protohistoriques». A: *Homenaje al Profesor Martín Almagro Basch*. Madrid, núm. I, p. 407-412.
- SOUVILLE, G. (1993). «L'apport de Miquel Tarradell à la préhistoire marocaine». *Homenatge a Miquel Tarradell*. Barcelona: Curial, p. 43-47.
- TARRADELL, M. (1949). *La leyenda de Roma en un mosaico de Lixus (Maruecos)*. Tànger.
- TARRADELL, M. (1950). «El periplo de Hannon y los lixitas». *Mauritania*, vol. 268, p. 56-57.
- TARRADELL, M. (1953). «Dos bronceos de Lixus. Los grupos de Hércules y Anteo y Teseo y el Minotauro». *Tamuda*, vol. 1, p. 59-81.
- TARRADELL, M. (1954). «Nuevos datos de la guerra de los romanos contra Aedemón». *Actas del I Congreso arqueológico del Marruecos español*. Tetuan, p. 337-344.
- TARRADELL, M. (1955a). «La crisis del s. III dC en Marruecos». *Tamuda*, vol. 3, p. 75-105.
- TARRADELL, M. (1955b). «Sobre las invasiones germánicas del siglo IV después de J. C. en la península Ibérica». *Estudios Clásicos*, vol. 3, núm. 15, p. 95-110.

- TARRADELL, M. (1958). «La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales». *Actas del I Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, p. 263-275.
- TARRADELL, M. (1960a). «Nuevos datos sobre la cerámica pre-romana de barniz rojo». *Hesperis-Tamuda*, vol. 1, p. 235-252.
- TARRADELL, M. (1960b). *Historia de Marruecos. Marruecos púnico*. Tetuan: Universidad de Rabat.
- TARRADELL, M.; MEKINASI, A. M. (1954). «La colección de estelas funerarias marroquíes del Museo Arqueológico de Tetuán». *Actas del I Congreso arqueológico del Marruecos Español*. Tetuan, p. 479-484.
- TOVAR, A.; TARRADELL, M. (1954). «Cuatro inscripciones líbicas inéditas del Museo Arqueológico de Tetuán». *Actas del I Congreso Arqueológico del Marruecos Español*. Tetuan, p. 437-442.

Miquel Tarradell, africanista i pioner de l'arqueologia púnica a l'Occident

*Joan Ramon Torres*³⁹
Institut d'Estudis Catalans

La figura del professor Miquel Tarradell ha estat objecte d'una multitud de reconeixements; uns, per fortuna, anteriors a la seva mort, i altres, la majoria, com ara mateix el present, en posterioritat. Tot i que la seva vida i obra han estat abordades des de tots els angles imaginables, per poc que s'esbrini en la seva trajectòria professional i en la seva personalitat, incommensurables totes dues, és difícil no trobar-hi sempre trets diferencials i matisos nous; ho és encara més per a qui, com és el meu cas, escriu amb l'honor i el privilegi d'haver-lo tengut de professor.

Però, entre tanta literatura positiva, que ben merescudament ha generat el nostre personatge (*cf.* en darrer lloc Sanmartí, 2020 i 2021), hi ha dos aspectes que considero que ressalten insuficientment i que per això seran el centre del meu discurs. Un és l'interès particular de Tarradell —que per tot on passà, tot ho tocà— pel món púnic sense constrènyer-se mai a límits geogràfics reduïts. L'abordà primer al Marroc —on, per raons d'exercir en la pràctica de veritable arqueòleg territorial (d'un territori, dit sigui de passada molt, tal vegada massa gran), altres temàtiques requeriren al mateix temps el seu esforç— i, anys després, encara que en un context sempre molt diferent de l'anterior, a Eivissa.

I ni així es pot reduir la seva figura als territoris esmentats, ja que Tarradell tractà el tema fenici i púnic en l'àmbit de tota la Mediterrània centreoccidental, inclosa la important projecció atlàntica. De fet, treballs seus com l'apèndix a la versió castellana del llibre de Harden (Tarradell, 1967), potser una mica infravalorats o simplement oblidats, reflecteixen una capacitat d'anàlisi, de reflexió i, en suma, d'ordre d'idees —de cara a un estat de la qüestió del que jo qualificaria com a arqueologia històrica— d'una maduresa i una vigència per desgràcia poc comuna.

El segon aspecte que he de mencionar són les seves projeccions —sempre en relació amb el tema tractat aquí, la recerca del món púnic— que tingueren com a escenari no només el Marroc, sinó una bona part de la costa mediterrània de migjorn o, per dir-ho amb altres paraules, el Magrib occidental, que el converteixen, al meu parer, en un veritable africanista. En aquest sentit, però, vull aclarir que considero aquestes projeccions com les d'algú que estudia temes africans sense les connotacions colonialistes que llargament van adquirir (*cf.*, per exemple, Ramos *et al.* 2008).

39. joanramontorres@gmail.com

TARRADELL, PIONER DE LA INVESTIGACIÓ PÚNICA ESPANYOLA

El paper de Miquel Tarradell en la recerca de la colonització semita occidental, que per anticipat vull qualificar d'injustament reconegut, ha estat en certa manera ignorat per una investigació fenícia «espanyola» amb el focus principal sobre el migdia peninsular, investigació que, dels anys seixanta a avui, ha passat de la indiferència al frenesí.

A Tarradell, avançats els anys quaranta del passat segle, se li brindà l'oportunitat d'un camp d'investigació immens i essencialment verge, oportunitat que sense dubte cal atribuir als seus propis mèrits, ja que, segons han posat en relleu altres investigadors (Gozalbes, Parodi, 2011), el context del seu nomenament africà, del qual parlarem després, va néixer en el marc d'una lluita de poders entre alguns funcionaris estatals, especialment Julio Martínez Santaolalla i un grup de catedràtics d'universitat, al cap dels quals hi havia Martín Almagro Basch. Els primers, segons sembla, consideraven la ideologia política un mèrit essencial —i no cal ni dir quina era en aquell temps l'única ideologia oficialment possible—, mentre que els segons jutjaven per damunt de tot la vàlua professional.

Deixant de banda la ideologia personal, a hores d'ara prou coneguda, Tarradell va tenir el bon criteri de no barrejar amb política la seva inatacable honestedat i professionalitat científica; senzillament, i com correspon a una persona intel·ligent i seriosa, les va situar cadascuna en dimensions diferents. No podem oblidar, però, que la seva tasca a l'extrem occidental del nord d'Àfrica s'emmarcà en aquella època en una «investigació espanyola», car eren temps del Protectorat al Marroc i ell, evidentment, no podia deixar d'actuar en nom de l'Estat.

Dic això, i torno al principi, perquè el fet que el Protectorat s'extingís l'abril del 1956 i aquell territori escapés en certa manera de l'òrbita política espanyola no justifica de cap manera que aquesta «arqueologia espanyola» moderna hagi ignorat el seu pes relegant-lo en certa manera a un assumpte perifèric, gairebé estranger, de manera que sols estudiosos de l'esmentat país que han continuat la investigació púnica espanyola del Marroc des d'una posició més aviat externa l'han reconegut.

Prova de la vigència del que acabo d'afirmar és que en ocasió d'un congrés molt recent (27-29 de novembre de 2019) patrocinat pel Centro de Estudios Fenicios y Púnicos, amb epicentre a Madrid i coorganitzat amb el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, a la mateixa seu d'aquest museu es reté homenatge a la figura del professor Manuel Pellicer, presentat en certa manera com el «pare de l'arqueologia fenícia espanyola». Al meu parer, i en el context geogràfic del lloc on el col·loqui es va celebrar (Eivissa) i argumental (tractava de necròpolis fenícies i púniques), era a Tarradell a qui corresponia, almenys en primer lloc, aquest homenatge, i així ho vaig manifestar públicament en el decurs de la meua intervenció.

Que ningú interpreti, però, que les meves paraules van en detriment del mèrit que particularment té l'esmentat professor aragonès, perquè, de fet, el mateix Pellicer, quan es va fer càrrec, el 1961, de la sensacional troballa fortuïta —i aquí hi ha un gran mèrit seu, que és que la va publicar ràpidament (Pellicer, 1963: 4)— que significà la descoberta de la necròpolis arcaica de l'antiga *Sex* (Granada) —una de les grans fites del coneixement del món fenici meridional—, va tenir l'honradesa de reproduir literalment la visió i el toc d'alarma que alguns anys abans havia manifestat el nostre homenatjat davant l'abast de les construccions turístiques i socials i el ritme que havien pres a la costa andalusa. Miquel Tarradell l'havia llançat en els termes següents: «Se pierden, pues, todos los días posibilidades arqueológicas y nuestra generación será responsable de no haber, dentro de nuestras medidas, hecho frente al problema, organizando excavaciones de urgencia en muchos lugares cuyas posibilidades son muchas y cuya exploración seremos probablemente los últimos arqueólogos

que podrán realizar. Se trata de una tarea urgente, de una empresa general» (Tarradell, 1960*b*: 257). Tot i amb això, no se pot obviar el fet que va ser l'atzar d'una troballa, no només d'immensa transcendència històrica sinó també de gran espectacularitat (recordem el gran nombre d'albastres amb inscripcions faraòniques), i no la recerca metòdica que justament propugnava Tarradell, el desencadenant d'una nova etapa al sud peninsular.

Però tampoc aquesta nova fase de l'arqueologia fenícia del sud peninsular, que molts pocs anys després tengué una segona fita clau en la descoberta i excavació de Los Toscanos a la desembocadura del riu Vélez, ni va ser deguda a cap programa organitzat en funció de l'estudi de la implantació fenícia, ja que ben al contrari, la intenció era de localitzar la suposada *Mainake* grega —localització que lògicament no va tenir èxit—, ni tenia gaire d'espanyola, ja que anà a càrrec de la secció madrilenya de l'Institut Arqueològic Alemany que, dit sigui de passada, va aprofitar tot seguit per exercir al sud espanyol una mena de monopoli científic sobre el tema. Recordi's, a més, que l'orientació antifenícia i alhora filogrega, que també denuncià Tarradell, va continuar tenint llargament un pes negatiu en l'objectivitat de la recerca.

Això sí, és cert que —a major glòria dels feniciòlegs que propugnen des de fa temps, en oposició amb Cartago, un gaditanocentrisme tal volta il·lusori— tothom encara recorda Miquel Tarradell com l'inventor del «cercle de l'Estret», però el pes de Tarradell, com veurem, és molt més gran i, per això, defensar la unitat cultural d'aquest espai geogràfic nord-sud, com fan els col·legues esmentats, i obviar al mateix temps el seu paper pioner general sembla, ho repeteixo, poc objectiu i encara menys just.

Vull recordar que, en realitat, Tarradell arribà a ser molt crític amb la recerca diguem-ne espanyola a la mateixa Espanya peninsular i hi carrega molt durament: «Al trazar el esquema de este artículo pensaba dejar al margen de él dos provincias del mundo púnico: Italia y la Península Ibérica. (...) Respecto a España es de todos bien conocido el desgraciado vacío que representa en este campo y no ciertamente por falta de materiales, de sitios a investigar y de personas idóneas para llevar a cabo la tarea, sino por problemas de organización científica que no queremos abordar aquí. La zona de mayor interés desde el punto de vista púnico es la más abandonada. Es esta Bética la gran vergüenza de la arqueología española, donde a pesar de algún esfuerzo personal aislado y por tanto mucho más meritorio, no existe un núcleo de investigación capaz y con medios suficientes para enfrentarse con los problemas de interés histórico de primer orden que se plantean. Los medios universitarios de Sevilla y Granada, que por su situación geográfica deberían emprender esta labor, se hallan, con alguna digna excepción señalada, de espaldas a la arqueología» (Tarradell, 1952*b*: 166).

No dubtem que el seu trasllat al Marroc a partir de l'any 1948, quan va ser nomenat director del Servicio de Arqueología del Protectorado Español en Marruecos y director del Museu de Tetuan —càrrecs que mantingué fins a l'any 1956, quan es traslladà a València—, despertà en el nostre personatge un interès evident per l'arqueologia púnica: «En Marruecos, el autor de estas líneas, que ha tenido la fortuna de poder trabajar en el país durante varios años, se planteó desde el primer momento el problema de lo púnico como una de las principales cuestiones a resolver» (Tarradell, 1955*b*: 63).

És de justícia remarcar treballs com «Notas de arqueología púnica del Norte de África» (1953*b*) o, sense exhaurir el repertori, «Lecciones de arqueología púnica» (1955*b*). Aquests treballs, que de manera sintètica i des del punt de vista de la cultura material abracen tot el món púnic de la Mediterrània central i occidental, tenien com a objectiu «omplir un buit dins la bibliografia espanyola», tot i considerar que «podria ser útil als que buscaven una primera base d'informació» (Tarradell, 1955*b*: 55). Incentivar nous investigadors o investigadors jòvens i oferir-los, com diu ell, una base informativa de treball, va ser, doncs, una altra preocupació i mèrit del futur catedràtic d'universitat.

Una altra prova de l'interès prioritari de Tarradell pel món púnic, i alhora un detall que no sé si mai s'ha posat en relleu, és la dedicació gairebé exclusiva que tingué per aquesta matèria la seva pròpia dona, també arqueòloga, Matilde Font. En efecte, dels treballs que arribà a publicar, sols un, dedicat a pintes ibèriques de la Serreta d'Alcoi (Font de Taradell, 1970), no és aparentment de tema púnic; però quan hom se'l llegeix observa que la influència i paral·lels feniciopúnics en són el motor.

Tot i que Font publicàs gairebé exclusivament sobre Eivissa (Font de Tarradell, 1973, 1974, 1978; Tarradell i Font de Tarradell, 1975, 1976, 2000), el fet que la seva tesi (malauradament inconclusa) tractàs de la necròpolis de Cartago —de la qual arribà a publicar un estudi estadístic dels mobiliaris del sector de Dermech (Font de Taradell, 1969)— demostra, per una banda, l'amplitud de les zones tractades pel matrimoni i, de l'altra, l'afecte personal de Tarradell pels estudis púnics; penso que, si no hagués estat així, difícilment l'hauria confiat a la seva muller. Per tant, considero indeslligable la recerca de Font de la del mateix Tarradell, però de manera específica en temes feniciopúnics.

Com abans he dit, Tarradell enfocà durant la dècada dels anys cinquanta el tema del món púnic centreoccidental sobretot des de l'òptica arqueològica de la seva cultura material, però també, fet important i diferencial, de la seva economia. En efecte, a Espanya els estudis púnics anteriors a la seva activitat es reduïen a treballs, com principalment els de Garcia i Bellido, que, tot i ser molt tenguets en compte per Tarradell, es basaven en els pocs, i sovent ambigus, texts històrics a l'abast, així com també en el producte d'activitats arqueològiques dels primers decennis del segle xx. Les dites troballes, fetes a Eivissa, procedien d'alguns santuaris i, molt especialment de tombes, fet similar al de Cadis i, naturalment, de Villaricos. En la pràctica, servien més aviat d'ornament a les anàlisis dels esmentats texts històrics, i eren enfocats des de les òptiques de la història de l'art.

En el context espanyol dels anys quaranta-cinquanta, i amb el panorama que, com ja hem vist descrivia i denunciava a bastament, Tarradell va comprendre aviat que només una actuació de caràcter arqueològic amb sistemes moderns, emmarcada en un ampli i veritable programa, podia donar resposta a un cúmul d'interrogants sobre el món púnic que, de molt, superava qualsevol certitud. No va ser, precisament per aquestes raons, només teoria crítica, perquè organitzà excavacions a tots els llocs que en aquest sentit considerà interessants (*Lixus*, Emsa, Sidi Abdeslam del Behar, Tamuda...), on va practicar sondatges profunds per tal d'esbrinar orígens, cronologies o evolució dels establiments. I no només això, sinó també un ampli programa de prospeccions costaneres, que permeteren interessants descobertes i, sobretot, enllaçar l'Atlàntic amb el que s'estava investigant paral·lelament a Algèria i Tunísia (no s'oblidin aquí les teories entorn de les «escales costaneres», que compartia amb els seus col·legues francesos —encara que el concepte de *factoria* li agradava tant o més—, principalment P. Cintas, ja esmentat abans, però també G. Vuillemot).

És prou conegut l'ampli repertori bibliogràfic (a títol d'exemples: Tarradell, 1952*ab*, 1953*a-c*, 1954*a-d*, 1955*a-c*, 1957, 1959), amb multitud d'idees, aportació de noves dades i reinterpretacions de tota mena, que comportà l'activitat punicoafricana de Tarradell i que esdevingué una síntesi amb el famós «Marruecos púnico», escrit just després de la seva partida a València i publicat l'any 1960 (Tarradell 1960*a*).

TARRADELL, AFRICANISTA

L'esperit africanista de Tarradell, sempre amb el matís que he remarcat al principi, no es restringí, però, al Marroc: «La información que puede dar y las novedades que para los investigadores que trabajan en el ámbito arqueológico peninsular en él se contienen son debidas en gran parte a la estancia que en la primavera de 1951 he podido hacer en estos territorios (parla d'Algèria i de Tunísia), apar-

te de la aportación respecto a Marruecos, fruto de mis propias excavaciones». (Tarradell, 1952*b*). Aquí fa un ampli repàs de la situació i les novetats a Tunísia, Algèria i, evidentment, el Marroc: «actuar en excavaciones en Utica hasta usar de materiales todavía inéditos, de alguno de los cuales se da fotografía aquí». Tant a un país com a un altre establí, a més, intercanvi i relacions professionals amb tots els implicats en l'arqueologia.

I, concretament amb Tunísia, no sols això, sinó que també establí (són paraules seves —Tarradell, 1953*b*: 4-5) un intercanvi d'activitats científiques entre el Servicio del Protectorado Español i el Service des Antiquités et Mission Archéologique Française en Tunisie, amb estada de feina del responsable francès, el famós Pierre Cintas, a les excavacions de *Lixus*, seguida de posteriors visites a Tetuan.

En canvi, el 1952, data del segon viatge de Tarradell a Tunísia, anà més enllà, car tingué l'oportunitat de fer l'excavació d'un grup de tombes púniques al sector funerari de Cartago, conegut com Ard el Morali. Aquest treball s'emmarcava en l'activitat de l'esmentat Cintas i tenia com a objectiu contrastar amb noves excavacions els resultats, rarament clars i ben publicats, dels amplis treballs sobre la gran necròpolis que havien tingut lloc prèviament, entre els darrers decennis del segle XIX i el primer terç del segle XX. Aquesta excavació, en el seu moment, no va ser publicada, sense dubte per acumulació de feina de Tarradell, encara que abans de la seva mort m'arribà a proposar que hi col·laborés per dur-la a terme. Serem encara a temps —això espero, almenys— de donar-la a conèixer mercès a l'amabilitat de Núria Tarradell en facilitar-me tota la documentació.

Vull anticipar-me al recordatori que faré més endavant. Almenys en els anys que el vaig tractar (a partir de la dècada dels setanta), tenia qualificatius prou eloqüents i que utilitzava sovint: el «savi local» i (encara més greu, si és possible) el «savi de jaciment». No crec que aquesta fos una filosofia tardana en la seva vida professional, i per això és bo d'entendre que, tot i que en aquell temps el Marroc fos la base principal de les seves operacions, no podia concebre la seva feina si no era des d'un coneixement i una perspectiva del tema molt més àmplia i extensa que, com hem vist, abraçà una bona part del nord d'Àfrica.

Valgui, en definitiva, tot això com a demostració del caràcter plenament africanista de Tarradell.

UNA DÈCADA DESPRÉS, EIVISSA

L'estada, en qualitat de catedràtic a la Universitat de València, a partir del 1956 va ser en certa forma un parèntesi en la seva recerca del món púnic, encara que més aviat en la faceta d'activitat de camp, sense que això vulgui dir, sinó el contrari, que no hi dedicàs encara la seva atenció, principalment en articles i obres d'abast més general. De fet, recordem que, tot i ja estar extingit el Protectorat del Marroc, continuà excavant a *Lixus* encara tres anys.

Havia plogut molt, i la situació ja era molt diferent quan, deu anys després, el professor Miquel Tarradell, des de la seva nova càtedra de la Universitat de Barcelona reemprengué, l'any 1971, els estudis púnics, i aquesta vegada, lluny de l'Atlàntic, fou el torn d'Eivissa. Pràcticament, deixant sempre de banda els molts articles puntuals de temàtica diversa, que continuà publicant fins al final, aquest va ser el darrer projecte integral de la seva carrera.

Com a novetat dels nous temps, des de l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona ja pogué organitzar un veritable equip professional, que estava compost per estudiants, i alhora ja ajudants, com Mercè Roca, Jordi H. Fernández, Núria Tarradell i, lògicament la seva esposa, Matilde Font, entre d'altres col·laboracions, com per exemple la de l'egiptòleg Josep Padró o la numismata Marta Campo, sense exhaurir segurament el llistat.

El treball de camp, que en realitat era treball de laboratori —tot i que Tarradell arribà a tenir un permís d'excavació a ca na Rafala (on s'havia trobat l'única estela púnica de pedra de tota l'illa), que no arribà a portar a terme— tingué com a objectiu bàsic el Museu d'Eivissa, que guardava la part fonamental de la informació.

Anticipo que va ser arran d'una d'aquestes visites a l'illa que, assabentat de la seva presència, vaig acudir al museu (era l'any 1974) i vaig gosar presentar-m'hi com a proper estudiant seu. Lamentablement, quan vaig esdevenir estudiant i col·laborador seu a la Universitat de Barcelona, l'any 1976, feia pocs mesos que s'havia produït una desgràcia: la mort de la seva dona, un fet tan inesperat com prematur, que tingué com a conseqüència, no sols la pèrdua d'un membre clau del seu equip, sinó l'ensorrament anímic del mestre, i encara més davant de tota cosa que posés en relació ambdós factors, i l'Eivissa púnica hi entrava de ple.

Afortunadament, l'any 1975, quan això succeí, el famós assaig *Eivissa cartaginesa* (Tarradell i Font de Tarradell, 1975) ja estava publicat, i abans s'havia publicat un aplec d'articles sobre l'Eivissa púnica, a càrrec, no només d'ell, sinó també d'altres membres de l'equip. Tots aquests treballs, certament, marcaren un abans i un després en tots els àmbits. L'*Eivissa cartaginesa* va ser per a Eivissa una taula rasa i un veritable punt de partida; per resumir-ho amb dos mots: l'equivalent del que el *Marruecos púnico* havia estat per al Marroc. No caldria ni dir que quaranta-cinc anys després, que han vist una recerca frenètica a l'illa, una bona part dels seus punts de vista han estat depassats i molts de buits omplerts. Si un cúmulo de dades arqueològiques actuals, tant quantitatives com qualitatives, ha permès aquesta superació, el que no se superarà mai —i és aquí on vull anar— és la mentalitat i capacitat analítica del mestre, perquè si Tarradell disposés avui de les dades de què he parlat, dels equips pluridisciplinaris que ara es formen habitualment i de tots els mètodes analítics moderns a l'abast, que ningú ho dubti: l'*Eivissa cartaginesa* seria ben diferent.

Però, malgrat la desgràcia i un estat anímic cada cop més decaïgut, en un primer moment Tarradell no aturà la investigació sobre l'illa, que prosseguiria el juny de l'any 1976 amb un equip format aquesta vegada, entre d'altres, pel mestre, la seva filla i jo mateix, ja incorporat al seu grup de recerca, amb el dibuix, fotografia i descripció de tota l'extensa col·lecció de ceràmica vascular (remarco «vascular», perquè no eren objecte del treball ni terracuites, ni metalls, ni peces d'os, entre d'altres), bàsicament procedent de la necròpolis del Puig des Molins, al Museu arqueològic de Barcelona, a Montjuïc. L'objectiu d'això era un treball semblant, encara que forçosament més extens, al de la col·lecció eivissenca del Museu de Lluc (Tarradell i Font de Tarradell, 1976), que havia fet amb la seva dona. El treball, però, quedà inconclús.

Un altre estudi important, que vull remarcar, anà dedicat a les necròpolis rurals punicoebusitanes, acabat aleshores i que en aquell any 1976 ja s'estimava de publicació imminent. Però, al meu parer, massa anys després les necròpolis rurals veieren llum l'any 2000 (Tarradell-Font, 2000); llàstima, perquè a mitjans dels anys setanta això hauria estat tota una novetat i material per a un llibre notable, sense que això li restés els valors essencials.

ALGUNS RECORDS PERSONALS

No he pogut evitar, tants d'anys després, en part fullejar i en part rellegir l'*Eivissa cartaginesa* tot i haver estat advertit personalment, en el seu moment, per l'escriptor eivissenc Marià Villangómez (que compartí amb Tarradell el guardó d'Honor de les Lletres Catalanes) de no caure en la trampa de la seva perfecta literatura catalana, obviant per mor d'això que era un veritable assaig històric i una

obra que, de fet, acompanyà fidelment les meves primeres passes en la investigació del món feniciopúnic illenc.

Això és així si és que el llibre imprès em calia, ja que vaig tenir la sort d'una inoblidable relació directa amb Tarradell (que vaig conèixer en les circumstàncies explicades més amunt), fins que un dia, que no puc recordar concretament, del mes de gener del 1995 vaig rebre la trucada del que per davant qualsevol altra consideració és el meu amic, el Dr. Joan Sanmartí, digne successor seu en la càtedra de Barcelona, que m'anunciava que el mestre era mort. Aquesta vegada, i no per ser l'anunci esperat (que per raons que no venen al cas sí que ho era), vaig sentir una sensació de buit, immensa i freda, però fugaç; tanmateix, els ensenyaments i el sentiment de presència de Tarradell no m'han abandonat mai.

En l'àmbit personal, quan vaig acabar els cinc anys de llicenciatura, i parlo de l'any 1979, em va donar verbalment un full de ruta per a la recerca eivissenca, clar i precís com no podia ser altrament de la part d'un savi com ell. Al seu parer, i evidentment sobre la base de la seva pròpia recerca, era prioritari: 1) la identificació i sistematització de les àmfores ebusitanes; 2) l'estudi del món púnic rural, però no de les necròpolis, tema acabat d'estudiar, sinó dels seus llocs d'hàbitat que foren menystinguts des de l'època de Román perquè no oferien materials musealitzables; 3) la descoberta de la fase arcaica d'Eivissa, esdevinguda fantasma rere la constatació d'un buit de materials feta per Tarradell.

Sense dubtar ni de la importància ni de l'interès dels temes, em vaig posar de seguida a la feina, i així, l'any següent, el 1980, vaig llegir la tesi de llicenciatura a la UB, redactada sota la seva direcció i titulada «La producció anfòrica púnico-ebusitana». Aquesta tesi, amb un èxit gairebé no sé si merescut però en tot cas immediat (encara que en un primer moment més aviat fora de les illes, perquè ja se sap que ningú és profeta en sa terra, almenys d'entrada), es va publicar poc després (1981).

El mateix 1982 vaig promoure i assumir la direcció del projecte d'excavació dels hàbitats de ses Païsses de Cala d'Hort (ho vaig intentar des del 1980, però llavors no era fàcil per a un recent llicenciat, lluny de Madrid, obtenir autoritzacions del Ministerio de Cultura).

Pel que fa a la fase arcaica, la tercera de les grans premisses eivissenques de Tarradell enunciades més amunt, he de confessar que la fortuna sempre em va acompanyar. Així, l'any 1976, arran de les obres de tancament de la part septentrional de l'àrea funerària del puig des Molins, vaig poder apreciar l'existència de tombes d'incineracions clarament anteriors als típics enterraments en hipogeu i fosses que el mestre tant havia estudiat, i el 1986, sobre la superfície aplanada de sa Mola de sa Caleta, on ja el 1978 havíem identificat nombrosos materials fenicis del «cercle de l'Estret», començava l'excavació del que es convertiria en un extens assentament fenici occidental del segle VII aC. Més recentment, noves evidències urbanes han acabat d'omplir el buit de dades arcaiques a la mateixa ciutat. Salvades aquestes últimes, vaig tenir la satisfacció de poder mostrar a Tarradell els resultats, almenys en la fase incipient.

Però la mà del mestre no acabà aquí, ja que (devers la meitat dels anys vuitanta) a l'hora de plantejar un tema per a la meva tesi doctoral, i davant la insinuació per la meva part de tractar d'alguna manera l'Eivissa feniciopúnica —això sí, amb incorporació de les novetats que s'havien produït des del 1975— em va dir literalment que jo sempre (i quanta raó tenia!) tindria temps de tornar sobre l'illa i que algú amb la meva visió havia d'apuntar més amunt, a un àmbit més universal —concepte que per a mi, davant la trista perspectiva d'allargar la inacabable llista del que, com he dit abans, anomenava «savis locals», sempre ha comportat una bona dosi de màgia—, i, en definitiva, que el que em calia (ni més ni menys) era traslladar l'estudi (s'entengui, les seves concepcions de l'estudi) de les àmfores ebusitanes a tota la resta de produccions púniques, almenys des de Tunísia fins a l'Atlàntic.

Així, l'any 1990 va ser llegida a la Universitat de Barcelona una tesi que portava per títol «Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental», dirigida, com no podia ser altrament, pel mateix Miquel Tarradell, la qual el 1995, amb el mateix títol i amb pocs canvis, prengué forma de llibre imprès. Va ser justament l'any de la mort del professor, esdevinguda lamentablement uns pocs mesos abans de la publicació.

No és a mi a qui correspon jutjar l'encert o no ni del tema escollit ni del resultat final del treball, així com tampoc entorn de la seva transcendència o, si m'ho permeten, del seu grau d'«universalitat»; hauria sentit el pes d'un deute etern sense deixar constància del paper clau que hi tingué encara Tarradell.

Ja per acabar, només he de reconèixer que les línies anteriors, especialment les del darrer apartat, són, més que fruit de la reflexió, en bona part fruit d'una dosi considerable d'emocions i de records. Tant se val, perquè és precisament el record del mestre, el Dr. Miquel Tarradell, i el reconeixement a la seva obra, el que ha de perdurar per damunt de tot, i en el dit sentit, per bé que aquesta és, modestament, la meua contribució, que (confio) que no sigui encara la definitiva.

BIBLIOGRAFIA

- FONT DE TARRADELL, Matilde (1969). «El sector de Dermech de la necrópolis de Cartago: estudio estadístico». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 6, p. 85-100.
- FONT DE TARRADELL, Matilde (1970). «Dos peines ibéricos de La Serreta de Alcoy y sus precedentes». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 10, p. 123-138.
- FONT DE TARRADELL, Matilde (1973). «La forma EB. 29 de la cerámica púnico-ebusitana». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 9, p. 11-18.
- FONT DE TARRADELL, Matilde (1974). «Algunas formas poco frecuentes de la cerámica púnica de Ibiza». A: *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. VI symposium de prehistoria peninsular*, p. 221-242.
- FONT DE TARRADELL, Matilde (1978). «Una màscara punicoebusitana de terra cuita excepcional». *Fonaments, prehistòria i món antic als Països Catalans*. Barcelona, vol. 1, p. 85-88.
- GOZALBES, Enrique; PARODI, M. (2011). «Miguel Tarradell y la arqueología del norte de Marruecos». A: BERNAL, D. et al. (editors). *Arqueología y turismo en el Círculo del Estrecho. Actas del III seminario Hispano-marroquí*. Cadis, p. 199-221.
- PELLICER, Manuel (1963). *Excavaciones en la necrópolis púnica «Laurita» del Cerro de San Cristóbal (Almuñécar, Granada)*. *Excavaciones Arqueológicas en España*. Madrid, núm. 17.
- RAMOS, José; PÉREZ, Manuela; DOMÍNGUEZ, Juan Carlos; VIJANDE, Eduardo (2008). «El africanismo en los estudios pre y proto-históricos. La aportación de Miguel Tarradell». A: BERNAL, D. et al. (editors). *En la orilla africana del Círculo del Estrecho. Historiografía y proyectos actuales*. Cadis, p. 105-141.
- SANMARTÍ, Joan (2020). «En el centenari del naixement de Miquel Tarradell i Mateu: un arqueòleg al servei dels Països Catalans». *Auriga*, núm. 128, p. 4-13.
- SANMARTÍ, Joan (2021). *Miquel Tarradell i Mateu. Semblança biogràfica. Semblances biogràfiques*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, núm. 91.
- TARRADELL, Miquel (1950). *Museo Arqueológico de Tetuán. Guía sumaria para el visitante, con un apéndice sobre los principales yacimientos arqueológicos del Protectorado*. Madrid: Artes Gráficas Martorell.
- TARRADELL, Miquel (1952a). «Una ciudad prerromana inédita en las costas de Marruecos. Sidi Abselam del Behar». *Mauritania*, octubre, p. 230.

- TARRADELL, Miquel (1952b). «Sobre el presente de la arqueología púnica». *Zephyrus Revista de prehistoria y arqueología*, núm. 3, p. 151-174.
- TARRADELL, Miquel (1953a). «Descubrimiento de otra población prerromana en Marruecos». *Mauritania*, març, p. 12.
- TARRADELL, Miquel (1953b). «Tres notas sobre arqueología púnica del norte de África». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 26, p. 161-168.
- TARRADELL, Miquel (1953c). *Guía arqueológica del Marruecos español*. Tetuan.
- TARRADELL, Miquel (1954a). «El Primer Congreso Arqueológico del Marruecos Español». *Archivo Español de Arqueología*, núm. XXVII, p. 300-302.
- TARRADELL, Miquel (1954b). «Las actividades arqueológicas en el Protectorado español de Marruecos». *IV Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas (Madrid)*. Saragossa: La Académica.
- TARRADELL, Miquel (1954c). «Marruecos antiguo: nuevas perspectivas». *Zephyrus*, vol. V, p. 105-139.
- TARRADELL, Miquel (1954d). «Noticia de la exploración arqueológica de la costa norte de Marruecos». *Mauritania*, núm. 26, p. 132-133.
- TARRADELL, Miquel (1955a). «Noticiero de arqueología norteafricana». *Archivo Español de Arqueología*, núm. XXVIII, p. 187-190.
- TARRADELL, Miquel (1955b). «Lecciones de arqueología púnica». *Caesaraugusta*, núm. 6, p. 55-108.
- TARRADELL, Miquel (1955c). «La necrópolis púnico-mauritana del Cerro de San Lorenzo en Melilla». A: *I Congreso Arqueológico del Marruecos Español (Tetuán 1953)*. Tetuan, p. 253-266.
- TARRADELL, Miquel (1957). «Las campañas de excavaciones de 1954 y 1955 en Lixus, Marruecos». A: *IV Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 193-207.
- TARRADELL, Miquel (1958). «Breve noticia sobre las excavaciones realizadas en Tamuda y Lixus en 1958». *Tamuda*, núm. VI, p. 372-379.
- TARRADELL, Miquel (1959). *Lixus. Historia de la ciudad. Guía de las ruinas y de la sección de Lixus del Museo Arqueológico de Tetuán*. Tetuan.
- TARRADELL, Miquel (1960a). *Marruecos púnico*. Tetuan: Universidad de Rabat, Publicaciones de la Facultad de Letras - Instituto Muley El-Hasan.
- TARRADELL, Miquel (1960b). «El impacto colonial de los pueblos semitas». A: *I Symposium de prehistoria de la Península Ibérica*. Pamplona, setembre 1959, p. 257-272.
- TARRADELL, Miquel (1967). «Los fenicios en Occidente. Nuevas perspectivas». A: HARDEN, Donald. *Los Fenicios*. Barcelona: Aymá, p. 277-314.
- TARRADELL, Miquel (1974a). «Ibiza púnica. Algunos problemas actuales». A: *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. VI Symposium de prehistoria peninsular, Palma, 20-24 de mayo de 1972*. Barcelona, p. 243-267.
- TARRADELL, Miquel (1974b). «Sobre la fecha inicial de la ceca de Ibiza». *Numisma*, núm. 23-24, p. 223-231.
- TARRADELL, Miquel (1974c). *Terracotas púnicas de Ibiza*. Barcelona: Gustavo Gili.
- TARRADELL, Miquel; FONT DE TARRADELL, Matilde (1975). *Eivissa cartaginesa*. Barcelona: Curial.
- TARRADELL, Miquel; FONT DE TARRADELL, Matilde (1976). «Materiales púnicos de Ibiza en el Museo de Lluç». *Revista de la Universidad Complutense*, núm. 104, p. 5-28.
- TARRADELL, Miquel; FONT DE TARRADELL, Matilde (2000). *Necrópolis rurales púnicas en Ibiza*. Eivissa: Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Miquel Tarradell i *Pollentia*, trenta-nou anys de ciència

*Jaume Cardell Perelló*⁴⁰
Universitat de les Illes Balears

Record el Dr. Tarradell assegut a un dels balancins de la planta baixa de Can Domènec. Estaven al segon aiguavés, entre el portal del carrer i el del pati. Hom confiava que un dels pocs brins d'aire que a l'estiu circulen per la murallada Alcúdia es dignés a visitar el casal. D'esquena a l'escala que dona a la planta noble i una mica regirat cap a l'entrada, esperava l'arribada dels qui al matí havíem treballat al «camp», que així en diem de l'àrea de les excavacions. Al matí havia estat treballant sol o amb el Dr. Arribas i ara tocava fer balanç de la jornada d'excavació abans d'anar una estona a la mar i, després, a dinar.

Tarradell escoltava amb un somriure els comentaris dels americans, dels seus deixebles i de nosaltres, els estudiants com jo mateix era en aquell moment. Escoltava, com dic, amb un somriure que el feia més proper. Sabia escoltar, però també comunicar. Quan parlava convidava a la reflexió amb el poder de la suggestió que produïa el seu discurs teixit amb idees clares i ben estructurades.

He de reconèixer que l'admirava. M'he penedit moltes vegades de no haver aprofitat més el seu afecte i la seva saviesa. Eren les darreries dels anys vuitanta del passat segle, però el projecte *Pollentia* havia començat molt abans, i Miquel Tarradell i Mateu n'era el pare.

Ben bé la història de les investigacions arqueològiques modernes a la ciutat romana de *Pollentia* comença el 1950, quan Tarradell fa una estada a l'Institute of Fine Arts de Nova York (Prevosti, 2011, 353). Allí les circumstàncies s'aliaren per posar-lo en contacte amb William J. Bryant. Ens explica Núria Tarradell que, en una carta datada el 26 de maig del 1950, Mr. Bryant manifesta la seva sorpresa en rebre una carta procedent de Nova York i escrita en castellà del director del Museu de Tetuan, a qui ell havia escrit feia un mes per demanar-li informació sobre els romans al Marroc espanyol. La carta de Mr. Bryant anava dirigida al predecessor del seu pare, Don Pelayo Quintero y Atauri, nom que havia tret d'una publicació. En constatar que el nou director del Museu de Tetuan era temporalment als Estats Units, li proposa una trobada. La casualitat volgué que es coneguessin als Estats Units. Allí coneixerà l'hispanista Walter W. S. Cook i també el professor Daniel Woods, amb qui Tarradell treballaria tants anys.

Així i tot, les relacions de la William L. Bryant Foundation amb Mallorca van iniciar-se uns anys abans, el 1945, quan William J. Bryant, fill del que dona nom a la fundació i president d'aquesta, contactà a través de la Societat Arqueològica Lul·liana amb Rafel Isasi, aleshores comissari de Belles

40. jaumecardell@gmail.com

Arts a l'illa, per estudiar la represa de les excavacions de *Pollentia*.⁴¹ Rafel Isasi Ransome era un coronel d'artilleria que a partir del 1923 col·laborà amb Gabriel Llabrés Quintana,⁴² catedràtic d'institut i delegat d'excavacions arqueològiques a Mallorca, en les tasques d'excavació de la ciutat romana. Entre els seus objectius hi havia constatar que les evidències que es trobaven a les finques de la zona de Santa Anna corresponien realment a *Pollentia* i recuperar objectes de significat valor artístic (Arribas *et al.*, 1973, 18; Merino, 1994, 40; Arribas, 2000, 18). Aquesta labor, de manera més o menys continuada, havia de durar fins poc abans de la Guerra Civil. Els resultats ens deixen un gust agre dolç. Per una banda, es varen exhumar talles com el tors del toracat o objectes de bronze com ara l'estendard del *collegium iuvenum* (Arribas *et al.*, 2000, 18). Per l'altra, els resultats de les intervencions estan mancats d'una contextualització estratigràfica i topogràfica. A més, un cop recuperats elements artístics, es tornava a cobrir l'excavació, obligat pel fet de treballar en terrenys privats. Aquest sistema impedia en la majoria dels casos la interpretació de les restes arquitectòniques localitzades a les rases. La poca documentació publicada presenta llacunes insalvables pel fet de no utilitzar criteris estratigràfics, i pel que fa als materials obtinguts s'ha de dir que foren dipositats al Museu de Bellver sense un registre adient. (Arribas *et al.*, 1973, 21). El 1973, Tarradell i Arribas es lamentaven de les conseqüències d'aquest sistema, que, tot i que era excusable per ser propi de l'època, no havia de facilitar les investigacions arqueològiques futures, ans al contrari (Arribas *et al.*, 1973, 22). Un exemple el trobam quan, una vegada finalitzades les excavacions de l'àrea de *Sa Portella* i iniciades les del Fòrum, Tarradell i Arribas es dolien de les rases fetes per Llabrés i Isasi en aquesta zona. Les excavacions dels anys vint i trenta del segle passat disposaren d'un important finançament per part de la Junta de Excavaciones y Antigüedades de Madrid, cosa que va permetre la remoció d'una gran quantitat de terra, i això, afegit a la brevetat d'una única memòria (Llabrés *et al.*, 1934), dugué Tarradell i Arribas a advertir que «la excavación del foro se ha visto gravemente comprometida por este precedente» (Arribas *et al.*, 1987, 123).

En qualsevol cas, el 1945, als ulls de William J. Bryant, semblava que Rafel Isasi era l'home idoni per donar continuïtat a les excavacions de *Pollentia*. Però un estrany afer arran de la suposada localització d'un derelicta a la badia d'Alcúdia posà en perill el futur vincle de la William L. Bryant Foundation amb Mallorca. El mecenes habilità una copiosa suma per fer front a la investigació del vaixell, però Isasi utilitzà els diners en altres tasques suposadament relacionades amb *Pollentia*, que mai no pogué justificar. Morí el 1948. Decebut, William J. Bryant es centrà en el projecte de l'amfiteatre de *Tarraco*.

La sort va voler que amb el nomenament d'un nou comissari d'excavacions, el Sr. Amorós, i la intercessió del representant de la fundació americana a Espanya, el Sr. González Guijarro, Mr. Bryant tornés a girar els ulls vers *Pollentia* i adquirís el 1952 la finca de sa Solada, on es troba el teatre romà. L'any següent hi començaren les excavacions amb Martín Almagro⁴³ com a director i Lluís Amorós

41. Pel que fa a *Pollentia*, les excavacions arqueològiques pròpiament dites s'iniciaren al segle xx, tot i que els precedents que en refereixen l'existència els podem remuntar a la *Historia del Reyno de Mallorca* del metge i sacerdot renaixentista Joan Baptista Binimelis (s. xvi-xvii), qui ja la situava en el solar que ocupa, als voltants de l'església de Santa Anna d'Alcúdia. Així i tot, el problema no es considerava resolt en tant que alguns erudits locals mantingueren la hipòtesi d'una altra localització. Es fonamentava la conjectura en la similitud toponímica existent entre la ciutat romana i el municipi veí de Pollença. En qualsevol cas, a més de les evidències arquitectòniques del teatre de la ciutat, visibles d'antuvi, moltes eren les troballes numismàtiques, escultòriques i epigràfiques fetes a l'entorn de la petita església gòtica de Santa Anna que referien la localització d'un gran jaciment romà.

42. Mort Gabriel Llabrés, en seria successor en la direcció de les campanyes d'excavació del 1930 i el 1931 el seu fill Joan Llabrés (Merino, 1994, 40)

43. Els anys de postguerra es dugueren a terme petites intervencions a *Pollentia*. Així, entre el 1944 i el 1949, els treballs continuaren amb exploracions a la finca de Sa Portella. En aquesta finca, sota la direcció de Martín Almagro, catedràtic de la Universitat de Barcelona i director del Museu Arqueològic de Barcelona, i la supervisió de Lluís Amorós, va aparèixer un tram

com a codirector. Almagro immediatament nomenà col·laborador Antoni Arribas Palau, que durant tants d'anys havia de compartir amb Tarradell la direcció de les excavacions de la ciutat. El mateix any, 1953, la William L. Bryant Foundation comprà Can Domènec, un casal renaixentista fruit de la remodelació d'algunes cases gòtiques, per facilitar la investigació i donar estada als arqueòlegs (Amorós *et al.*, 1953, 3; Doenges, 2005, 6). Poc després, aquest casal havia d'acollir una institució que va canviar l'arqueologia de *Pollentia* i de Mallorca.

Gràcies a les aportacions de William J. Bryant, l'any 1956 The William L. Bryant Foundation acollia el projecte d'excavació de la ciutat romana de *Pollentia*. A aquest efecte, es constituí l'any següent el Centro Arqueológico Hispano-Americano de Baleares, entitat que havia d'articular les relacions entre la fundació nord-americana i l'administració espanyola. La seva seu s'establí al recentment adquirit casal de Can Domènec, al centre de la ciutat d'Alcúdia. Al mateix temps, també funcionava com a centre de recerca i acolliment dels investigadors i com a Museu Arqueològic Municipal. Aquesta dada suposà un tomb en la investigació arqueològica de Mallorca i una aposta de futur que havia de traspassar els límits insulars.

Constituïren el nucli fundacional els americans Daniel Woods, professor del Manhattanville College de Nova York, Walter W. S. Cook, de l'Institute of Fine Arts de la Universitat de Nova York, i Sterling Dow, de la Universitat de Harvard, mentre que la part espanyola la componien, a més dels erudits locals Joan Pons i Lluís Amorós, els arqueòlegs Lluís Pericot Garcia, catedràtic de Prehistòria de la Universitat de Barcelona, Martín Almagro Basch de la Universidad Complutense de Madrid, i el que era l'ideòleg i després conductor del gran projecte que estava a punt de començar, Miquel Tarradell i Mateu, llavors catedràtic de la Universitat de València (Woods, 1970, 5; 1983, 17-22; Arribas *et al.*, 1973, 21; 1978, 7). La bona entesa entre Cook i Tarradell havia donat el seu fruit.

Quedava molt per fer i el panorama que presentava la investigació a les dues Balears no era gens encoratjador. Amb la seva proverbial capacitat de síntesi, Tarradell ens descriu la realitat arqueològica de les dues illes:

Les illes de Mallorca i de Menorca són molt interessants des del punt de vista dels estudis prehistòrics, perquè tingueren, abans de l'ocupació romana, una cultura de gran personalitat, diferent de les que es desenvoluparen paral·lelament a la Península i de la qual ens ha quedat una extraordinària quantitat de vestigis, alguns de gran categoria monumental. Sorpren, doncs, que fins ara les excavacions sistemàtiques siguin més aviat escasses. A part de les campanyes organitzades fa una quarantena d'anys per l'Institut d'Estudis Catalans i alguna excavació feta per la Universitat de Cambridge, els estudis han estat obra d'erudits del mateix país, sense una organització sòlida que els ajudés ni en l'aspecte científic ni en l'aspecte material. Així, llurs resultats, sovint brillants, no han tingut gairebé mai el caràcter d'una empresa continuada, i, si fem una revisió una mica a fons dels nostres coneixements actuals, sorprèn la poca base de la majoria de les afirmacions que circulen pels llibres. Pel que concerneix l'època romana, les coses més aviat són pitjors. L'enorme mèrit i el respecte que ens mereixen els treballs duts a terme per una sèrie de mallorquins i menorquins benemèrits no ens permeten de silenciar aquesta indiscutible realitat (Tarradell, 1960, 25).

Aquest era el punt de partida des del qual Tarradell, amb trenta-set anys i la càtedra de València recentment guanyada, encetà l'etapa de l'arqueologia moderna a *Pollentia*. Era el 1957 quan a la finca

de la muralla de la ciutat. Els mateixos Almagro i Amorós, ajudats per Samuel Vilaire, mestre nacional d'Alcúdia, i mossèn Jaume Ques, vicari de la parròquia, entre el 1949 i el 1950 treballaven a la necròpoli de Can Fanals, al límit sud de *Pollentia* (Almagro *et al.*, 1953-1954).

de Sa Portella, sota la direcció de Miquel Tarradell i de Daniel Woods, tenia lloc la primera campanya. Al mateix temps, la fundació de Vermont quedava vinculada a *Pollentia* fins a l'any 1997. Tarradell començava així el seu projecte amb una evident intenció de treballar pel país.

L'any següent, coincidint amb l'obertura d'un nou front a les excavacions de la necròpoli de Son Real, s'incorporà a la direcció de la segona campanya de Sa Portella un altre dels personatges clau en la història moderna de les excavacions de *Pollentia*, Antoni Arribas Palau, catedràtic de la Universitat de Granada. Ambdós acabarien les seves vides lligats a la direcció de les excavacions de la ciutat romana. D'aquesta relació, el mateix Tarradell apuntava: «Trenta-cinc anys de treball junts i no ens hem barallat ni discutit mai; és extraordinari» (Padró *et al.*, 1993). A més de l'exquisida educació de Mr. Woods, pens que el respecte mutu que es professaven els dos catalans amagava una amistat. Tampoc no puc deixar de citar la Dra. Glòria Trias, que amb una fina discreció ajudà a mantenir la investigació.

Des d'un principi, el projecte de Tarradell tenia la voluntat i la necessitat d'integrar els investigadors i erudits illencs en l'empresa de transformar l'arqueologia balear. Amorós des del seu càrrec i Samuel Vilaire i Jaume Ques amb les seves ganes varen ser dels primers. Mascaró Pasarius, treballador incansable en la prehistòria i protohistòria mallorquines i menorquines, i especialment Damià Cerdà Juan, estudiós del comerç a través de les àmfores, en són uns altres. Aquest darrer comentava moltes vegades que Tarradell, als autodidactes, els havia acollit en el món de la ciència. Damià Cerdà professava una sincera admiració envers el catedràtic, de qui es considerava amic (sentiment que em consta que era correspost). En un altre àmbit, Guillem Rosselló Bordoy, que a partir del 1961 havia de dirigir el Museu de Mallorca, mantingué relacions amb els projectes que des de Can Domènec la William L. Bryant Foundation realitzava a *Pollentia* i a Son Real.

Pollentia es convertí en punt de referència al mateix temps que Can Domènec esdevenia un centre de formació d'arqueòlegs. Han passat per *Pollentia* insignes deixebles de Tarradell. En són una mostra escollida Gabriela Martín o Enric Llobregat, joves participants de la renovació cultural que el catedràtic impulsà a València. Altres deixebles són Mercè Roca i Roumens, de la Universitat de Barcelona i que havia de ser la seva continuadora en la direcció de les excavacions, Joan Sanmartí i Grego, avui catedràtic d'aquesta institució, i Núria Tarradell, també professora de la Universitat de Barcelona.

Aquesta és sols una mostra dels seus deixebles més directes, i ben segur que en deix de citar molts, perquè la llista dels qui vàrem poder fruit de la saviesa de Miquel Tarradell a les excavacions d'Alcúdia seria interminable. Sols citaré els que han donat continuïtat al projecte que inicià el catedràtic de la Universitat, com diuen les seves targetes de visita. Són Margarita Orfila Pons, avui catedràtica de la Universitat de Granada i successora que va ser d'Antoni Arribas en la direcció de *Pollentia*, i Miquel Àngel Cau Ontiveros, professor de recerca ICREA a la Universitat de Barcelona i actual director de les intervencions arqueològiques.

Com hem vist, Tarradell es trobà a les Illes amb un terreny per a l'arqueologia molt singular i ric, però quasi erm de professionals del país. El panorama actual és ben diferent. Me refereixo a tots aquells que es dediquen a l'arqueologia preventiva alhora que investiguen fora de la cobertura de les institucions científiques. En el panorama balear molts, per no dir la gran majoria, s'han format a les excavacions de *Pollentia*, és a dir, en el projecte que inicià Tarradell i que amb Arribas desenvoluparen primer a Sa Portella i després al fòrum, a més d'intervencions puntuals a altres finques, com ara Can Basser (Tarradell, 1977).

Pollentia ha servit i continua servint per crear professionals que, com Tarradell, volguessin treballar pel país passant necessàriament per comprendre l'antiguitat, ja que, en paraules seves, «en la nostra història no podem prescindir de l'estudi de l'època antiga si volem entendre l'estructura del

país» (Tarradell, 1978a, 13). A Tarradell li interessava l'estudi de la societat (Roig, 1977, 16), i era ben conscient de la importància de *Pollentia* per entendre la societat antiga de les Balears. Amb la claredat que el caracteritza, escriu: «Dentro del panorama de la Mallorca romana, *Pollentia* pesa demasiado para limitarnos a los problemas de la Ciudad y de sus alrededores inmediatos. El estudio de la romanización de la isla pasa *volens nolens* por Alcúdia». Més avall, en el mateix paràgraf adverteix del perill dels localismes: «Una ciudad no es una isla y si bien *Pollentia* se inserta dentro de una historia específica, que es la vida antigua de Mallorca y del conjunto de las Baleares en época romana, no es posible comprender el fenómeno si lo desgajamos del conjunto» (Tarradell, 1978b, 295). És el trencament amb una manera de fer arqueologia i la proposta d'una nova visió de futur encara que avui ens semblin evidents les paraules del professor. Llavors el que suggeria era una nova manera de fer ciència, de treballar per al país i de, gosaria dir, desterrar el provincianisme.

Amb una visió de conjunt que pocs gaudeixen, Tarradell destacava els punts clau en el discurs científic i sabia destriar entre el que era important i el que no. Per això no entrava en discussions estèrils, com ara si els esforços dedicats al talaiòtic eren superiors als dedicats a l'antiguitat. Era conscient del canvi que estava vivint i no sé si també ho era del que ell estava produint. Crec que mai no ens ho hauria aclarit.

Confia en la nova Universitat de les Illes Balears com a element de progrés i renovació. Una de les peces clau d'aquesta nova universitat era precisament Antoni Arribas. Res d'estrany, perquè Tarradell estimava la Universitat i havia contribuït, a partir d'aquesta, a transformar València. Per què no es podia produir el mateix fenomen aquí? Hi havia camp per investigar. El 1983, en el simposi d'arqueologia «*Pollentia* y la romanización de las Baleares», Tarradell posà de manifest que si bé *Pollentia* era la punta de la investigació de l'antiguitat a les Balears amb un equip d'investigació consolidat, per contra, estava gairebé tot per fer a la resta de ciutats antigues de Mallorca, com Palma, la *civitas Bocchoritana*, de la qual pràcticament sols es coneix la localització, i *Guiium* i *Tucis*, de les quals ni això se sap.

L'altre camp d'investigació que Tarradell pensava que era necessari treballar és el del poblament rural d'època romana. Per una banda, apunta com a línia d'investigació la perduració dels nuclis talaiòtics fins a l'època de l'Imperi. Diu: «Serà indispensable que algú estudiï les fases romanes dels *hábitats* talaiòtics». Per altra banda, se sorprèn que no sigui conegut un sol cas de *vil·la* romana ni a Mallorca ni a Menorca, essent com són construccions típiques del món rural romà a tot arreu (Tarradell, 1983, 126).

Efectivament, Tarradell, en el simposi del 1983, un cop consolidat *Pollentia*, ens deixava un «programa» i ens feia així hereus del seu projecte d'Alcúdia, que a dia d'avui funciona a ple rendiment. Cada estiu es congreguen a les excavacions prop d'un centenar d'investigadors i estudiants de procedències molt diverses, fins i tot dels Estats Units, com ara de la University of Portland.

Malgrat que el 1997 la William L. Bryant Foundation donà per extingida la seva vinculació amb *Pollentia*, un consorci entre el Ministerio de Cultura, el Govern Balear, el Consell de Mallorca i l'Ajuntament d'Alcúdia continuava finançant les excavacions, que actualment també compten amb tres directors: Miquel Àngel Cau Ontiveros, Maria Esther Chávez Álvarez i Catalina Mas Florit. Per altra banda, els seus suggeriments sobre l'estudi del món rural romà a Mallorca i Menorca trobaren a la Universitat de les Illes Balears qui els recollís. Margalida Orfila, llavors vinculada a aquesta universitat, acceptà el repte i va dedicar-hi la seva tesi doctoral (Orfila, 1988), i darrere del seu treball en vingueren molts que han aprofundit en el coneixement del món rural romà a Mallorca i Menorca. Recollir tota la bibliografia generada a partir de les propostes de Miquel Tarradell superaria a manta l'extensió d'aquest breu esbós, que se centra en el significat que, a través de la recerca sobre *Pollentia*, va deixar aquest barceloní a la terra que era també seva, Mallorca.

En una entrevista amb Baltasar Porcel, Tarradell comentava la transformació intel·lectual que s'havia produït a València des de la seva arribada. Lligava la revalorització intel·lectual de la llengua a una renovació tècnica de les especialitats universitàries. Acabava explicant que el procés que es donava a València era, en definitiva, normal en el procés del que ell anomenava «desprovincianització». Concloïa el comentari explicant que «la clave del problema reside ahora en saber hasta qué punto la acción renovadora tendrá continuidad y extensión». (Porcel, 1971, 151)

I nosaltres podem concloure que l'acció renovadora de Miquel Tarradell ha tingut continuïtat i extensió a Mallorca.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, Martín; AMORÓS, Lluís (1953-54). «Excavaciones en la necrópolis romana de Can Fanals de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca)». *Ampurias*, núm. XV-XVI, p. 237-277.
- AMORÓS, Lluís; ALMAGRO, Martín; ARRIBAS, Antonio (1954). «El teatro Romano de *Pollentia* (Mallorca)». *Archivo Español de Arqueología*, núm. XXVII, p. 281-295.
- ARRIBAS, Antonio; TARRADELL, Miquel; WOODS, Daniel E. (1973). *Pollentia I. Excavaciones en Sa Portella, Alcúdia (Mallorca)*. Madrid (Excavaciones Arqueológicas en España, 75).
- ARRIBAS, Antonio; TARRADELL, Miquel; WOODS, Daniel E. (1978). *Pollentia II. Excavaciones en Sa Portella, Alcúdia (Mallorca)*. Madrid (Excavaciones Arqueológicas en España, 98).
- ARRIBAS, Antonio; TARRADELL, Miquel (1987). «El Foro de *Pollentia*. Noticias de las primeras investigaciones». A: *Los foros romanos de las provincias occidentales*. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 121-136.
- ARRIBAS, Antonio; ORFILA, Margalida; TRIAS, M. Glòria (2000). «Història de les investigacions desenvolupades a *Pollentia*». A: ORFILA, Margarita (ed.). *El Fòrum de Pollentia. Memoria de les campanyes d'excavacions realitzades entre els anys 1996 i 1999*. Alcúdia: Ajuntament d'Alcúdia, p. 17-24.
- DOENGES, Norman A. (2005). *Pollentia. A Roman Colony on the Island of Mallorca*. Oxford (BAR International Series, 1404).
- LLABRÉS BERNAL, Juan; ISASI RANSOME, Rafael (1934). *Excavaciones en los terrenos donde estuvo enclavada la Ciudad romana de Pollentia. Memoria de los Trabajos practicados en 1930-1931*. Madrid: Junta Superior del Tesoro Artístico.
- MERINO SANTISTEBAN, Josep (1995). «La sortida dels materials arqueològics de *Pollentia* envers el Museo Arqueológico Nacional». A: ROSSELLÓ, Guillem (ed.). *Actes del III Congrès. El nostre patrimoni cultural: El patrimoni tudat (1836-1994)*. Palma: Societat Arqueològica Lul·liana, p. 39-50.
- ORFILA PONS, Margalida (1988). *La Necrópolis de Sa Carrotja y la romanización del sur de la isla de Mallorca*. Oxford (BAR International Series, 397).
- PADRÓ, Josep; PREVOSTI, Marta; ROCA, Mercè; SANMARTÍ, Joan (1993). «El professor Miquel Tarradell i Mateu». A: *Homenatge a Miquel Tarradell*. Barcelona: Curial, p. III-VIII.
- PREVOSTI I MONCLÚS, Marta (2011). «Miquel Tarradell, arrelat i transgressor». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXII, p. 349-385.
- PORCEL, Baltasar (1971). «Tarradell y la vida de las piedras». A: *Los encuentros*. Barcelona: Destino, p. 145-141.
- TARRADELL, Miquel (1960). «L'actualitat arqueològica a Mallorca i Menorca». *Serra d'Or*, vol. II, núm. 5, p. 25-26.

- TARRADELL, Miquel (1977). «Primeres notícies de la crisi del segle III d. de C. a Mallorca». *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i de Prehistòria de la Universitat de Barcelona*, núm. 28, p. 27- 32.
- TARRADELL, Miquel (1978a). *Les ciutats romanes als Països Catalans*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- TARRADELL, Miquel (1978b). «Pollentia. Esquema de aproximación històrica.» A: TARRADELL, M.; ARRIBAS, A.; ROSSELLÓ, G. (ed.). *Historia de Alcúdia*. Alcúdia: Ajuntament d'Alcúdia, vol I, p. 293-357.
- TARRADELL, Miquel (1983). «La romanització de Mallorca: Alguns aspectes i un programa». A: *Symposium de Arqueologia. Pollentia y la romanización de las Baleares. XXI centenario de la fundación de Pollentia (Alcudia, Julio 1977)*. Alcúdia: Ajuntament d'Alcúdia, p. 123-128.
- WOODS, Daniel E. (1970). *The roman colony-Pollentia. La colònia romana de Pollentia*. Palma (Talaiot Monografias Mallorquines, 5).
- WOODS, Daniel E. (1983). «La Fundació William L. Bryant». A: *Symposium de Arqueologia. Pollentia y la romanización de las Baleares. XXI centenario de la fundación de Pollentia (Alcudia, Julio 1977)*. Alcúdia: Ajuntament d'Alcúdia, p. 17-22.

Miquel Tarradell i Mateu i els estius a Mallorca (1957-1970). Les campanyes a les necròpolis protohistòriques de la badia d'Alcúdia i la seva influència en la recerca posterior

Dr. Jordi Hernández-Gasch⁴⁴
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

L'activitat arqueològica de Miquel Tarradell a Mallorca és sobretot coneguda per les excavacions a la ciutat romana de *Pollentia* (Alcúdia), objecte d'un altre article del present volum d'homenatge. Iniciades juntament amb Antoni Arribas i Daniel Woods l'any 1957, sota l'empara de la William L. Bryant Foundation, la qual creà el Centro Arqueológico Hispano-americano de las Islas Baleares, hi seguí participant presencialment fins a l'estiu del 1992.

Tanmateix, una bona part dels primers estius a l'illa els va passar fent campanyes d'excavacions a 15 quilòmetres de *Pollentia*, a les necròpolis de Son Real i de l'illa dels Porros, situades a la part central de la badia d'Alcúdia. Els jaciments es troben a uns 1,5 quilòmetres i 2 quilòmetres respectivament de Can Picafort, dins el terme municipal de Santa Margalida, població aquesta situada a 9 quilòmetres de la mar en línia recta, terra endins, com succeeix amb una bona part dels pobles antics d'una illa assetjada secularment per pirates o corsaris.

En aquell moment, Can Picafort era un dels dos nuclis urbans costaners del terme i el més antic com a lloc d'estiueig de molts habitants de «la Vila» (que és com denominen Santa Margalida els seus habitants), que hi tenien casa, i on començaven a operar els primers hotels. No cal dir que el Can Picafort de les dècades dels cinquanta i seixanta poc tenia a veure, quant a dimensions, amb l'actual, com es pot apreciar en comparar la fotografia aèria del vol americà de l'any 1956 amb l'actual (v. g., IDEIB).

Algunes de les cases o apartaments pertanyents a l'hotel Alomar, de noms com Villa Jero o Buena Esperanza, van ser durant algunes d'aquestes temporades el lloc de residència de la família Tarradell, que aprofitava l'estada del pare a Mallorca per fer-hi vacances. S'hi allotjaren també visitants com Michel Ponsich, que fou *de facto* successor de Tarradell al capdavant de l'arqueologia del nord del Marroc, i amb qui col·laborà des de l'any 1958 publicant uns anys més tard la coneguda obra sobre el *garum* i les salaons del cercle de l'estret de Gibraltar (Ponsich i Tarradell, 1965; Gozalbes, 2014, 67).

44. jhernandez@icac.cat

Llista d'abreviacions:

- a. n. e. abans de la nostra era
- n. e. de la nostra era
- s. segle
- v. g. *verbi gratia*

Aquesta època coincideix amb molta precisió amb l'etapa valenciana (1956-1970) del professor Tarradell com a catedràtic de la Universitat de València, etapa considerada com la seva època de plenitud vital i científica (Sanmartí, 2020, 8).

El primer contacte de Miquel Tarradell amb la necròpolis de Son Real va ser el mateix any d'inici de les excavacions a *Pollentia*. Ja a principis dels anys cinquanta l'arqueòleg mallorquí Lluís Amorós, delegat del Servicio Nacional de Excavaciones en Artá, antic comissari d'excavacions a Mallorca i administrador en aquell moment de la W.L. Bryant Foundation a les Balears, havia tingut coneixement de la necròpolis situada en el litoral de la possessió de Son Real, en un dels braços de terra que s'endinsen a la mar, conegut com a Punta dels Fenicis (d'aquí que entre els habitants de la zona es conegui com a «cementerí dels fenicis»). Fou Amorós qui n'hi va parlar i l'hi va mostrar per primera vegada, acompanyats pel capellà de Can Picafort, Llorenç Vanrell. Segons narra Tarradell (1964, 4; Tarradell i Hernández-Gasch, 1998, 24), amb l'augment d'estiuejants esdevingut en aquells anys a Can Picafort (i a tot Mallorca), el jaciment estava altament amenaçat d'espoli; de fet, segons li contà Vanrell, s'havien anat succeint les excavacions clandestines de les tombes parcialment visibles. És per això que ho va comunicar a Lluís Pericot, membre també del Centro Arqueológico Hispano-americano, qui va sol·licitar tot d'una l'autorització d'excavacions, les quals foren finançades també per la «Fundació Bryant» (com col·loquialment es coneixia) i iniciades de manera immediata el mateix any 1957. A aquesta primera campanya n'hi seguiren dues més fins al 1959.

No obstant això, la primera intervenció arqueològica a la necròpolis sembla que va ser feta per Bartomeu Enseñat, quan era comissari de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Baleares, i va afectar la que seria després la tomba 73 (Tarradell i Hernández-Gasch, 1998: 158). El

FIGURA 1. Casa pertanyent a l'hotel Alomar, on residí la família Tarradell l'estiu del 1969. D'esquerra a dreta: Matilde Font, Francesc, Eulàlia (en primer terme) i Núria Tarradell. Al costat de la casa, el Volkswagen negre de Miquel Tarradell. Arxiu Tarradell.

FIGURA 2. Michel Ponsich i la seva muller, Sylvie, damunt la tomba 68 de Son Real. Arxiu Tarradell.

FIGURA 3. D'esquerra a dreta: un obrer de Santa Margalida, Lluís Amorós i un jove Cristòfol Veny, eminent arqueòleg i prevere. Arxiu Arribas.

mateix Enseñat havia tingut coneixement de la necròpolis pel mateix Vanrell, que li va donar un crani trepanat, del qual va publicar una brevíssima nota (Enseñat, 1954-1955, 59).

En tot cas, com testimonia Tarradell, lamentablement les excavacions i la publicitat que obtindrien exacerbarien els episodis d'espoli. Quedaren reflectits a la novel·la de Concha Alós *Las Hogueras*, guardonada amb el XIII Premi Planeta l'any 1964, en què la qui fou muller i traductora al castellà de Baltasar Porcel escriu: «Daniel Sánchez guarda vacas, derriba árboles, cava la tierra y, en ocasiones, guía un camión sin matrícula. Los domingos, desde que en la carretera de Son Real se descubrió la necrópolis de la Edad de bronce, y a la gente del pueblo le dio por decir que allí debía de haber onzas de oro enterradas, cava infatigable en la Punta de los Fenicios».

L'any 1957 també va ser clau per a l'altra necròpolis excavada a Mallorca per Miquel Tarradell, que es troba a l'illot dels Porros, a només 500 metres en línia recta de la Punta dels Fenicis. L'illot pren el nom dels porros o als bords que hi creixen. Allà hi va localitzar ceràmica a mà i a torn, i blocs tallats que emergien de la part on romania sediment i que no havia estat encara batuda per les ones. L'any 1959 (o el 1958 si hem de fer cas de l'inventari dels materials) es va fer un primer sondeig, i entre el 1960 i el 1962, sengles campanyes. Val a dir que a la primera publicació del jaciment apareix com a «Illa dels Porros», denominació que s'ha emprat en molts treballs científics posteriors per anomenar el jaciment, mentre que en d'altres s'ha mantingut el topònim tradicional, és a dir, «illot dels Porros».

El resultat provisional d'aquestes primeres campanyes va ser la publicació d'un article l'any 1961, presentat com a comunicació per Pericot i Tarradell en el V Congrés Internacional de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques, celebrat a Hamburg el 1958. Aquest text va ser traduït per al número 3 del volum 12 de la revista novaioquesa *Archaeology* (Tarradell i Woods, 1959). La memòria d'excavació, editada en el número 24 d'*Excavaciones Arqueológicas en España*, de l'any 1964, va ser la darrera publicació arqueològica d'aquella època sobre la necròpolis de Son Real, de la qual s'havien excavat llavors setanta-tres tombes (inclosa la parcialment explorada per Enseñat), i sobre l'illa dels Porros,

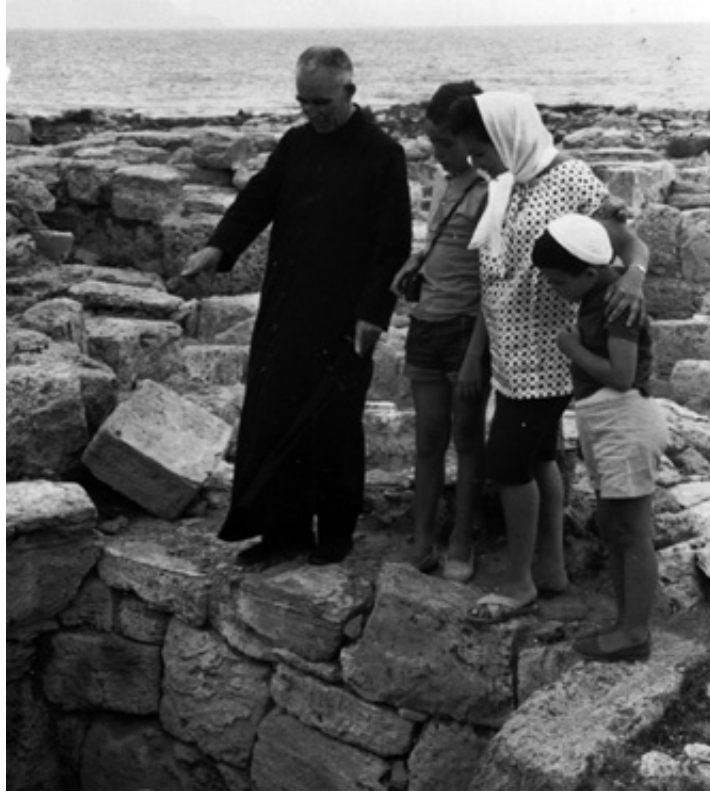

FIGURA 4. D'esquerra a dreta: el pare Llorenç Vanrell, el futur periodista i escriptor Carlos Garrido, la seva mare Maria Lourdes Torres, i el seu germà Juan José l'any 1961. Arxiu familiar Garrido.

de manera que amb el temps, i durant més de trenta anys, es va convertir en l'única font de referència en relació amb aquests jaciments per als investigadors de la protohistòria balear. No obstant això, malgrat mancar per excavar encara una bona part del jaciment, cal assenyalar que en essència el plantejament de Tarradell sobre les tres fases de la necròpolis s'ha confirmat, tant per la recerca posterior sobre la documentació producte d'aquelles intervencions (inclosos estudis més actuals de materials i datacions radiocarbòniques), com per les intervencions de finals del segle xx fins a data d'avui.

Les següents excavacions, que van romandre del tot inèdites arqueològicament parlant, es van fer a l'illa dels Porros durant els estius de 1964 i 1965. Al cap de dos anys es van reprendre els treballs a Son Real, atesa l'evidència que el sector sud-est del cementiri estava essent fortament espoliat, i finalment l'any 1969 es va fer l'última campanya d'importància a l'illot, on van restar excavades les tres cambres funeràries i el sector sud-oest del jaciment. L'any 1970 Tarradell va visitar els jaciments i es va trobar que una tomba de Son Real (la número 106, la darrera en què va intervenir) havia estat espoliada, i hi va fer una excavació d'urgència.

Al mateix temps que s'excavava Son Real, es van anar consolidant les estructures que s'anaven descobrint. En la ment de Miquel Tarradell va estar sempre present la preocupació per la conservació del jaciment, molt més amenaçat per l'agressió marina, els agents atmosfèrics i els furtius després

FIGURA 5. William H. Waldren, el polièdric artista i arqueòleg de Nova York, que tant va influir en la prehistòria balear a les dècades dels anys vuitanta i noranta, excavant a l'illot dels Porros. Arxiu Tarradell.

d'excavar-lo parcialment. Aquesta preocupació, expressada a la introducció inèdita de la publicació de la projectada monografia del jaciment i en converses molt posteriors amb qui signa aquestes línies, es va traduir en la consolidació reiterada de les sepultures. Es va usar ciment mallorquí per fixar els blocs i lloses de les estructures més dèbils, les filades superiors i les restes de cobertes, a fi d'assegurar l'estabilitat mecànica de cada monument. Com d'efectives van ser aquestes operacions, repassades any rere any mentre van durar les intervencions, es va posar de manifest amb el pas del temps, ja que sens dubte gràcies a la consolidació dels anys seixanta s'han conservat moltes de les sepultures, que tot i així van patir un fort deteriorament durant les tres dècades posteriors.

Els materials arqueològics van quedar dipositats en els magatzems de la Fundació Bryant, a excepció d'unes poques peces que van ser enviades al Museu de Mallorca per ser restaurades i exposades. Les restes antropològiques van ser trameses al laboratori d'antropologia de la Universitat de Barcelona.

El que es coneixia de la necròpolis, a partir dels avenços i notes publicades als anys seixanta, era lògicament bastant limitat. Mancaven les darreres excavacions, les plantes i seccions de cada estructura, els dibuixos de materials arqueològics i les descripcions tant de les estructures com de les excavacions i de les estratigrafies. Quant als materials mobles, només es van donar a conèixer els dibuixos d'unes poques peces de cada jaciment. Pel que fa a la documentació fotogràfica, a la publicació del

FIGURA 6. D'esquerra a dreta: Miquel Tarradell, Max Cahner, Eulàlia Duran i, en segona fila, Oriol Granados, Bernat Martí i Teresa Llagostera en una visita l'any 1973. Arxiu Tarradell.

1964 s'inclouïen 16 fotografies de Son Real i 8 de l'illa dels Porros. Per contra, existeixen més de 750 negatius i positius per a Son Real i més de 550 per a l'illa dels Porros només a l'arxiu Tarradell, que ja fa uns anys es va digitalitzar per facilitar-ne l'ús i assegurar-ne la preservació.

De totes maneres, a finals dels anys seixanta Tarradell tenia gairebé ultimada la documentació per a la publicació de les primeres setanta-quatre tombes de Son Real, que corresponien a les excavades durant la primera fase d'excavacions (1957-1959). Per això havia completat les plantes i seccions de cada tomba, així com la planimetria general de la part de la necròpolis excavada, que va ser feta per Raymond F. Liston, arquitecte format a les universitats de Yale i Harvard, que s'encarregava dels aixecaments topogràfics de la Fundació Bryant. Al mateix temps, Miquel Tarradell havia mecanografiat i retocat les notes manuscrites relatives a la descripció d'aquestes estructures i al desenvolupament de l'excavació, i havia fet, a més, la selecció i el muntatge de fotografies. L'inventari de materials va ser també mecanografiat, i els dibuixos —fets i passats a tinta per Enric Llobregat, que va ser professor ajudant de la càtedra d'Arqueologia de la Universitat de València i posteriorment director del Museu arqueològic d'Alacant— van ser muntats en làmines tomba per tomba. Finalment, va redactar una

FIGURA 7. Negatiu escanejat de les tombes fundacionals de Son Real.
Arxiu Tarradell.

introducció en la qual explicava les circumstàncies del descobriment i excavació de la necròpolis, la seva localització i els treballs portats a terme. L'estudi dels materials i de les necròpolis, pel que fa als aspectes més socials i històrics, va restar, però, en estat incipient.

Pel que fa a les excavacions de l'illa dels Porros, la documentació va quedar en un estadi anterior d'elaboració i n'hi ha plantes i alçats i alguns inventaris, si bé s'hi continuà treballant, com ho demostren els dibuixos a mà d'Enric Llobregat signats l'any 1973. A més, existeixen llibretes de camp amb els diaris d'excavació i anotacions, com despeses i altres, per exemple, la que consigna, a l'entrada corresponent al dilluns 21 de juliol de l'any 1969, que han anat amb els obrers al bar de la plaça a veure la retransmissió televisada de l'arribada de l'home a la Lluna.

Per la seva banda, la recerca en antropologia física de les restes òssies humanes recuperades per Miquel Tarradell a les necròpolis de Son Real i de l'illa des Porros es va iniciar tot d'una que arribaren a la Unitat d'Antropologia de la Facultat de Biologia de la Universitat de Barcelona, i no s'han aturat fins a l'actualitat (vegeu el resum de Francisca Cardona a Hernández-Gasch i Burgaya, 2019, 20-23). El primer a estudiar-les va ser l'antropòleg barceloní, professor de la Universitat de Barcelona, Miquel Fusté i Ara, que va examinar set cranis trepanats de Son Real (Fusté, 1965), però va morir el 1966 relativament jove. Anys més tard, i un cop acabades les excavacions a la necròpolis, Empar Font va fer, per al seu doctorat, un treball de recerca sobre el conjunt de les restes, xifrat llavors en 258 individus. D'aquest estudi en sortiren diversos articles anteriors i posteriors a la seva tesi doctoral (Font, 1977).

El mateix any 1977 el neuròleg i paleopatòleg Domènec Campillo, professor a la Universitat Autònoma de Barcelona i posteriorment també cap del Laboratori de Paleopatologia i Paleoantropologia del Museu d'Arqueologia de Catalunya, va publicar un llibre d'obligada referència en paleopatologia a l'Estat espanyol, *Paleopatologia del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares*. A l'estudi recollí la descripció d'un total de trenta-nou cranis amb lesions patològiques procedents de Son Real, així com la seva possible diagnosi. Alguns d'aquests casos aparegueren de nou en treballs posteriors del mateix autor, mentre que d'altres de nous els ha donat a conèixer recentment (Turbón *et al.*, 2020) en coautor amb Daniel Turbón, catedràtic de la Universitat de Barcelona i curador també de la col·lecció antropològica de Son Real fins al seu retorn a Mallorca. Aquest darrer autor impulsà altres estudis,

FIGURA 8. Raymond Francis Liston (1934-2018) emprant un teodolit a la necròpolis de Son Real. L'infant assegut al davant és possiblement Núria Tarradell. Arxiu Tarradell.

com el publicat amb la Hlávka Foundation de la República Txeca, on s'analitzen els patrons de desgast dental d'una mostra de vint-i-sis individus de la necròpolis (Jarošová, 2006).

Mentre que la col·lecció de Son Real va romandre a la Universitat de Barcelona, la col·lecció de l'illa dels Porros va partir amb Empar Font cap a la Unitat d'Antropologia del Departament de Biologia de la Universitat Autònoma de Barcelona, on fou professora i catedràtica. No va ser fins a inicis d'aquest segle que el Museu de Mallorca va recuperar i es va fer càrrec dels materials mobles que havien romàs a Can Domènech, l'antiga seu de la ja extinta Fundació Bryant, i que va reclamar i obtenir el retorn dels materials dipositats a Barcelona i a Bellaterra. Actualment, tot el fons de les campanyes de Miquel Tarradell es troba als magatzems del museu mallorquí de referència pel que fa al dipòsit de materials arqueològics.

L'estudi de les restes antropològiques trobades a l'illot dels Porros es va iniciar més tardanament, en els anys vuitanta, i sota el guiatge d'Assumpció Malgosa (1985 i 1992), que esdevindria també catedràtica de la Universitat Autònoma de Barcelona. No obstant això, aquesta col·lecció antropològica ha tingut un recorregut encara més extens que el de Son Real, ja que, de banda dels estudis osteomètrics i tipològics, ben aviat es feren pioneres anàlisis d'elements traça i de paleodieta (Subirà, 1989; Subirà *et al.*, 1989; Subirà i Malgosa, 1992a i 1992b), de paleopatologia (Campillo i Malgosa, 1991; Carrasco *et al.*, 1991; Pérez *et al.*, 1991), de dimorfisme sexual (Rissech i Malgosa, 1991; 1994, i 1997), de dèficit nutricional (Subirà *et al.*, 1992), d'ADN (Díaz, 2009, treball que inclou també 54 mostres de Son Real), o sobre el ritual (Castellana i Malgosa, 1991; Piga *et al.*, 2007, i 2010), sobre les sèries humanes subadultes recuperades a totes dues necròpolis (Alesán i Malgosa, 1996) i un llarg etcètera. Aquestes dades han estat emprades en nombrosos treballs acadèmics posteriors (*v. g.*, Rihuete, 2003).

No va ser fins a la dècada dels noranta que es van posar en relació per primera vegada les dades antropològiques amb les estructures funeràries. L'autor, Jaume Coll Conesa, actual director del Museu Nacional de Ceràmica i de les Arts Sumptuàries «González Martí», va dur a terme un assaig de reconstrucció del ritual funerari i de les característiques de la població estudiada per Font (Coll, 1995). Poc temps després, es va publicar (Hernández-Gasch, 1998) una contextualització més com-

pleta de les restes estudiades per Font, Campillo i Alesán i Malgosa en relació amb el registre arqueològic llegat per Miquel Tarradell. D'aquesta manera, va ser possible relacionar per primera vegada els cranis analitzats antropològicament amb els cranis enregistrats en el procés de documentació de l'excavació arqueològica (Tarradell i Hernández-Gasch, 1998). A partir d'aquestes dades, es van fer estudis de caràcter paleodemogràfic i diverses propostes, com la discriminació de les tombes per sexe i edat dels inhumats, i sobre l'estructura social de les comunitats que s'hi enterraren en cada fase.

Ens detenim en la gènesi d'aquests darrers treballs pel que van significar tant per a les necròpolis de la badia d'Alcúdia com per la feina que hi va fer Miquel Tarradell tres i quatre dècades abans i, modestament però amb determinació, també per a un jove investigador aleshores acabat de llicenciar i que passats els anys ara escriu aquestes ratlles. Ens remuntam a l'any 1993. En aquell moment començava el doctorat, becat per la Generalitat de Catalunya, sota supervisió de Joan Sanmartí. El projecte inicial sobre l'impacte de la llavors anomenada «colonització» púnica de Mallorca sobre les comunitats locals balears ben aviat va quedar entorpit per la dificultat de l'estudi de materials arqueològics dipositats en els museus, en col·leccions sovint encara per catalogar. Davant el creixent atzucac, Joan Sanmartí va parlar amb Miquel Tarradell per tal de trobar una nova base material en la qual basar la tesi doctoral, i la resposta no va poder ser més generosa. Va fer confiança i va posar a

FIGURA 9. Excavació de la necròpolis de l'illa dels Porros, inhumacions del cercle C. Arxiu Waldren.

disposició d'un doctorand, que també era seu, tota la documentació sobre les dues necròpolis de la badia d'Alcúdia que guardava al seu pis del passeig de Colom, a Barcelona: els quaderns amb els diaris de camp, les fotografies, els dibuixos d'Enric Llobregat, les planimetries de tots dos jaciments, a més dels mecanografiats de la introducció i del catàleg, tomba a tomba, amb tots els dibuixos de planta i secció del que havia de ser el primer volum de les excavacions de Son Real fins a la tomba 74. També li va dispensar unes quantes converses mentre una de les seves filles, Núria Tarradell, cercava i endreçava noves carpetes amb documentació. En aquella recerca predoctoral es van poder dibuixar de nou, i en altres casos dibuixar per primer cop, alguns materials, els quals seguien dipositats a la seu de l'encara existent Fundació W. L. Bryant d'Alcúdia; també es van completar i revisar els inventaris i, finalment, es van fer els estudis arqueològics de la necròpolis de Son Real, objecte de la nostra tesi doctoral, llegida l'any 1997 dos anys després de la mort de Miquel Tarradell i publicada l'any següent (Hernández-Gasch, 1998). Al mateix temps va veure la llum la memòria d'excavació d'aquesta necròpolis, que recollia la informació textual i gràfica aportada per Miquel Tarradell en els diversos estadis de confecció. Hi incorporava els inventaris i hi recollia la informació antropològica prèviament publicada per Font, Campillo, Alesán i Malgosa (Tarradell i Hernández-Gasch, 1998). Fou la primera obra pòstuma de Tarradell, seguida per l'estudi de les necròpolis rurals púniques d'Eivissa dos anys més tard (Tarradell *et al.*, 2000).

Al mateix temps, en el marc d'un projecte de la Dirección General de Investigación, Ciencia y Tecnología, liderat per Joan Sanmartí entre els anys 1990 i 1994, i sota direcció de Miquel Tarradell, es van reprendre el mateix any 1993 les intervencions damunt els mateixos jaciments completant-ne les planimetries. Tots aquests treballs primerencs van comptar amb l'ajut de la Fundació Bryant fins a l'any 1995, que repreneia el suport atorgat trenta-cinc anys abans a l'estudi de les dues necròpolis.

Aquest fou l'impuls inicial i determinant que va permetre, a partir de l'any 1995 i un cop traspassat Miquel Tarradell, prosseguir les intervencions de la Universitat de Barcelona, en col·laboració amb la Unitat d'Antropologia de la Universitat Autònoma de Barcelona, primer al jaciment de l'illot dels Porros (1995-1999) i després, i de manera simultània, a la necròpolis de Son Real (1998-2002) i al santuari de la Punta des Patró (1998-2001), descobert el mateix any 1996 (Hernández-Gasch i Sanmartí, 1999, i 2003). En aquesta etapa s'obtingué la implicació decidida i essencial de l'Ajuntament de Santa Margalida i del Consell Insular de Mallorca. Durant totes aquelles campanyes hi participà Núria Tarradell, aleshores professora de la Universitat de Barcelona.

Especialment rellevant per al jaciment de l'illa dels Porros va ser la publicació d'un article a la revista *Pyrenae* l'any 1998. En aquest treball (Hernández-Gasch *et al.*, 1998) es va publicar una revisió de la documentació deixada per Tarradell, així com el resum de les intervencions fetes per l'equip de les universitats de Barcelona i Autònoma de Barcelona fins a l'any 1997, que hi afegiren algunes novetats importants.

L'any 1998 va suposar també, per al cementeri de Son Real, l'inici de la restauració i consolidació d'estructures amb criteris moderns propis de la disciplina, les quals han continuat fins a la data sempre sota la direcció de Margalida Munar. Per a aquesta tasca, com en el seu moment també ho va ser per a l'illot dels Porros, l'existència de centenars de fotografies ha estat essencial per retornar un gran nombre de tombes, que havien patit dècades d'abandonament, espoli i activitats destructives més o menys intencionades, a l'estat en què Miquel Tarradell les va trobar i fotografiar, ja que es van poder tornar a col·locar al seu lloc original moltes de les pedres enderrocades o desplaçades.

La tardor de l'any 2001 va ser letal per a les restes monumentals de l'illa dels Porros: tot i l'enorme esforç fet per Munar i tot l'equip per restaurar les tres cambres funeràries i altres estructures de menor

entitat, un 70 % de les restes constructives van ser escombrades per les onades en un episodi de temporal de Llevant d'una virulència no recordada a les illes Balears. Sortosament malgrat la desgràcia, tots els nivells arqueològics s'havien excavat en les campanyes anteriors. El santuari i la possible naveta de l'adjacent Punta des Patró, els murs dels quals s'havien protegit prèviament amb sorra durant la intervenció del 2001 a l'espera de restauració, van quedar colgats sota l'arena aportada per les ones i afectats fins a un grau que encara mai s'ha avaluat amb noves excavacions. La necròpolis de Son Real també va patir l'estrall del temporal, de manera que algunes tombes del flanc oriental, encara intactes, van ser parcialment destruïdes. Les seves restes van ser excavades d'urgència en sengles intervencions dirigides per Joan Sanmartí i Míriam Castrillo l'any 2002 (Hernández-Gasch, 2011; Hernández-Gasch *et al.*, 2005), que resultaren ser les darreres d'aquesta etapa, com a conseqüència de la pèrdua del suport polític i institucional.

La represa de les excavacions aturades l'any 2002 tardaria encara cinc anys a arribar. No es va produir fins a l'any 2007, quan, sota l'empara de la Direcció Insular de Patrimoni Històric del Consell Insular de Mallorca i la Fundació per al Desenvolupament Sostenible de les illes Balears, entitat gestora de la Finca Pública de Son Real, Damià Ramis, Margalida Munar i jo mateix tornàrem a emprendre els treballs d'excavació i consolidació al jaciment. L'any 2009 s'adjuntà a la direcció Bernat Burgaya (Hernández-Gasch i Ramis, 2010). Les tasques de restauració prosseguiren amb l'objectiu de consolidar totes les estructures descobertes i excavades anualment, així com les tombes excavades anteriorment i que estaven incloses dins les zones d'excavació. A més, s'efectuaren tasques de restauració en les tombes més degradades i també en les afectades pels diversos temporals.

Després d'una breu interrupció, aquesta vegada causada per l'anul·lació de la convocatòria de subvencions d'arqueologia a l'illa de Mallorca, que va suposar que l'any 2011 no s'hi actués, es van reprendre les intervencions l'any 2012 amb un equip directiu molt semblant a l'anterior. Aleshores va ser de nou l'Ajuntament de Santa Margalida qui prestà el seu suport finançant en solitari les campanyes fins a

FIGURA 10. Interior de la cambra funerària C de l'illa dels Porros a l'estiu de 1997, després de la consolidació. Foto: JHG.

FIGURA 11. Imatge de la necròpolis de Son Real l'agost del 2019. Foto: Pedro Calzado.

l'any 2021, llevat d'una intervenció que va comptar també amb cofinançament per part de la Direcció Insular de Patrimoni Històric. Totes les intervencions fins a l'any 2017 han estat publicades a la sèrie «Memòries del Patrimoni Cultural» (MPC), editades en CD-ROM pel Consell de Mallorca. També s'han publicat articles específics sobre les descobertes més significatives (Hernández-Gasch *et al.*, 2017).

Son Real, ja des de les excavacions de Miquel Tarradell, ha esdevingut un jaciment arqueològic de referència en diversos aspectes per a Mallorca i les Illes Balears. Atesa la consideració d'*unicum* de la prehistòria balear,⁴⁵ se n'han subratllat les interpretacions socials que ha suscitat, les fites cronològiques dels materials localitzats en contextos tancats o relativament tancats (*v. g.*, Balaguer, 2005) i, com s'ha assenyalat més amunt, l'antropologia física.

Un altre aspecte en què Son Real ha destacat ha estat sens dubte el patrimonial: la necròpolis és una icona de l'arqueologia de l'illa, com ho són Capocorb Vell (Llucmajor) o ses Païsses (Artà). La seva imatge ha estat repetidament utilitzada en llibres, revistes, diaris i congressos, i reproduïda molta vegada a Internet. En conseqüència, és una jaciment força conegut per la població vilera i mallorquina més enllà dels cercles més reduïts que mostren sensibilitat pel patrimoni. L'entorn en què està, en un paratge de dunes fossilitzades, pinars i mates, protegit i sense urbanitzar —tan a tocar de la mar que es calcula que un 30 % de la necròpolis ja ha estat arrasat al llarg dels segles— i en un punt central de la badia en el qual els extrems, el cap del Pinar i el cap Ferrutx, abracen l'horitzó, amb la remor constant de les ones i el color del marès de les vellíssimes construccions —que amb l'erosió lentíssima

45. No existeix cap altra necròpolis amb tombes construïdes, com sigui que els enterraments a la segona edat del ferro es feien en coves naturals o artificials i en menor mesura aprofitant parts abandonades dels poblats, especialment algunes de les estructures més significatives que contenen al seu si, com els talaiots, en aquell moment també abandonats.

tornen a convertir-se en sorra—, confereix a Son Real un magnetisme que molta gent diu que pot percebre físicament. A més, i especialment després de la tasca arqueològica continuada aquests darrers vint anys, el jaciment és també un atractiu turístic per a Can Picafort i Son Serra de Marina.

L'illot dels Porros, en canvi, ha perdut el seu valor patrimonial després de l'arrasament sofert l'any 2001. Tanmateix, per la banda de la recerca, ha estat especialment rellevant també recentment per als investigadors de la Universitat de les Illes Balears en relació amb les hipòtesis sobre una xarxa d'intercanvis en els illots i els caps costaners de la gran i petita illes Balears (*v. g.*, Calvo, 2009, 52; Salvà i Javaloyas, 2013, 23).

Al mateix temps, en els darrers anys investigadors de generacions més joves com Lua Valenzuela, Miquel Àngel Vicens, Daniel Albero i Jaume García han mostrat interès per diversos aspectes de l'evidència material localitzada a l'illot i han protagonitzat la represa de la recerca sobre l'illa dels Porros analitzant-ne les restes de fauna vertebrada, invertebrada marina, i aspectes arqueomètrics i de traces de la ceràmica respectivament. Aquest impuls ha revertit, al seu torn, en la publicació de noves dades estratigràfiques i cronològiques sobre el jaciment (Hernández-Gasch i Sanmartí, 2020)

La interpretació del fenomen històric que testimonien les necròpolis de Son Real i l'illa dels Porros encara no s'ha tancat, si tal cosa és possible. És necessari demanar-nos si es tracta de fenòmens merament locals, lligats en un primer moment a les elits dels jaciments propers, o si té un abast més regional. Tanmateix, la resposta encara manca d'una evidència sòlida. L'antropologia física i els estudis d'ADN són una clara via d'avenç per establir l'heterogeneïtat de poblacions o d'elements al·lòctons ja plantejada amb anterioritat (Rihuete, 2003; Piga *et al.*, 2007, i 2010).

En tot cas, i de banda de la seva originalitat, els monuments conservats són exemples de processos socials que impliquen mecanismes més profunds. Així, les tombes més antigues adoptaren la forma dels talaiots de planta circular i quadrada, però a petita escala. Si bé als inicis aquests edificis d'ús social i significat simbòlic pogueren ser emblema dels grups d'abast familiar que vivien als edificis que s'hi adossaven, en un moment més avançat de l'època talaiòtica és probable que es convertissin en símbols lligats a la identitat de grups rurals més grans. Justament en aquests moments, cap al segle VII a. n. e. unes incipients elits d'aquestes comunitats, que ja vivien en cases molt més grans i monumentals (com l'edifici alfa del puig Morter de Son Ferragut o els recintes 10 i 25 de Ses Païsses), escolliren l'emblema comunitari com a estatge etern en un punt central del litoral de la badia, refermaren mecanismes de control social i donaren pas a la construcció de la necròpolis.

En el segle VI a. n. e. es començà a construir un nou tipus de sepultura, la «micronaveta», com l'anomenà Tarradell per primera vegada, que s'inspirà per al nom en monuments molt més antics—que seguien probablement el mateix model—, fossin les cases balears de l'edat del bronze (les navetes d'habitació) o els monuments funeraris menorquins de les primeries de l'edat del ferro (les navetes d'enterrament). És en aquest moment que els talaiots dels poblats s'abandonaren i que es produí una ruptura social i un increment de la violència social i la coerció, que caracteritzen l'inici de l'època balear a la segona edat del ferro. D'aquesta manera, els constructors de «micronavetes» possiblement trencaven també amb el que era vell i es vinculaven a un passat més llunyà, que els legitimava com als «autèntics» pobladors, un mecanisme que es pot resseguir en la mitologia i espúriament en la història dels moviments feixistes d'ahir i d'avui.

De banda de l'impacte que aquests treballs seminals de Miquel Tarradell a les dues necròpolis protohistòriques de la badia d'Alcúdia han tingut en la recerca i el patrimoni, la visió de conjunt que caracteritzava la seva pràctica arqueològica el va dur a plantejar propostes de treball que dècades després encara tenen vigència, ja que, lamentablement, encara no s'han acomplert en bona part.

FIGURA 12. Punta dels Fenicis i, al fons, pinar de Son Real a l'agost de 2016. Foto: Miquel Àngel Escanelles.

Respecte a la recerca de Son Real a principis dels anys seixanta escrivia, «Mientras se desarrollaba la primera campaña nos preocupó el problema del poblado. Evidentemente, a la larga, interesará mucho poder completar la visión que hoy tenemos de la comunidad que enterró sus muertos en Son Real con el conocimiento y excavación del poblado» (Tarradell, 1964, 4).

Amb posterioritat s'ha plantejat la hipòtesi de l'existència de diversos assentaments que, sobretot en un primer moment, degueren enterrar les seves elits al cementiri de mar o de la punta, basant-se sobretot en l'existència de *microtalaiots* de planta circular i quadrada com a monuments funeraris fundacionals de la necròpolis. Cal tenir en compte que els assentaments talaiòtics s'estructuren al voltant d'un o diversos complexos d'habitació, que tenen com a part constituent i destacada una torre, al voltant de la qual es disposen una o diverses estances d'un o diversos grups domèstics. Si bé en alguns casos existeixen talaiots amb tots dos tipus de planta (circular i quadrada) en un mateix assentament, el més corrent és que, si n'hi ha més d'un, presentin la mateixa planta. Això també és el que succeeix en els assentaments més propers a Son Real, alguns dels quals tenen talaiots de planta quadrada (Figueral de Son Real II) i altres talaiots de planta circular (Es Ravellar I).

No obstant això, en els darrers anys ha cobrat notorietat el jaciment adjacent pel sud-oest a les cases de possessió de Son Real, on, a partir de restes de murs que afloren, molt malmesos, i abundant material en superfície, se situa un assentament de la segona edat del ferro amb continuació en època romana, coetani com a mínim a les fases d'època balear de la necròpolis. Tanmateix, fins a data d'avui

encara no s'hi ha intervingut, de manera que fins i tot desconeixem si té una fase de la primera edat del ferro, és a dir, d'època plenament talaiòtica.

Deslligada de les excavacions a les necròpolis de la badia d'Alcúdia, una altra proposta, al nostre entendre encara mai del tot atesa pels investigadors que treballem en assentaments protohistòrics i tampoc pels que investiguen des de la perspectiva de l'arqueologia romana a Balears, és la que expressava Miquel Tarradell en la seva comunicació «La romanització a Mallorca: alguns aspectes i un problema» en el Simposi d'Arqueologia «*Pollentia* y la romanización de las Baleares», celebrat a Alcúdia el juliol del 1977: «Penso que Josep Colominas, que [tingué] un paper tan important en la investigació de la prehistòria i protohistòria mallorquines fa una mica més de mig segle, fou el primer que s'adonà [i avisà] del fet de la fase imperial romana a tants poblats talaiòtics, i que no n'eliminà els materials com si es tractés d'una intrusió sense sentit. Serà indispensable que algú estudiï les fases romanes dels «hàbitats» talaiòtics. ¿Es pot delimitar quin tant per cent de jaciments més o menys ben coneguts presenten fase d'època imperial? I amb quina densitat?: ¿es tracta d'una continuïtat del grup o numèricament molt reduïda? Fins a quina època? Quins són els elements que en donen, en cada cas, la data final?» (Tarradell, 1983: 126).

L'any 1996, Margalida Orfila junt amb altres autors publicaren un article, amb referència explícita a aquesta cita de Miquel Tarradell (Orfila *et al.*, 1996, 12), en el qual testimoniaven la continuïtat de l'assentament en els poblats a partir de diverses prospeccions i altres treballs fets a la dècada dels anys vuitanta. Més recentment, Catalina Mas i Miquel Àngel Cau (2011; Cau i Mas, 2013) han explorat la continuïtat i discontinuïtat d'assentaments indígenes durant l'època romana i la tardoantiguitat als termes municipals de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar, a partir de prospeccions arqueològiques anteriors fetes amb motiu de la carta arqueològica de Mallorca, i al terme municipal de Felanitx, aquestes darreres fetes dins un projecte de recerca propi. Més recentment, dins un projecte desenvolupat per l'Ajuntament de Son Servera en col·laboració amb la Universitat de Washington, s'ha prospectat intensivament una àrea significativa del terme municipal. Els resultats preliminars de la prospecció mostren un alt grau de continuïtat en l'ocupació d'assentaments entre l'època balear, la romana alt-imperial i la baix-imperial; en canvi, la troballa de material ceràmic fora dels assentaments es redueix dràsticament entre l'època balear i la romana, cosa que suggereix canvis en les pràctiques i ús del territori (Llobera *et al.*, 2020, 402). En canvi, en els poblats excavats més extensament a les darreres dècades, com són Son Fornés (Montuïri) o Ses Païsses (Artà), s'han establert preliminarment dates d'abandonament en el segle I n. e., si bé segurament mai va ser total en cap de tots dos casos.

Tot i l'evident interès d'aquest treballs, només satisfan una part de la crida que feia Miquel Tarradell a estudiar les fases romanes dels assentaments protohistòrics per dilucidar si existí una continuïtat de la comunitat local, la seva reducció (tal vegada amb un canvi de funció dins l'organització territorial i productiva a l'època romana) o, fins i tot, apuntem ara també, la disrupció en el patró de poblament.

Per a Menorca, Joan de Nicolàs (2003) va fer un treball de síntesi sobre aquesta matèria amb les dades procedents de la carta arqueològica de l'illa, registres estratigràfics de les escasses excavacions publicades (i alguna d'inèdita) i un recull d'informació dispersa, incloent-hi també informacions de procedència subaquàtica. Tot i aquesta recollida comprensiva de dades de tan variada procedència, el mateix autor advertia: «Al meu entendre, el procés de romanització del camp de Menorca només es podrà considerar, de manera provisional, amb determinacions cronològiques precises i disposant de moltes dades o elements d'anàlisi que permetin valorar la intensitat del fenomen, mentre no es desenvolupin programes d'excavacions en extensió o projectes de prospecció superficial amb criteris ben definits» (De Nicolàs, 2003, 116).

Finalment, un dels aspectes assenyalats de l'obra de Tarradell són les seves obres de síntesi, amb les quals, en paraules de Joan Sanmartí, un dels seus deixebles i catedràtic a la Universitat de Barcelona, «Tarradell hi demostrava, a més de la capacitat de síntesi, una clarividència i poder d'interpretació de les dades excepcional» (Sanmartí 2020, 9). El seu caràcter divulgador, lluny de ser un demèrit, és ben al contrari un dels atractius d'aquestes obres que generacions d'arqueòlegs molt posteriors, ja fora de la torre d'ivori, debades perseguim, tal vegada per la hiperespecialització de la disciplina però també ben segur per l'increment de la productivitat exigida també als treballadors de la recerca en un sistema que no sol valorar aquestes aportacions, llevat, si de cas, dels premis de recerca, molts de caire local.

La prehistòria de les illes Balears també tingué una síntesi «tarradelliana», si bé molt més desconeguda que les seves grans obres *Les Arrels de Catalunya* (1962) o *Història del País Valencià* (1965). Es tracta del capítol «El poble dels talaiots a Mallorca i Menorca. Els indígenes de les balears vistos pels autors clàssics» del primer volum de la *Història dels catalans*, editada per Ferran Soldevila l'any 1961.

El capítol de Tarradell va ser redactat amb uns materials encara més fràgils que els que disposava per a Catalunya o el País Valencià, atesa la feblesa de la pràctica arqueològica a les illes Balears en aquell moment, amb una manca pràcticament absoluta d'excavacions estratigràfiques i sistemàtiques, com el mateix autor explicitava en els primers paràgrafs. Òbviament, la major part de les idees que s'hi expressen han estat superades per seixanta anys de recerca, ja dues generacions després, d'arqueòlogues i arqueòlegs. Tanmateix, i amb molta prudència, fou capaç de conjuminar informacions molt diverses i plasmar a la perfecció el caràcter pendular que encara domina la prehistòria balear. I, si això ja no és mèrit de Miquel Tarradell, sinó conseqüència d'aquest caràcter orbital de les veritats historiogràfiques, el fet és que ara, amb altres evidències, tornem a defensar una colonització humana de les illes Balears al III mil·lenni a. n. e. i, alguns altres, una cronologia antiga per als talaiots i per a la cultura talaiòtica que ja esmentava Tarradell (1961, 123). Altres reflexions abocades en aquell treball són, per mèrit propi, plenament vàlides a l'actualitat, com la manca d'unitat política regional o insular de les Balears prehistòriques i protohistòriques o la motivació d'ordre intern i no extern per a la construcció dels recintes emmurallats que envolten els poblats de l'època balear (Tarradell, 1961, 130).

Podem concloure que la recerca de Miquel Tarradell en relació amb la protohistòria de Mallorca, tot i la contingència i la casualitat dels seus orígens, va anar més enllà dels lluminosos i salabrosos estius a l'illa. La voluntat de culminar els treballs d'excavació amb la publicació de les monografies va continuar fins al final dels seus dies i aconseguí plenament l'objectiu pel que fa a la necròpolis de Son Real. Amb la perspectiva dels darrers vint-i-cinc anys, es pot afirmar que fou l'impulsor d'una recerca que, respecte de la vessant de l'antropologia física, mai s'ha estrocat i, respecte de la vessant de l'arqueologia i la interpretació històrica, s'ha reprès en molts àmbits i ha deixat, amb permís del pas del temps i de la crisi climàtica, una joia patrimonial arran de la mar.

AGRAÏMENTS

L'autor vol agrair a Núria Tarradell i Font la cessió d'algunes fotografies de caràcter privat per a la il·lustració del treball, i la identificació de les persones que apareixen en aquestes i altres fotografies de l'arxiu Tarradell. També vol agrair a Joan Sanmartí la lectura de l'esborrany i les seves correccions i observacions. Per descomptat, els errors i omissions existents són només responsabilitat del mateix autor.

BIBLIOGRAFIA

- ALESÁN, Alicia; MALGOSA, Assumpció (1996). «Las series subadultas de las necrópolis de Son Real y S'Illet des Porros (periodo talayótico, Mallorca). Nuevos datos». *Revista Española de Antropología Biológica*, núm. 17, p. 37-47.
- ALÓS, Concha (1971). *Las hogueras*. Barcelona: Editorial Planeta.
- BALAGUER, Paz (2005). *Aproximación cronotipológica a la materialidad del postalayótico mallorquín: El ajuar funerario no cerámico*. Treball d'investigació de tercer cicle dirigit per Vicente Lull. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Prehistòria.
- CALVO, Manuel (2009). «Reflexiones en torno a los esquemas de racionalidad espacial reflejados en el paisaje durante la Prehistoria de Mallorca». *Pyrenae*, vol. 40, núm. 2, p. 37-78.
- CAMPILLO, Domènec (1977). *Paleopatología del cráneo en las poblaciones prehistóricas de Cataluña, País Valenciano y Baleares*. Barcelona: Montblanc-Martín.
- CAMPILLO, Domènec; MALGOSA, Assumpció (1991). «Braquimielia en un esqueleto procedente de la necrópolis talayótica de "S'Illet des Porros" (Mallorca)». A: *Actas del IX Congreso Nacional de Historia de la Medicina (Zaragoza, 21, 22 y 23 de septiembre de 1989)*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, vol. 4, p. 1179-1188.
- CARRASCO, Trinidad; MALGOSA, Assumpció; CAMPILLO, Domènec (1991). «Patologías dentarias de la Necrópolis Talayótica de s'Illet des Porros (Mallorca)». A: *Actas del IX Congreso Nacional de Historia de la Medicina (Zaragoza, 21, 22 y 23 de septiembre de 1989)*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, vol. 4, p. 1189-1199.
- CASTELLANA, Concepción; MALGOSA, Assumpció (1995). «El complejo postural en cuclillas en los individuos de S'Illet des Porros (Mallorca, s. VI-II a.C.)». A: BOTELLA, Miguel Cecilio; JIMÉNEZ, Sylvia Alejandra; RUIZ, Luís Alberto; DU SOUTCH, Philippe (editors). *Nuevas Perspectivas en Antropología*. Granada, p. 165-178.
- CAU, Miguel Àngel; MAS, Catalina (2013). «Tracing settlement patterns in Late Antique Mallorca (Balearic Islands): a field survey in the eastern territories». *Hortus Artium Medievalium*, vol. 19, p. 247-265.
- COLL, Jaume (1995). «Aspectos sobre rito y población de la necrópolis de Son Real (Mallorca)». Homenatge al Dr. Miquel Tarradell i Mateu. *SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, núm. 28, p. 93-110.
- DÍAZ, Nancy (2009). *Bahía de Alcudia (Mallorca): un crisol genético en el mediterráneo*. Tesis doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. <<https://www.thesisred.net/bitstream/handle/10803/3712/ndv1de1.pdf>> [Consulta: 6 de setembre de 2020].
- ENSEÑAT, Bartomeu (1954-1955). «Interesante hallazgo de un cráneo trepado en la necrópolis de Son Real, sita en las playas de Can Picafort (Alcudia)». *Noticiero Arqueológico Hispánico*, núm. 3-4, p. 59.
- FUSTÉ, Miquel (1965). «La trepanación craneal en las Islas Baleares». *Homenaje a Juan Comas en su 65 aniversario: Antropología física*. Mèxic: Editorial Libros de México, vol. II, p. 137-146.
- FONT, Amparo (1977). *Estudio de los restos humanos procedentes de la necrópolis de Son Real (Alcudia), Mallorca*. Barcelona: Edicions Universitat Barcelona.
- GOZALBES, Enrique (2014). «Michel Ponsich y su colaboración con Miguel Tarradell en el Círculo del Estrecho». *AL QANTIR*, núm. 16, p. 64-68.

- HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi (1998). «Son Real. Necrópolis talayótica de la edad del hierro. II: Estudio arqueológico y análisis social». *Arqueo Mediterrània*, vol. 3, núm. II. Barcelona: Universitat de Barcelona (Treballs de l'Àrea d'Arqueologia).
- HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi (2011). «Sa Punta des Patró, un santuario de inspiración menorquina en Mallorca». A: SÁNCHEZ CUENCA, Felipe (ed.). *Las enigmáticas taulas de Menorca*. Sobraduel: Ferran Lagarda Mata Editor, vol. I, p. 383-402.
- HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; BURGAYA, Bernat (coord.) (2019). «Memòria científica de la intervenció arqueològica a la necrópolis de Son Real (cementiri dels Fenicis), Santa Margalida, Mallorca, anys 2012-2017. Programa de recerca plurianual 2013-2017». *MPC16-17, Memòria del Patrimoni Cultural. Intervencions autoritzades pel Consell de Mallorca*. Consell de Mallorca, Direcció Insular de Patrimoni històric. CD-ROM.
- HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; CARDONA, Francisca; BURGAYA, Bernat; MUNAR, Margalida (2017). «Estructures inèdites al sector nord de la necrópolis de Son Real: solucions de preservació del conjunt monumental i amenaces». A: ANGLADA, Montserrat; MARTÍNEZ, Antònia; RIERA, Mateu (coord.). *VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Museu de Menorca, 30 de setembre a 2 d'octubre 2016)*. Menorca: Consell Insular de Menorca - Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, p. 85-94.
- HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; RAMIS, Damià (2010). «Economia funerària de l'edat del ferro de les Illes Balears. L'ús diacrònic del sacrifici de bòvids en el santuari i les necrópolis de l'àrea de Son Real (Mallorca)». *Saguntum*, núm. 42, p. 71-86.
- HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; SANMARTÍ, Joan (1999). «El santuari de Sa Punta des Patró a l'àrea cultural de Son Real (Santa Margalida, Mallorca). Avenç de resultats». *Mayurqa*, núm. 25, p. 113-138.
- HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; SANMARTÍ, Joan (2003). «El santuari talaiòtic de Sa Punta des Patró (Santa Margalida, Mallorca)». *Tribuna d'arqueologia 2000*, p. 85-97.
- HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; SANMARTÍ, Joan (2020). Contextualització de datacions radiocarbòniques, estratigrafia i fases cronològiques del jaciment de les edats del bronze i del ferro de s'Illa des Porros (Santa Margalida, Mallorca). *Materialidades. Perspectivas actuales en cultura material*, vol. 6, p. 61-97.
- HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; SANMARTÍ, Joan; CASTRILLO, Míriam; ALESÁN, Alícia; ALFONSO, Jordi; ÀLVAREZ, Ramon; TARRADELL, Núria; MALGOSA, Assumpció (2005). «Son Real revisitat: noves campanyes d'excavació a la necrópolis talaiòtica de Son Real (illa de Mallorca, 1998-2002)». *Mayurqa*, vol. 30, núm. I, p. 379-420.
- HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; SANMARTÍ, Joan; MALGOSA, Assumpció; ALESÁN, Alícia (1998). «La necrópoli talaiòtica de S'Illot des Porros». *Pyrenae*, núm. 29, p.69-95.
- Infraestructura de Dades Espacials de les Illes Balears (IDEIB), <<https://ideib.caib.es/visor/>> [Consulta: 6 de setembre de 2020].
- JAROŠOVÁ, Ivana; PÉREZ-PÉREZ, Alejandro; DO KALOVÁ, Marta; DROZDOVÁ, Eva; TURBÓN, Daniel (2006). «Buccal Dental Microwear as a Dietary Indicator in the Iron Age Human Population from Son Real, Spain». *Anthropologie*, vol. 44, núm. 2, p. 139-150.
- LLOBERA, Marcos; DEPPEN, Jake; HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; PUIG, Antoni; RULLÁN, Pere (2020). «Conectando puntos: resultados preliminares de la prospección intensiva del municipio de Son Servera 2014-18». A: HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; RIVAS, María José; RIVAS, Margalida. *VIII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Alcúdia, Mallorca, de l'11 al 13 de setembre 2018)*. Mallorca: Consell Insular de Mallorca - Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, p. 395-404.

- MALGOSA, Assumpció (1985). *Estudio de los restos humanos de la necrópolis talayótica de S'Illet des Porros*. Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- MALGOSA, Assumpció (1992). *La població talaiòtica de Mallorca. Les restes humanes de l'Illet des Porros (s. VI-II aC)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MAS, Catalina; CAU, Miguel Àngel (2011). «From Roman to Byzantine: The Rural Occupation of Eastern Mallorca (Balearic Islands)». *Journal of Mediterranean Archaeology*, vol. 24, núm. 2, p. 191-217.
- NICOLÁS, Joan C. DE (2003). «Els primers segles de l'ocupació romana de l'illa de Menorca: continuïtats i ruptures en l'àmbit rural». *Mayurqa*, núm. 29, p. 111-128.
- ORFILA, Margalida; CARDELL, Jaume; CAU, Miguel Àngel; HERNÁNDEZ, María José; MERINO, Josep; OLIVER, Bartomeu; PROHENS, Josep Maria; TORRES, Xisca (1996). «Nuevas perspectivas en torno a la romanización de la isla de Mallorca: El mundo rural». *Mayurqa*, núm. 23, p. 9-30.
- PÉREZ, V.; CAMPILLO, Domènec; MALGOSA, Assumpció (1991). «Estudio de las lesiones traumáticas de los individuos de la necrópolis talayótica de "S'Illet des Porros" (Mallorca)». A: *Actas del IX Congreso Nacional de Historia de la Medicina (Zaragoza, 21, 22 y 23 de septiembre de 1989)*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, vol. 4, p. 1409-1421.
- PERICOT, Lluís; TARRADELL, Miquel (1961). «Las recientes investigaciones sobre la prehistoria de las islas Baleares». *V Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Hamburg, 1958*. Berlín, p. 663-666.
- PIGA, Giampaolo; HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; MALGOSA, Assumpció; ENZO, Stefano (2007). «La coexistencia de la inhumación y la incineración en la Mallorca protohistórica: Los ritos funerarios en la necrópolis de S'Illet des Porros». *Sardinia, Corsica et Baleares Antiquae. An International Journal of Archaeology*, núm. V, p. 133-149.
- PIGA, Giampaolo; HERNÁNDEZ-GASCH, Jordi; MALGOSA, Assumpció; GANADU, Maria Luisa; ENZO, Stefano (2010). «Cremation practices coexisting at the S'Illet des Porros Necropolis during the Second Iron Age in the Balearic Islands (Spain)». *HOMO-Journal of Comparative Human Biology*, núm. 61, p. 440-452.
- PONSICH, Michel; TARRADELL, Miquel (1965). *Garum et industries antiques de salaison dans la Méditerranée Occidentale*. París: Presses Universitaires de France.
- RISSECH, Carme; MALGOSA, Assumpció (1991). «Importancia relativa de la longitud del pubis y la anchura del ilion en el estudio del dimorfismo sexual de los coxales». *Boletín de la Sociedad Española de Antropología Biológica*, núm. 12, p. 29-43.
- RISSECH, Carme; MALGOSA, Assumpció (1994). «Análisis del dimorfismo sexual de la región central del coxal a través de funciones discriminantes». A: BERNIS, Cristina (ed.). *Biología de poblaciones humanas. Problemas metodológicos e interpretación ecológica: Actas del VIII Congreso de la Sociedad Española de Antropología Biológica (Madrid, septiembre 1993)*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, p. 185-193.
- RISSECH, Carme; MALGOSA, Assumpció (1997). «Sex prediction by discriminant function with central portion measures of innominate bones». *Homo*, núm. 48, p. 22-32.
- RIHUETE, Cristina (2003). «Bio-arqueología de las prácticas funerarias. Análisis de la comunidad enterrada en el cementerio de la Cova des Càrritx (Ciutadella, Menorca), ca. 1450-800 cal ANE». *British Archaeological Reports, Internacional Series*, núm. 1161. Oxford: Archaeopress.
- SALVÀ, Bartomeu; JAVALOYAS, David (2013). «¿Las islas del fin del mundo? Las comunidades baleáricas y los contactos interculturales durante el Bronce Medio y final (1400-850 A.C.)». A: PERGOLA,

- Philippe; LO SCHIAVO, Fulvia (ed.). *Patrimoine d'une île/Patrimoniu isulanu. Les lingots «peau de bœuf» et la navigation en Méditerranée centrale. Actes du IIe Colloque International (Lucciana, Mariana, 15-18 Septembre 2005)*. núm. 4. Ajaccio, p. 243-267. <<http://www.academia.edu/6214309>> [Consulta: 30 d'agost de 2020].
- SANMARTÍ, Joan (2020). «En el centenari del naixement de Miquel Tarradell i Mateu: un arqueòleg al servei dels Països Catalans». *AURIGA: revista de divulgació i debat del món clàssic*, núm. 102, p. 4-13.
- SUBIRÀ, Maria Eulàlia (1989). *Estudio de los elementos traza en la población talayótica de "S'illot des Porros" (Mallorca)*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- SUBIRÀ, Maria Eulàlia; ALESÁN, Alícia; MALGOSA, Assumpció (1992). «Criba Orbitalia y déficit nutricional. Estudio de elementos traza». *Munibe*, núm. 8, p. 153-158.
- SUBIRÀ, Maria Eulàlia; MALGOSA, Assumpció (1992a). «Multi-element analysis for dietary reconstruction at a Balearic Iron Age site». *International Journal of Osteoarchaeology*, núm. 2, p. 199-204.
- SUBIRÀ, Maria Eulàlia; MALGOSA, Assumpció (1992b). «Trace elements contents in the bone as an age and sex indicator. A case of the necropolis of "S'illot des Porros" (Spain)». *International Journal of Anthropology*, vol. 7, núm. 2, p. 65-70.
- TARRADELL, Miquel (1961). «El poble dels talaiots a Mallorca i Menorca. Els indígenes de les balears vistos pels autors clàssics». A: SOLDEVILA, Ferran (ed.). *Història dels catalans*. Barcelona, vol. 1, p. 121-156.
- TARRADELL, Miquel (1964). «La necrópolis de Son Real y la Illa dels Porros (Mallorca)». *Excavaciones Arqueológicas en España*, núm. 24, p. 3-31.
- TARRADELL, Miquel (1983). «La romanització de Mallorca: alguns aspectes i un problema». A: *Symposium de Arqueologia. Pollentia y la Romanización de las Islas Baleares. XXI centenario de la fundación de Pollentia (Alcudia, Julio, 1977)*. Mallorca, p. 125-128.
- TARRADELL, Miquel; FONT DE TARRADELL, Matilde; ROCA, Mercè; FERNÁNDEZ, Jordi H.; TARRADELL-FONT, Núria; ENSEÑAT, Catalina (2000). «Necrópolis Rurales Púnicas en Ibiza». *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, núm. 45.
- TARRADELL, Miquel; HERNÁNDEZ-GASCH, J. (1998). «Son Real. Necrópolis talayótica de la edad del hierro. I: Catálogo e inventarios». *Arqueo Mediterrània*, vol. 3, núm. I. Barcelona: Universitat de Barcelona (Treballs de l'Àrea d'Arqueologia).
- TARRADELL, Miquel; WOODS, Daniel (1959). «The cemetery of Son Real». *Archaeology*, vol. 12, núm. 3, p. 194-202.
- TURBÓN, Daniel; CAMPILLO, Domingo; BOTELLA, Miguel (2020). «Paleopatología craneal de la necrópolis talayótica de Son Real (Mallorca)». *Pyrenae: Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental*, núm. 51-1, p. 31-44.

Miquel Tarradell: una lectura contextualitzada de *Nosaltres, els valencians*

«Si ellos, los maestros [Dolç, Tarradell, Reglà], fueron decisivos, o pudieron serlo, se debió a que simultáneamente en el alumnado apuntaba una ansiedad inédita, tanto de “saber” com de “saber otras cosas” y de “saberlas de otra manera”». (Fuster, 1984, 21)

«Trobo elemental arribar a conèixer el país real i no l'inventat». (Tarradell, 1977, 19)

Xavier Ferré Trill⁴⁶
Historiador

CONTEXT

DEMOCRATITZACIÓ DEL CONEIXEMENT

La formació intel·lectual de Miquel Tarradell⁴⁷ tenia com a referent científic l'arqueòleg Pere Bosch Gimpera, definit com a organitzador d'una renovació metodològica assumida (Tarradell, 1961, 1456). El bagatge de Bosch arribà a Tarradell a través del mestratge de l'arqueòleg Lluís Pericot Garcia (1899-1978), gràcies al qual Tarradell tingué referència de l'obra arqueològica de la Mancomunitat i del «republicanisme» arqueològic adscrit a l'òrbita de la Universitat Autònoma de Barcelona. Sota la clandestinitat francofalangista, el jove arqueòleg prengué part en la represa historiogràfica

46. xavier.ferretrill@gmail.com

47. Agraïxo a Eulàlia, Núria Tarradell i Joan Martínez Manent la total disposició i suport en la consulta del fons documental de Miquel Tarradell; a Antoni Rubió Guilleumas el permís per consultar l'epistolari Tarradell - Jordi Rubió (Biblioteca-Arxiu Rubió); a Marta Prevosti les referències bibliogràfiques i l'oportunitat d'haver pogut presentar aquest treball; a Enric Pujol la tramesa de correspondència de Miquel Tarradell a Ferran Soldevila: a Blanca Serra Puig l'accés a l'epistolari del seu pare, l'arqueòleg Josep Calassanç Serra Ràfols; a Brigit Nonó la facilitat per consultar una epístola de Tarradell a Jaume Vicens (Universitat de Girona); a Eulàlia Miret Raspall les referències de Miquel Tarradell (Arxiu Històric de l'Institut d'Estudis Catalans); a Rosa Sanchis les dades complementàries en relació amb l'epistolari de Francesc Giner Perea; a Josep Aparici la tramesa de l'exemplar de les XII Jornades d'Estudis de Cullera; a Rosa Gregori i a Isabel Guardiola la microfilmació de premsa de l'època (Hemeroteca Municipals de València); a Santiago Linares (Hemeroteca Municipal d'Alacant) la seva col·laboració; a Irene Manclús la tramesa d'informació de l'expedient de Miquel Tarradell (Arxiu Universitat de València); a Rosa Moreno la referència de les dues informacions referents a Miquel Tarradell a Cullera (Arxiu Municipal de Cullera); a Enric Nogués la tramesa de referències hemerogràfiques (Biblioteca Nicolau Primitiu); a Albert Sánchez Pantoja i Ferran Sanchis Cardona informacions concretes. També agraïxo a Raül Silvestre Diago (Sueca) les informacions del Centre Cullerenc de Cultura. Finalment, agraïxo a Vicent Àlvarez, Carmen Aranegui i Blanca Serra Puig la lectura del text.

Una panoràmica professional de l'arqueòleg, amb una al·lusió a la projecció intel·lectual entre la «generació dels anys seixanta» valenciana, és a Padró, Prevosti, Roca, Sanmartí, 1993, III-VIII.

nacional amb l'assistència a les classes d'Història de Literatura Catalana de Jordi Rubió (1942-1943 - 1945-1946)⁴⁸ i d'Història de Ferran Soldevila (1944-1945), impartides als Estudis Universitaris Catalans (Balcells, 2011, 105 i 111). La pertinença a la Societat Catalana d'Estudis Històrics de l'Institut d'Estudis Catalans, d'ençà del 2-IV-1946 (Balcells, 2011, 123), serví Tarradell per a difondre-hi matèries premonitòries (de cara a la redacció del capítol de la Història del País Valencià) «Les relacions entre Catalunya i el País Valencià a l'època preibèrica» (Biblioteca-Arxiu Rubió i Martin, 2017, 50).⁴⁹ També hi exposà estats de la qüestió: «Panorama actual de l'arqueologia catalana» (30-XI-1963).

Altres fets referencials de Tarradell foren la perdurabilitat de relacions amb arqueòlegs com Josep de Calassanç Serra Ràfols.⁵⁰ Aquest marc condicionà la seva docència i recerca, ja que era conscient que tenia poc sentit sense una projecció social i cultural.

El coneixement científic, en conseqüència, havia de tenir al darrere una visió de síntesi i de crítica, sobretot adreçada al qüestionament de tòpics historiogràfics socialitzats. Pel que feia a l'ús de «Levante (español)» per a la delimitació de l'espai arqueològic valencià, en criticava el to ambigu i despersonalitzador —«por su imprecisión y vaguedad» (1963, 12). Proposava el retorn a la denominació «País Valencià» (1963, 12).

L'arqueòleg s'oposava a les teories sobre l'africanitat de les bases culturals peninsulars. Era conscient —basant-se en les excavacions de l'etapa viscuda al Marroc (1948-1956)— que calia delimitar l'àmbit de les civilitzacions saharianes (Marroc, Tunis i Algèria), que eren «un altre món», i que, per tant, «no es pot parlar d'influències saharianes a la Península». Aquesta idea era difosa no pas exclusivament en ponències científiques, sinó en revistes no especialitzades (1957, 31-36). Tarradell era partidari de tenir coneixement del substrat «genealògic» per a delimitar-ne l'abast: estudiar-ne el marc general però emfasitzant els nodes que dugueren a l'origen medieval. Per aquest motiu, el fil conductor era la influència de les cultures provinents de la Mediterrània oriental, «centre difusor de les primeres grans civilitzacions humanes», i els vincles amb les àrees «germanes» d'Occident, bagatge que projectà a l'època medieval (Tarradell, 1960, 30-31).

Aquest plantejament, però, calia fer-lo públic fugint de la «cultura dels mandarins», pròpia, segons Tarradell, de guetos especialitzats minoritaris. La divulgació dels coneixements assolits derivats de la recerca arqueològica s'havia de fer als indrets mateixos on duia a terme excavacions, com era el poblat ibèric de la Serreta d'Alcoi (1961) o a la comarca de l'Alacantí (1966).⁵¹

48. Des de València, Miquel Tarradell mantingué relació epistolar amb Jordi Rubió i Balaguer. D'aquesta etapa daten tres lletres: 19 de febrer de 1963, 5 d'abril de 1967 i 20 de juliol de 1970. Amb la primera hi tramet el volum *Les arrels de Catalunya*, «un assaig d'estructurar la nostra prehistòria segons la visió actual». De fet, segons recordava Tarradell, aquest llibre va ser llegit a classe (2-VII-1993). A la segona epistola l'arqueòleg valora el referent moral del professor de literatura (vegeu el treball «Notes a l'entorn de Verdguer», un text inèdit de Miquel Tarradell, 1945), i a la darrera (20-VII-1970) el catedràtic agraeix el condol pel suïcidi del seu fill a València ciutat.

49. La primera conferència a la Societat de la qual tinc coneixement és «El jaciment de Montefrío» (29-III-1947). La conferència al·ludida al cos del text tingué lloc en la sessió de la Secció d'Art i Arqueologia de l'SCEH el 18-III-1957. Es va fer al tercer pis, segona porta, del número 105 de la Rambla de Catalunya, probable domicili de l'advocat Antoni Pelegrí Partegàs. Document consultat al Fons Documental Miquel Tarradell (FDMT) i a l'Arxiu Jordi Rubió i Balaguer (Biblioteca-Arxiu Rubió).

50. Tarradell fou nomenat membre corresponent de l'IEC a la Junta de 17-IV-1961 (*Llibre d'Actes*, vol. 25, acta 23, Arxiu Històric de l'Institut d'Estudis Catalans). El nexa existent entre Tarradell i Serra i Ràfols era, per exemple, col·locar llibres de l'IEC a Tetuan aprofitant l'estada que hi feu el nostre arqueòleg (Serra, 2013, 33-34).

51. El 10-II-1961 Tarradell dissertà —a la Casa de Cultura— sobre «Las primeras civilizaciones agrícolas en la comarca de Alcoy», i el 16-V-1962 ho feu en un cicle sobre prehistòria organitzat pel Museu Arqueològic —el conservador del qual, col·laborador d'excavacions de Tarradell a Alcoi, era Vicent Pascual Pérez (1917-1976). Hi intervingueren Enric Pla Ballester (sotsdirector del Servei d'Investigacions Prehistòriques de la Diputació de València, SIP) i el seu director, Domènec Fletcher. L'arqueòleg hi dissertà sobre «Pueblos prehistóricos al comienzo de la agricultura y la metalúrgia» (*Ciudad. Semanario de in-*

Pel que feia a l'actualització dels coneixements sobre els fonaments romans de la ciutat de València —en commemoració del XXI centenari de la seva fundació—, Tarradell fou invitat —a través de l'històric valencianista democratacristià Robert Moròder— per la Comissió de Cultura de l'Ateneu Mercantil, entitat organitzadora de l'efemèride. El 19-XII-1961 hi dissertà sobre «La fundació de València», on matisà el passat iber de la ciutat, en contrast amb Elx. Hi feu una apreciació sobre el sentimentalisme, el provincianisme i el localisme, actituds que acabaven per oblidar la resta de manifestacions ibèriques del País Valencià (Tarradell, (1961, [1962], 133). Val a dir que una interpretació semblant fou publicada en la col·lecció «Episodis de la Història» de l'editorial Rafael Dalmau, dirigida per Ferran Soldevila. A *La fundació de la ciutat de València* —volum que recollia essencialment l'anterior conferència pronunciada a l'Ateneu Mercantil— advertia, però, que l'esdeveniment havia de ser conegut per la resta dels conciutadans:⁵²

Ja és hora que fem un esforç per conèixer els aspectes històrics —i els altres— de totes les terres de la nostra àrea lingüística. Damunt el coneixement mutu poden bastir-se els nous fonaments d'una unitat d'esperit que avui més que mai necessitem d'una manera absoluta si tots plegats, els del nord i els del sud de l'Ebre, volem sobreviure. (Tarradell, 1962, 6)

Aquest tarannà i criteri situava Tarradell com a intel·lectual, i fou des d'aquesta condició que professà a la Universitat de València. No entenia la Universitat aïllada, apartada, dels canvis socials i tècnics, i no la concebia, sobretot, sense la «vinculació amb el país concret i real». Altrament, deia, es reproduïa «una mena de professor-robot», «uns homes-màquines» adreçats al món tècnic i professional (Tarradell, 1966, 35), corporatiu en definitiva. I afegia:

No podem oblidar que [les universitats de Barcelona i de València] són les universitats dels Països Catalans, i qualsevol problemàtica que es plantegi de cara al futur no pot deixar de racó aquest fet.

Tarradell «traduí», en part, la seva concepció d'universitat en un estat-balanç de la situació social i cultural universitària valenciana, que a la dècada dels seixanta visqué un augment progressiu —una «democratització de la base social»— de la demografia estudiantil a la Facultat de Lletres en un context de canvi social i de transformació del model productiu en procés d'industrialització (Marc Baldó, 1997, 81-84). És en aquest context que el canvi social es vinculà al canvi de paradigma historiogràfic endegat per la història social dels *Annals*. L'article de Tarradell per a la revista *Qüestions de Vida Cristiana* era escrit en aquest context. L'article⁵³ va ser sol·licitat pel director de la publicació, Evangelista Vilanova, a Tarradell. El monjo de Montserrat ho digué al jesuïta valencià, Rafael Muñoz Palacios.

formación. Arte y letras, 389 i 456, 7-II-1961 i 15 i 22-V-1962, p. 1 i 1 i 5). Pel que a fa a la ciutat d'Alacant, Tarradell hi va fer una conferència al Casino el 8-III-1966 en el marc de la inauguració del I Cursillo [de cinc sessions] sobre Arqueologia Alicantina. Ho feu amb el tema «Problemas actuales de arqueología». Arran de la sessió, el diari *Información* l'entrevistà l'endemà perquè explicés l'estat de la recerca de la disciplina: les seves modalitats, metodologies vigents, interès (laboral) de l'arqueologia per a les noves generacions de llicenciats, rellevància de la comarca en el marc de les excavacions mediterrànies i riscos del patrimoni arqueològic davant el bastiment d'espais turístics, aleshores en construcció a la regió. Per a la notícia, vegeu *Información*, 8-III-1966, p. 6; per a l'entreviu, vegeu «Entrevista a Miquel Tarradell», *Información*, 9-III-1966, p. 8.

52. Precisament, una ressenya del llibre en valorava la dimensió nacional respecte al País Valencià. El ressenyador ho assenyalava en resposta a una carta col·lectiva de nous valencianistes a *Serra d'Or* (1961), els quals sol·licitaven atenció a la història de la resta dels Països Catalans. L'estudi tarradellà hi esdevenia «una fita important» (Ventura, 1962, 41).

53. Vegeu la relació de cartes de Muñoz Palacios adreçades a Vilanova (València, 2, 13-I i 15-VIII-1967, 12-I-1968) i de Tarradell a Vilanova (València, 12-I-1968, 3 i 28-V-1968 i 5-VI-1968). Entrevista a Miquel Tarradell (Barcelona, 2-VII-1993).

Muñoz entrà en relació amb Tarradell, escollit pel jesuïta, en creure'l adient per a redactar-ne la temàtica.

El text, adreçat als lectors del Principat, constatava el canvi substancial que havia operat aquella universitat a la darrera dècada des dels vessants demogràfic (augment substancial de la població universitària), del bastiment de noves facultats (Econòmiques), dels canvis sociolingüístics i del grau de politització. Hi remarcava la conscienciació nacional com a fet de ruptura d'ençà de la postguerra: des del vessant de l'ús de la llengua (inici de consciència lingüística), amb el referent de l'Aula Ausiàs March, el mestratge —formació d'equips de recerca— de professorat arrelat al País, l'elaboració de noves recerques historiogràfiques per part d'estudiants eixits dels seus ensenyaments i, fonamentalment, el grau de descoberta del País Valencià. Precisament, aquest fet —no tant el grau de politització general— era el que sorprenia tenint en compte la despersonalització històrica acadèmica o la seva «manca d'esperit». La reflexió era una crida d'atenció cap a la «incomprensió» amb què aquest nou context era vist pel món universitari de Barcelona. Gairebé a la fi de l'estada universitària, el professor establí una visió global del context sociològic universitari valencià —universitat i país— orientada cap a àmbits receptius del Principat (Tarradell, 1968, 17-25).

Universitat i país: Aula Ausiàs March

Existeix acord pel que fa al mestratge docent de Tarradell al si de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València. Creà escola entre llicenciats, on destacaren, entre d'altres, Enric A. Llobregat Conesa (1941-2003), Gabriela Martín, Milagros Gil-Mascarell, Xerardo Pereira-Menaut, Carmen Aranegui (Prevosti, 2011, 358).⁵⁴

Ara bé, fou un mestratge simultani projectat en un espai d'actuació civocultural —amb un determinat vessant «polític» i sociabilista—,⁵⁵ el qual comptà —per la mateixa capacitat d'identificació (Giralt, 1995, 23)— amb el suport d'estudiants en vies de presa de consciència de país. És així que la primera iniciativa duta a terme per Tarradell fou la participació en l'organització de l'Aula Ausiàs March (1959), conseqüència de l'acte commemoratiu del cinquè centenari del traspàs del poeta gandià. L'arqueòleg hi col·laborà amb un article en un monogràfic periodístic dedicat al poeta.⁵⁶

54. Tarradell, un cop obtinguda la càtedra d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica (31-I-1956), fou nomenat delegat de zona del Servei d'Excavacions del Districte Universitari de València d'ençà del 14-II-1956. Vuit dies després, el dia 22, prengué possessió de la càtedra. Fou secretari del Servei de Publicacions de la Universitat de València entre el 26-XII-1956 i el juny del 1960. Així, repregué, des del desè volum publicat el 1960 —del qual fou director fins al 1969—, la publicació de la revista del Departament, *Saitabi*. Passà a ser secretari de la Facultat de Filosofia i Lletres (1-II-1963-10-VII-1964). El 19-V-1964 en fou nomenat degà —en substitució de Joan Reglà— després de ser-ne votada la candidatura d'entre una terna de candidats catedràtics numeraris de facultat: Miquel Tarradell (que obtingué 6 vots), Antonio López Gómez (amb 3 vots), Carlos Paris (2 vots) i 2 vots en blanc. La resolució del nomenament fou tramesa al Ministeri d'Educació espanyol, el qual el nomenà per OM del 20-V-1964. En prengué possessió el 16-VI-1964, en dimití formalment abans d'un any (OM del 7-IV-1965) i a la pràctica ho feu el 30 d'abril de 1965. Tarradell anuncià a la Junta de Facultat (*Acta de Junta*, 14-V-1970) que marxava a Barcelona. El nomenament com a catedràtic a la Universitat de València es produí el 23-IX-1970 en el trànsit del seu trasllat docent a la Universitat de Barcelona (segons l'OM del 17-VIII-1970) («Expedients personals», caps 216/4, Arxiu Universitat de València (AUV)).

55. Tarradell ens explicà que, per exemple, a les tertúlies que se celebraven a la ciutat hi havia d'anar molt esparsament («les mínimes possible»). «A València havia de passar desapercbut: tirar la pedra i amagar la mà». Però constatà que assistia a la tertúlia que es feia al «Club Universitari», on coincidí amb Joan Fuster, el músic Vicent Garcés, Sanchis Guarner, Joan Reglà, Miquel Dolç i estudiants valencianistes. Era el període 1958-1961 (2-VI-1993).

56. Fou en aquest marc que l'arqueòleg col·laborà en el monogràfic del suplement *Valencia* del diari *Levante* amb l'article «Ausiàs March: la cumbre» (Tarradell, 1959, 8). Tarradell situava el poeta com a delimitador en la història moderna del País («adecuación entre la expresión artística y la vida íntima de los pueblos») en fer-ne una projecció que contrastava amb la castellanització de les elits valencianes.

La idea del reconeixement a l'escriptor sorgí en la tertúlia organitzada a casa de qui fou integrant d'Acció Nacionalista Valenciana als anys trenta, Miquel Adlert, i comptà amb el suport actiu d'estudiants de Dret i de Lletres (Fabre, Ribas, 1976, 11). En efecte, Adlert explicava en carta del març de 1959 a Manuel Sanchis Guarner, encara a Mallorca i a punt del retorn a València (Cortés, 2002, 207-208), que l'Aula —fruit de la col·laboració: «l'ànim» dels «jóvens», i «el gran ajut de Dolç i també de Tarradell»— es proposava de tenir com a prioritat «la nostra cultura», «amb un sentit de major projecció a l'exterior, ja que no es tracta d'una cosa merament universitària», i «menys encara de quelcom encarcerat i erudit, sinó vital i esclatant». I, aclaria, «per això volem que siga dels jóvens i per als jóvens». No en va, alguns estudiants contemplaven l'Aula com a «front cultural», és a dir, com a aglutinant dels estudiants valencianistes (Ferré, 1993, 283). Segons un dels estudiants protagonistes de la plataforma, es tractava d'«una tapadora útil per a donar cobertura al nacionalisme en una Universitat amorfa, castellanitzada i sense activitats» (Álvarez 1994, IV). Tarradell i Miquel Dolç hi exerciren, doncs, una tasca de suport acadèmic i de «supervisió» (Cucó, Cortés, 1997, 173).

Les primeres passes implícites de la plataforma cultural —encara no amb el nom d'«Aula», atès que la idea prèvia era d'organitzar una associació d'«Amics» d'Ausiàs March— es formalitzaren com a «complement i perllongació» dels cursos de llengua i cultura valencianes, endegats el curs 1954-1955 i impulsats pel degà de la Facultat de Filosofia i Lletres, Francisco Sánchez Castañer, i amb docència del filòleg Manuel Sanchis Guarner. Segons especificava Tarradell —en carta adreçada a Joan Fuster (23-II-1959)—,⁵⁷ el projecte «Auzies March» fou empès per Miquel Dolç i «funcionava a tot gas», per bé que la idea —probablement per a evitar represàlies governatives— seria millor que es divulgés oralment. El professor continuava relatant a la lletra esmentada a Fuster els prolegòmens fundacionals de l'Aula:

La setmana passada hi hagué una reunió prèvia a la general a casa de Dolç. Per altra banda, la Universitat s'ha engrescat —o l'hem engrescat— i el dia 3 de març es prepara un homenatge al Paranimf que obrirà San Valero (com a [director] dels cursos de llengua i literatura valenciana) parlant amb l'idioma del país. Continuaré jo fent una mena d'elogi d'AM en català i clourà el degà —o potser el rector. S'ha acceptat la idea de vincular els Amics d'AM a la Facultat, perquè [ni] en San Valero ni el mateix Rector! hi han posat dificultats, encara que potser en lloc d'«amics» caldria un altre nom.

La creació final de la plataforma fou pensada per al curs 1958-1959, atès el resultat positiu de la commemoració del V Centenari de la Mort d'Ausiàs March «Homenatge de la Universitat de València», esdevinguda el 3-III-1959 i autoritzada pel rectorat —aleshores encapçalat per José Corts Grau entre el 13-I-1952 i el 31-III-1967. La bona acollida dels actes fou expressada satisfactòriament per la Junta de Facultat de Filosofia i Lletres de 10-III-1959 (*Acta* de Junta, 1959, 9). El catedràtic de llatí i de grec, Miquel Dolç, fou nomenat director de l'Aula (Cortés, 2002, 222).

La inauguració dels actes commemoratius del 3 de març, amb la presència del bisbe de Sogorb (1952-1960) i de Sogorb-Castelló (1960-1970), Josep Pont i Gol —exponent de la defensa de la llengua a l'Església dels valencians—, significà un referent determinant —després de la fi de la guerra dels tres

57. La relació entre ambdós fou de primera hora: dos mesos després del començament de l'estada de Tarradell a València. La primera lletra coneguda de l'arqueòleg a Fuster (17-V-1956) explica que feia dos mesos de la seva residència a València, la qual permetria, en principi, d'«estar en contacte amb els amics literats valencians». La sèrie epistolar és consultable a la Sala de Manuscrits de la Biblioteca de Catalunya.

anys— en l'ús públic de la llengua en una iniciativa que es projectà enllà del clos acadèmic.⁵⁸ Julián San Valero i Tarradell en feren el discurs de presentació en valencià al paranimf de la Universitat el 3-III-1959. L'arqueòleg ho feu amb la conferència «Elogi d'Ausiàs March», que prèviament es preparà amb pàgines escollides d'Ausiàs March, edició a cura del filòleg Pere Bohigas i Editorial Barcino (1959).⁵⁹ La dissertació tarradelliana —introduïda amb un esbós biogràfic del poeta— en destacà la dimensió valenciana, poètica i moral. Aportà la visió del gandià com a síntesi de la davallada de l'edat mitjana i de l'auge del Renaixement. L'exposició serví substancialment per a destacar-ne la fidelitat a la llengua, ans, segons el professor del Principat, exemplificà el pas del conreu poètic en llengua d'oc —consuetudinària en el món del trobador— al català. Aquest fet fonamental serví, segons Tarradell, per a «trenca definitivament aquest procés». I afegia un comentari «subliminal»: «Ell [Ausiàs] sabia bé que es poden dominar diverses llengües, però que només usant la pròpia hi ha possibilitats de fer una autèntica obra de creació literària» (Tarradell, [1959], 7). La reivindicació lingüística del poeta fou destacada per articulistes valencianistes com Martí Domínguez (1959, 1) en destacar l'al·lusió de Tarradell: «triar» (una llengua, o no) i «trair»(-la). Fou una dissertació clau que tingué una funció molt destacada a l'hora de plantejar la fundació de l'Aula Ausiàs March.

L'arqueòleg tingué un paper destacat en l'existència de l'Aula. De fet, el 28-II-1959 Joan Fuster escrigué a Tarradell sorprès «de veure que la Universitat de València s'adhereix tan adequadament a la commemoració ausiasmarquiana: és una cosa que haurem d'agrair als «forasters», que —n'estic segur— en sou els promotors». Afegia que assistiria als actes inaugurals del dia 3 de març. I en una altra lletra, també inèdita, emetia la impressió —amb un caient d'optimisme— del parlament de Tarradell i descrivia l'impacte de la jornada commemorativa:

Sueca, 3-III-1959

No vull deixar que s'acabe el dia A[usiàs] M[arch] sense reiterar-te la meua més cordial felicitació pel teu parlament d'aquest dematí a la Universitat. Has dit el que calia i ben dit, molt ben dit. Ja vas veure —o sentir— l'ovació insistent de l'auditori: tots n'estaven contents, entusiasmat. La cosa no tenia precedents a València. L'acte, en general, quedà força bé. Fins i tot el teu degà [Francisco Sánchez Castañer] no va dir més bestieses de les previsibles. I el rector [José Corts Grau], l'inefable «magnífico», potser es quedà una mica sorprès de la quantitat de gent i de [l] clima que hi havia al Paranimf. Això és bo. Bé. Ja ens veurem pròximament per parlar una mica de l'«Aula».⁶⁰

58. Segons Tarradell, fou la primera vegada després del 1939 que s'hi emprava públicament el valencià. Precisament el que representava l'ús de la llengua a l'acte commemoratiu va ser destacat pel periodista de qüestions econòmiques i valencianista Vicent Ventura (amb el pseudònim de «Juan/Joan Llorens»). Remarcava el valor que tenia que «gentes inteligentes y esforzadas», que podien divulgar la seva obra en castellà, ho fessin en valencià. Que l'anessin, doncs, «sacando de semejante prisión». L'esdeveniment per realitzar simbolitzava la projecció que hauria de tenir el País Valencià («universalización de nuestra particularidad») en el concert dels pobles peninsulars a fi de vèncer el «mimetismo provinciano». El fet econòmic («Las naranjas»), segons Ventura, no era suficient per a internacionalitzar el País. Calia, sobretot, «una cultura y todo lo que ella representa» (Llorens, 1959, 3).

59. Lletres de Tarradell als seus pares, Francesc Tarradell i Maria Mateu (València, 20-II-1959) (FDMT). La resta de les intervencions de l'homenatge anà a càrrec del professor Julià San Valero, que també parlà en valencià: «València i la Universitat». Hi recitaren poesies d'Ausiàs —comentades pel poeta Xavier Casp—, Ramon Pelegero, Josep Alarte i Josep Lluís Galindo: «Elogi a Teresa», «Cant de mort» i «Cant espiritual». El degà de la Facultat de Lletres, Francisco Sánchez-Castañer hi parlà, en castellà, sobre la influència del poeta en la poesia renaixentista espanyola. Clogué l'acte el rector de la Universitat, José Corts Grau, que en tractà el pensament. Hi ha una síntesi de l'esdeveniment a «Valencia honró ayer la memoria de Ausiàs March», *Levante* (4-III-1959). La síntesi de l'argumentació de Tarradell prové del mecanoscrit de la conferència inèdita «Elogi d'Ausiàs March», 8 ff [1959], carpeta «Poesia» (FDMT).

60. Lletres respectives de Joan Fuster a Miquel Tarradell (Sueca, 28-II-1959 i 3-III-1959, FDMT). Els claudàtors són d'XFT. Fuster mateix intervingué el 18-XI-1960 en una sessió de l'Aula al Saló de Graus de la Facultat de Filosofia amb el tema «Tècnica, civilització i masses».

Aquell mateix dia 3 Tarradell també expressava als seus progenitors la satisfacció dels assistents a l'acte i la bona acollida de la seva intervenció: «Paranimf ple del tot d'estudiants i gent de fora. Sembla que el meu discurs ha agradat força». I afegia, pel que feia a la condició pública de la llengua: «Sembla que és la primera vegada de la història que s'ha parlat català al Paranimf de la Universitat de València. En la història de la Universitat de València el dia d'avui ha sigut molt important».

Dos dies més tard (lletra de 5-III-1959) Tarradell, més escèptic, contestava la carta de Fuster. Hi expressava l'opinió sobre l'acte i algunes hipotètiques reaccions que se'n podien esperar. Calia anar, doncs, amb previsió pel que feia als temes a tractar a l'Aula. La lletra de Tarradell esdevenia reveladora del futur més immediat:

No crec que [Tarradell] fes més que el que hauria fet qualsevol de nosaltres, perquè, una vegada embarcades les «autoritats» acadèmiques (naturalment perquè no sabien de què anava), hauria estat idiota no aprofitar l'ocasió. Vaig procurar de passar la corda fluixa per no alarmar massa i no destruir abans d'hora les possibilitats de l'Aula, que, potser més important que l'acte d'un dia, eren una qüestió de continuïtat. No sé, però, com anirà. Tinc la sensació, com tu mateix, que el rector està escamnat. Des d'ara haurà après de malfiar-se de gent en principi tan innòcua com un professor d'arqueologia. Moltes coses el sorprendrien. Això em fa témer pel futur. Tampoc veig clara la carta que voldrà jugar San Valero. Crec que més que mai convé començar amb temes poc alarmants.

Un cop fetes les activitats culturals del curs 1958-1959, es dugué a terme la redacció del document fundacional de l'Aula, rubricat el 2-XI-1959 per Julián San Valero, Miquel Dolç i Miquel Tarradell.⁶¹ Segons l'arqueòleg, la col·laboració de San Valero fou «molt difícil», atès que signà aquell document «amb moltes reticències», i «després no hi va intervenir mai». L'objectiu de l'Aula era, segons la «Memòria» fundacional que en justificava la creació, tenir en compte el desig d'estudiants que volien «conocer más a fondo, dentro del más amplio campo de la cultura española, las características y circunstancias peculiares de la cultura valenciana» [i] «la lengua, la literatura, la historia, la geografía, el arte y el folklore de nuestra tierra» (Ferré, 1993, 281-283). Segons Tarradell, el nom d'«Aula Ausiàs March» fou degut a Manuel Sanchis Guarner (1993).

Entre les activitats programades, l'arqueòleg hi pronuncià, el 28-I-1960, una dissertació en el marc de la sessió de reconeixement del poeta, hel·lenista i crític literari Carles Riba en ocasió del seu traspàs (1959). El tema que desenvolupà fou «Carles Riba en el nostre temps».⁶² Volia tractar aspectes de l'etapa d'autonomia universitària republicana que visqué Riba, o del poeta traspassat com a guiatge dels joves escriptors. Centrà la intervenció en el Riba «bandera», «símbol» cívica, és a dir, en el vessant d'intel·lectual «durant els darrers vint anys». Segons Tarradell, aquest fet, i el seu silenci, feu que el poeta esdevingués referent polític, atès que el seu exemple convertí l'autor de *Per comprendre* en «home públic».

61. En sessió de Junta de la Facultat de Filosofia i Lletres (7-XII-1959) l'Aula fou considerada «extensió de càtedra» (*Acta de Junta*, 11), cosa que n'incrementava la cobertura de suport acadèmic. El dia 10-XII-1959 el text de la seva fundació fou aprovat per la Junta de Govern de la Universitat de València.

62. A més de Tarradell, intervingueren a l'acte el poeta Xavier Casp («Entorn de la poesia de Carles Riba») i Miquel Dolç («Carles Riba i el món clàssic»). Clougué la sessió una lectura de poemes de Riba a càrrec del futur historiador, Alfons Cucó Giner.

Orientà la dissertació enllà del culturalisme i de l'esteticisme, conscient que la reflexió havia de servir d'exemple a la nova generació d'estudiants valencians:⁶³ remarcà que l'escriptor «fou *politicon*», «un intel·lectual *engagé* en la salvació dels més alts valors de la ciutat, de la nostra geogràficament petita però perdurable ciutat». Per això, segons el conferenciant, l'enterrament del poeta esdevingué un seguici de «milers de joves», assistència parangonable, segons el conferenciant, als sepelis de Verdaguer, Maragall o Guimerà.⁶⁴ La impressió que causà l'acte —i en concret el parlament de Tarradell— fou grata, segons que comentava als seus familiars paterns en lletra (29-I-1960):

Ahir vam celebrar a l'Aula Ausiàs March la commemoració de C. Riba. [Hi] parlaven Dolç, Casp i jo. Sembla que la meua intervenció «Riba en el nostre temps» va agradar molt [a] la gent, que eren força perquè Riba atreu molt. Fins i tot vingueren [de] fora de València.

L'acceptació de la dissertació tarradelliana degué explicar-se pel to i les facetes extraliteràries que hi evocà com a exemple de vocació pública de l'escriptor. Un any després publicà, a la revista *La Caña Gris*, fundada i dirigida per l'estudiant i filòsof Jacobo Muñoz (1942-2018), el poema elegíac —l'original del qual fou escrit a Mallorca el 13-VII-1959 en ocasió del traspàs de l'intel·lectual— «Ahir morí Carles Riba» (Tarradell, 1961, 7).

Des del vessant historiogràfic —i tenint en compte els interessos de formació dels estudiants—, Tarradell tingué ascendent (funció d'«home pont») per Vicens Vives pel que feia al seu creixent interès per la situació del País Valencià. L'arqueòleg «interessà», «va introduir» Vicens en la qüestió valenciana: «El vaig assabentar que havia sortit una gent; que hi havia uns historiadors». Fou així que l'historiador gironí va escriure l'article «Presència valenciana» per a la revista *Serra d'Or*.⁶⁵

En un altre ordre de coses, escrigué a Jaume Vicens en el context de preparació d'una contribució seva sobre prehistòria a la col·lecció de «Biografies dels Catalans», endegada per l'historiador gironí. Li proposà de desplaçar-se a València per fer una conferència a l'Aula, fet que no s'esdevingué arran del traspàs sobtat de l'historiador el maig del 1960. Tarradell, amb tot, li suggeria, l'octubre de 1959:

Li recordo que ens agradaria molt que quan vingués a València i donés una conferència, en català, a l'Aula Ausiàs March, que tenim [en] funcionament a la Universitat. El tema no és massa important. Es tracta més que res d'una presa de contacte, encara que convindria que fos sobre alguna cosa viva, ja que la majoria dels assistents no són historiadors.⁶⁶

En ocasió de la mort de l'historiador, Tarradell (amb «Jaume Vicens, home»), Joan Reglà (amb «Vicens i Vives, historiador») i l'aleshores estudiant Alfons Cucó (amb «El professor Vicens i la nostra

63. Tarradell intuïa l'esperit renovador que podien infondre aquells estudiants. Explicitava epistolàriament a l'arqueòleg Lluís Pericot (Tetuan, 2-VIII-1959): «Mentrestant, la Facultat [de Lletres de la Universitat de València] ha fet un gran canvi. Ara tenim un equip jove i majoritari, [que] domina la Facultat, amb ganes de fer coses i que està en el moment inicial de canviar alguns aspectes de la vida científica valenciana, dominada ara per la gent local, de poca talla fora alguna excepció com el S[ervicio]I[investigaciones]P[rehistóricas]». (claudàtors d'XFT)

64. Guió de la conferència de Tarradell: un full manuscrit (anvers i revers) (1960) [FDMT].

65. Entrevista a Miquel Tarradell (Barcelona, 2-VII-1993).

66. Fragment de la lletra de Miquel Tarradell a Jaume Vicens Vives (Universitat de València, 15 d'octubre de 1959). Era la resposta a la de Vicens (sense localització), datada el 6 d'octubre de 1959. Ambdues lletres tractaven sobre la proposta de redacció (de Jaume Vicens a Miquel Tarradell) d'un original, inicialment amb el títol «prehistòria catalana», que havia de ser el volum «zero» de la sèrie de les «Biografies Catalanes». Tarradell enllestí l'encàrrec l'estiu de 1962 amb el volum resultant *Les arrels de Catalunya*. Fons Jaume Vicens Vives (Universitat de Girona).

responsabilitat») intervingueren en un «Homenatge» a l'historiador gironí organitzat per l'Aula (20-I-1961). Tarradell hi destacà, a més de la capacitat historiogràficament innovadora, la «preocupació» pel País Valencià arran de l'article «Presència valenciana» (Codonyer, 1961, 9).

La participació de Tarradell a l'Aula Ausiàs March esdevingué un puntal, i explicitava la vocació de servei en marcs altres que els de l'arqueologia. Comptat i debatut, el vessant cívic rellevant de l'Aula fou destacat per Joan Fuster: «Els observadors de mena escèptics, com ara jo, van tenir-hi ocasió de renunciar per un moment a llur habitual desconfiança en el futur cultural del país» (Fuster, 1960, 34). Les bases de la dimensió civil de l'arqueòleg al País Valencià estaven posades.

Una dimensió civil

La funció de divulgació historiogràfica enllà del claustre universitari el dugué a participar en el I Cicle de Conferències sobre Història de València, organitzat per la Joventut Valencianista al si del Rat Penat. En aquestes sessions Tarradell tractà, el 6-IV-1960, sobre els «Orígens de la ciutat de València» (s/a, 1960, 34), tema que no servia per a determinar una valencianitat remota, però sí que era útil per a contrastar els materials localitzats als fonaments de la ciutat i incidir en els seus orígens romans com a referent. La premsa encapçalà significativament aquesta conferència —i el cicle— destacant un «arreatamiento de labores intelectuales nacidas de autores de neto signo valenciano» («Auditor» [pseud.], 1960, 9). Afegia que els organitzadors varen saber «bien escoger a sus mentores». Era un senyal de certa irradiació d'activitats nacionalitzadores a fi de cercar referents antitètics respecte dels representats per la mentalitat de sucursal.

Val a dir que el cicle el clogué un altre professor del Principat, Joan Reglà, que aleshores impartia docència d'Història Moderna a la Universitat Literària de València. El 25-V-1960 tractà sobre «Les Germanies». ⁶⁷ Tarradell tornà a divulgar el tema, ara al conjunt del País Valencià, en una intervenció a l'Aula Ausiàs March sobre «Els orígens històrics del País Valencià» (Mira, 1962, 61). ⁶⁸

No tot es reduïa, però, a divulgar aspectes històrics fundacionals. Tarradell també formà part de jurats literaris a la taverna Casa Pedro, regentada per Xavier Marco. ⁶⁹ El 16-X-1960 participà —com a «cobertura» acadèmica— en els actes al voltant de la celebració a Lliria del I Aplec —«de coneixença, d'amistat, de germanor»— de la Joventut del País Valencià, concentració valencianista organitzada conjuntament per estudiants i per la Joventut Nacionalista que s'aixoplugava al Rat Penat. Hi dissertà sobre cultura ibèrica en visitar el poblat (iber) de la vila. La iniciativa s'emmarcava en la voluntat —tal com proclamava la «crida»— de concebre «la valencianitat amb força de contemporaneïtat exigent [...], [pel] recobrament de la personalitat del país valencià [...], les nostres possibilitats [de] cara a la nova Europa» (1960, 44).

Ens consta, d'altra banda, que entre la seva documentació personal hi ha un document fundacional del sindicat d'estudiants Associació Democràtica d'Estudiants Valencians (novembre, 1960), el

67. Segons el fulletó *I Cicle de Conferències sobre Historia de València*, Joventut del Rat Penat, València, Impremta Lleonart. La resta de sessions del Cicle foren igualment representatives pel que feia a l'orientació: Domènec Fletcher: «València en la prehistòria», 30-III-1960 i Miquel Batllori: «València en la història de la difusió de les idees de Ramon Llull», 18-V-1960.

68. Sabem que l'informant era Joan-Francesc Mira perquè sotasignava una lletra que trameté a Max Cahner (València, 14-II-1962). Hi assabentava dels actes culturals universitaris celebrats a l'Aula Ausiàs March per a la revista *Serra d'Or* (fons epistolar de Max Cahner, consulta: 8-III-1990).

69. Tarradell formà part d'un jurat per a avaluar la millor narració curta de caire humorístic. Era format, a més, per Joan Fuster, Vicent Andrés Estellés, Josep Iborra i Vicent Ventura Beltran (imprès «Bases del Concurso Literario "Casa Pedro"», «València, enero de 1960», FDMT).

primer sindicat universitari (valencianista) alternatiu al SEU després del 1939. Constituïa un altre indicatiu que el vincle de l'arqueòleg amb una nova generació nacional no era pas episòdic. Pel que feia al compromís de Tarradell, l'aleshores estudiant Vicent Àlvarez —director de la revista de la Cambra Sindical de la Facultat de Dret, *Diàleg*— evoca que, quan aquest portaveu sofrí una prohibició a l'hora d'imprimir aquest document amb la «màquina de la delegació d'alumnes de la Fac[ultat de lletres]», «ens facilità la que hi havia al seu seminari [Laboratori d'Arqueologia] i al local. Sempre ens va donar suport i ajudar».⁷⁰

Prova de la relació amb el grup d'estudiants valencianistes universitaris és que el docent escrigué per al segon número de *Diàleg* «El descobriment d'Europa». Hi tractava un tema, aleshores ben actual —la construcció europea, que, segons Tarradell, fou iniciada després de la guerra dels Trenta Anys. Hi defensava que, enllà del fet polític, hom estava davant un «descobriments moral» basat en el fet que enllà dels estats existents existia el projecte d'una «comunitat moral», la viabilitat de la qual demanava una revisió historiogràfica que qüestionés l'ahistoricitat dels estats. Segons Tarradell «els historiadors del segle XIX són en bona part responsables de la situació mental que privava de veure el fet europeu». L'article, en conseqüència, apel·lava a la responsabilitat d'aquella generació d'estudiants que «ara viuen» i que «tindran moltes coses a dir», amb el propòsit de bastir una unió real. «I com que els fets s'aguanten sobre les idees, de la concreció del sentiment comunitari de civilització depenen les possibilitats pràctiques del futur europeu» (Tarradell, 1961, [3]). Tarradell s'adreçava a la generació universitària perquè fos el subjecte de noves idees per a assolir una comunitat assumida enllà de les superestructures estatals.

La projecció de l'arqueòleg, però, començava d'irradiar territorialment. El 30-XII-1960 l'Ajuntament de Cullera decidia dedicar un carrer seu a Miquel Tarradell, acte que es dugué a terme el 22-I-1961. L'homenatge reconeixia la tasca en les excavacions al fortí romà de l'espai del tómbol de l'illa dels Pensaments, a prop del Far de Cullera. Foren iniciades a la tardor del 1955 per Enric Pla, Domènec Fletcher, en representació del Servei de Prehistòria de la Diputació de València (SIP), i per Miquel Tarradell, i foren continuades el 1957 (Silvestre, 2020, 2). Com explicitava Tarradell en lletra als seus pares (9-I-1961):

La cosa [el reconeixement] s'arriba a entendre una mica perquè no sols deuen comptar-hi (m'imagino) les excavacions, sinó certes simpaties que tinc a València per coses que no són estrictament d'arqueologia i que començaren quan els discursos d'Ausiàs March.

L'afirmació no era extemporània. Com hem vist, l'Aula Ausiàs March definia una línia de demarcació quant a la dignificació de la llengua del País a la Universitat, a més d'impulsar una dinàmica cívica, parapolítica, que s'anava fent extensiva entre agrupacions de l'estudiantat.

Tarradell, en lletra (16-I-1961) al cronista oficial de Cullera —president del Centre Cullerenc de Cultura (fundat el 1957) entre el 1958 i el 1964— Francesc Giner Perepérez (Silvestre, 2020, 2 i 8), intuïa encertadament que la iniciativa en partia (hi «deu haver jugat un paper preponderant»). L'homenatjat destacava de l'acte —«allò que realment hi ha és una compenetració valenciana»— que prengué el caire d'intim necessari per a mantenir «tot el sabor autòcton». Aquesta dimensió fou destacada en el comentari del reconeixement que Tarradell adreçà als pares en lletra del 23-I-1961:

70. Testimoniatge de Vicent Àlvarez Rubio (correu electrònic, 2-I-2020).

Vaig anar-hi amb els dirigents de l'Aula Ausiàs March (Reglà, Dolç, Sanchis Guarnier i Casp), que eren els únics invitats de fora. Jo els vaig dur amb l'auto. Abans de dinar vam fer la inauguració, que consistí en unes paraules de l'alcalde [...]. La placa diu «Carrer del Doctor Tarradell», en català. Després va haver-hi una petita traca [...]. Érem casi la trentena [...]. Amb molts discursos, tots amb una gran empenta valenciana, amb allò que de les Alberes a Elx tots som un.⁷¹

Precisament, Joan Fuster es referí, en un article a *Destino*, al reconeixement cullerenc de Tarradell. En valorà l'acte i n'emmarcà el sentit destacant que l'arqueòleg era valorat no tan sols pel seu treball científic, sinó per la seva «calidad humana» i de «proyección digamos civil», les dues característiques del professor que afavorien un mestratge. A més, però, en remarcà la contribució local i comarcal, cosa que feu pensar a l'assagista en un cert aire «renaixencista» de l'esdeveniment, alhora que conclouia que el to venia a evidenciar «sesenta o setente años de retraso que los valencianos llevamos en el campo de nuestra recuperación» (Fuster, 1961, 30). La revista *Valencia Cultural*, dirigida per l'advocat Vicent Badia Marín (1919-1995), també assabentà del fet. El portaveu de les activitats de l'associació Cronistes del Regne —i de les iniciatives de plataformes lingüístiques i culturals favorables a la conservació del patrimoni històric i a la unitat de la llengua— n'incloué una ressenya, a càrrec de l'integrand del Centre Cullerenc de Cultura, impressor i periodista Costa Altur (1961, 11).

Un any més tard la projecció civil de Tarradell es produí en l'assistència —segons que comentava als pares (lletra, 4-III-1962)— a la I Ruta Universitària. El tema que s'hi debaté fou «Home i societat», i s'hi feu el recorregut entre Lliria i la Cartoixa de Portaceli. Fou convocada pels estudiants valencianistes per als dies 3 i 4 de març de 1962. També hi assistiren l'assagista Joan Fuster, Vicent Ventura i mossèn Josep Ballarín, integrant del grup Crist-Catalunya, conegut per alguns d'aquells organitzadors arran del viatge que feren al Principat per Pasqua del 1960. El docent també assistí a la II Ruta (3-IV-1963), on es debaté sobre «Universitat i societat». El recorregut, comprès entre Xàtiva, Barxeta i la Valldigna, comptà també amb l'assistència de Fuster (lletres, 29-III/1-IV-1963).

Les vinculacions de Tarradell amb la Casa de Catalunya foren rellevants, sobretot perquè foren el detonant del control governatiu. Tarradell hi entrà en relació amb l'aleshores secretari, Santiago Ninet (1924-1986), en uns moments en què l'entitat es trobava, segons el professor, en un estat «molt ensopit. Tenia molt poc interès. No tenia cap relació amb els joves estudiants valencianistes. No els vaig dur mai a ballar-hi sardanes» (1993). L'associació demanà a Tarradell que formés part de la Junta com a vocal-bibliotecari. La incorporació de Tarradell a la Casa es produí en una conjuntura de modernització i relleu, de la qual fou un dinamitzador referent.

L'arqueòleg, doncs, formà part de la comissió organitzadora d'una exposició —segurament per a la Diada de Sant Jordi de 1963—⁷² sobre «Editorials dels països de la nostra llengua». També fou en aquest centre que el dia 8-V-1963 —en activitat organitzada, segons Fuster, pel secretari de la Comissió de Cultura, Ninet (Fuster, 1988, 60)— l'arqueòleg departí sobre «Nova cançó catalana» a través de l'audició de discos dels Setze Jutges: Remei Margarit, Josep M. Espinàs, Miquel Porter i Delfí Abella. Clogué la vetllada una actuació del cantant Raimon, el qual Tarradell donà a conèixer a Joan

71. El nomenament del carrer és al *Libro de Actas del Ayuntamiento. Pleno*, acta municipal número 24 del 30-XII-1960, p. 41, vers. AMC/2.1/L-111, Arxiu Municipal de Cullera (AMC). Les dades d'alguns dels assistents a l'acte —Xavier Casp i Sanchis Guarnier (València), Joan Fuster i Fermí Cortès (Sueca) i el lingüista canadenc Joseph Gulsoy— i de la correspondència entre Francesc Giner i Tarradell són a Rosa Sanchis (2015 [2017], 80, 82-84). La lletra als pares de Tarradell és al FDMT.

72. La comissió nomenada per a endegar l'activitat era formada per Joan Reglà, Miquel Tarradell, Miquel Dolç, Manuel Sanchis Guarnier, Emili Beüt Belenguer i un representant de la Comissió de Cultura de la Casa de Catalunya (carta de Casa de Catalunya, s/d, col·lecció particular).

Fuster.⁷³ Segons podem saber per la lletra de Miquel Tarradell als seus pares (10-V-1963), hi assistí prou públic, sobretot per l'actuació de Raimon: «Diuen els directius que no havien vist tanta gent ni el dia del bisbe».⁷⁴

A causa d'una renovació de junta, Tarradell fou designat bibliotecari de la Casa de Catalunya. Aquest fet comportà que el governador civil de València, Antonio Rueda Sánchez-Malo, en vetés el nomenament. En conseqüència, Tarradell dimití el càrrec de degà, ja que creia que si no podia exercir aquella vocalia tampoc no podia representar un deganat. Tarradell comptà amb el suport de la Junta de la Casa de Catalunya, una delegació de la qual, representada entre d'altres per Joan Fuster i el president de l'entitat, l'empresari de la indústria de transformació de la fusta Salvador Vilarrasa (Besalú, 1889 - València, 1970), anà a veure el governador civil. Aquest els expressà, segons assabentava l'assagista en lletra adreçada a l'economista Joaquim Maluquer (Sueca, 22-III-1965), que «aquí a veces se

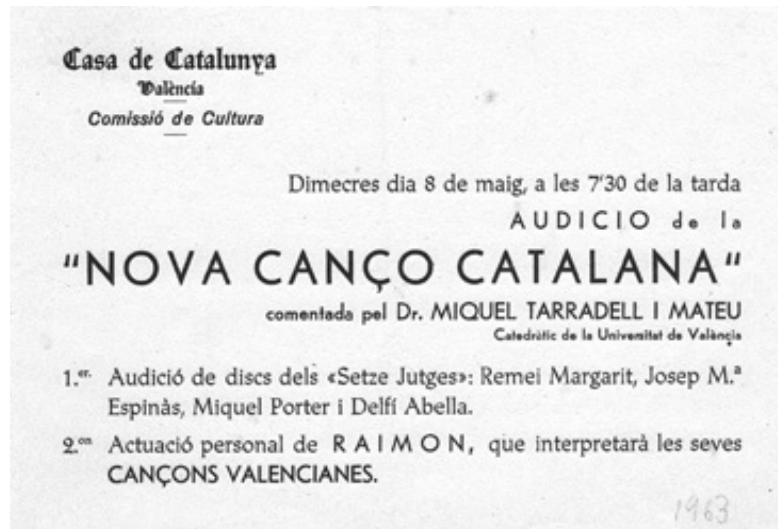

FIGURA 1. Targeta de convid: dissertació de Miquel Tarradell sobre la Nova Cançó a la Casa de Catalunya de la ciutat de València el dia 8 de maig de 1963.

73. La relació inicial entre Tarradell i Ramon Pelegró era de professor i alumne a la Facultat. A través d'una amiga de l'estudiant xatívi, Gabriela Martín, el futur Raimon actuà a casa de Tarradell en la vetllada del 24-I-1963, celebrada a casa del professor, al segon pis del número 21 del passeig de la Petxina (lletra als pares, 25-I-1963). Raimon —concebut per l'arqueòleg com «el valencià que canta les seves cançons»— hi interpretà les quatre composicions inèdites del que seria el seu primer disc a la casa discogràfica Edigsa: *Al vent, La pedra, Som i A cops* (CMN, 14, 1963). L'avinentesa fou que «va venir l'hora de les cançonetes: *Les feulles mortes* [...] i de cop va i s'engega a cantar *Al vent*». La sessió serví perquè Tarradell en parlés a Joan Fuster. Posteriorment —i per mediació de Tarradell, el qual assabentà Vicent Ventura i Joan Fuster— el cantant actuà al bar Casa Pedro de la ciutat de València. Fou en aquest indret que Eliseu Climent inventà el nom «Raimon» (Tarradell, 1993).

Ens consta que Tarradell assistí a l'«Homenatge a Raimon», que tingué lloc al Teatre Principal de València (29-XII-1963) (FDMT). Seria la primera actuació pública del cantant en un teatre de la ciutat. L'acte fou presentat per l'organitzador de la primera llibreria catalana a la ciutat valenciana, Emili Boils i Coniller. Hi actuaren, també, un conjunt de jazz, Josep-Lluís Galindo i Els Quatre Z.

74. Tarradell al·ludeix a la conferència de Josep Pont i Gol el dia 27-IV-1963 en commemoració de la Diada de Montserrat: «El Concili Ecumènic, esdeveniment d'avui».

juega a la libertad. Pero si de mi dependiese, ese señor [Tarradell] no sería decano de la Facultad de Letras» (Fuster-Maluquer, 2005, II, 131-132).⁷⁵

A banda, però, d'assumir el càrrec de bibliotecari, el probable detonant de la dimissió fou el fet que Tarradell signà amb Vicent Ventura i Joan Fuster, entre d'altres, la «Carta de los 1161 trabajadores, intelectuales y estudiantes al Ministro de Información y Turismo».

El document anava adreçat al ministro d'aleshores, Fraga Iribarne, en demanda de la llibertat d'associació, el dret de vaga, la llibertat d'informació i expressió i la llibertat d'estudiants detinguts. Eren signatures arran de la repressió soferta pels estudiants en el marc de l'organització de la I Assemblea Lliure d'Estudiants de València el març de 1965 (Boletín Informativo, 1965, 1-3).

El procés de veto i dimissió fou descrit epistolament el 26-III-1965 per Tarradell a Lluís Pericot,⁷⁶ el qual havia estat catedràtic d'Història Moderna i Contemporània a la Universitat de València (1927-1933). Li explicava les consideracions del Govern Civil, car temia que la Casa de Catalunya esdevingués, amb el nomenament de l'arqueòleg, «un centre filocomunista i separatista».

Dimarts, dia 23 de març, Tarradell expressà verbalment al rector José Corts Grau la voluntat de dimetir el càrrec de degà i l'endemà, dia 24, li ho expressà en carta i per ofici. La dimissió de Tarradell comportà la solidaritat de la Junta Extraordinària de Facultat, la qual, el 25-III-1965, fou rebuda pel rector i tot seguit es reuní «enmig de gran expectació». Tarradell també fou defensat per l'Assemblea Lliure d'Estudiants, que elevà protesta per ingerència del governador davant el rector (Giralt, 2000, 192). Segons Tarradell, en tot l'esdeveniment «el rector es portà molt bé», mentre que explicava a Pericot que «avui [dia 26] hi ha la magna concentració d'estudiants, també de solidaritat, de manera que diversió no en falta». El motiu de la carta era que Pericot «expliqués el que passa als companys de Barcelona».

L'arqueòleg també se solidaritzà —amb la majoria absoluta de la Junta de Facultat de Lletres (3-II-1967)— en favor de la democratització universitària i en suport dels estudiants reprimits políticament en l'avinentsa de la preparació de la Reunió Coordinadora Sindical Estatal per celebrar a València (Rodríguez Tejada, 2009, II, 92).

En aquesta etapa Tarradell també signà el significatiu manifest «Més de 20.000 valencians» (1965): «seguint les directrius del concili II del Vaticà», «demanen l'ús de la seua llengua als actes religiosos» (en la missa, en la predicació i en l'ensenyament del catecisme). Fou una campanya impulsada pel conjunt dels sectors valencianistes i impulsada pel militant d'Unió Democràtica del Poble Valencià Vicent Miquel i Diego. Abastà tot el País i tingué ressò significatiu a Castelló de la Plana, on fou socialitzada pel Grup Castellonenc d'Estudis en forma d'enganxada de cartells i de distribució de propaganda.⁷⁷ En aquesta conjuntura l'arqueòleg també rubricà un altre manifest col·lectiu en solidaritat

75. Tarradell, de tota manera, era conscient que si es produïa la seva elecció com degà ho seria malgrat que «políticament jo no els agradi prou» (lletra als pares, 18-V-1964). En canvi, Tarradell gaudia de popularitat entre els alumnes i els treballadors de la Universitat. La seva votació per a degà «ha caigut molt bé entre alumnes i personal de la casa (secretàries, bidells, etc.). Això sempre resulta simpàtic, encara que no me'n facin» (lletra de Tarradell als pares, 22-V-1964). L'en feren, per bé que Tarradell tenia raó: no queia bé a la jerarquia governamental.

76. No fou casual, doncs, que Tarradell fes la presentació del monogràfic en reconeixement de la tasca de Pericot al capdavant del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València, del qual fou fundador. La publicació del conjunt de recerques que hi foren aplegades metaforitzava la continuïtat i renovació metodològiques de l'empremta de l'arqueòleg del Principat en un context definit oportunament per Tarradell com «un renacer cultural de este País Valenciano» (1969, s/p). Semblava com si dues èpoques coincidissin.

77. A més, el Grup Castellonenc d'Estudis distribuï mil dos-cents exemplars del cartell, en dimensió foli, entre el teixit comercial, associatiu i cultural castellonenc (correu electrònic d'Albert Sánchez Pantoja, Castelló de la Plana, 21-I-2020).

amb el bandejament de l'abat Montserrat, dom Aureli Escarré. Fou donat a conèixer l'abril del 1965 i fou signat per intel·lectuals de les capitals de tot el país: Barcelona, Ciutat de Mallorca i València.

La darrera dada sabuda del compromís intel·lectual tarradellà que he pogut constatar és la intervenció en la comissió organitzadora de l'homenatge a Joan Fuster en ocasió de publicar-se'n el volum I de l'obra completa. Després d'ajornar-lo (es tenia pensat de dur-lo a terme el 25-V-1968), va tenir lloc el 8-VI-1968 a l'Ateneu Mercantil, del qual era president el democratacristià Joaquim Maldonado Almenar, que també fou un dels impulsors de l'esdeveniment. Tarradell hi llegí el text de Jordi Rubió i Balaguer, que no hi pogué assistir, «Fuster, llengua i cultura».

Abans del retorn al Principat, Tarradell fou objecte d'una vetllada de reconeixement el 18 de desembre de 1970 a l'Hotel Reina Victòria de la ciutat de València. Santiago Ninet Casanovas, que hi assistí en representació de la Casa de Catalunya a València, escriví un editorial a la revista *Gorg* en què destacava que qui era conscient de la catalanitat dels valencians sabia comprendre el País en identificar-s'hi. Des d'aquesta òptica valorava la tasca de Tarradell com a principatí vingut a València, on «marcà un recte camí» en saber fugir del tòpic, del «patufetisme folklòric» amb el qual catalans del Principat que vivien al País n'interpretaven sovint la realitat. El sabadellenc Ninet remarcava la necessitat de partir de la realitat viscuda i no pas del «motlle» d'una concepció prèvia (Ninet, 1971, 6-7).

HISTORIOGRAFIA I QÜESTIÓ NACIONAL

LECTURA DE *NOSALTRES, ELS VALENCIANS*

La traducció historiogràfica del compromís cívic tarradellà a la Universitat de València es concretà en un treball de recerca i de síntesi al voltant dels factors històrics constituents —no pas mistificats, reduïts al tòpic del País Valencià com a poble. Aquest vessant fou considerat almenys en un doble sentit: què pensava Tarradell del guiatge intel·lectual i moral fusterià i quina va ser l'aportació «fusteriana» de Tarradell en l'àmbit de la prehistòria en aquell context de construcció nacional (de «fer país»).

La vinculació de Tarradell a la direcció col·legiada de la revista *Serra d'Or*, i fonamentalment amb Max Cahner —el qual, amb Ramon Bastardes, activà la subscripció de la publicació entre àmbits valencianistes—,⁷⁸ podria explicar la publicació del comentari de l'assaig fusterià per part de l'arqueòleg. També la justifica el fet que Tarradell podia dur a terme una valoració global de l'assaig des d'un context viscut, ans en conegué la intrahistòria des del començament: «No em va sorprendre. Sabia que Fuster s'hi jugava molt, en aquest llibre. Ja havíem parlat de la necessitat d'un llibre així, ja era un llibre madurat. El tenia dintre». «Va ser molt oportú perquè aquesta generació [joves valencianistes] ja estava en disposició d'assumir-lo... va ser un bon moment».

En destacà l'originalitat, que escapava de l'estricta enfocament literari i erudit. Tot remarcant el referent vicencià de *Notícia de Catalunya*, en subratllava l'orientació de projecció en el present: «plan-tejant sobretot els problemes d'ara i veient-los en funció del futur» (Tarradell, 1962, 33).

Una de les aportacions fonamentals de l'estudi fusterià era, segons el ressenyador, dissenyar la síntesi d'«un poble amb personalitat pròpia» partint de la manca historiogràfica i d'anàlisi sociològica

78. Les xifres de subscriptors de la revista al conjunt del País Valencià indicaven, per a l'etapa desembre 1960 - gener 1965, un augment estable: 56 fins al 30-XII-1960, 67 fins al 30-IX-1961, 82 fins al 1-IX-1962, 96 fins al 31-I-1963, 106 fins al 30-VI-1963, 123 fins al 15-V-1964 i a 144 fins al 31-I-1965. El País Valencià representava un 1,56 % respecte de la distribució de la revista als Països Catalans (elaboració pròpia a partir de les dades subministrades per Ramon Bastardes i Porcel, 1934-2002).

sobre la qüestió: al País Valencià «hi ha hagut, més que res, producció erudita i no una línia històrica amb intenció de valorar l'evolució del país».

Fuster, però, assolí de confegir una «visió de conjunt» reflexiva, un exemple de «vocació de servei» a la qual no estava obligat, atès que, segons Tarradell, es podia haver dedicat a elaborar estudis estètics o literaris. Hi batejava, doncs, una consciència civil. Tot plegat havia de ser-li reconegut. I, sobretot, ho havia de ser pels «valencians conscients, que no han claudicat en l'aiguabarreig d'idees desorientadores que circulen insidiosament» (Tarradell, 1962, 34).

En valorava l'organització de l'assaig i sintetitzava l'aportació de cada part, alguna de les quals —«Dues tradicions»— eren de «concentració remarcable». Algun tema concret, com la manca de vertebració territorial interna —entre València i Alacant—, era un aspecte que havia dut a la «malaurada i desfiguradora etiqueta de *Levante*» (Tarradell, 1962, 35).

L'orientació crítica de les observacions fusterianes feia, en definitiva, que l'assaig fos un referent per al Principat, és a dir, contra aquells que es deixaven portar pel «desinterès» envers els reptes del País Valencià. La interpretació fusteriana esdevenia, segons Tarradell, una pedra de toc: «la majoria de les xacres que Fuster denuncia en la societat valenciana també es troben a la Catalunya estricta o enllà del mar». Calia fer-ne una lectura no pas circumstancial, sinó amb el propòsit d'un «examen de consciència col·lectiu» (Tarradell, 1962, 35).

La ressenya, que feia una valoració de la concepció de Fuster com a model d'anàlisi històrica, no deixava de remarcar-ne la dimensió nacional. Allò important, venia a dir Tarradell, era el referent d'anàlisi i de visió de conjunt, que convertia l'estudi en gir interpretatiu. L'assaig de Fuster era una esca fonamental per a endegar noves recerques.

Història del País Valencià

En el cas de Tarradell, el repte historiogràfic del *Nosaltres* fou entomat en la participació —amb Sanchis Guarner— en l'elaboració del volum I de la *Història del País Valencià*,⁷⁹ la qual s'emmarcava en el procés de revisió de plantejaments historiogràfics en ús, la introducció de nous corrents d'història econòmica adscrits a l'Escola dels Annals i la recepció, en el cas de l'arqueologia, de la metodologia, adscrita al materialisme històric, de l'australià Gordon Childe.⁸⁰ Tot plegat en una conjuntura definida per les concepcions nacionals de Joan Fuster i per la dinàmica cultural-política dels enclavaments del «nou valencianisme» (Ruiz, 2001, 32-43; Archilés, 2005, 118-120).

79. Fuster mateix diu que la idea de la *Història* sorgí en un recés al Desert de les Palmes (Fuster, 1965, 79). El projecte sorgí en la trobada de reflexió i de debat —amb un total de dinou assistents valencianistes, principatins i mallorquins (Borja Moll i Bartomeu Barceló)— que s'hi organitzà entre el 29-X i el 31-X-1960, en què acudiren Sanchis Guarner, Joan Reglà i Miquel Tarradell. Fuster, en carta a Joaquim Maluquer (Sueca, 16-XI-1960), al·ludia a un Pacte del Desert de les Palmes entre l'assagista, l'historiador, l'arqueòleg i el filòleg (Fuster-Maluquer, 2004, 234-235). Efectivament, Tarradell, en carta a l'assagista (5-X-1960), confirmava que «tots [Sanchis i Reglà] estem d'acord que convé no deixar adormit el projecte de la *Història de València*». La dada esdevé versemblant perquè el professor explicava, en una lletra als pares, que la idea del llibre era real: «Aquell projecte de fer una extensa història de València (país) entre sis o set es consolida: sembla que ja tenim mecenes disposat a pagar als autors entre 150 i 200 mil ptes. Jo hauria de fer la primera part, una cosa semblant, però una mica més extensa, que la del [IX] Premi [Antoni] Rubió i Lluch» (atorgat per l'Institut d'Estudis Catalans a Miquel Tarradell en la convocatòria del 1959). El treball guardonat es titulava «Les arrels històriques del País Valencià» (lletra als pares, 28-I-1961). Els claudàtors són d'XFT.

80. No fou casual que, en aquell context, Tarradell prologués la traducció catalana del primer volum de l'historiador britànic Gordon Childe, *El naixement de la civilització* (1967, 5-7). En destacà la capacitat de síntesi i la formulació dels conceptes «revolució neolítica» i «revolució urbana», els quals innovaren l'orientació de l'estudi de formacions socials com la neolítica.

Ara bé, l'editorial responsable de la publicació de l'obra, Edicions 62, havia de demanar prèviament i obligatòria l'autorització del text a la censura franquista. Se'n sol·licità la revisió el 14-XII-1964 (a la Direcció General de Informació) amb una previsió de fer-ne una primera edició de mil cinc-cents exemplars. El volum obtingué el vistiplau de l'«Informe del lector» amb la recomanació de suprimir-hi el mot utòpic i la frase «en funció i al servei d'il·lusions polítiques actuals». Les parts ratllades, que pertocaven al redactat tarradellà, al·ludien al segon apartat, «El món ibèric Valencià» (1965, 63), del primer capítol, «Els precedents». L'adjectiu i la frase foren suprimits en la versió publicada.⁸¹ El dia 27 d'abril de 1965 se'n comunicà l'autorització de publicació a Edicions 62.

El dia 12-IV-1965, el representant d'Edicions 62 davant el director general d'Informació, Bernardo Crespo, demanà l'aprovació de les contracobertes del volum. Quinze dies més tard, el dia 27, el lector, F. Pardo, instà a suprimir de la propaganda de la primera edició dels quatre volums de *Catalunya dins l'Espanya moderna* de Pierre Vilar l'expressió de la síntesi del primer volum «consciència de nacionalitat». L'aprovació de la correcció fou comunicada a l'editorial el 4-V-1965. El cicle avaluador acabà quan l'editorial trameté els volums de presentació a la Direcció el 23-IV-1965. Se'n rebé la confirmació de recepció el 28-V-1965.

Com és sabut, Tarradell plantejava a la part que redactà «Prehistòria i antiguitat» la base històrica sobre la qual s'assentava geogràficament el País, però amb el benentès que el condicionament dels «orígens» no era determinant en la configuració del «poble» valencià del present. Amb aquesta concepció de delimitació i de ponderació, l'arqueòleg matisà i bandejà mitificacions «extrahistòriques» com l'empremta visigoda.

81.

INFORME

«¿Ataca al Dogma? No.

¿A la moral? No.

¿A la Iglesia o a sus ministros? No.

¿Al Régimen y a sus instituciones? No.

¿A la personas que colaboran o han colaborado con el Régimen? No.

Los pasajes censurables ¿califican el contenido total de la obra? _____

Informe y otras observaciones: (C)

La presente historia del país valenciano es una exposición de la evolución histórica cultural, económica y política de la región valenciana desde los tiempos prehistóricos hasta su reconquista por el rey Jaime I. Prescindiendo de algunas afirmaciones interpretativas de hechos históricos, discutible desde el punto de vista científico, pero ajenos a la finalidad esencial de este informe, si bien es procedente eliminar en la galerada 17 las palabras allí encuadradas a lápiz rojo por su significación política totalmente inconveniente.

Con estas tachaduras puede autorizarse.

[Paràgraf manuscrit:] El prólogo que pretende añadirse a la historia a que alude el informe anterior se refiere en general a la historiografía valenciana y a reavivar el interés por los estudios históricos valencianos. Va seguido de una bibliografía.

Puede autorizarse.

Madrid, 22 de febrero de 1965

El lector, F. Pardo

COMPROBADAS Y CONFORME

LAS TACHADURAS

25 DE FEBRERO DE 1965

EL JEFE DE LA SECCION Madrid, 5 de febrero de 1965

LECTORADO

El lector, F. Pardo»

La galerada de la pàgina 17 incloïa el fragment original amb les ratllades següents «Hipòtesis derivades en bona part de les modes germanitzants dels anys quaranta i del desig utòpic de mostrar una Península unificada des de les èpoques més remotes en funció i al servei d'il·lusions polítiques actuals».

Redactat final de l'edició publicada: «Hipòtesis derivades en bona part de les modes germanitzants dels anys quaranta i del desig de mostrar una Península unificada des de les èpoques més remotes.» (1965, 63).

AGA. Expedient de censura de la *Historia del País Valencià*, núm. 7418/64, caixa 15737.

No existia identitat entre la matriu prehistòrica i la base cultural, que sí que «explicava» la contemporaneïtat lingüística dels valencians, conseqüència de l'allau sarraina i de la colonització cristiana.

Tot «començà» —deia Tarradell— a partir de l'època medieval, com, d'altra banda, s'esdevenia a Europa. Es tractava, al capdavant, de combatre la interpretació historicista derivada de la sobredeterminació geogràfica. Aquest aspecte matisava del tot la projecció ideològica del Cid al País Valencià: no hi havia cap continuïtat entre la protohistòria i l'alta edat mitjana.

L'orientació general de Tarradell no era exemple d'erudició, sinó de coneixement que volia valorar, però no pas «sobreevaluar», la prehistòria dels valencians. El seu plantejament coincidia perfectament amb l'esperit total del projecte, emfasitzat per l'historiador Ernest Martínez Ferrando des de la talaia que li donava la legitimitat científica i de testimoniatge: consciència de pertinença i lluita contra les «opinions gratuïtes», «sobretot a la capital», en la continuïtat de l'esperit introspectiu crític de Jaume Vicens (Martínez Ferrando, 1965, 12-13).

Fuster, en la ressenya del volum, en valorava, repassant la panoràmica historiogràfica contemporània, el caràcter d'«història completa», sobretot «de cara al lector no acadèmic». L'aspecte comportava el fet que hom hagués de plantejar, per primera vegada, l'«entidad misma de “pueblo”», car una història desarrelada «de los interrogantes básicos» «habría carecido de sentido» (Fuster, 1965, 79). Una opinió semblant l'aportava Ferran Soldevila quan en destacava l'esperit globalitzador i actualitzat, superador d'una visió historicista i erudita. En remarcava la superació de tòpics —lingüístics i de terminologia amb un alt grau de provincianització: la substitució de «València del Cid» per «València del rei en Jaume» (1965, 21-23).

L'objectiu historiogràfic renovador fou reconegut per alguns llicenciats que havien tingut Tarradell com a professor. Així, el primer Butlletí d'Orientació Bibliogràfica de la llibreria Concret, fundada l'abril de 1965 i dirigit per Alfons Cucó, Tomàs Llorens i Valerià Miralles, remarcava que era:

la primera gran història del País Valencià escrita al segle xx. És una síntesi feta pels millors especialistes i que ha estat possible gràcies a l'impuls i a la renovació de la investigació històrica del nostre país aquests darrers anys (1965, 4).

Fou a Concret Llibres que el 6-V-1965 tingué lloc un col·loqui de presentació del volum I amb la presència de tots dos autors: Tarradell i Sanchis Guarner. L'arqueòleg destacà que «tingué molt d'èxit», que «hi havia ambient de sortida de llibre important (sobretot, és clar, entre gent jove; els grans no ens estimen gaire)» (lletra als pares, 7-V-1965). L'obra comptà, d'altra banda, amb la recepció positiva de disciplines com la geografia: se'n valorava l'enfocament «geohistòric» (López, 1968, 734). Una ponderació específica del treball de Tarradell —en sintonia amb el sentit del treball empíric, qüestionador d'apriorismes— fou feta pel crític literari Rafael Ferreres (1965, 17), de la qual traduïm:

Tarradell fugí de tota hipòtesi per suggeridora i atractiva que sigui i sols edifica la història sobre base certa, tot basant-se en les troballes arqueològiques, en les peces obtingudes en les excavacions com a font principal.

Encertadament, el crític destacava que es tractava d'una història total, ja que abraçava factors materials, simbòlics, ètnics i culturals; és a dir, l'obra tractava «el desenvolupament del viure en tota l'activitat humana».

La difusió de l'estudi no es limitava, però, a l'àmbit d'especialització. La novetat del text, com a primera història global coetània del País Valencià, i la seva recepció per estudiants (valencianistes),

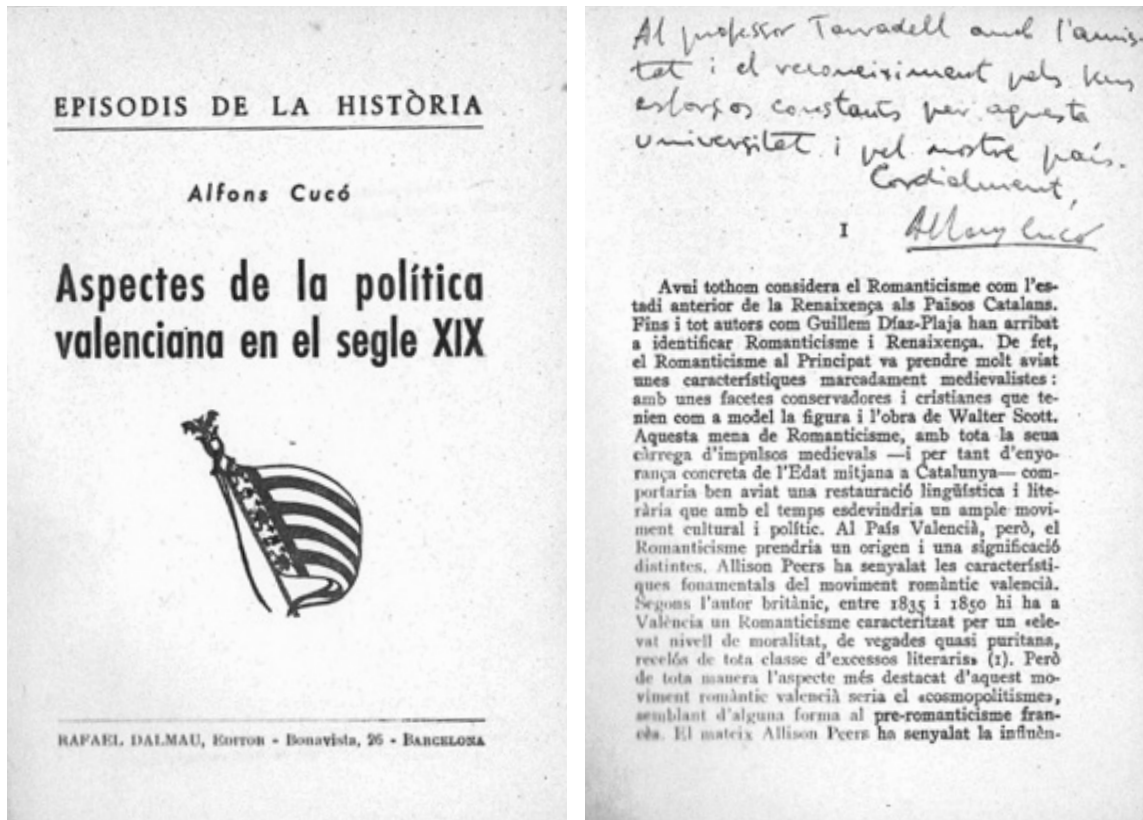

FIGURA 2. Mestratge tarradellí: dedicatòria del jove historiador Alfons Cucó Giner (*Aspectes de la política valenciana en el segle XIX*) a Miquel Tarradell. Joan Fuster va presentar Cucó al director de la col·lecció «Episodis de la història», l'historiador Ferran Soldevila.

feu que Tarradell exposés el treball en cicles que tenien com a objecte el coneixement de la historicitat dels valencians com a poble. Així s'esdevingué en el «Cicle País Valencià», organitzat pel Grup de Cultura Valenciana del Departament d'Activitats Culturals de la Facultat de Dret. Calia conèixer el contingut de l'«obra universitària per a tots els valencians». Tarradell hi intervingué l'1-III-1966 amb «Fonaments històrics del País Valencià».⁸² Del cicle, calia valorar-ne la concepció estratègica: un «cavall de batalla», «en la guerra que hom lliura —ara i aquí— contra la normalitat establerta». Hom remarcava que «la Universitat visca la problemàtica del país on desenrotlla la seua funció, i la Universitat valenciana ha començat a fer-ho». La convocatòria fou vista com un «èxit» i una «victòria més» que es produïa per guanyar la ciutat de València i «cada indret del País» (Pérez, [1966]).

Un enfocament semblant tingué la dissertació de l'arqueòleg al «I Cicle de Conferències de Cultura Valenciana», seminari organitzat pel Club d'Estudiants - Grup Castellonenc d'Estudis (GCE) i

82. La resta de ponents foren: Manuel Sanchis Guarner, «Consolidació i difusió medieval d'una llengua i una cultura», 2-III-1966; Joan Reglà, «Línies generals des de la Conquesta fins al Decret de Nova Planta», 3-III-1966, i Emili Giralt, «El País Valencià des del segle XVIII fins a la crisi del segle XX», 4-III-1966. Vegeu: *Facultat de Dret de la Universitat de València. Activitats culturals del Districte*, 1 f.

celebrat al Saló d'Actes de l'Institut Francesc Ribalta de la ciutat. Tarradell hi intervingué amb el tema «Arrels històriques del poble valencià» (2-III-1966). A més de tractar sobre la prefiguració del País i d'emmarcar la dissertació en l'espai mediterrani, amb el referent dels estudis de l'historiador Ferran Braudel, explicità críticament l'ús que el nazisme (en cità l'ideòleg, Alfred Rosemberg) feu de la «supervalorització» de la prehistòria. I remarcà que en el «cas valencià» existia un «cert problema» pel que feia a la valoració del pes del passat. Subratllà, com a cloenda, la dissincronia ètnica del País en explicitar dos factors de canvi estructural: la repoblació catalana i l'expulsió dels moriscos, fets que fonamentaven l'inseriment de la història dels valencians en «el conjunto catalán».⁸³

L'obra s'anava difonent per espais culturals i de joventut universitària, com exemplificava el Butlletí de la Comissió de Cultura Valenciana del Districte. En suggeria la lectura al costat d'altres referents sobre el País Valencià (*i. e.*, *Nosaltres els valencians*, *València en les novel·les de Blasco (proletariat i burgesia)*, *Alacant a part*) (1967, 4).

Una darrera conferència de Tarradell que tingué com a motiu la *Història* fou la que pronuncià al Centre Cullerenc de Cultura el 7-XI-1968 com a activitat d'inauguració del curs de l'entitat: «Els precedents històrics de la personalitat del País Valencià».⁸⁴

Comptat i debatut, l'aportació de Tarradell a la Història fou percebuda, per deixebles de Joan Reglà i alumnes de les classes de l'arqueòleg, com una «mise au jour» (Ardit, 1968, 69). Era una actualització, però, que calia no desvincular de l'establiment dels fonaments de la consciència nacional com a consciència històrica o la traducció historiogràfica del compromís cívic tarradellà.

L'ORIENTACIÓ IMPLÍCITA (COM A CLOENDA)

Al professor Tarradell amb l'amistat i el coneixement pels seus esforços constants per aquesta universitat i pel nostre país. Cordialment (Dedicatòria d'Alfons Cucó a Miquel Tarradell a *Aspectes de la política en el segle XIX*, 1965) (FDMT)

Passat gairebé un any d'ençà de la seva arribada a València, Tarradell expressava epistolàrment als seus familiars (lletra 10-I-1957): «Aquest valencià és un país tranquil i ni passa res ni ningú no es

83. Els ponents del cicle foren responsabilitat del militant democristià Vicent Miquel i Diego. L'acte —i la iniciativa en conjunt— comptà, segons el seu organitzador Sánchez Pantoja, amb una «bona incidència». Tarradell fou presentat per Albert Sánchez (GCE), que feu la ressenya periodística de la dissertació al diari *Mediterráneo* (1966, 3). La crida a l'assistència al cicle per qui fou cofundador del Grup Castellonenc, Frederic Rivas, reflectia l'existència d'un marc nacionalitzador. La iniciativa significava la «mostra més autèntica de desvetllament al nostre país». I remarcava que no eren «minories» les que duïen a terme una consciència folklòrica, sinó que era la «nostra intel·lectualitat» la que «eixamplava» el «nostre horitzó». I cloïa que «la inòpia senil, la dels "antics tambors", quedava al darrere, i que «el nostre camí només pot ésser un»: «prendre consciència com a poble i, treballant d'acord amb la naturalesa de les coses, representar el nostre paper en el concert dels altres pobles peninsulars. Només fent-ho així podrem existir, car és aquesta l'única forma viable d'ésser» (Rivas, 1966, s/p).

La resta de dissertacions del cicle foren: Robert Moròder, «La realitat valenciana. Problema del País», 1-III-1966; Manuel Sanchis Guarnier «La naixença i l'esplendor del món cultural valencià», 3-III-1966; Joan Reglà, «El País Valencià i la confederació espanyola», 4-III-1966; Emili Giralt, «El País Valencià a l'edat contemporània», 5-III-1966; Josep-Tomàs Raga, «Estructura de la base econòmica del País Valencià (noves tècniques d'anàlisi)», 7-III-1966; Lluís Aracil, «La cultura valenciana i la societat», 8-III-1966; Miquel Dolç, «Problemes de la poesia davant la nostra cultura», 9-III-1966; Martí Domínguez, «Problemes de l'agricultura valenciana i solucions europees», 10-III-1966. Segons Albert Sánchez Pantoja, Vicent Miquel i Diego també aconseguí que hi intervingués Joan Fuster, el qual finalment no pogué intervenir-hi (correus electrònics d'Albert Sánchez Pantoja, 21 i 27-I-2020). El llistat de ponents i les conferències són a *Cicle de conferències de cultura valenciana. Organitzat pel Club d'Estudiants - Grup Castellonenc d'Estudis*.

84. Conferència de Tarradell, AMC/8.2.4/C-1 (AMC), Centre Cullerenc de Cultura, caixa 1. Agraïxo a l'arxivera de l'Arxiu Municipal de Cullera, Rosa Moreno, la tramesa del document.

preocupa de res, però ara quan parlem del cas de Barcelona ho fan amb enveja i admiració». I conclouia: «Nosaltres no som capaços de fer res». La sensació d'haver anat a una «provincia cualquiera» (Servià, 1975, 156) era, doncs, insistent.

La visió reflectia un estat general d'actitud que, fàcilment, podia ser elevada a tòpic, i més si el referent de capitalitat barcelonina esdevenia una contraposició comparativa per a reflectir un cert autoodi. Tarradell, però, era clar: tampoc des del Principat existia una convicció de coneixement real de la situació. Com procedí, doncs, el professor en la cerca d'una via de normalització nacional?

En primer lloc, el professor palesà la unitat entre treball intel·lectual i treball cívic, atès que era una manera de contrarestar el topicisme provincià antivalencià i antivalencianitzador. Aquest nus gordià entre teoria i pràctica fou configurat d'ençà de la primera meitat dels anys quaranta a través de les relacions de Tarradell amb l'exili interior a través d'Antoni Ribera, que li facilitava les revistes *Antologia* i *Occident*, i, sobretot, de Romeu i Figueres, Frederic-Pau Verrié i Joan Triadú pel que feia a l'edició de la revista *Ariel*. Tarradell no «contemplava» els fets, sinó que volia comprendre'ls i prendre-hi part.

En segon lloc, amb aquesta concepció assumida, la trajectòria valenciana de l'arqueòleg esdevingué una metàfora de l'evolució del fet nacional en temps «iniciàtics», de saó —bastiment d'espais de llibertat— vers la seva progressiva politització. En aquest sentit, Tarradell fou referent de la desclosa d'identificació nacional en àmbits que anaren expandint territorialment una consciència de país: «Aquells anys primers de la seua estada a València, començaven activitats que anaven ja més enllà dels cautelosos projectes culturals de la immediata postguerra» (Ventura, 1995; Soriano, 1974, 20). És així que la valoració de la tasca de Tarradell en el clos universitari afavorí un clima de «renovació democràtica, cívica i nacional» (Mira, 1995, 14), tres joncs polítics definidors d'un feix polititzador. Tarradell amb Miquel Dolç, Joan Reglà i Emili Giralt feren conèixer, a aquells estudiants que anaven descobrint el País Valencià, «les arrels comunes amb les altres terres de llengua catalana» (Cahner, 1985, 9). La relació entre un grup generacional d'estudiants preexistents, el referent dels quatre acadèmics esmentats i el referent intel·lectual i cívic de Joan Fuster consolidaren, segons Tarradell (1989 i 1993), un «miracle» valencià. L'arqueòleg destacava (1993) que el nucli generacional d'estudiants valencianistes dels primers anys seixanta:

va descobrir al mateix temps les mateixes coses. Va descobrir el país. Va ser una mena de miracle. No era previsible. [...] [El grup] no formava part de la nova burgesia, no formava part de famílies riques industrials, i el procés d'industrialització era a les beceroles; no anava tan lligat a una transformació de l'economia. Volia saber què era el país; es va plantejar problemes i parlar valencià sempre. Primer hi havia una voluntat de conèixer.

El mestratge tarradellià, doncs, anà en sentit confluent a l'ambient de conscienciació cultural i nacional. No hi havia una causa determinant, sinó un conjunt de factors que es veieren catalitzats simultàniament pel magisteri de Tarradell i la resta dels professors del Principat i illencs. Aquests factors eren la procedència comarcal d'estudiants, el procés de cohesió interna, la voluntat de conèixer, de descoberta, l'ús de la llengua, iniciatives culturals i de projecció territorial (primers aplecs i rutes universitàries), l'associacionisme sindical valencianista opositor al SEU, la funció referencial, però no pas determinant, d'intel·lectuals no tradicionals com Joan Fuster, la generació de protoassociacions polítiques socialcristianes i valencianistes i l'embrió del primer socialisme valencianista.

El vessant civil i intel·lectual de Tarradell s'emmarcava en una conjuntura de renovació metodològica acadèmica en l'àmbit de les ciències socials. Tarradell intervingué en aquell «ambient» —en

part comparable, sense que professors i estudiants «se n'adonessin», amb les «expectatives» universitàries definides als anys trenta (Pérez i Moragón, 2000, 184)— afavoridor d'una «entrada a la modernitat» (Llobregat, 1988, 29). La tasca de Tarradell, Dolç, Reglà —succeïda per Giralt— constitueix una precondició inexcusable per a comprendre l'impuls en la recerca historiogràfica entre finals dels anys seixanta i començaments dels anys setanta (Berenguer, 1988, 14).

En el cas de l'arqueologia, això comportava sistematitzar el mètode de recerca i l'anàlisi que se'n derivava. En el cas de la dimensió teòrica, comportava fixar, per exemple, la crítica —fita fonamental— al difusionisme africanista del Magrib a la península Ibèrica, situar en el marc mediterrani la prehistòria valenciana, establir la hipòtesi d'un espai comú al sud peninsular i nord-africà sensible a la colonització fenícia, i analitzar el procés de romanització de la ciutat de València (Aranegui, 2008, 1995, 126-128 i 1995, 2-3) (Martín, 1995, 18). Comportava plantejar nous enfocaments i cercar vincles institucionals externs a la Universitat, com foren les relacions entre el SIP i el laboratori d'arqueologia universitari, les quals esdevenien una altra manera de contribuir a l'establiment d'un relat del passat i de les necessitats de coneixement crític d'aquell present. Com manifestà Raimon el dia de l'enterrament de l'arqueòleg, Tarradell era «un home moderníssim», «molt més contemporani», perquè relacionava les qüestions prehistòriques «amb la vida actual» (Raimon, 1995, 29).

En tercer lloc, l'arqueòleg esdevingué «pont» entre sectors activistes i intel·lectuals valencians i principatins (Manent, 1988, 189). Establí aquesta relació en el viatge iniciàtic de l'historiador Ferran Soldevila a la ciutat de València i, també, a viles de la Ribera —on conegué Joan Fuster—, la Costera, la Plana i el Baix Maestrat, entre el 27-VIII-1956 i el 27-I-1957 (Pujol, 2000, 307-380), i en el desplaçament que hi feu el poeta Carles Riba l'abril de 1957, en el qual Tarradell exercí de «guia» (Maresma, 1987, 40).⁸⁵ Hi exercí de «baula» quan fou incitador del mític viatge al Principat de tretze estudiants valencianistes entre el 17 i el 24-IV-1960 (Sanz, Nadal, 1996, 80-90). En efecte, en una reunió prèvia a l'expedició mantinguda el Nadal de 1959, l'arqueòleg comentà a Max Cahner i a Ramon Bastardes —els dos caps de redacció (entre el 1960 i el 1964) de la nova etapa de la revista *Serra d'Or*— el nou context originat pels estudiants, amb els quals haurien de contactar (Cahner, 1984, 41).⁸⁶ Feu la funció de vehiculador i d'incitador, com hem vist, en el cas remarcable de Jaume Vicens i Vives.

Aquesta dimensió de connector continuà, com recordava l'historiador Emili Giralt, a les envistes del I Congrés d'Història del País Valencià (14-18-IV-1971). Tarradell actuà de vincle entre universitaris del Principat i els organitzadors del Congrés perquè hi col·laboressin amb comunicacions (Giralt, 1996, 25). De fet, Tarradell fou vocal de la comissió organitzadora.

Finalment, la trajectòria tarradelliana al País Valencià indica —com afirmava l'arqueòleg a la periodista Montserrat Roig en ocasió d'haver-li estat concedit el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1977)— que la seva praxi extraacadèmica volia contribuir al coneixement del país real, però no pas des del teoricisme, sinó des de la relació directa amb els protagonistes que bastien uns ressorts —mig culturals mig polítics— no tan sols adscrits a la ciutat de València, sinó articulats gradualment —en forma de cercles concèntrics— a la resta del País.

85. El viatge de Riba a València el preveia per al dia 7 d'abril de 1957. Vegeu la lletra de Riba a Joan Fuster (Barcelona, 27-III-1957) (Guardiola, 1993, 349).

86. Els aspectes preparatius del desplaçament foren tractats en una altra trobada, documentada a València el 14 i 15-II-1960, també amb ambdós organitzadors i l'activista i bibliotecària, adscrita a l'Institut d'Estudis Catalans, Montserrat Martí Bas. Tarradell comentava epistolàriament als seus pares que «demà [14] tindrem feina. Ve la Montserrat Martí i els dos directors de la *Revista Germinabit*, i jo els he de fer de guia» (València, 13-II-1960). De fet, Tarradell mateix difonia *Serra d'Or* —a tall personal, informal— entre els alumnes.

L'orientació implícita de Miquel Tarradell era, precisament, impulsar un canvi de mentalitat, d'orientació, en la concepció nacional valenciana. Ho assolí pel que feia a la crítica dels tòpics establerts en la seva disciplina, conscient que alguns d'aquests llocs comuns suposaven una interferència ideològica —un emmascarament— en la interpretació de les bases històriques de la societat valenciana. La seva funció, doncs, fou molt semblant a l'assagisme (introspectiu) fusterià: exercir de «desinfectant». Tarradell explicitava, des de l'àmbit acadèmic, la unitat de pensament i acció. Hi havia un tarannà, una certa manera de fer les coses.

DOCUMENTS CONSULTATS

- Epistolari Miquel Tarradell - Jordi Rubió i Balaguer. Biblioteca-Arxiu Rubió.
 Epístoles personals de Miquel Tarradell: carpeta I (anys 1956-1959), carpeta II (anys 1960-1962), carpeta III (anys 1963-1966) i carpeta IV (anys 1967-1969). Fons Documental Miquel Tarradell.
 Epistolari Miquel Tarradell - Joan Fuster. Fons digitalitzat. Biblioteca de Catalunya.
 Miquel Tarradell - Lluís Pericot: lletres del 2-VIII-1959 i del 26-III-1965. Carpeta «Correspondència (1943-1973)». Fons Pericot. Biblioteca de Catalunya.
 Epistolari Evangelista Vilanova - Rafel Muñoz Palacions - Miquel Tarradell. Fons personal d'Evangelista Vilanova. Monestir de Montserrat. Consultat el 20-VII-1989.
 Llibre d'Actes de la Junta de Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València. Any 1959. Arxiu Històric de la Universitat de València.
 Archivo General de la Administración Civil del Estado (Alcalà de Henares, Espanya).

ENTREVISTES A MIQUEL TARRADELL

Barcelona, 3-VII-1989 i 2-VII-1993.

BIBLIOGRAFIA I PUBLICACIONS

- A Dom Aureli M. Escarré, Abat de Montserrat* (1965). Carta col·lectiva, 4 f.
 ÀLVAREZ, Vicent (1994). «L'Aula Ausiàs March i altres històries». *El Periòdic de l'Horta*, època II, XII, 7.
 ARANEGUI, Carmen (1995). «La huella inolvidable del profesor. Postdata», *Levante - El Mercantil Valenciano*, 87, 3, II.
 ARANEGUI, Carmen (2008). «Tarradell y la historiografía de la arqueología del norte de Marruecos» A: BELTRAN FORTES, José; HABIBI, Mohammed (editors). *Historia de la arqueología en el Norte de Marruecos durante el período del protectorado y sus referentes en España*. Sevilla: Universidad Internacional de Andalucía, p. 121-133.
 ARCHILÉS I CARDONA, Ferran (2005). «Escriure la història contemporània. Creixement, fragmentació i qüestió nacional» A: *Afers. Fulls de recerca i pensament*, núm. 50, p. 95-126.
 ARDIT, Manuel (1968). «Panorama de la historiografía valenciana actual». *Serra d'Or*, 105, 15-VIII.
 AUDITOR (pseud.) (1960). «Conferencias y conferenciantes. "Orígenes de la ciudad de Valencia"». *Las Provincias*, 7-IV.
 BALCELLS, Albert (2011). *Els estudis universitaris catalans (1903-1985). Per una universitat catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- BALDÓ, Marc (1997). «La Facultat de Filosofia i Lletres de València, 1857-1977. Esbós històric». *Saitabi*. Universitat de València.
- BERENGUER, Ernest (1988). «Pròleg general a l'obra». A: SANCHIS GUARNER, Manuel; TARRADELL, Miquel. *Història del País Valencià, I*. Barcelona: Edicions 62.
- Boletín informativo de los acontecimientos desarrollados en la universidad española durante el curso 1964-1965* (1965). València: Comisión Informativa de la I Asamblea Libre de Estudiantes de Valencia, 6 f.
- Butlletí. Comissió de Cultura Valenciana del Districte. Departament d'Activitats Culturals* (1967), 1, 12-XII, 4 f.
- Butlletí d'orientació bibliogràfica* (1968). València: Concret Llibres.
- CAHNER, Max (1985). «Un document històric». *El Temps*, 31, 21-27-I.
- CODONYER, Francesc (1961). «Homenatge de la Universitat de València a Vicens i Vives». *Serra d'Or*, 2, febrer.
- CORTÉS, Santi (2002). *Manuel Sanchis Guarner (1911-1981). Una vida per al diàleg*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COSTA ALTUR, José (1961). «Cullera» A: *Valencia Cultural*, XX, XII.
- CUCÓ, Alfons; CORTÉS, Santi (editors) (1997). *Llengua i política, cultura i nació. Un epistolari valencià durant el franquisme*. València: Eliseu Climent Editor.
- DOMÍNGUEZ, Martín (1959). «Entre la Catedral y el Paranimfo: un acueducto». *Hoja del Lunes de Valencia*, 9-III.
- FABRE, Jaume; RIBAS, Antoni (1976). «Eliseu Climent, la política de realitats». *Avui*, 14-X.
- FERRÉ TRILL, Xavier (1993). *València en l'espai català (1943-1968) (Un cas de construcció de comunitat nacional)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Departament de Sociologia i Metodologia de les Ciències Socials, Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales.
- FERRERES, Rafael (1965). «Història del País Valencià» I, «Valencia. Suplemento dedicado a sus hombres, a su historia y a su tierra» II. *Levante*, 6 i 13-VI.
- FUSTER, Joan (1960). «Panorama literari valencià». A: *Cap d'any 1960*. Palma de Mallorca: Editorial Moll.
- FUSTER, Joan (1961). «Postal de Valencia. Una calle para un arqueólogo». *Destino*, 4-III.
- FUSTER, Joan (1964, [1988]). *Raimon*. Barcelona: Edicions de la Magrana.
- FUSTER, Joan (1965). «Una historia necesaria». *Destino*, 15-V.
- FUSTER, Joan (1984). «Nuestro Joan Reglà». *La Vanguardia*, 3-I.
- FUSTER, Joan (2004). *Correspondència. Joaquim Maluquer, VII (I)*. València: Tres i Quatre - Universitat de València.
- FUSTER, Joan (2005). *Correspondència. Joaquim Maluquer, VIII (II)*. València: Tres i Quatre - Universitat de València.
- GIRALT I RAVENTÓS, Emili (1995 [1996]). [s/t] A: *Miquel Tarradell i Mateu (1920-1995)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- GIRALT I RAVENTÓS, Emili (2000). «1965-1971» A: *Cinc segles i un dia*. València: Universitat de València, p. 189-196.
- GUARDIOLA, Carles-Jordi (ed.) (1993). *Cartes de Carles Riba, III: 1953-1959*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- LLOBREGAT, Enric A. (1988). «Miquel Tarradell: nacionalista, arqueòleg i historiador». *Revista de Catalunya*, 22, setembre, p. 25-36.
- LLORENS, Juan [VENTURA, Vicent] (1959). «Crónica de ciudad». *Jornada*, 3-III.

- LÓPEZ GÓMEZ, Antonio (1968). «Bibliografia». *Estudios geográficos*, 112-113, agost-novembre, 1968.
- MANENT, Albert (1988). *Solc de les hores. Retrats d'escriptors i de polítics*. Barcelona: Destino.
- MARESMÀ, Assumpció (1987). «No badar davant el canvi d'època». Entrevista a Miquel Tarradell. *Cultura* Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, núm. 3, p. 37-40.
- MARTÍN, Gabriela (1995). «Miquel Tarradell en València». *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología*. València: Universitat de València, p. 13-20.
- MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (2017). *La Societat Catalana d'Estudis Històrics: setanta anys de compromís amb la història*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MARTINEZ FERRANDO, Jesús-Ernest (1965). «Pròleg» A: *Història del País Valencià, I*. Barcelona: Edicions 62, p. 7-13.
- [MIRA, Joan-Francesc] (1962). «València». *Serra d'Or*, 3, «Informació cultural».
- MIRA, Joan-Francesc (1995). «A Miquel Tarradell des de València». *Serra d'Or*, 424, abril 1995.
- NINET, Santiago (1971). «Editorial. Un professor torna a casa». *Gorg. Revista bibliogràfica*, 15, gener, p. 6-7.
- PADRÓ, Josep; PREVOSTI, Marta; ROCA, Mercè; SANMARTÍ, Joan (1993). *Homenatge a Miquel Tarradell*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, p. III-VIII.
- PÉREZ [MORAGÓN] ([1966]). «Vida Cultural. Ir. Cicle de conferències sobre "Història del País Valencià"». *Al Vent. Portaveu del Grup Castellonenc d'Estudis*, [III], 14-15, s/m, s/p.
- PÉREZ I MORAGÓN, Francesc (2000). «Entre dues dictadures». A: *Cinc segles i un dia*. València: Universitat de València, p. 177-184.
- PREVOSTI, Marta (2011). «Miquel Tarradell, arrelat i transgressor». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXII, p. 349-385.
- PUJOL, Enric (ed.) (2000). *Ferran Soldevila. Dietaris de l'exili i el retorn*. València: Eliseu Climent Editor.
- RAIMON [PELEGERO, Ramon] (1995). «Miquel Tarradell, arqueòleg e historiador fallecido el lunes, fue enterrado en Montjuïc». *La Vanguardia*, 4-I.
- RIVAS, Frederic (1966). «I Cicle de conferències de cultura valenciana». *Al Vent. Portaveu del Grup Castellonenc d'Estudis*, III, 11, gener-febrer.
- RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio (2009). *Zonas de libertad. Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia, II (1965-1975)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- ROIG, Montserrat (1977). «Miquel Tarradell. Els fonaments de la realitat». *Serra d'Or*, 215, 15-VIII, p. 13-19.
- RUIZ TORRES, Pedro (2001). «Nacionalismo y ciencia histórica en la representación del pasado valenciano». A: PRESTON, Paul; SAZ, Ismael (ed.). *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*. València: Universitat de València, p. 19-48.
- S/A (1960). «Informació cultural. València». *Serra d'Or*, 5, maig.
- S/A (1960). «Informació cultural. Llíria». *Serra d'Or*, 11, novembre.
- [SÁNCHEZ PANTOJA, Albert] (1966). «D. Miguel Tarradell Mateu disertó ayer en el I Cicle de Conferències de Cultura Valenciana». *Mediterráneo*, 3-III-1966, p. 3.
- SANCHIS, Rosa (2015, [2017]). «La correspondència del cronista de Cullera Francesc Giner Perepérez (1924-2014)». *XII Jornades d'Estudis de Cullera*. Cullera: Ajuntament de Cullera, p. 71-95.
- SANZ, Benito; NADAL, Miquel (1996). *Tradició i modernitat en el valencianisme*. València: Eliseu Climent Editor.
- SERRA I PUIG, Eva (2013). *Josep de C. Serra i Ràfols. Semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- SERVIA, Miquel (1975). «Miquel Tarradell». A: *Catalunya 3 generacions*. Barcelona: Martínez Roca, p. 153-160.
- SILVESTRE DIAGO, Raúl (2020). *Reflexions sobre el Club d'Estudiants, el Centre Cullerenc de Cultura i Leonard Silvestre*. Sueca: text inèdit, 5-VII.
- SOLDEVILA, Ferran (1965). «Una història del País Valencià». *Serra d'Or*, 10, X.
- SORIANO BESSÓ, Josep Maria (1970 [1974]). «Miquel Tarradell, catedràtic d'Arqueologia». A: *País Valencià pels camins del retrobament*. Barcelona: Pòrtic, p. 19-23.
- TARRADELL, Miquel (1959a). «Ausiàs March: la cumbre. Valencia. Suplemento dedicado a sus hombres, a su historia y a su tierra». *Levante*, 208, 27-II-1959, p. 8.
- TARRADELL, Miquel (1959b). *Elogi d'Ausiàs March*. València: conferència inèdita, 8 f. mecanografiats.
- TARRADELL, Miquel (1959c). «Els secrets del gran desert». *El Pont*, 15, p. 31-36.
- TARRADELL, Miquel (1960). «Quin és el pes de l'Àfrica en el nostre passat més remot?». *Serra d'Or*, 8, agost.
- TARRADELL, Miquel (1961a). «Editorial. El descobriment d'Europa». *Diàleg*, 2, març.
- TARRADELL, Miquel (1961b). «Els estudis arqueològics». A: *Un segle de vida catalana*. Barcelona: Alcides, núm. II, p. 1453-1458.
- TARRADELL, Miquel (1961c [1962]). «La fundación de Valencia». A: *Dos mil cien años de Valencia*. València: Publicaciones de l'Ateneo Mercantil de Valencia.
- TARRADELL, Miquel (1961d [1963]). «Prólogo». A: *El País Valenciano del Neolítico a la iberización. Ensayo de síntesis*. València: Anales de la Universidad de Valencia, XXXVI.
- TARRADELL, Miquel (1962). *La fundació de la ciutat de València*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- TARRADELL, Miquel; SANCHIS GUARNER, Manuel (1965). *Història del País Valencià, I*. Barcelona: Edicions 62.
- TARRADELL, Miquel (1966). «Opinions d'un professor: Miquel Tarradell». *Serra d'Or*, 10, octubre.
- TARRADELL, Miquel (1967). «Pròleg a l'edició catalana». A: CHILDE, Gordon. *El naixement de la civilització*. Barcelona: Edicions 62.
- TARRADELL, Miquel (1968). «Una universitat valenciana?». *Qüestions de Vida Cristiana*, 43.
- TARRADELL, Miquel (1969). «Presentación». *Papeles del laboratorio de arqueología de Valencia. Miscelánea Pericot*. València: Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València, 6.
- VENTURA, Jordi (1962). «Les lletres». *Serra d'Or*, 10, octubre.
- VENTURA, Vicent (1995). «Tarradell, ja en el record. Postdata». *Levante - El Mercantil Valenciano*, 87, 3-II.

«Notes a l'entorn de Verdaguer»: un text inèdit de Miquel Tarradell (1945)

Xavier Ferré Trill⁸⁷
Historiador

ARBRE DE CINC BRANQUES

«Aquest jou de destí: ressuscitar. És el vostre missatge. El projectem enllà». ⁸⁸ L'endreaça de Tarradell, commemorativa del centenari de publicació de *Lo Gayter del Llobregat* de Rubió i Ors, referent simbòlic de la resistència cultural en els caus clandestins de postguerra que maldaven per «reunir-se», metaforitza el significat cívic de la praxi emergent dels sectors literaris, intel·lectuals, que s'anirien organitzant després de l'ensulsiada del 1939. En efecte, la no defallença com a imperatiu que definia el nucli del qual formava part Tarradell⁸⁹ era l'actitud fonamental que explicava que hom veiés en Joaquim Rubió i Ors, símbol de la Renaixença, un guiatge per a un renéixer. En aquell moment, 1941,

87. xavier.ferretrill@gmail.com

88. Agraïments: a les germanes Tarradell, Eulàlia i Núria, i a Joan-Martínez Manent, pel suport, acollida i generositat constants en la consulta del fons documental de Miquel Tarradell durant l'elaboració de la recerca; a Antoni Rubió Guilleumas per la consulta a la Biblioteca-Arxiu Rubió de la documentació que pertoca l'arxiu de Jordi Rubió i Balaguer; a Enric Gallén i Miret per la lectura atenta del text i els seus suggeriments i aportacions documentals; a Jordi Casacuberta i Franco, i Alegria Ripoll Espiau, per la tradicional amistat, receptivitat i ferm acompliment en les demandes investigadores adreçades; a Joan-Ramon Veny Mesquida per l'amabilitat de la informació de fonts primàries dels «Amics de la poesia»; a Eulàlia Miret i Raspall (de l'Institut d'Estudis Catalans) per la diligència en les qüestions plantejades i la localització de documentació; a Marta Prevosti (de l'SCEH) per l'oferiment de fer aquest treball i per la bonhomiosa capacitat de paciència envers el seu autor; a Anna Gudayol Torelló (de BNC) per tota les gestions efectuades de cara a la consulta del fons de Jordi Rubió; a Mireia Bo, Rosa Cruellas i Pilar Frago (de l'Arxiu Nacional de Catalunya) per la disposició i atenció davant les preguntes i l'accés al Fons Joan Triadú; a Anna Maluquer (de la Fundació Palau) per la disponibilitat i amabilitat en la tramesa de referències documentals del Fons Palau i Fabre; a Dolors Palomas Castellví (de la Biblioteca Municipal d'Igualada) per la total eficàcia en la contesta de preguntes i l'enviament de material d'arxiu del Fons Romeu i Figueras; a la secció documental de la Reial Acadèmica de Belles de Sant Jordi per tota la cura en la posada a disposició del Fons Frederic-Pau Verrié; a Faust Roldan (de la Fundació Bartomeu March) per la gentilesa en la tramesa del treball poètic inèdit *Un Adeu*; a l'historiador i arqueòleg Jaume Massó Carballido per la cordialitat en la consulta de la sèrie epistolar entre Miquel Tarradell i Salvador Vilaseca.

Entre la documentació de Miquel Tarradell hi ha un manuscrit amb la capçalera «A Joaquim Rubió i Ors 1841-1941», seguida de l'endreaça esmentada. La data de referència incorporada, 16-X-1945, no permet de relacionar aquest text —que duu un poema sense títol, també de Tarradell (27-VIII-1944)— amb la commemoració del centenari de l'edició de l'estudi renai-xentista que es dugué a casa de l'arquitecte Bonet i Garí el 7-XII-1941 (Samsó, 1994, 181). Hipotèticament, ¿es tractava d'un esbós de publicació? (Fons Documental Miquel Tarradell, FDMT).

89. Per bé que hi ha estudiosos (Samsó, 1994, 155-157) que opten per l'apel·latiu «generació del 1939», aquesta opció tindria en compte l'accepció normativa de «generació» com a agrupació d'enclavaments —individuals, associatius— condicionats per una comunitat de factors polítics, culturals i actitudinalment coincidents. Aquest treball, en canvi, empra designacions com «nucli», «grup».

la potència simbòlica i moral del text que proclamava la independència literària dels compatriotes era una torxa evocadora de memòria que havia de ser *continuada* i *projectada*.

El *leitmotiv* tarradellà venia a significar la voluntat de treball cultural (amb transcendència civi-copolítica) encetada en una etapa que maldà per superar la «ruptura» política i cultural derivada de l'ocupació francofalangista del país. S'imposava contrarestar l'atomització, la dispersió: la incomunicació pròpia de l'exili interior (Molas, 1995 [1994], 48-51). El període (1939-1945) significava, com afirmava Triadú, una «inexistència metafòrica»: metafòrica perquè la inexistència era larvada però no pas real. Per això hom assistí a una etapa qualificada d'«existència limitada» però «inevitable» (Triadú, 1966, 36): limitada per les condicions repressives, per les conseqüències intel·lectuals de la diàspora republicana i per la dificultat explícita quant a capacitat organitzativa, i inevitable perquè, malgrat aquesta atmosfera opressiva, hi havia saó, de vegades isolada de vegades grupal. Una manifestació peculiar d'aquesta llavor fou l'aportació d'un jove estudiant d'arqueologia.

La «ruptura» imposada, doncs, no equivalia a extinció. I la continuïtat no era acrítica i esdevenia un acte de capteniment, del qual aquells estudiants tenien exemples en l'etapa republicana, que esdevenia «present» com a espill moral. Ara bé, calia criteri propi per a socialitzar aquella actitud nacional —en clau literària, com a primer graó organitzatiu—, adoptant un comportament no pas passiu, sinó intel·lectualment amatent; és per això que hi havia una continuïtat no historicista, altrament ben fonamentada en la coetaneïtat d'un present immediat que, per a aquells nuclis de l'interior, calia que fos assumit i legitimat. I per a assolir aquesta fita només hi havia una dreuera: la renovació (Triadú, 1978, 9-13). Aquesta concepció renovadora, però, no acabaria de tenir sentit si no es vinculava a la voluntat de relació entre el bagatge cultural, i ètic, de la Mancomunitat de Catalunya —la Catalunya del nou-cents, en definitiva— i el de la Catalunya Republicana. El propòsit era assumit per una nova incorporació «generacional» de postguerra que havia de desenvolupar l'escomesa de recuperació nacional-cultural.

En conseqüència, la introducció al text que reproduïxo a l'annex se centra en la trajectòria de Tarradell, que situo entre la seva participació en sessions literàries clandestines, que pot ser datada devers el 1941⁹⁰ —entre les quals figurava la capdavantera del grup Estudi—, i la seva funció en el sorgiment de la idea fundacional de la revista *Ariel* (1945). Es tractava d'una etapa iniciàtica —entesa com a període intel·lectual de formació— unificada amb cinc baules que cal concebre en conjunt, no pas fragmentàriament, els integrants de les quals podien arribar a confluïr.

Així, el treball intel·lectual⁹¹-cultural tarradellà forní, almenys, dues aportacions: a) la producció literària amb registre poètic i també en forma d'assaig breu, com veurem en el text inèdit que edito, i b) la participació en les plataformes clandestines —majoritàriament, sessions literàries. Aquestes baules associatives informals —s'hi feien lectures poètiques i commemoracions sobre episodis històrics, autors i obres— operaven com a enllaç —nucli-pont—, esdevenien portaveus —com a eixida del clos del silenci forçat— d'una via de retrobament amb referents de preguerra i significaven la recepció de nous guiatges intel·lectuals.

90. Prenc com a data de referència l'any 1941, data de constitució de la tertúlia a casa de l'estudiant Joan-Anton Saperà.

91. En el cas de Tarradell l'afecció literària provenia de l'etapa de juvenesa. De l'etapa preadolescent i adolescent respectivament ens en consta la narració original (que potser era un treball de curs): «Amor de pare o el baró d'Arenys de Mar» (1932), 61p. El 1936 escriu el recull poètic (1934-1936) «Blavor i salobre i altres poemes», quadern autoeditat per l'autor i datat la diada de la Mare de Déu del Carme de 1936. De l'etapa de batxillerat és el treball d'història de literatura «Impresión de la obra de Juan Alcover». Fou llegit el 25-V-1937 en un probable concurs de l'Institut Jaume Balmes (FDMT).

GÈNERE POÈTIC

Tinc coneixement d'un aplec líric tarradellà inèdit titulat «Un Adeu» (c. 1944).⁹² Comprèn cinc sonets i un poema —el segon alterna decasíl·labs amb alexandrins—: «Partides a contrades lluminoses», «En un silenci clar de notes mortes», «El mar té sobre l'ona rars camins», «Oh, mans, escarcel·leres d'horitzons»,⁹³ «Em plau mirar-te avui dintre el record», «Alba de rutes estrellades».

Els poemes formen un conjunt de significat: el receptor, representació mitificada d'un subjecte idealitzat, tramet a l'interlocutor imaginat una elegia melancòlica, existencial, d'allunyament, però alhora vital, que es retroalimenta amb una voluntat d'apropament. És una llunyania no desitjada, si bé mai no abastada. Tarradell hi situa la lluita entre l'etern, l'esperit, la idea, que predomina, i la matèria, el cos, allò efímer. El conjunt reflecteix tothora la tensió entre distanciament i proximitat. L'escenari central, la mar i el firmament, esdevé conducte de comunicació, que no és altra cosa que l'espai que «cria» al retorn, al retrobament. Una voluntat de retrobament —inassolít— present a l'aplec l'aporta el tercer poema inèdit «El mar té sobre l'ona rars camins»:

El mar té sobre l'ona rars camins./ Jo sempre visc en balbes melodies./ Alguna veu s'ha anunciat d'endins/ que pels camins de l'ona tornaries?// Potser velers de somni et portaran;/ a proa sempre és tornada imatge./ I jo, tot jo, seré només un cant/ i cant serà tan sols nostre viatge.// Retorn, retrobament. El mar serè/ teixeix per cada somni i cada fe// llegendes de petxines i d'onades.// El mar i tu m'heu pres dintre del blau./ Arran l'inexhaurible adeu-siau/ volen, amb vol de pètal, les besades.

La composició, doncs, assumeix un neoromanticisme definit per la voluntat de lluita contra la fatalitat del destí. Una lectura col·lateral es podria fer en clau d'ideal nacional: el paral·lelisme de recuperar una idea —«el país»— davant la contingència històrica equival a lluitar per l'assoliment de la idea superant el mur —la realitat política.

PARTICIPACIÓ EN SESSIONS LITERÀRIES CLANDESTINES

La seqüència de Miquel Tarradell dissenya dos àmbits de vinculació: en el primer, les tertúlies clandestines i les sessions literàries domiciliàries i, en l'altre, l'assistència a actes culturals específics amb vocació pública. En el primer grup cal remarcar els fets següents. 1) L'establiment de les primeres «relacions personals» universitàries a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona. Eren vincles a través de senyals identificatius com dur a la mà llibres en català. Així es conegueren —«aviat formàrem una pinya» (Palau, 1993, 103)— Josep Palau i Fabre, Joan Triadú, Frederic-Pau Verrié, Romeu i Figueras i Tarradell. Romeu i Figueras hi afegia Joan Ainaud i Antoni Badia i Margarit (1994, 55). 2) La participació en sessions literàries dutes a terme pel grup Estudi a la rebotiga de la joieria de Ramon Sunyer i a casa de l'arquitecte Lluís Bonet i Garí: «Amics de la poesia» (Samsó, 1994, 187). 3) L'assistència a tertúlies domiciliàries de dos tipus: 3a) universitàries, com la de l'amic universitari de Tarradell, Joan-Anton Sopera,⁹⁴ endegades la tardor del 1941 (Samsó, 1994, 157); 3b) d'índole

92. El treball és localitzat al Fons Guillem Colom (C62-5-22bis, «Originals dels Amics d'Estudi de Barcelona», Biblioteca de la Fundació Bartomeu March, Palma). Quant a la hipòtesi de la data de l'explicació de la sessió de Colom a «Amics de la poesia» i de la data probable de l'explicació al grup Estudi, vegeu *infra*.

93. Aquesta composició, la quarta de la sèrie del treball inèdit esmentat, fou publicada amb la signatura «Miquel Tarradell» al primer número d'*Ariel* (maig 1946, p. 5).

94. El 9-I-1944 Tarradell hi assistí a una lectura homenatge. En dec la notícia a Núria Tarradell.

cultural (història, música, poesia) a casa del democratacristià Joaquim Martí Rodés, els assistents de la qual eren coetanis de Tarradell, o bé d'una etapa anterior, amb formació intel·lectual (Samsó, 1994, 217). 4) Arran de la reconstitució de l'Institut d'Estudis Catalans (1942), Tarradell assistí a cursos —els anys 1942-1943, 1943-1944, 1944-1945 (Balcells, 2011, 103-104)— dels Estudis Universitaris Catalans des que reprengueren l'activitat (tardor del 1942). Per bé que em consta que el curs 1945-1946 encara assistí a classe, ho feu a Història de la Literatura (els dimarts i els dijous a casa de Jordi Rubió Balaguer)⁹⁵ i a Història de Catalunya (impartida per Ferran Soldevila quan retornà de l'exili el 1943, els dilluns i divendres).⁹⁶ Un any després, el 2-IV-1946 s'incorporarà a la Societat Catalana d'Estudis Històrics (Martín, 2017, 104). Cal remarcar que anys més tard, quan Tarradell impartia docència i feia recerca a la Universitat de València, l'arqueòleg valorà el significat pedagògic i intel·lectual del mestratge de Jordi Rubió a l'agrupació generacional cultural i cívica que desenvolupà l'activitat als anys quaranta.⁹⁷

Dels àmbits de participació establerts centro l'atenció, pel coneixement empíric que en tinc, en la vinculació de Tarradell a Estudi i en els «Amics de la poesia».

El grup Estudi —situat al número 70 del barceloní carrer de Sant Pau— tingué existència entre l'1 novembre de 1939 i el 14-V-1955 (Gassó, 1982, 29). En foren els fundadors Lluís i Francesc Gassó, Joan Pinell, Joan Barat i Adolf Nanot. La iniciativa agombolava una base generacional per a «salvar, en allò que fos possible, la continuïtat de la literatura catalana» (Gassó, 1982, 29). Tarradell intervingué en la revista mecanografiada que l'agrupació editava i distribuïa —*Estimats Amics* (1942-1944)— amb el pseudònim «Miquel Vallès» (Gallén, 1981, 24n).⁹⁸

A més d'assistir —almenys tenia coneixement que hi assistia— a sessions que s'hi organitzaven,⁹⁹ col·laborà —amb altres poetes de l'associació— en una tramesa de poemes a l'escriptor illenc Guillem Colom després de la seva estada a Barcelona, en la qual li fou dedicada una sessió en els «Amics de la poesia» el 8-XII-1944 per recitar els poemes del llibret resultant homònim: «Les cabanes (I I II)», «Nadal de 1937» i «Sonet» (Colom, [1944]; Samsó, 1994, 194).

95. El primer curs (1942-1943) Jordi Rubió impartí historiografia i Introducció a la Literatura Medieval: Literatura Provençal; el segon (1943-1944), novel·la catalana medieval; el tercer, (1944-1945) Ramon Llull, i el quart (1945-1946), Renaixement carpeta «Estudis universitaris catalans», segona època, represa, Arxiu Jordi Rubió, Biblioteca-Arxiu Rubió).

96. El primer curs de Soldevila als Estudis Universitaris —al qual degué assistir Tarradell— comprendgué les sessions: «Sobre la crònica de Ramon Muntaner» (15-IV-1943), «Pere III el Cerimoniós com [a] historiador» (29-IV-1943), «Sobre la personalitat de Pere el Cerimoniós» (4-V-1943), «La Universitat medieval i la Universitat renaixentista a Catalunya» (11-V-1943), «La Universitat medieval i la vida de la cultura» (6-V-1943), «Dues grans figures en el marc cultural del segle XIII: Ramon Llull i Arnau de Vilanova» (13-V-1943), (18-V-1943), (20-V-1943) i (25-V-1943) (capsa EUC, 5, Arxiu Històric de l'Institut d'Estudis Catalans).

L'evocació de la gran significació d'aquelles classes d'història persistí en la memòria de Ferran Soldevila quan dedicà l'estudi *Què cal saber de Catalunya* (1968) a qui en fou alumne: «A Miquel Tarradell, amb el perdurable record dels cursos que va assistir a les meves classes d'Història de Catalunya, inoblidables» (16-I-1969) (FDMT).

97. En lletra manuscrita, Tarradell expressava a Jordi Rubió (5-IV-1967): «La gran admiració i el gran respecte que li tenim molta gent de la meva generació que hem tingut la sort de poder estar alguna temporada en contacte amb vostè. Temo que precisament pel respecte que ens ha inspirat sempre, potser no hem estat capaços de demostrar-li fins a quin punt l'estimem i el considerem un mestre i un guia fora de sèrie». Epistolari de Jordi Rubió i Balaguer (Biblioteca-Arxiu Rubió).

98. No n'he trobat la publicació. Agraïxo a Joan Samsó i a Enric Gallén les vies de localització possibles.

99. Tarradell assistí, com a mínim, a les sessions següents: «Recital de Lieder i piano a càrrec d'Àngels Sirera i Elisard Sala (pianista)». El programa, en tres parats, comprenia, entre altres, obres de Mozart, Schubert, Apelles Mestres, Eduard Sala, Grieg (28-II-1943); «Celebració del IV aniversari del Grup (1939)», amb recital de poemes de Lluís Gassó, Joan Barat Creus, Francesc Gassó i Joan Pinell Pons (31-X-[1943]); «Homenatge a Verdàguer». Vegeu-ne la il·lustració (15-XII-1945). Buidatge a partir dels volants d'assistència (FDMT).

Possiblement Colom, aprofitant l'avinentsa, també assistí en la mateixa conjuntura a una sessió del grup Estudi, en la qual segurament llegí poemes de Maria Antònia Salvà en escaure's el setanta-cinquè aniversari del naixement (Serrahima, 1972, 162; Samsó, 1994, 191: 35n).¹⁰⁰ Tarradell participà a casa de Lluís Bonet Garí en la sessió del 10-XII-1944.

Dies després foren tramesos a Colom uns poemes d'integrants d'Estudi —entre els quals hi havia Adolf Nanot, Josep Esplugues, Joan Barat, Miquel Tarradell— a través d'una carta de Joan Pinell (21-XII-1944) al poeta a fi d'agrair-li la sessió (Pons, 1988, 34-35). Fou quan Colom rebé —així ho constata el seu fons personal— el treball «Un adeu». D'altra banda, la «presentació» de Colom a Estudi en motivà la sessió d'homenatge, en sessió privada, del 1945 (Samsó, 1994, 203). Ignoro si hi assistí Tarradell, però no és improbable.

Com he dit, cal esmentar la dissertació del jove llicenciat en Història en el marc de la XII sessió dedicada a la commemoració del naixement de Jacint Verdaguer que organitzà Estudi el 15-XII-1945 amb el text «Notes sobre Jacint Verdaguer», objecte de l'annex d'aquest treball.

De la intervenció de Miquel Tarradell —amb Joan Triadú i Miquel Dolç— en els «Amics de la poesia», nucli organitzat el 28-III-1942, només tinc coneixement concret de la publicació del llibret *Poesies de...* (c. 1944/1945).¹⁰¹ L'edició —derivada d'una lectura dels tres poetes que s'hi feu— incorporava tres composicions de Tarradell que formaven part del treball «Un adeu»: «Partides a contrades», «Alba de rutes estrellades» i «En un silenci».

Com he dit, l'assistència a aquests fòrums es complementava amb la participació, per part tarradelliana, en altres tertúlies i vetllades literariomusicals, per bé que eren reunions independents respecte dels «circuitos» establerts, com indica tot seguit el llistat, que palesa, si més no, informació rebuda d'actes als quals podia haver assistit l'arqueòleg:

Invitacions i convocatòries datades

1) A dos quarts de set de la tarda, «Festa de Sant Josep del 1940», celebrada en homenatge a Josep M. Ribas Monfar, pare de l'actriu Maria Joana Ribas. Endreça d'invitació confegida per les germanes Ribas, Carmina i Maria Joana. S'hi llegiren un «Monòleg de Jose Maria Ribas», interpretat pel rapsode Bartomeu Olsina —professor de declamació de l'Institut del Teatre (1945-1970)— i poesies de Josep M. Ribas a cura de la seva filla Maria-Joana Ribas. La llengua del sumari d'actes va ser el català.

2) El 22-II-1941 a les 5 de la tarda, «Festa d'art» en commemoració del XX aniversari de Bartomeu Olsina (1921). I) Dissertació sobre el tema-motiu de la sessió «Sobre l'enyor», amb acompanyament al piano de les versions oralitzades a càrrec de Mercè Garriga. II) Poesies de Bonaventura Carles Aribau («Oda a pàtria») i Jacint Verdaguer («La Plana de Vic»), ambdues amb fons musical del compositor Lamotte de Grignon i recitades per Bartomeu Olsina; Joan Alcover («La relíquia» i «La Serra»), per Antònia Gotzems i Maria-Joana Ribas; Josep Caner («La cançó del goig perdut»), per Dolors Aramon; Lluís Capdevila («La visió del Pirineu»), per Antònia Gotzems; Josep M. Segarra

100. Maria Antònia Salvà prengué part finalment en una sessió en els «Amics de la poesia». Hi llegí les composicions publicades que resultaren en l'opuscle *Cel d'horabaixa (s/d)*: «Cel d'horabaixa», «Les campanes del Roser», «La bona Caterina», «Aire mallorquí», «Retrat», «L'infant que ve de muntanya», «D'un ocellic», «L'enterrament familiar», «Desolació», «Rústica Padrina», «La vellesa és amiga del sol». Aquesta sessió degué ser anterior a la que Salvà oferí a casa de Lluís Bonet Garí el 13-V-1948 (Samsó, 1994, 193).

101. En situo el període de publicació —Samsó (1994, 194) esmenta l'obra sense poder-la datar— prenent com a referència l'origen dels seus tres poemes publicats, que provenien del treball inèdit al·ludit de Tarradell. La sessió de lectura indicada dels tres autors a «Amics de la poesia» degué situar-se —segons la data de desembre del 1944 de la lletra esmentada de Joan Pinell a Guillem Colom— a l'any 1944 o a tot trigar el 1945. Amb tot, Albert Manent i Joan Crexell indiquen una altra opció de data de publicació del llibret de Joan Triadú, Miquel Tarradell i Miquel Dolç, *Poesies de...*: prop de 1942 (Manent i Crexell, 1988, 32).

(«La Rambla de les floristes»), per Dolors Aramon; Ramon Bech («Noces d'Argent», per Marta Olsina. III) Interpretació de Chopin (Preludi), Beethoven (Clar de lluna) i Josep Ventura (Per tu ploro). La llengua del programa va ser el català.

3) El 22-II-1942 a les 5 de la tarda, sessió d'aniversari de Bartomeu Olsina (1921). I) Dissertació de Miquel Tarradell («Prudenci Bertrana»), lectura d'improptus per Dolors Aramon, Teresa Farrés i M. Joana Ribes. II) Interpretació al piano de Bartomeu Olsina (Variacions camperoles), F. Thomé (Alsaciana i F. Laurischkus (Alegre excursió), per Marta Olsina. La llengua del document va ser el català.

2) El 16-II-1945, reconeixement a l'actriu Maria-Joana Ribas: «Homenaje a Maria-Juana Ribas». Se celebrà al Saló del Foment de les Arts Decoratives (FAD), a la Cúpula del Teatre Coliseum de la Gran Via. Es tractà d'una vetllada amb convocatòria formal. La sessió consistí en la recitació de disset composicions entre poesies, fragments de drames grecs (Sòfocles), narrativa i diàlegs teatrals. Fou presentada per l'aleshores director de l'Institut del Teatre Guillem Diaz-Plaja. El programa de mà duia una «silueta epigramática de Maria-Joana Ribas» a càrrec de Tomàs Roig i Llop (citat també a Gallén, 2015, 69n). La llengua del programa va ser l'espanyol.

3) El 24-III-1945 a tres quarts de set del vespre, a la Casa del Metge, recital de poesia a càrrec del professor de l'Institut de Teatre, Bartomeu Olsina. Programa en dues parts: I) Poesia lírica alemanya contemporània: Paul Ernst («La terra»), Rainer Maria Rilke («Cançó de l'àngel», «Jorn tardoral», «L'interior de la rosa», «Versos»), Gertrude von le Fort («Pasqües»), Karl Broeger («L'ombra d'Ícar»), Ernst Wiechert («Ha plorat un infant»). II) Poesia espanyola sobre la mort: anònim del s. XVII, Alfonso Quesada, Eugenio d'Ors, Vicente Aleixandre, Dámaso Alonso, Alfonso de la Torre, Juan Antonio G. Larraya, José M. Valverde. Els figurins eren a càrrec d'Artur Carbonell, professor de direcció a l'Institut del Teatre, director teatral i pintor (Gallén, 1983, 201-202). La llengua original de la invitació era l'espanyol.

Sessions sense any

Festival íntim

1) El 8-II, a la casa familiar de l'escriptor Josep M. Ribas Monfar, s'hi recitaren poemes de nou autors: Joan Alsamora, Tomas Roig i Llop, Josep M. Ribas, Sebastià Sánchez-Juan, Bertran i Oriola, Marià Manent, Josep M. López-Picó, Manuel de Montoliu i Miquel Melendres. Foren interpretats per Bartomeu Olsina i els actors de l'Institut del Teatre Josep Pujol, Lluís Tarrau, Teresa Farrés, Maria Joana Ribas. La llengua del guió d'actes era el català.

2) L'11-V a les 5 de la tarda, a la casa familiar de Josep M. Ribas Monfar, una sessió fou concebuda en tres parts, dues de les quals consistien en un lectura de narracions («La plaça de Sant Joan», de Josep M. de Sagarra) i poesies («Poesies de primavera» i «Poesies d'amor»). Segur que hi assistí Tarradell perquè hi intervingué amb una dissertació, «Cançó popular catalana», acompanyada de cançoner recitat per Teresa Farré. La llengua del programa era el català.

Tradicional vetllada de primavera [Festival íntim]

3) El 31-V a les 6 de la tarda, [a la casa de Josep M. Ribas Monfar]: Primera part: «Pòrtic» «La primavera» (Nolasc Valls), «La cançó popular catalana» (Miquel Tarradell), «Il·lustrada amb cançons» (Teresa Farrés). Segona part: «La cançó popular i els poetes», «Recital pel jove Bartomeu Olsina» i «Comentaris» (Miquel Tarradell). Interpretació de la cançó «El pardal» amb comentaris de Nolasc Valls. La llengua del sumari d'actes era el català.

Festa de Sant Bartomeu

4) El 24-VIII, a la casa de Bartomeu Olsina, lectura de poesies: «6 poetes espanyols contemporanis» (J. M. Peman, Adriano del Valle, Clemència Laborda, Miquel Saperas, Miquel Tarradell i Miquel Dolç). La llengua del programa era el català.

5) El 24-VIII, a la casa de Bartomeu Olsina, commemoració de la «Festa de Sant Bartomeu». Comptà amb la interpretació de composicions de setze poetes (R. Tagore, Marià Manent, Ignasi Villa, Lluís Cané, Rubén Darío, Shelley, Rilke, F. Jammes, Leopardi, J. Benavente, E. Carrère, García

Lorca, J. Alcover, J. Maragall, J. Carner i J. M. de Segarra), compendiats pel lema «Una volta al món a través de la poesia lírica». El narrador de la vetllada va ser Miquel Tarradell. La interpretació va anar a càrrec de Teresa Farrés, M. Antònia Gotzems, Rosa Mateu, Marta Olsina, M. Joan Ribas, Bartomeu Olsina i Lluís Tarrau. La llengua del programa era el català.

Acadèmia Valls (c. Junquera, 10, 3r)

6) Del 28-X al 4-XI-1945, exposició d'obertura del curs 1945-46 de pintura, dibuix i escultura de l'Acadèmia Valls. La llengua de la targeta era l'espanyol.

7) El [21-XII], «Reunió íntima», integrada per una lectura de composicions nadalenques llegides per Nolasç Valls ([«Anem a Betlem»]), un concert d'harmòniques (Raimand Estrems i Jordi Farrera), un recital de cançons de Nadal a càrrec de Teresa Farrés i Maria Bulbena, i una lectura de prosa i poesia (Bartomeu Olsina i Teresa Farrés). La llengua del text era el català.

Dades: Elaboració pròpia a partir del buidatge dels programes (FDMT).

Hom pot constatar que aquest segon cicle de relacions de Tarradell giravoltava entorn de l'escriptor Josep M. Ribas Monfar i de Bartomeu Olsina, professor de l'Institut del Teatre en l'etapa de direcció de Guillem Díaz Plaja ([1939]-1941-1952) (Gallén, 2015, 41-119), per bé que prenguessin, pel seu abast, un caràcter més «oficial». Cal palesar, també, la seva assistència a tertúlies celebrades a l'Acadèmia Valls de pintura, un responsable de la qual, Nolasç Valls, també coincidia amb Tarradell en alguna convocatòria esmentada. La informació, en definitiva, reflecteix els centres d'interès pels quals Tarradell mostrava sensibilitat: literatura i estètica plàstica.

L'ús de la llengua als programes evidenciava la situació de minorització del català, emprat en actes privats, en contrast amb la funció social, pública, de l'espanyol, emprat com a llengua vehicular en els programes i, és clar, en les sessions «oficials». Per contra, cal palesar la funció normativitzadora i de normalitat en l'ús de la llengua nacional en les sessions i tertúlies literàries clandestines, funció que era un objectiu fonamental. El doble panorama reflectia una reproducció del conflicte lingüístic interioritzat, percebut amb normalitat —banal—, amb la consegüent divisió de funcions i àmbits d'ús (entre el català com a endogàmia i l'espanyol com a projecció de l'ús social de la llengua) en un context de substitució lingüística.

UN MICROCOSMOS CONTRA EL SILENCI

Tota la dinàmica cultural de Tarradell prenia sentit en el conjunt d'un poliedre d'expressió socioliterari —microcosmos sociabilista resistent—, conducte de dignificació intel·lectual («fer viure» referents) i lingüísticonacional («viure en català»). És per aquest motiu que expressarà, en la seva concepció verdagueriana, la força iconològica que representava l'obra del poeta heterodox osonenc amb l'afany de donar a conèixer una llengua en l'àmbit interliterari europeu. La força raïa, simbòlicament, en una llengua bandejada pel francofalangisme espanyol i per «connacionals» de l'interior («els catalans de Burgos»): vist des de la banda d'enllà del Pirineu, Verdguer es devia aixecar com un colós i la seva obra dominava tota la Península. Era la resposta que una llengua oblidada i desconeguda donava a les altres llengües europees.

Les idees que considerava Tarradell per a explicar les raons d'edició de la revista *Ariel* (1946-1951) ¿es podrien vincular a les motivacions i objectius civicoculturals d'una gran part d'aquell grup coetani del qual formava part: maldar per la «normalitat cultural» i formular un acord respecte dels referents

estètics? Sembla que hi havia una certa coincidència: «no volíem trencar amb la cultura d'abans de la guerra» (Tarradell, 1978, 4), cosa que comportava que els redactors de la nova publicació, assumissin conscientment la funció que havien de fer.

En el cas de l'arqueòleg, l'interrogant era assimilat segons les necessitats de cada conjuntura. És així que ho palesava en un esborrany, que devia ser publicat posteriorment,¹⁰² quan plantejava quin havia de ser el model poètic dels primers anys quaranta per a seguir precisament l'estela de tres referents de preguerra: Carner, Sagarra i Riba. Tarradell palesava la preocupació de si la poesia, encarnada en les lleves coetànies, s'havia de mantenir aïllada o bé havia de dur el «timó». El text suara citat desllorigava aquest dilema: suggeria de fixar l'atenció cap al que estava succeint a l'Estat francès:

Però val la pena que algú llenci suggestions que tinguin el caire de crit d'alerta. I, deixant les apassionants preguntes (poesia de cambra?, tornar a la sang, al crit i al nervi?, forma clàssica?), ens girem vers el país d'on han sortit fa un segle les noves orientacions i els nous productes poètics. Primera sorpresa: a França ha arribat als poetes i s'ha endinsat com un estilet punyent entre llurs rimes el reflex de la tragèdia del país. Penso en Aragon i en la seva [composició poètica] «Nuit de Dunkerque» i en altres bones obres, i penso també que nosaltres hem viscut, en plena adolescència [i] en plena joventut una tragèdia més intensa, si més no, que la dels francesos, que sabien amb qui combatre. ¿I coneixem que una situació així hagi arribat a la nostra poesia jove d'altra forma que no sigui la desorientació i el desballestament? Déu faci que aquesta mancança no representi un senyal de poca vitalitat i de força. Perquè, si mentre el seu món s'enfonsa veiem un jove escrivint meticulosament un sonet a una rosa, no sabem si admirar la seva sensibilitat per la suggestió de la flor, o la seva insensibilitat davant altres somnis que corren i que eren tan bells com les roses. Els que em reconeguin la signatura saben prou bé com sentiria que a través d'aquestes notes algú arribés a suposar que m'he erigit en defensor de poesia de circumstàncies polítiques o guerrerres o de floralescos versets patriòtics.

L'adscripció a uns referents no implicava d'oblidar la contingència que tenia intel·lectualment la literatura: adonar-se que la seva aportació no havia de romandre al marge del món real. No es tractava de fer libels, o de girar l'esguard cap a l'historicisme, sinó de confegir una estètica com a notària d'un temps. L'esment de l'intel·lectual Louis Aragon no era balder. Altrament, aquells referents que eren coneguts podrien perdre tot llur sentit. La reflexió de Tarradell reflectia un debat que romanía a la base de la línia editorial d'*Ariel*: proporció entre continuïtat i renovació, binomi defensat —a mode de definició caracteritzadora de l'esperit que romanía a la base del grup de la nova revista— per Romeu i Figueras en un article programàtic, «Generacions» (1946 [1978], 43).

Un cop materialitzada la primera etapa resistencial clandestina, però no únicament en forma de cohesió de cenacles literaris —atès que alguns integrants de l'esfera de relacions properes de Tarradell s'incorporarien a la militància política, com Joan Triadú (Front Nacional de Catalunya) i Frederic-Pau Verrié (Moviment Socialista de Catalunya)—, hom pot comprendre la idea d'endegar la futura revista *Ariel*.

CAP A ARIEL

Segons Triadú, la idea de fer una revista va sorgir en sectors sensibilitzats de Cantonigròs quan hi feia convalescència durant el període 1943-1944. Triadú en retingué la idea, i en retornar a Barcelona aquell Nadal de 1944 proposà de fer una revista «als antics amics» (Triadú, 2008, 356). Fou

102. El text consultat fou escrit el 30-I-1944, és a dir, en el marc de l'adscripció de Tarradell a Estudi. Hipotèticament, doncs, si es publicà ho feu a *Estimats amics*, cosa que no m'ha estat possible de contrastar (FDMT).

a partir d'aquest moment que en degué d'explicar el projecte, un cop passades les vacances, a començament del 1945, al grup universitari fundador (Samsó, 1995, 4n). La idea, però, fou tornada a exposar per Tarradell, el segon fundador de la publicació, l'estiu del 1945. Comunicava a Joan Triadú aquells «projectes» (*Ariel*) que compartia amb el crític. La carta des de Barcelona (6-VII-1945) expressava:

Abans no se'n vagi a fora de Barcelona la gent, m'he dedicat a enfocar els nostres projectes. He pogut parlar llargament amb uns quants xicots joves que seran, em penso, bons col·laboradors. A través d'un d'ells, [hi ha] una impremta disposada a fer el que ens proposàvem, si bé [és] tan petita i poc acostumada [a] fer treballs de gust que no sé si ens serviria. Però la més important de les meves gestions ha estat amb en Pau Verrié. Ell, des de ja fa temps, es proposava muntar una cosa similar a la nostra —amb més poques pàgines—, dedicada exclusivament a arts plàstiques.¹⁰³ Jo li he parlat dels nostres projectes i he aconseguit una fusió de les dues coses que em sembla molt avantatjosa per a tots. Es tracta simplement que ell deixi córrer el seu pla i que entri, amb tot el seu equip, a la nostra. Això, ultra [tenir] avantatges tan seriosos com evitar una competència, una divisió d'esforços, etc., ens dona una impremta en les millors condicions que podem desitjar i, sobretot, amb tota garantia tècnica que quedarà una cosa molt ben presentada. Així, l'element directiu quedaria constituït en un triumvirat: tu, en Verrié i jo. Un nou avantatge té aquesta incorporació! És probable que me'n vagi a París el pròxim octubre, dotat amb una beca de l'Institut Francès.¹⁰⁴ En aquest cas, la meva col·laboració s'hauria de reduir a les cròniques que des de París podria enviar sobre el moviment artístic. Però caldria algú que es cuidés del muntatge de la part d'arts plàstiques. Aquest seria en Verrié. De manera que cerc [sic] que des de tots els punts de vista, ha estat una solució. T'escriré perquè m'escriguis de seguida dient-me si aprofites o no la meva gestió, perquè ara jo no vull tirar res més endavant fins a tenir el teu consentiment. Digue'm també com està Cantoní[gròs] per a venir a passar un parell de dies [...] i serviren perquè poguéssim canviar impressions. Això ho faria d'ací a un mesada, quan —prèvia aprovació teva— les coses estiguessin força avançades. Espero que estiguis treballant amb vista a tot això. Com tens els assaigs sobre [la] novel·la? [...] Caldria fer notes breus, sobre temes diversos, de lletres, del tipus d'aquella sobre Baudelaire i el seu lèxic, que ja tenim.

L'arqueòleg continuà treballant en el projecte quan Triadú retornà a Cantonigròs. El primer eix Triadú - Tarradell s'amplià a Triadú - Tarradell - Pau Verrié. Verrié, que tenia un altre projecte —una revista d'art (Samsó, 1995, 45; Verrié, 2002, 24)—, fou incorporat a la idea d'*Ariel*. Segons l'arqueòleg, una nova secció, la d'art, que no es deslligava del to de la línia editorial; seria —amb raó— «una nova font de col·laboracions». Tarradell també insistia a Triadú a acumular material publicable «per al moment que calgui» (Barcelona, 30-VII-1945). Mentrestant, assabentava a Joan Triadú que Pau Verrié trobà un primer editor (no pas el definitiu), que els lliurà «un número en blanc, amb la portada i la contraportada fetes, per tal de poder parlar de qüestions de presentació i de qüestions de preu. Queda una cosa molt digna, allò que de millor podíem esperar». Tarradell comptava, és clar, a demanar «material a senyors grans», generacionalment anteriors, que, com a referent, havien fet obra

103. En aquesta conjuntura, 1945, Tarradell compartí, amb Alexandre Cirici, Joan Ainaud, August Panyella i Frederic-Pau Verrié, la fundació de la Societat Catalana d'Estudis d'Art (Selles, 2007, 31), indicatiu de començar a posar fonaments d'una mínima institucionalització cultural més enllà de la cultura literària.

104. Tarradell en formà part com a secretari del cercle de prehistoriadors francohispanics (informació extreta d'una carta de Miquel Tarradell al metge i arqueòleg reusenc Salvador Vilaseca, Barcelona, 1-III-1946, Museu Salvador Vilaseca). La primera dada que tinc de Tarradell vinculat a l'Institut Francès és dels cursos 1944-45 i 1945-46, quan hi estudià la llengua homònima (lletres 2-X-1944 i 1-II-1946). El maig del 1945 el geògraf Pierre Deffontaines, director de la institució, el proposà per a una beca a París. El curs 1945-1946 intervingué en la inauguració del curs (3-X-1945).

(Barcelona, 13-VIII-1945). La primera reunió del «triumvirat» havia de produir-se el setembre del 1945, quan Triadú retornés de Cantonigròs, el qual, segons Tarradell, havia de portar «tot el material» elaborat fins aleshores (Barcelona, 30-VIII-1945).¹⁰⁵ De fet, fou el 4 i el 27 de setembre d'aquell any que es dugueren a terme dues trobades —entre Joan Triadú, Jordi Verrié i Miquel Tarradell— a l'Ateneu Barcelonès el 4-IX-1945. Devien ser reunions preparatòries de la que, segons Tarradell, fou la «primera» «oficial». Tingué lloc al Cafè de la Rambla el 20-X-1945.¹⁰⁶

Amb tot, els tres primers fundadors encara no havien entrat en contacte amb Romeu i Figueras (no ho feren, tampoc, amb Palau i Fabre): ho feren entre el març i l'abril del 1946 (Romeu, 1947, 1).¹⁰⁷ La seqüència d'intervenció dels primers fundadors fou: (Triadú-Tarradell) - Pau Verrié - Romeu i Figueras.¹⁰⁸ Les bases d'edició d'*Ariel* eren posades. Abans de l'eixida del primer número, tingueren lloc encara tres reunions prèvies: el 19 i 22-I-1946, i el 16-III-1946. Tarradell anota a la seva agenda personal la data de la publicació del primer número de la revista, el 19-VI-1946, per bé que en consta la publicació el mes de maig d'aleshores.

1941-1945

La conjuntura de la situació literària en què es movia Tarradell era comparable a la d'altres manifestacions culturals. La situació del teatre a Barcelona exemplificava, pel que fa a l'etapa que tracto, una situació ben paral·lela quant a substitució del marc de referència del model escènic (Gallén, 1985, 246-247). Per contra, els senyals de la trajectòria de l'arqueòleg entre el 1941 i el 1945 venien a significar un testimoniatge generacional que no feu tan sols «acte de presència», sinó que esdevingué una connexió —essencial en l'aspecte moral— amb nous sectors que emergien i que fruitaren a la dècada

105. La seqüència de la correspondència Tarradell-Triadú d'aquesta etapa és: 22-XI-1943, 11-I, 14-II, 6-V, 12-VI, 11-VIII-1944, 6-VII, 30-VII, 13-VIII i 30-VIII-1945 (Fons Epistolar de Joan Triadú, fons 667, codi 2232, UI: 55, Arxiu Nacional de Catalunya).

106. Dec aquesta dada a Núria Tarradell.

107. El detall dels mesos no apareix a les *Memòries* (Romeu, 2003, 78).

108. Era a través del literat i etnògraf igualadí que Tarradell rebia programes de mà del grup cultural Annabis, fundat a Igualada el desembre del 1944 (Romeu, 2003, 72). L'arqueòleg conservava els programes del període 1946-1948, és a dir, de la «segona etapa» d'intervenció de Tarradell —limitada per la seva campanya d'excavacions—, vehiculada a l'entorn de l'edició de la revista *Ariel*:

Postal al·legòrica datada a Sant Joan, amb conferència de Miquel Coll i Alentorn, «Les llegendes en la història de Catalunya» (23-VI-1946); invitació de la conferència de Maurici Serrahima en el centenari de Narcís Oller (24-XI-1946); «Invitació» dels actes de Nadal i Reis, una exposició d'aquarel·les de J. Pelfort, sessions literàries i històriques (26 i 29-XII-1946, 5 i 6-I-1947); programa que anuncia la conferència de l'historiador de l'art Joan Ainaud «El retaule de Rubió» (Igualada, 2-XI-1947); programa-catàleg de la conferència «Festes de Nadal i cap d'any» (desembre 1947); «Exposició de fotografies» de Xavier Andrés (21-XII-1947); conferència de Josep Romeu «La cançó popular històrica a Catalunya» (Sant Esteve, 1947); conferència amb imatges del fotògraf i excursionista Anton Borràs Quadres «Apunts per a una monografia comarcal», i «Recital de piano» per Teresa Costa (1-I-1948); conferència de l'historiador Joan Mercader Riba «El mariscal Auguereau i les seves reformes a Catalunya» (4-I-1948); col·loqui de Josep Massana «Les diverses característiques personals de la lírica de Costa i Llobera» (6-I-1948). Cloïa aquest llibret amb dues col·laboracions —d'Antoni Borràs Quadres («Les Serres de Rubió») i de Josep Massana («Les diverses característiques personals de la lírica de Costa i Llobera») — i unes referències de lectures historioliteràries («Llibres»). El darrer programa rebut i conservat fou el de cap d'any del 1948: una sessió d'interpretació de peces musicals per a piano a càrrec de la musicòloga Teresa Costa (Scarlati, Bach, Schubert, Listz, Schumann, Chopin, Debussy, Mompou i Zamacois) (FDMT). La correspondència conservada entre Tarradell i Romeu i Figueras consta de tres lletres trameses des de Granada: 18-VIII-[19]46, Tetuan, 7-V-1948 (postal) i 4-VI-[19]49. Són cartes fora del nostre objectiu, tot i que la primera parla del «moment interessant» d'*Ariel* després d'haver-ne estat publicat el primer número (maig 1946) (Fons Josep Romeu i Figueras, correspondència (Pc-1-1), Biblioteca Pública d'Igualada).

dels anys cinquanta. És així que moviments com el modernista, el noucentista i l'avantguarda foren recuperats i projectats, atès que calien referents la finalitat dels quals era dignificar una cultura nacional, aleshores residualitzada a folklore (Triadú, 1995, 151).

La tasca tarradelliana se situava tot just en aquest embat per la projecció d'un llegat cultural èticament assumit. Es tractava —com comentava Frederic-Pau Verrié en concretar el triple objectiu del grup ariel·là— d'«aglutinar-enllaçar-reprendre» (Verrié, 2002, 37):¹⁰⁹ acumular capital humà, relligar tradicions intel·lectuals i continuar autònomament el camí.

La innovació cultural només tenia sentit des de la tasca feta «rere de l'escenari» —creació d'unes precondicions de possibilitat—, per bé que cal analitzar la primera etapa de reconstrucció cultural en la qual s'immergia Tarradell (1940-1945). Es tractava d'àmbits minoritzats que, alhora, incidien en altres «minories» (Rosselló, 1966, 52). El terme *minoría* reflectia un àmbit d'influència conjuntural en forma de progressius cercles concèntrics en extensió.

La «dinàmica prèvia» a *Ariel* —que volia ser en part continuadora, ampliant-ne l'abast temàtic, de la ruta endegada per la revista *Poesia* (octubre 1944 - desembre 1945), fundada i dirigida per Josep Palau i Fabre— prenia sentit com a represa de relacions literàries abocades a una dimensió patriòtica. Aquest treball previ fou una de les derivacions que ajudaren a configurar la plataforma de caràcter «parapolític»: el Grup Miramar (1945) del qual Tarradell formà part.

Esmento aquesta projecció perquè aquest grup d'opinió, més ideològic, al capdavant del qual hi havia Maurici Serrahima, suposava un primer gir «polititzat» d'aquells estudiants, alguns dels quals anaven evolucionant cap a un testimoniatge no tan sols literari.¹¹⁰ Era la conseqüència d'un treball previ acumulatiu, amb l'orientació legitimadora de l'anterior nucli cultural de preguerra. Amb la constitució, la tardor del 1945, del grup de treball, ideològicament més orientat, de Miramar¹¹¹ (Serrahima, 1972, 266), es cloïa una etapa: hom havia assolit l'eix treball cultural - treball ideològic.

VERDAGUER

La dissertació verdagueriana de Tarradell venia definida, en part, per una formació literària de la qual tenim informació en la correspondència mantinguda per l'arqueòleg amb coetanis d'activitat cultural. El període tarradell·là 1941-1945 —l'únic referent documental localitzat del qual parteixo és la primera part de la correspondència emesa per Miquel Tarradell a Joan Triadú (1943-1946)— venia definit, en part, per obres i revistes facilitades al futur crític (Jacint Verdguer; Joan Maragall; Joan

109. Aquesta funció volgué explicitar-la Joan Triadú epistolàrment a Palau i Fabre (Barcelona, 27-IV-1948), aleshores a París. La lletra expressava tal vegada una voluntat de sobreposició en un moment de replantejament forçat, tenint en compte la conjuntura repressiva policial sobre la revista i sobre un dels seus fundadors, Romeu i Figueras: «*Ariel* és i serà una presentalla, una antologia successiva, un mostrari d'art català i art universal. Però no serà mai una revista de grup, d'avantguarda o de generació. Senzillament perquè no som aquest grup, no aquesta generació. Potser pels anys que vivim convingui ésser així, uns dipositaris i uns continuadors, uns «agrupadors» en definitiva, que incorporem valors i noms fent tria i fent guiatge general. Així [és] tal com funcionarà, [i] li veig la vida llarga i, a llarg termini, «la valua gran»» («Llegat Frederic-Pau Verrié i Faget», capsa «Treball revista «Ariel»», carpeta «Relació de cartes Triadú - Palau i Fabre», carta 56, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi).

110. No en va entre la documentació personal de Tarradell hi ha el facsímil del primer i únic número del portaveu de la nova plataforma, *Muntaner* (juny del 1946), en una única reedició d'abril del 1980, en ofrena a un dels integrants de Miramar, Josep Benet (FDMT).

111. Plataforma «alternativa» de reunió i organització pensada per a sectors joves que no prenién part en altres iniciatives, com foren les sessions culturals clandestines (Serrahima, 1972, 279). Comptava, en part, amb el treball complementari d'*Ariel* en l'àmbit cultural-intel·lectual.

Arús; Miquel Ferrà; Miquel Melendres, [*El llibre de la Mare de Déu*]; Josep M. de Sagarra, [*Poemes i cançons*], *Lectura popular*). Tarradell, però, també era lector de literatura juvenil anglosaxona (Richard Hugues, *L'huracà a Jamaica*) i estatunidenca (John Erskine, *La vida privada d'Helena de Troia*).

Les lletres esdevenen conducte d'opinions estètiques sobre l'obra de Sagarra, que Tarradell contraposava al tipus de conreu literari que feien aleshores aquells joves, en un rerefons que semblava induir a una certa oposició entre poesia culta, clàssica i model popularista: «És clar que nosaltres», comentava Tarradell a Triadú (Barcelona, 14-II-1944) en esmentar l'estil de Sagarra, «que ens hem format a través d'una poesia preciosa i acurada, hi trobem a piles els defectes».

En una altra ocasió (Barcelona, 6-V-1944), l'arqueòleg explicitava l'estat de l'estètica teatral i narrativa guaitant (necessàriament) enrere: «El nostre teatre, malgrat Guimerà, és escandalosament pobre i migrat. *L'alegria que passa* [de Santiago Rusiñol] sí que és una obra, en el seu tipus, perfecta. Una mena de teatre que ens feia molta falta en aquests darrers temps. De novel·la, el millor és *Vals* [de Francesc Trabal], pel meu gust la millor novel·la, d'autor jove, dels anys de prè-revolució». Pel que fa a la primera obra de Triadú, l'encara estudiant d'història l'extrapolava —en la mateixa lletra— a la coetaneïtat generacional partint d'un cànon literari d'autors ben definit:

Francament, no sé imaginar-me a priori quin tipus de prosa deus fer, i, per altra banda, sempre m'ha interessat molt i crec que convindria que la nostra generació pogués arribar a presentar un quadre de prosistes recents, perquè la meua modesta opinió és que en poesia, i com a generació, no superarem pas Carner, Sagarra, López-Picó i Ribà. En canvi, els senyors grans no poden oposar-nos un grup de gran tremp.

La correspondència, en fi, situava un Tarradell en un procés formatiu universitari, que alternava amb l'assistència als cercles literaris clandestins esmentats. Era l'etapa en què anava escrivint composicions poètiques i narratives, com explicava a Palau i Fabre en carta (Barcelona, 22-VII-1941): «He escrit, poquet, però no obstant tinc alguna poesia nova nova, i he assajat —per primera vegada— el conte [...]». També li trametia poemes «per a l'homenatge» i un assaig elaborat, que desconec, sol·licitat pel futur fundador de *Poesia* (1944-1945) (Vilassar, 15-IX-1943).¹¹²

Tarradell llegia Proust, les referències del qual devien localitzar-se probablement a la notòria llibreria del seu pare, Francesc, i del seu avi; estudiava els clàssics medievals en la col·lecció «Els Nostres Clàssics» de l'editorial Barcino. Assimilà l'historiador helvètic Jacob Burckhart (*La cultura del Renaixement a Itàlia*), Maurice Barrès i «autors alemanys» en versió original. Podem saber que Triadú llegia el pensador Oswald Spengler, la qual cosa serveix per a constatar la desproporció formativa existent entre els integrants d'aquell grup: «no t'estàs de res», escriu Tarradell a Triadú (Barcelona, 11-VIII-1944), «tanmateix, i per tant en les millors condicions, per a apreciar com la nostra cultura actual està desequilibrada. La nostra gent amb prou feines sap d'una manera directa i viva que a la tardor cau la fulla i a la primavera neix».

És, doncs, en aquest marc referencial d'autors i de corrents literaris que cal situar alguns dels raonaments de Tarradell en l'avinentsa de la sessió commemorativa al poeta vigatà organitzada pel

112. L'homenatge a què es refereix Tarradell podria ser el dedicat al poeta Rosselló-Pòrcel. Devia ser l'organitzat pels Amics de Rosselló-Pòrcel, nou grup ideat per Palau i Fabre com a dissensió dels Amics de la Poesia, grup al qual pertangué fins al 1943. El reconeixement poètic tingué lloc el 1944 a casa de la vídua del filòsof Joan Crexells (Samsó, 1995, 28, 30). Les tres lletres de Tarradell localitzades al Fons Josep Palau i Fabre són escrites des de Barcelona (22-VII-1941), Vilassar (15-IX-1943) i Tetuan (12-VII-1951). La darrera lletra al·ludia al capvespre d'*Ariel*: «No sé res d'*Ariel*, i no és gaire bon senyal». I no n'era: fou el darrer any de publicació de correspondència de Miquel Tarradell a Josep Palau i Fabre (Fundació Palau, Carles d'Estrach).

grup Estudi —des que s'endegaren aquestes sessions el 27-XII-1942 (Gassó, 1982, 31). Organitzada el 15-XII-1945, comptà amb la intervenció de Maurici Serrahima.¹¹³ Amb tot, cal aclarir que Tarradell participà en dos altres homenatges verdaguerians anteriors: l'11-III-1945 participà amb una conferència commemorativa a l'Acadèmia Serra i el 17-V-1945 ho feu, com dèiem, en una «segona sessió» de memòria de l'escriptor a la casa de Lluís Bonet i Garí.¹¹⁴

El text transcrit s'emmarcava en el context de publicació de les *Obres completes*, amb ortografia pre-fabriana, per part d'Edicions Selecta (1943) i en la sèrie de sessions organitzades en memòria de l'autor de *Canigó* a la diàspora i en casos particulars, entre les quals hi ha les dirigides respectivament per l'arquitecte Lluís Bonet el 17-V-1945 i per Joaquim Martí Rodés el juny del 1945 (Samsó, 1994, 61-62, 219). A més, però, Tarradell participà en l'homenatge de l'11-III-1945 en una conferència sobre Jacint Verdaguer a l'Acadèmia Serra, i en la sessió a casa de Lluís Bonet també ho feu com a assistent.¹¹⁵

La conjuntura política, fonamentalment d'ençà de maig de 1945, era percebuda com a «frontissa»: des de l'interior —i també des de la diàspora— la immediata derrota de l'eix nazifeixista per part dels blocs liberaldemòcrata i soviètic (1945) feu pensar en un gir en el combat de la dictadura francofalangista. De fet, el règim mateix es plantejà la «incorporació» en el seu corpus cultural simbòlic d'alguns referents literaris que podien ser susceptibles de «reinterpretació», si es vol folkloritzada, però intel·lectualment «assumibles», al capdavant com a rèdit polític propagandístic de cara a l'interior i, sobretot, vers l'exterior. Amb aquest objectiu, el cas de Verdaguer fou reduït per la política cultural francofalangista a exponent d'una cultura regional en la «tradición», és clar, religiosa i èpica pregonament espanyola: Verdaguer com a representant d'una literatura «universal» (Pinyol, 2017, 30). El poeta reflectia l'axioma d'*unidad de destino*, i per això era «vàlid».

Molt distint era el significat que els grups de reunió literaris clandestins atorgaven a aquelles iniciatives. La rememoració tarradelliana de Verdaguer exemplificava la necessitat de recomposició d'un sistema literari minoritzat i, alhora, de trobar-hi un «far» que suggerís la continuïtat de la construcció nacional en clau cívica (també, però, era una actitud política) si hom prenia com a referent el camp cultural de preguerra. Les sessions commemoratives verdaguerianes esdevenien «memòries autoreferenciades» amb un objectiu clar d'«inversió o superació de la càrrega de la prova» respecte al model cultural i lingüístic dominant. Existia, doncs, una dualitat interpretativa i reivindicativa del seu llegat (Gassó, 2006, 272-278). Cada forma ideològica (l'oficialista i la clandestina) cercava traces en un mateix referent, però des de significats simbòlics antitètics. Verdaguer (i la seva realitat) —atès el seu carisma popular— es feia necessari al règim dictatorial per a reproduir l'autolegitimació de la cultura oficial-estatal segons les necessitats de cada moment històric. Per a les traces associatives informals de resistència —materialitzadores d'una recomposició d'una concepció de la cultura, i de la llengua—, l'acte de memòria esdevenia inserit en una etapa en què la lluita intel·lectual, com a combat cívica, era encara predominant. Per a aquests grups culturals d'oposició, la conjuntura definida com a «frontissa» acabà, és clar, en un miratge.

113. La dissertació verdagueriana de l'intel·lectual democratacristià —«el poeta Verdaguer en la seva poètica»— fou reproduïda al portaveu del grup Miramar, *Muntaner* (1, juny 1946, p. 18-38). Cito, per a la reedició, el facsimil de la publicació (14-IV-1980) dedicada a Josep Benet (FDMT).

114. Dec aquestes referències a Núria Tarradell, localitzades en unes agendes del seu pare.

115. Cal dir que Tarradell intervingué en dues sessions prèvies a casa de Lluís Bonet, que es degueren dedicar a Carles Riba (21-I i 25-II-1945). Cal afegir que l'arqueòleg participà en la sessió commemorativa a Verdaguer a casa de Lluís Bonet. Dec les dades de l'assistència de Tarradell a les sessions organitzades al domicili de Bonet Garí i a l'Acadèmia Serra, a Núria Tarradell a partir d'una «Agenda» de l'arqueòleg. Així, sabem que l'arqueòleg assistí, gràcies a l'aixopluc d'aquest centre situat a la Gran Via, aleshores Avenida de José Antonio, a la commemoració d'uns Jocs Florals el 27-V-1945.

Com el lector podrà deduir, la idea de Tarradell era destacar —comparativament— l'aportació de Verdaguer respecte d'altres referents estètics contemporanis ibèrics. Tan sols amb aquesta ponderació, podia definir la projecció referencial de l'escriptor. Venia a dir que el poeta era un miracle en un gairebé erm.

Aquell miracle es produí al propi país —Tarradell mateix ho reconeixia. El conferenciant volia destacar que el vuitcents no era pas homogeni. Fugia del fatalisme vacu, per bé que assumia que els «lideratges» morals eren mínims. Per reforçar aquest motiu, el jove estudiós equiparà l'escriptor amb el pensador Jaume Balmes —aprofitant que també era vigatà—, que si alguna característica el definia, segons Tarradell, no era pas la filosofia del sentit comú, sinó l'esperit de renovació en el seu àmbit, definit en un pensament polític reformador. Prenent el context del Vic del 1850, com establia la dissertació, la significació de les dues vides paral·leles guanyava en evidència.

Amb l'element comparatiu, estètic i ideològic, la darrera part de la cloenda serveix per a assabentar l'interlocutor de la significació històrica, de la dimensió —ètica— que suposà l'ennobliment del motlle literari en dignificar el giny expressiu de la llengua. *L'Atlàntida* —com a obra de pensament, marc verdaguerià i exemple articulador de la reflexió tarradelliana— era un exponent de la dignificació dels Jocs Florals. El lloc cultural de Verdaguer en l'establiment de la pedrera —a cisellar— de la llengua literària esdevenia un lloc de memòria projectat. Per aquest motiu, Tarradell especificà que el referent carnerià, «treball de poliment sobre els materials verdaguerians», no hauria estat possible si abans no hagués existit l'estela de l'autor d'*En defensa pròpia*.

Sense Verdaguer, com reflectia el text, només restava l'espill del classicisme de l'escola mallorquina. Però Verdaguer, venia a dir el dissertador, persistia en la memòria malgrat els intents de supressió que se'n va fer. Verdaguer era recordat perquè era un *élan* resistencial d'autosuperació, de voluntat de poder. Tarradell incitava a continuar el treball, en aquest cas estètic, per a donar sentit a la continuïtat d'una obra. No n'hi havia prou —era la idea reiterada, el *leitmotiv* d'aquell moment generacional— de «tote-mitzar» els referents: llur testimoniatge havia de ser causa de projecció a través de la tasca pròpia (Triadú, 1985, 72). Però l'optimització del bagatge assumit era més assolible si, segons Tarradell, es partia d'una idea de consens cultural (necessari) de diversos mons literaris. És per això que vindicava críticament, com hem vist anteriorment, Sagarra, López-Picó, Riba, Carner i, ara, Verdaguer i Maragall.

La poesia, amb tot, no unificava, com suposava Triadú (1985, 47). Allò que hom impulsava, a través de la poesia, era el que hi romania dessota: la latència d'un codi ètic intern, palesat organitzativament per a donar sentit a l'existència, que no era cap abstracció.

Notes a l'entorn de Verdaguer

I

Per a conèixer l'efecte que devia produir l'aparició de Verdaguer, vista de fora de Catalunya estant, és necessari donar una visió de la poesia que s'escrivia en els altres països hispànics en la segona meitat del segle passat. Només cal arrenglar els noms dels poetes més importants de Castella i de Portugal, contemporanis de Verdaguer. Són Zorrilla, Campoamor, Núñez de Arce, i Joao de Deus Ramos, Antero de Quental.

La comparació és aclaparadora pels noms dels forasters i sorprenent per a nosaltres. La desproporció és tan enorme, l'intent de crear una equació Verdaguer-Campoamor, per exemple, tan ridíc[u], que aquesta simple observació, més que cap altra cosa, ens dona el valor que Verdaguer —a part de la

seva vàlua intrínseca i extratemporal— tingué per a tota la nostra literatura en un moment donat. Vist des de la banda d'enllà del Pirineu, Verdaguer es devia aixecar com un colós, i la seva obra dominava tota la Península. Era la resposta que una llengua oblidada i desconeguda donava a les altres llengües europees.

Quan vulgueu conèixer el moment de Verdaguer, cal només que repetiu el seu nom formant aquestes combinacions: Verdaguer-Joao de Deus, Verdaguer- Antero de Quental, Verdaguer-Núñez de Arce, Verdaguer-Campoamor, Verdaguer-Zorrilla.

II

S'escau que les dues figures de més talla internacional que produí Catalunya en el segle passat són —la història té ironies ben fines— dos capellans sortits del Seminari de Vic: Balmes i Verdaguer. Dos casos en els quals la força d'una personalitat gegantina ha aconseguit de dominar l'estretor i la mi[no]ria intel·lectual d'un país. Dos casos de miracle, a casa nostra on el miracle de l'aparició de personalitats fortes en ambients inesperats és ben cor[rent][:] dos exemples i dues esperances.

Alguna tarda quieta i silenciosa, pas[s]ejant pels carrers de Vic, h[e] pensat en el miracle Verdaguer i en [el] miracle Balmes. He intentat imaginar-me aquell «Vic[h] con 9.732 vecinos, ciudad antiquísima que posee obispado, de donde parten varias carreteras y caminos de herradura» que diu una Descripción del Principado¹¹⁶ de l'època en què nasqué Verdaguer. El Vic del 1830, del 1850. I sempre m'ha semblat sorprendent l'aparició d'aquests dos homes.

Perquè el que avui estimem de Balmes no és pas la pobr[a] filosofia del *Criterio*, baixa de sostre, tan sota de l'hegemonia de l'escudella i de la carn d'olla, sinó l'home superior al seu temps que tingué una visió europea de situació hispànica —*rara avis* en el nostre segle XIX—, que, sorgit intel·lectualment del camp escolàstic, s'adona que si bé la vitalitat de l'Escolàstica no era ni de molt esgotada, calia un moviment renovador que més endavant s'[ha] produït però que aleshores era molt difícil de preveure, i que tingué una consciència del problema social i de la seva importància en el futur com n[omés] devien tenir en tot el continent uns quants centenars dels seus contemporanis.

Verdaguer és tot un altre cas que no estimem pel que valgué i pel que va preveure, sinó per allò que feu i per allò que val. Però en l'aspecte que considerem són dues figures bessones.

La gestació de *L'Atlàntida*, amb l'anècdota —autèntica o llegendària— de [l'ad]quisició del llibre que produí l'espurna creadora, ens dona el to del segon miracle vigatà.

III

Els matemàtic[s] usen, per a algunes de llurs demostracions, el sistema de reducció a l'absurd. És una manera de demostrar allò que hom pretén, per una via, diríem, negativa. Jo crec que un sistema anàleg és en història, i en aquest cas en història literària, extraordinàriament eficaç, quan es tracta de valorar una figura o un esdeveniment, d'enquadrar-lo en el seu valor de la manera més aproximada que es pugui.

Fem la prova amb Verdaguer. Suprimim Verdaguer de la nostra història literària, i intentem de refer-la després d'aquesta amputació.

Primer problema: hom no veu qui hauria pogut fer, de tots els poetes posteriors a Verdaguer, el pas que ell feu, és a dir, convertir la nebulosa poètica dels Jocs Florals en una poesia que fos alhora perenne obra d'art i capaç d'ésser compresa —i això és molt important— pels seus contemporanis.

Tret de Verdaguer, tota la història literàri[a] posterior es desenfoca, tot falla en la base mateixa. Qui hauria estat capaç de la creació idiomàtica que feu Verdaguer? Cal preguntar-se, per exemple: el

116. No es tracta del *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, de Pascual Madoz. Vegeu: Pascual Madoz, Antoni Pladevall (cur.). *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i Zona de Parla Catalana del Regne d'Aragó*. Barcelona: Curial, 1985, II «Vich», p. 473-484. La referència tampoc no consta a Dolcet (1951, 371-374).

problema de la llengua en Maragall, existent malgrat el precedent verdaguerià, no s'hauria aguditzat sense aquest precedent? Ho pregunto, no ho afirmo, però em fa l'efecte que, si hagués estat Maragall així com fou Verdguer l'home que, partint dels Jocs Florals, aixeca la nostra poesia a l'alçada que avui té, aquelles falles idiomàtiques que de tant en tant, tot llegint Maragall, ens fan una mica d'angúnia les trobaríem, avui, multiplicades per deu.

I, després, com fora possible Carner, que representa sobretot un decisiu treball de p[o]liment sobre els materials verd[a]guerians? I, si hem de confessar la impossibilitat de Carner, on fora avui el nostre lèxic poètic?

Potser després [de] [l']intent imaginari d'eliminar Verdguer, entre el paisatge de ruïnes [sic] a què redu[ï]m la nostra literatura moderna —talment un paisatge de postguerra—, només es mantindria en peu, i encara tentinejant, el grup mallorquí —les grans figures del grup mallorquí.

Verdguer, que troba els fonaments fets, posa els primers carreus, els primers carreus definitius.

Esfereix de pensar on f[o]rem ara, quina altra no hauria estat la corba de la nostra literatura sense Verdguer. Per això quan pensem que Verdguer hauria pogut no apar[è]ixer, hauria pogut morir infant o adolescent, sentim una inevitable esgarripança al moll dels ossos.

Desembre, 1945

FONS ARXIVÍSTICS

Fons Miquel Tarradell i Mateu. Correspondència, guions i programes de mà.

Arxiu Jordi Rubió i Balaguer. Biblioteca-Arxiu Rubió.

Fons epistolar Josep M. de Casacuberta Roger.

Fons Joan Triadú. Correspondència Miquel Tarradell - Joan Triadú, fons 667. Arxiu Nacional de Catalunya.

Fons Estudis Universitaris Catalans. Arxiu Històric de l'Institut Estudis Catalans.

Fons Josep Palau. Correspondència. Caldes d'Estrac.

Fons Josep Romeu i Figueras. Biblioteca Central d'Igualada.

Fons Frederic-Pau Verrié. Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi.

Fundació-Biblioteca Bartomeu March. Palma.

Biblioteca Nacional de Catalunya.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BALCELLS, Albert (2011). *Els Estudis Universitaris Catalans (1903-1985). Per una Universitat Catalana*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

BONADA, Lluís (1994). «De petit ja volia separar Catalunya d'Espanya». Entrevista a Josep Romeu i Figueras. *El Temps*, 5-XII, p. 52-57.

COLOM, Guillem ([c. 1944]). *Les cabanes*. Barcelona: [Amics de la Poesia], 8 p.

GALLÉN, Enric (1981). «A l'entorn de Maurici Serrahima i "Estimats Amics" (1942-1944). Notes a propòsit d'una continuïtat». *Faig. Revista literària*, 14, VI, p. 19-25.

GALLÉN, Enric (1985). *El teatre a la ciutat de Barcelona durant el règim franquista (1939-1954)*. Barcelona: Institut del Teatre.

GALLÉN, Enric (2015). «Guillermo Díaz-Plaja, director de l'Institut del Teatre durant el primer franquisme». *Franquisme & Transició. Revista d'Història i de Cultura*, 3, p. 41-119. <https: /

- franquisme.raco.cat/index.php/franquismeitransicio/article/view/305425 [Consulta: 31-III-2020].
- GASSÓ, Lluís (1982). «Petita història de l'Estudi del carrer Sant Pau». *Serra d'Or*, VII-VIII, p. 29-33.
- GASSOL, Olívia (2006). «Verdaguer, Maragall, Riba, Espriu: l'evolució de la imatge de poeta nacional durant la postguerra». A: PANYELLA, Ramon; MARRUGAT, Jordi (editors). *L'escriptor i la seva imatge. Contribució a la història dels intel·lectuals en la literatura catalana contemporània*. Barcelona: L'Avenç, p. 271-299.
- MANENT, Albert; CREXELL, Joan (1988). *Bibliografia catalana dels anys més difícils (1939-1943)*. Barcelona: PAM.
- MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (2017). *La Societat Catalana d'Estudis Històrics: setanta anys de compromís amb la història (1946-2016)*. Barcelona: IEC.
- MOLAS, Joaquim (1994 [1995]). «1939, any límit de la literatura catalana». A: *Actes del Desè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: PAM, p. 47-73.
- PALAU DOLCET, Antonio (1951). *Manual del librero hispanoamericano*. Barcelona.
- PALAU I FABRE, Josep (1993). «Fil a l'agulla, a partir de 1939». A: *Miscel·lània Joan Triadú*. Barcelona: PAM.
- PINYOL I TORRENTS, Ramon (2017). *Verdaguer sota el franquisme: censura i manipulació. Discurs de recepció a la SHA de l'IEC (25-I-201)*. Barcelona, IEC. <<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000253/00000046.pdf>> [Consulta: 7-IV-2020].
- PORCEL, Baltasar (1966). «Joan Triadú o l'estat de lluita». *Serra d'Or*, 7, juliol.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep (1946). «Generacions». A: *Ariel, revista de les arts*, 3-4 [reed. 1978], VII-VIII.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep ([1947]). «Notes sobre Ariel». Dos fulls mecanografiats.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep (1994). «De petit ja volia separar Catalunya d'Espanya». *El Temps*, 5-XII, p. 52-57.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep (2003). *Quadern de memòries*. Barcelona: PAM.
- ROSSELLÓ, Antoni (1966). «Els inicis de la represa: la revista Ariel». *Serra d'Or*, 7, VII, p. 51-53.
- SAMSÓ, Joan (1994). *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Barcelona: PAM, I.
- SAMSÓ, Joan (1995). *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Barcelona: PAM, II.
- SELLES, Narcís (2007). *Alexandre Cirici Pellicer*. Catarroja-Barcelona: Afers.
- SERRAHIMA, Maurici (1972). *El passat era present (1940-1947)*. Barcelona: Edicions 62, I.
- TARRADELL, Miquel ([c. 1944]). *Un Adeu*, 7 p. mecanografiades.
- TARRADELL, Miquel (1944). *Quatre fulls manuscrits sobre poesia*, s/l, 30-I.
- TARRADELL, Miquel (1978). «Èrem conscients del paper que ens toca fer». *Avui*, 830, 31-XII-1978.
- TRIADÚ, Joan; TARRADELL, Miquel; DOLÇ, Miquel ([c.1944/1945]). *Poesies de...* [Barcelona]: Amics de la Poesia, 16 p.
- TRIADÚ, Joan (1978). *Una cultura sense llibertat*. Barcelona: La Mirada.
- TRIADÚ, Joan (1985). *Poesia catalana de la postguerra*. Barcelona: Edicions 62.
- TRIADÚ, Joan (1995). «La revista Ariel cap a cinquanta anys». *Revista de Catalunya*, 100, X, p. 148-151.
- TRIADÚ, Joan (2008). *Memòries d'un segle d'or*. Barcelona: Proa.
- VERRIÉ FAGET, Frederic-Pau (2002). *Ariel. Una aventura cultural en la clandestinitat*. Barcelona: Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi.

Memòria del meu temps (Miquel Tarradell i Mateu)

Presentació

Núria Tarradell-Font
Joan Sanmartí

Un dels darrers projectes de la prolífica vida de Miquel Tarradell era la publicació d'unes memòries. No es tractava d'una autobiografia, sinó d'una crònica del món que l'havia envoltat i que canviava de manera accelerada; de vegades ell n'era protagonista —fins i tot destacat en alguns casos—, però el paper essencial era el d'observador i de cronista. Com a bon historiador, el temps i el canvi eren per a Tarradell uns marcs mentals permanents, i aquestes memòries tenien per finalitat principal —potser no l'única— deixar-ne constància per a les generacions futures. És, com ell diu al final del pròleg «Un text de petita història», viscuda en primera persona i descrita amb precisió, elegància i lucidesa.

El projecte no va culminar. Miquel Tarradell hi treballava de manera intermitent, segons l'estat d'ànim i les condicions de salut, però era una obra que l'il·lusionava. Ens n'ha deixat algunes parts pràcticament acabades, i algunes altres força avançades, en versió mecanogràfica corregida a mà. Però manquen capítols sencers, i d'altres només n'hi ha fragments curts i notes disperses, sovint escrites a mà, i no sempre clarament interpretables. Ens va deixar també un índex que indica que va dividir el projecte en dues parts, abans i després del 1940. De la primera, en tenim un volum apreciable; de la segona, realment molt poc, però interessant. És una gran llàstima, perquè la seva descripció de la Barcelona dels anys quaranta, del Marroc del període colonial, de la Nova York de l'any 1950 vista per un jove barceloní, o, és clar, de la València dels cinquanta i seixanta, tot això, de ben segur, hauria estat impagable, un testimoni que dissortadament ens mancarà. Tal vegada l'hauríem d'haver encoratjat a acabar aquesta feina.

Malgrat l'estat fragmentari, aquestes memòries mereixen ser publicades tant pel seu valor documental —presenten un retrat fidel i clarivident d'una època, i aporten detalls importants sobre alguns episodis de la cultura catalana, com ara la fundació d'*Ariel*— com per la qualitat literària d'aquest escrit. El rescat d'aquests papers era necessari. I el lector, n'estem convençuts, no en quedarà decebut.

La tasca d'edició ha estat relativament complicada. De vegades hi ha diferents versions d'un mateix text (més aviat d'un fragment o d'un episodi). Evidentment, hem triat la que ens ha semblat més acabada i/o que encaixava millor en l'estructura general de l'obra. Inversament, hi ha diversos epígrafs que han quedat buits (per exemple, dins del capítol dedicat a la Barceloneta, «La parròquia i el teatre»). En alguns casos hi hem afegit documents gràfics que ell mateix tenia preparats per consultar en la redacció de les memòries, i que n'il·lustren el contingut, o bé hi hem incorporat alguns fragments solts de text que pensem que els corresponen. Tot això s'indica oportunament en el text. Hi ha també petites notes soltes, alguns esquemes, recordatoris, tot evidentment lligat al seu projecte general, però d'interpretació molt problemàtica i sense gaire valor real. N'hem prescindit.

Memòria del meu temps

ÍNDEX¹¹⁷

Primera part (1920-1940)

1. La Barceloneta: el projecte consta de...
 - El barri
 - El veïnat
 - El carrer
 - Les festes
 - L'escola
 - Els infants apallissats
 - Esdeveniments
 - La parròquia i el teatre
2. La Barcelona vella
 - Entrada al batxillerat i descoberta de Barcelona
 - L'Institut Balma
 - La Barcelona vella
 - Samalús: història de la família
 - Americanos*
3. La revolució i la guerra
4. Zamora
 - 4.1. Camí de Zamora
 - 4.1.1. L'aval: reclutament i viatge a Zamora
 - 4.1.2. El viatge

117. Miquel Tarradell va deixar entre les seves notes aquest índex, que revela la naturalesa del seu projecte inacabat. Arriba només fins a l'apartat 4.4. Els que segueixen han estat afegits pels editors.

- 4.2. La descoberta
 - Els italians
 - L'ofici de guàrdia civil
 - Petita introducció a Euskadi
 - Descoberta de Madrid
- 4.3. La Caserna: retrats de passaport
 - L'estudiant de magisteri
 - El pobre gallec
 - El carlí
 - El socialista de Salamanca
 - El mexicà
- 4.4. Les putes de Zamora
 - Història de la Tina
 - Filles de pobres
 - L'idioma
 - Jo, indígena
 - Viatge a l'infern
 - La *pesa-hombres*

Segona part (1940)

- 5. Rambles *brazo en alto*
- 6. El valor del paper moneda
- 7. La Universitat
- 8. L'aventura d'*Ariel*
- 9. Qüestions de llengua
- 10. Excavacions a Granada
- 11. L'aval de la Falange
- 12. Retorn de Nova York. Estiu del 1950

A la memòria de Matilde,
que quedarà, voluntàriament, marginada del text.
Però és per ella,
pels anys —tan llargs, tan curts—, que hem passat junts
—més enllà de tot el que explico en aquest llibre—
que considero justificat haver viscut.

PRÒLEG¹¹⁸

Contra el que expliquen turistes apressats o creuen els devoradors de tòpics, Nova York té tot de racons tranquils, relaxants, silenciosos. Un d'aquests refugis vellutats era, quan jo hi estudiava, una saleta annexa a la cafeteria del Museu Metropolità. A primera hora de la tarda, després del *lunch*, hi consumia un parell de cigarretes amb companys d'estudi de l'Institut d'Art, que tenia l'edifici enfront del gran Museu. Conversàvem mirant, a través dels finestrals els vells arbres —venerables, del Central Park— la gespa, les cabrioles i les entremaliadures dels esquiroles.

En una d'aquestes sessions, un dels companys se m'encarà i em va dir: «No sé si els mediterranis de la teva generació sou prou conscients que representeu la darrera gent, els últims homes de la història, capaços de llegir, de comprendre l'*Odíssea* sense gairebé notes». La frase li va sortir tan rodona que provocà el somriure irònic d'una de les noies que ens acompanyaven. Es veié obligat d'aclarir-nos-ho.

Procedia d'una de les grans ciutats americanes de la costa de l'Atlàntic; de Boston, em sembla. Havia estudiat literatura i art clàssic des de l'única perspectiva vital que li era possible, des dels Estats Units, d'on no s'havia mogut mai. La Segona Guerra Mundial l'havia dut al Mediterrani.

Participà al desembarcament aliat a Sicília, sojornà durant mesos a l'illa. Descobrí un món, les reminiscències clàssiques. Explicà que un dia havia trobat una noia de poble, de casa bona, acompanyada d'una minyona, que conduïa un petit carro, estirat per un ase, carregat de roba que anava a rentar a la riera quan desembocava al mar.

Així Ulisses havia conegut Nausica.

Va veure, per primera vegada, com les barques —de vela, naturalment— eren varades a la platja. Li fou oferta l'hospitalitat arcaica, tradicional, com la dels feacis. Va assistir, d'espectador, a processons de

118. Aquest pròleg no és un text revisat per l'autor i perfectament articulat. Consta de diversos fragments que reproduïm íntegrament i que, en conjunt, deixen ben clar el propòsit de l'autor i la naturalesa de l'obra.

poble, que li evocaren Delfos, Eleusis. Com aquell que res, li oferiren sovint un vas d'aigua fresca, de càntir o de gerra, amb una cullerada de mel. L'hidromel dels deus de l'Olimp.

Comprengué que els mediterranis del nostre temps érem la darrera baula d'una cadena iniciada tres mil anys enrere. I m'advertia: el segle que ve, els vostres nets viuran com nosaltres, com els americans.

La conversa m'impresionà, prova que no l'he oblidada. Però ni ell, tan lúcid, ni jo, que el vaig entendre de seguida, podíem sospitar que el canvi fora tan ràpid. El situàvem al segle XXI. Una trentena d'anys després —la conversa és del 1950—, la seva Nausica segur que renta la roba amb un aparell elèctric. A quin racó de Sicília us oferirien, avui, hidromel? Hi donen Coca-Cola, Pepsi o *birra*, com a Chicago. Ja no es varen les barques dels pescadors a la platja. No hi ha veles. Ni gairebé pescadors, perquè el peix al Mediterrani, depredat, contaminat, s'està esgotant. Les cerimònies de la religió tradicional s'efumen; ni els capellans, després del concili, simpatitzen amb les processons. L'enfonsada és enormement més ràpida del que hauríem pogut preveure trenta anys enrere. El món s'ha girat a un ritme frenètic i els nostres records d'infantesa o de joventut reflecteixen una època arcaica, que resulta difícil d'imaginar als joves d'ara.

En català tenim un mot extraordinàriament plàstic: *passavolant*. Apte per adscriure'l a la condició humana. Passem de pressa, passem volant. El passavolant és el desconegut, l'anònim, que entra en una botiga de la qual no és client. Així el defineix el diccionari Fabra. (És ben clar que la paraula és molt anterior als supermercats, als grans magatzems.) Entrem i sortim del món, com el passavolant de la botiga, que es perd de seguida pel carrer, com els humans pel carrer de la mort. Així ha passat sempre. La gran novetat de la nostra generació és que, en el temps —breu— que hem estat com passavolants a la botiga de la vida, la botiga ha canviat. Ja no té la mateixa decoració, ja no hi venen els mateixos productes.

Però s'hi han sumat altres factors més pròxims, més vinculats directament amb aquest país.

Fa pocs anys, amb motiu d'un fet que ara no fa al cas, em vaig convertir durant un parell de setmanes en home públic, entrevistat per premsa, ràdio i televisió.

Vaig fer una experiència curiosa en pocs dies de diferència. Una periodista jove que m'interrogava sobre la meua època universitària venia a dir que no acabava de comprendre com podíem passar una mica per herois els estudiants del meu temps, perquè a l'hora de la veritat no havíem estat capaços d'organitzar assemblees multitudinàries, de fer contestacions ni manifestacions al carrer.

[El text s'interromp en aquest punt. El següent fragment és una nota escrita a mà («refer») i diu el següent:]

El procés de la memòria potser es pot posar en paral·lel dels viatges en avió.

Els que hem tingut ocasió de fer sovint viatges aeris, durant els quals no ens agrada entretenir-nos fullejant revistes, sinó que volem mirar encuriósament per la petita finestra, podem posar en paral·lel un vol aeri amb el fenomen de la memòria. Si pensem aquells dies en què hi ha algunes zones de núvols i altres de clarianes, el paral·lisme amb la memòria de la vida resulta evident.

Tenim, durant estones —quan es vola entremig de núvols espessos—, una manca total de contacte, d'informació. En altres moments sorgeixen clarianes que ens permeten observar amb una gran precisió els paisatges. Però, tallats pels núvols, sovint aquests paisatges resulten difícils de relacionar geogràficament. Són com aparicions sobtades, que es desvinculen de l'abans i del després. Al costat de les clarianes, nítides, en trobem d'altres enterbolides per una mica de boira. Quan es coneix l'itinerari, les terres que s'han de sobrevolar, no és difícil seguir el viatge. Quan els núvols han tallat

durant llargues estones l'esquema del recorregut, resulta difícil d'identificar les terres visibles a través de forats dels núvols i de la boira.

Els records d'una vida es manifesten amb un paral·lelisme aproximat a l'esmentat viatge d'avió. Sovint, no se sap per què. Els núvols tapen sectors temporals, que ves saber si eren importants. Les clarianes són en algun cas nítides, en altres casos vellutades per la boira.

La memòria del transcurs de la vida funciona d'una manera semblant. De tant en tant trobem períodes foscos, difícils de reproduir, tapats per núvols intensos. Això fa que a vegades, quan tot apareix d'una manera nítida, les clarianes no resultin fàcils de definir. A quins moments exactes corresponen? La seva aparició, sense contextos, sense cronologia precisa, desorienta. Altres vegades, a la clariana dels grans núvols correspon un territori emboirat, on les precisions de detall resulten mínimes, difícils. Tot plegat és un fenomen complex per aquesta barreja de cortines que tapen radicalment visions nítides però intemporals, zones visibles boiroses.

Durant el curs d'aquest llibre el fenomen de viatges d'avió es repetirà constantment. Per què recordo amb tanta nitidesa un episodi concret, potser no especialment important? Per què fenòmens històrics, que sembla que haurien pogut incidir d'una manera profunda, permanent, els trobo dins de la boira?

El procés de la memòria és irregular, sorprenent, inconnex. Però és seguint el fil del que per mi ara és vàlid, viu, que puc muntar aquest assaig.

* * *

He tingut la temptació d'escollir com a títol *Testimoni d'una pàtria*. Perquè el nostre temps és, si ho considerem bé, la nostra pàtria més autèntica. Crec que ho puc manifestar sense cap malentès. Sempre m'he sentit profundament català, i em sembla que ho he demostrat quan considerar-se i actuar com a català no era fàcil ni còmode. Ara bé, qualsevol de nosaltres, catalans del segle xx, resulta que ens podem entendre més bé amb un estranger contemporani, per exemple, que no amb qualsevol dels nostres avantpassats, de l'època dels pintors de Taüll o de Jaume I o de Pau Claris, o de Rafael de Casanova. El temps és, certament, la nostra pàtria profunda, la que ens determina d'una manera definitiva; sempre serem, abans que res, gent del nostre temps. Però si la terra i la nissaga continua, el temps s'esfuma. Quan s'arriba cap al final de la vida, el nostre temps ha anat deixant d'existir. Som com una mena d'exiliats. I aquesta dura condició és més marcada durant els períodes de canvi. Em va fer molta impressió un vespre en què el doctor Jordi Rubió, passats vuitanta anys, em va explicar, a casa seva, que s'havia passat una bona part del dia removent i ordenant papers, notes, llibres, de feia molts anys. Em va confessar: «Tot el món que em lliga a aquesta paperassa ha desaparegut: els meus amics i col·legues de l'època ja no hi són, tot és diferent. Tinc la sensació —la frase és exacta— que he estat remenant tota la tarda ossos de morts».

* * *

No m'he sentit mai personatge: no crec que la meua història personal pugui interessar ningú, al marge de qualsevol trajectòria vital, però això, en la nostra divisió del treball, caldria deixar-ho en tot cas als novel·listes. La meua vida té uns matisos novel·lescos; per l'altra banda, és massa tràgica. No gosaria explicar-la. No tinc ganes de fer *striptease*. He llegit, no recordo on, que a Maurice Barrés, quan ja era vell, li preguntaren: «Mestre, si podíeu tornat enrere, quin gran plaer de la vida

demanaríeu?». I ell respongué: «Tenir vint anys i fer el viatge a Itàlia». Jo també he tingut vint anys i he fet el viatge a Itàlia. En les millors condicions sentimentals i intel·lectuals, estimant-nos amb la noia que m'acompanyava, acollits amb els braços oberts per mestres i col·legues de l'ofici de l'arqueologia, del qual érem aprenents, que fins i tot ens invitaren a participar durant molts dies a l'excavació d'una ciutat grega de Sicília, en un emplaçament de paisatge meravellós. Doncs bé, del viatge a Itàlia dels vint anys no en diré ni una paraula. És un esdeveniment personal, inoblidable, dels que compten a la vida, però no crec que aportés gran cosa de cara a evocar la memòria del temps que m'ha tocat de viure. Entesos.

He triat el títol amb cura, de manera que quedi clar que el llibre no són les meves memòries. Programa un text de petita història. No diré un llibre «contra» els historiadors, però sí «al marge» dels historiadors.

PRIMERA PART (1920-1940)

LA BARCELONETA

1925-1933

A Felícia,
veïna d'infància de la Barceloneta,
meravellosament retrobada a París
molts anys després.

1. La Barceloneta: el projecte consta de...

- +¹¹⁹ El barri
- + El veïnat
- + El carrer
- + Les festes
- + L'escola
- + Els infants apallissats
- + Esdeveniments
- La parròquia i el teatre

El barri

Aquests dos fronts marítims, el de la platja i el del port, no es limitaven a suggestionar-nos, a atreure'ns enviant-nos les olors i [...]

Repercutien en el món del treball. La gran part dels obrers hi estaven vinculats. Els habitants del barri treballaven bàsicament en aquestes dues feines: eren gent del port, mariners o descarregadors del moll, o bé eren gent de mar, de platja, pescadors.

119. Mecanoscrit. A mà hi ha unes aspes afegides en algun dels apartats. Això vol dir que són començats? (Nota dels curadors).

S'hi sumaven els treballadors industrials, amb feina al barri. A un extrem i a un altre hi havia els grans tallers. Curiosament, els de funció marítima, el Vulcano, eren ubicats a la punta del mar, allà on el port i la platja conflueixen, és a dir, a l'entrada de l'escullera. A l'altra banda, donant al cantó barceloní, s'elevava l'altre gran conjunt industrial de cara a terra, on fabricaven sobretot material ferroviari: era la Maquinista Terrestre i Marítima, que al barri tothom coneixia, abreujadament, per la Marítima.

Aquests eren els grans nuclis de treball. Naturalment, hi havia altres sortides: el grup de gent que treballaven a Barcelona en feines diverses, els oficinistes, les dependents, les cosidores... Però cal dir que no donaven caràcter al barri. Igual passava amb els botiguers de tota mena de petits negocis populars, semblants als que es podien trobar a qualsevol altre barri de la ciutat.

El veïnat

M'agradaria ser capaç de descriure el veïnat. Tinc una gran enveja per Salvador Espriu. Sinera: quina capacitat d'evocació. Quanta realitat literàriament concentrada. Som molts els que hem viscut una mena de Sinera, però no som capaços de tenir una capacitat literària equivalent a la seva. Nosaltres, al barri, tinguérem també alguna Laia, una Esperança Trinquis, una herbolària com [...],¹²⁰ un vicari com mossèn Salvi Saperes, i potser ves a saber si una mena de Neus. El problema fora saber-los evocar. Tenir una capacitat de creació literària suficient. En realitat, el món de Sinera de l'Espriu, dotat d'una personalitat tan considerable i que ara sembla o resulta únic, és el món de tots nosaltres, té una projecció vital extraordinària, és real, ens afecta a molts. El problema greu consisteix en la capacitat d'evocació. La Barceloneta, món marítim, popular, podria resultar un apèndix viu, vàlid, de la Sinera de l'Espriu. És molt trist, però jo no sabré evocar aquell món, no tindrè la capacitat necessària per fer-ho.

Quants dels veïns podien haver estat personatges espriuans. Quants es mereixien una presència limitada però real en la creació literària? Tenien tots els elements necessaris. Ningú no els ha recollit mai. No els recollirà ningú. La literatura és un fenomen de resurrecció o, si volem dir-ho més exactament, de capacitat de permanència de cara al futur. A la Barceloneta no hem tingut cap Espriu ni cap equivalent de l'Espriu: és un barri popular sense mitologia, sense cap projecció literària. I, jo pobre de mi, no em veuria capaç d'organitzar-ne la redempció.

Vivíem encara al ritme dels nostres horaris tradicionals, els normals d'Europa. Em ve de nou que ara els nostres conciutadans, quan passen els Pirineus, tornin esverats dels horaris d'allà, perquè per a nosaltres eren habituals. Un dels fenòmens de l'espanyolització de Catalunya durant aquests darrers decennis és que hem anat entrant en l'horari de Madrid i d'Andalusia, que em sembla que és únic al món. Quan érem canalla, vull dir fa cinquanta anys, el parèntesi del dinar es produïa de dotze a dues. Els treballadors, i concretament la gent del port, plegaven a les dotze. Deu minuts o un quart després, ja eren als bars o a les tavernes per fer l'aperitiu. Després d'haver-se empassat a casa, com amb un embut, el dinar, a quarts de dues els trobàvem fent el cafè i la copeta de rom, i tot seguit, a les dues, tornaven cap a la feina. No cal dir que al vespre era considerat obligatori sopar pels volts de quarts de nou o com a màxim a les nou.

En aquell món de la Barceloneta hi havia personatges sorprenents. Recordo amb emoció, d'una manera especial, una dona ja gran. La meva àvia li deia la dona del gra perquè ens portava alguna bossa de gra, de blat o de blat de moro, recollida al port.

120. Hi ha un espai buit a l'original.

Quan les grues, amb les saques, deixaven caure una mica del contingut, se n'omplia el moll, era previst que algunes bones dones, pobres, recollissin aquelles deixalles.

Els organitzadors de la descàrrega, tant els grans com la petita maniobra, permetien aquesta mica de consol per als més pobres.

La meva àvia tenia al terrat, en part com una herència del seu passat rural, unes quantes gallines i coloms. Calia alimentar-los. I, a l'hora de trobar la mica de gra necessari, en lloc d'acudir a l'adroguer corresponent, el comprava a una bona dona que recollia el gra del port.

Aquesta dona era molt notable. A casa la coneixíem amb el nom de «la dona del gra».

Era un personatge femení sorgit del segle XIX. Vestia com un personatge d'Emili Vilanova o dels seus: faldilla llarga, mocador al cap. Amb una pulcritud extraordinària. A mi em semblava un personatge dels que se citaven a les primeres proses dels Jocs Florals. Recordo que un dia, quan jo era estudiant de batxillerat i anava a visitar exposicions de pintura, la vaig veure entrar, impàvida, a can Parés del carrer Petritxol. Amb el seu mocador al cap, amb el seu cabàs.

M'hauria agradat conèixer-ne la història. No devia ser vulgar. Però jo devia ser massa criatura i no en vaig aconseguir saber res. La dona llegia. Em va explicar *Ben Hur*, que era una novel·la que l'apassionava.

Fou una introducció a la presència d'un món popular, barceloní, sense interferències burgeses ni literàries, amb patrimonialitat [sic] insòlita. Em sap molt greu no haver-hi pogut entrar a fons.

Teníem entorn de casa una altra figura representativa del món barceloní del segle XIX. Era la Rosa. Una dona del barri del Raval, sospito que vídua, que venia a fer feines a casa.

Duia tota la càrrega del món popular barceloní urbà. Sabia, i això era un cas excepcional, una bona quantitat de cançons populars, que aleshores ja eren habitualment debolides.

És l'última persona a la qual vaig sentir cantar per via autèntica, directa, sense la maniobra dels orfeons. Deia coses molt divertides, procedents de les arrels populars.

Calia sopar abans que arribés el marit. «Si ve amorós, soparem tots dos, i si ve enfadat, jo ja hauré sopat.» Com altres dones dels barris de raval, tenia una certa tendència al vi. Era en el fons una compensació de les malvestats familiars, de la seva soledat.

Dins del barri, del veïnat, repercutia¹²¹ la situació de la medicina elemental de l'època. Hi sovintejava la gent —de mitjana edat o ja gran— que manifestava la vella tradició (coixos, geperuts), deficiències que, amb el temps, s'han anat fent més rares. Enlloc no hi mancava el «gravat», la persona que havia estat víctima de verola (abans de la vacunació general), amb la cara que semblava repicada com els vells atuells d'aram, amb els petits clotets provocats per la gransada derivada de la malaltia i que es mantenia tota la vida.

El carrer

Si bé la llengua parlada era totalment la nostra, la llengua escrita era un problema radicalment diferent. Es presentava una dicotomia radical entre la parla i l'escriptura.

No fa gaire temps, amb un company jove, analitzàvem fotografies de la Barcelona vella. Jo era capaç de donar la cronologia d'algunes d'aquelles velles fotos a través de la indumentària de la gent, dels models dels automòbils.

121. Segons interpretació dels editors del manuscrit original.

El jove company preguntava: «Com és possible que aquestes fotos corresponguin al període 1930-1936?» Observava que tots els rètols eren en castellà? Sí, certament, era així. Com podia explicar al meu company que aquesta era la situació de l'època?

Ell no se n'hauria fet càrrec. No s'ho creia.

La veritat és que a la nostra infància, el text normal, no era el del país.

Jo no vaig aconseguir mai ni tan sols una sola classe, esporàdica, de llengua catalana. A l'escola primària, a l'institut, que correspon a l'època escolar de la República i d'en Macià, sempre ens van ensenyar amb llengua castellana, i mai no tinguérem ni una miserable classe de català, ni que fos transaccional.

Les festes

El barri tenia festes molt diverses: les que depenien de l'estat general i les que manifestaven una personalitat específica.

El carnaval, per exemple, no crec que valgui la pena d'explicar-lo. Certament, tenia impacte. Una sèrie de xicotots, disfressats de dones, amb coixins que representaven els pits, circulaven pels carrers fent una gresca més aviat obscena. O el Divendres Sant, quan tocaven a Glòria, ramats de criatures es dedicaven a matar jueus. La manera d'assassinar-los consistia a, armats amb masses de fusta, picar portes i finestres de les cases, de les botigues on vivia molta gent. Les dones del barri es defensaven. Davant del perill que els espoltrassin finestres i portes, feien guàrdia amb l'escombra a la mà, disposades a utilitzar aquesta arma elemental contra els xicotots que els colpejaven la fusta de les sortides.

Les nostres festes específiques eren la Festa Major, Corpus i Nadal. Molts dels aspectes d'aquestes festes també eren comuns als dels altres barris. Per exemple, la Festa Major representava que tot el Pla de Palau fos envaït per una multitud de barraques de fira; crec que potser era la major densitat de cavallets i parades de tota mena de tot Barcelona, ja que l'espai ho permetia. També al Passeig Nacional s'hi instal·lava una renglera de paradetes de joguines elementals i de xurreries i bunyoleries que omplien l'aire de sentors d'oli fregit. Era un dels moments en què els barcelonins ens envaïen, un dels moments en què la frontera entre la Barceloneta i la Barcelona era trencada. Ara bé, tot plegat formava part d'un espectacle que era també d'altres barris, que no donava personalitat diferenciada.

No era així en alguns altres casos de festa, que caldrà explicar.

Nadal

La manera de celebrar la festa de Nadal era un de molts fenòmens que ens separaven de Barcelona. Els barcelonins no donaven gens d'importància a la Revetlla, a la nit. La gran festa se centrava entorn del dinar del mateix dia, un dels més memorables de l'any per la gastronomia i per la quantitat. Una escudella i una carn d'olla extraordinàries, suculentes; el pollastre o el gall dindi, els torrons i les neules, el xampany. Amb una sobretaula de tertúlia familiar que durava tota la tarda. La missa del gall era més aviat un fenomen rural, i no cal dir el tió, que exigia disposar d'una llar de foc i que aquests darrers temps ha estat intentat de recuperar l'àmbit urbà però que aleshores era només característic de les cases de pagès.

A la Barceloneta el dinar de Nadal no és que no se celebrés. Els originaris de Barcelona, com la meva família, el mantenien com el centre de la festa; els altres també procuraven que fos un dinar extraordinari. Però en realitat l'eix de la gresca era a la vigília, perquè el poblament dominant de la Barceloneta era sobretot valencià, i sembla que ells, com molta gent del Mediterrani meridional i com

a molts llocs de la Península, valoraven sobretot la festa nocturna. Començant a mitja tarda i durant tota la nit, el barri era una festa. Cantaven, tocaven la simbomba, menjaven i bevien, sense parar.

Nadal té una repercussió notable en la poesia catalana. Parlant dels contemporanis, disposem de la màgica orfebreria de les nades de Foix, de la gràcia alada de Carner, que s'inventà aquell poema de Nadal per cantar-lo els pirates de la mar, de l'aportació torrencial de Segarra. Però potser no hi ha cap poema tan emotiu com el Nadal de Salvat-Papasseit, en tot cas potser el més cristià de tots. Doncs, bé, aquest poema de Salvat Papasseit reflecteix típicament el Nadal de la Barceloneta, on ell visqué una llarga temporada, en el temps que jo hi vaig néixer.

Qui pot entendre, parlant en barceloní, l'al·lusió a la simbomba fosca? Ningú no tocava la simbomba a la Barcelona de Salvat-Papasseit. Però els meridionals de la Barceloneta, sí. La simbomba fosca durava una bona part de la nit. Hi ha un altre punt que he comprovat que ara no entén ningú: el carro dels apis. Els lectors es pensen que és una simple al·lusió al fet que proveïen abundantment els mercats de tota mena de verdures. I no és veritat. El carro dels apis era un anunci simbòlic de la proximitat de Nadal. En aquell temps els ciutadans no sols no pagaven impost per a la recollida de les escombraries, sinó que els escombriaires se sentien obligats a fer, per Nadal, un petit obsequi als clients. La brossa, les escombraries, servien, una vegada triades, per a engreixar porcs i femar els camps. En aquests camps, del Baix Llobregat, una de les plantes que conreaven era l'api. I per Nadal regalaven a cada família de la seva zona de recollida un api per a la famosa escudella. Així, la vigília o avantvigília de Nadal apareixien pels carrers uns carros carregats d'apis que l'escombriaire anava repartint casa per casa. Això vol dir que quan Salvat-Papasseit menciona el carro dels apis, menciona un record entranyable, un herald de la festa de Nadal.

L'impacte de la festa nocturna, de la nit de Nadal, era tan espectacular que tenia repercussions personals específiques. Alguns dels entusiastes bevien massa i l'endemà estaven absolutament liquidats, ni dinaven ni sopaven ni res. Tinc records infantils d'haver vist a través dels vidres de la finestra de casa, després d'haver-hi passat els dits per tal de desentelar-los del fred, un home estirat a la voravia del carrer, que els efectes del vi gloriós de la nit no li havien permès d'arribar a casa. Les dones, que cercaven el «seu», li encenien un llumí arran de la cara per tal de reconèixer-lo. I comentaven: «no l'és». I continuaven la recerca del marit, que suposaven estirat en algun racó del barri.

Les Panatenees de la Barceloneta

La processó de Corpus era, potser, l'espectacle més important de l'any. Se celebrava la capvuitada per no interferir amb la gran, la de Barcelona.

La Festa Major quedava dividida en actes diversos: l'ofici religiós era per a uns, les atraccions de la fira per a altres. Les criatures no ens interessàvem pels balls que organitzaven les entitats, ni els adults per la cerimònia del canó. A la Festa Major venien molts forasters, és a dir, barcelonins, que admiraven els nostres brillants focs artificials. A la processó no hi havia estrangers. Érem de casa. Era el barri químicament pur. La processó, durant unes hores ens unia a tots. Els capellans i els descarregadors del moll, afiliats a la CNT. Les nenes de primera comunió i els vigilants i els serenos. Les criatures de les escoles i els vells pescadors.

Els preparatius omplien les setmanes abans. Els que organitzaven les dones de sa casa eren els més visibles. Sobretot els de les famílies que vivien a les plantes baixes. Repintaven portes i finestres, però no es limitaven a les façanes. Es feia neteja fins al fons. Les cuines eren emblanquinades i, durant dies, les voreres semblaven una mena de fira de plats i olles, perquè calia desembarassar les cuines i apilaven

els atuells al carrer mentre durava l'emblanquinada. Era l'espectacle més visible de la bullida dels preparatius. Però n'hi havia d'altres.

A l'escola, des d'una sèrie de dies abans, vivíem en plena expectació. Calia que fossin nomenats el *pendonista*, el que havia de dur el penó de l'escola, que només era exhibit en aquella solemnitat; els dos *cordonistes*, que el flanquejaven aguantant els cordons que penjaven de cada costat del penó, i uns quants *arregladors*, als quals seria lliurada una vara alta, daurada (un tub de llautó) i que no anirien al rengle, sinó que tindrien la missió, teòrica, d'ordenar els de les files. Fer part d'aquest grup d'elegits era car. La família del pendonista havia de pagar cent pessetes, les dels cordonistes cinquanta, el nomenament d'arreglador en costava vint-i-cinc. La suma d'aquest fons servia bàsicament per a cobrir les despeses dels músics, la banda llogada exclusivament per a la nostra escola, que tancaria, en la processó, la comitiva dels de cal senyor Gay.

Les negociacions per a l'adquisició dels càrrecs les duia el director amb les famílies. Mentrestant, entre els escolars circulaven els rumors: que si serà aquest, que si l'altre. Tothom ho sabia de molt bona font, com a Madrid quan es preparen canvis de ministeri. Per fi sortíem de dubtes. El director feia neteja a fons de la pissarra principal, la gran, agafava el guix i anotava, escrivint curiosament amb lletra reixinxolada, els noms definitius en ple silenci expectant.

El dia de la processó, una estona abans de l'inici, ens anàvem reunint tots davant l'escola. Hi trobàvem els mestres, vestits amb la millor indumentària de què podien disposar —no semblaven ells mateixos—, i la mitja dotzena de músics de la banda, amb els instruments a punt.

Calia anar a cercar el pendonista a casa seva. Era el privilegi del càrrec, que produïa el gran orgull de la família que havia fet el cop de cap de pagar les cent pessetes. Quedava consagrada davant de tot el veïnat, que se n'enorgullia.

L'entrada de la comitiva al carrer produïa sensació. Molts ja n'estaven informats, altres ho intuïen en sentir que s'apropava la música de la banda. El carrer s'omplia, les finestres i balcons s'atapeïen. El pendonista baixava triomfal amb els pares i la família al darrere, li lliuraven l'ensinya i, amb els cordonistes en posició, emprenien la marxa, excitats pel xim-xim de la banda, cap a la plaça de l'Església, on s'organitzava la processó.

Mentre a l'escola estaven preocupats pel nomenament del pendonista, a la taverna del meu oncle es vivien altres preparatius. A la processó desfilaven també els descarregadors de moll, agrupats en les «colles», que eren l'esquema de l'organització laboral del port. Estaven sindicats a la CNT. Hi havia entre ells més d'un anarquista «faiero» dels purs. Tots eren menjacapellans furiosos —no deien mai «capellà», deien «escarabat negre». Però a la processó hi assistien com un sol home. S'ho preni tan seriosament que es produïa una certa rivalitat entre les «colles». Tots volien quedar millor que els de les altres. Els de la «colla» de la Transatlàntica, per exemple, com podien manifestar-se per sota de la colla de l'Agapito, que era considerada generalment com l'aristocràcia dels descarregadors del moll? «Vejam si veniu tots: no podem ser quatre gats, de cap manera», s'advertien l'un a l'altre.

Però els preocupava el problema del vestuari. Era considerat indispensable d'anar a la processó amb *traje*: vestit complet, americana i pantaló unitari. I amb sabates. No tots podien aconseguir aquest programa amb indumentària pròpia. Per a alguns encara era vàlida la solució del vestit de casament, l'únic *traje* que la majoria s'havien fet en tota la vida i que els havia servit durant anys per a les ocasions excepcionals: bodes i enterraments. Per a altres, el vestit de casament ja era debolit o no se'l podien enquistar. Altres no n'havien tingut mai. Un altre problema que sovintejava era el de les sabates.

L'oncle del bar era home elegant, disposava de diversos *trajes* i parells de sabates. Ho posava a disposició dels clients, de manera que poguessin quedar bé i mantinguessin el prestigi de la seva «colla». Es limitava a advertir: «vigila les atxes i els ciris: no me'l tornis amb taques de cera».

A vegades, quan la processó era cap al final, es podia contemplar algun dels homes de les «colles» que caminava coixejant, entresuat, amb la cara contreta. Us hauríeu pogut preguntar com era possible que un descarregador sòlid i forçut, habitual del moll a manejar pesos considerables, pogués quedar esgotat per un passeig de dues o tres hores a pas de processó. Els entesos sabíem que era culpa d'unes sabates manllevades, que no corresponien a la seva mida i que li anaven embutllant els peus. Però l'honor de la «colla» s'havia salvat.

De tant en tant apareixia una criatura disfressada de personatge celestial: de sant o de santa segons les devocions familiars o les prometes fetes amb l'angúnia d'una malaltia. Mares, àvies i tietes havien tallat i cosit robes barates, il·lusionades. Sovint s'havien deixat endur per entusiasmes imaginatius poc ortodoxos.

Passava sant Joan Baptista amb la samarra de pell de bé, santa Llúcia amb els ulls en un plat, àngels amb ales de tela metàl·lica entatxonada de cotó fluix. Les dones del barri s'emocionaven, en feien els comentaris crítics, admiratius o reticents segons l'encert de la disfressa sagrada.

Però el fet que donava la gran qualitat plàstica era la participació, massiva, de noietes vestides amb les túniques del dia de la Primera Comunió, blanques, llargues fins als peus i amb els vels, també blancs, que els cobrien el cap i feien destacar les cabelleres negres. Quan la doble renglera s'estenia pel carrer, era el moment espectacular, emocionant, de la tarda.

Cada vegada que tinc ocasió de contemplar el fris del Partenó amb el relleu de la processó de les Panatenees, la processó d'Atenes, evoco la de la Barceloneta.

Només l'art, el gran art, salva la memòria, permet la supervivència, defensa contra la mort.

Encara podem tenir davant dels ulls, mitificada, la renglera de les noies àtiques, de les *korai* de fa molt més de dos mil anys. Les nostres *korai*, les donzelles de la Barceloneta, acomplint com les antigues ateneses la funció sagrada, també amb vestits fins als peus, immerses en una lluminositat mediterrània idèntica, no han tingut cap Fídies. S'aniran enfonsant ràpidament en la tenebra. Ara encara les recordo com si les veiés passar: no he oblidat les Panatenees del meu barri. Dec ser un dels últims; i jo m'acabo, duraré poc.

* * *

A mig matí, acabat l'ofici solemne de Sant Miquel, a la plaça de l'església s'arraïmaven centenars de criatures cridant a cor què vols: «Senyor rector, volem el “canyó”».¹²²

No he arribat a saber mai quina relació de dependència podia haver-hi entre aquell trasto d'artilleria, obsolet, i la comunitat parroquial. Però he sentit explicar que una vegada, abans del meu temps, els promotors de la Festa Major —i per tant potser el Rector— consideraren que la cerimònia del canó era poc seriosa, degradant, que no corresponia a la solemnitat de la festa, i decidiren de suprimir-la. El poble menut se'ls revoltà. Les criatures ompliren la plaça de l'Església, s'enfilaren per la façana de la parròquia fins allà on els fou possible i atapeïren els carrers immediats. Tota aquesta

122. Fragment a banda, sense ordenar en cap capítol, però que, atesa la coherència temàtica, els editors han considerat oportú de situar en aquest punt.

massa infantil vociferava «Senyor rector, volem el “canyó”». Els prepotents foren obligats a rendir-se. Baixaren veles i autoritzaren la sortida del canó. A partir d'aleshores, el clam —ja inútil— s'anà repetint cada any, es convertí en un himne. Així neixen¹²³ els himnes més il·lustres.

Després, cap rector es manifestà contra l'exhibició de la peça d'artilleria, conservada tot l'any —no sé ben bé on— només perquè fos exhibida el dia de Sant Miquel. La petició al senyor rector continuava, com una rutina, com una part indispensable del joc.

Cada any apareixia el canó sobre un parell de rodes de fusta, com de carretó. L'acompanyava un personatge pintoresc. D'on devia sortir? Mai no vaig arribar a saber qui li autoritzava el paper de general ni si és que li faltava un bull o s'havia preparat massa a consciència, per a la cerimònia, amb mitja ampolla de rom o una de tota sencera. Cofat amb un barret de cartró, un capell de mariscal, amb un sabre de fusta o de llauna a la mà, era qui dirigia l'espectacle del «canyó» durant tot el matí. Vociferava castellarianament, vomitant estranys discursos bèl·lics, de general que anima els seus a la batalla. Si no deia allò de Napoleó, «els quaranta segles us contemplen», faltava poc. Anava per aquest camí. La canalla prescindíem de l'aspecte verbal. Hi contribuïa el fet que, per culpa del fet que parlava un castellà tan ben girat, no l'enteníem massa.

No era la retòrica, l'aspecte que ens entusiasmava, malgrat que aquells desafortats parlaments eren ben acceptats perquè contribuïen a llevar-li l'aire de joc de criatures. La cosa autènticament emocionant era que el canó disparava de debò. Pólvora, és clar. Però cada vegada que es produïa l'explosió, ramats de canalla, situats davant la boca, es tiraven a terra. Morts o ferits. Era un joc que superava la banalitat quotidiana. Ja em podreu dir quantes criatures han tingut una oportunitat com aquella.

Caure mortes en ple carrer després de l'explosió eixordadora d'un canó autèntic —ni que fos vell i tronat.

Com que el canó feia la volta al barri durant, pel cap baix, un parell d'hores —potser més—, la possibilitat d'esdevenir-ne víctimes voluntàries, de caure davant del petit monstre, eren innumerables.

Cap a la fi, els devots de la festa semblaven negrets de la selva. S'havien tirat per terra en ple carrer, a consciència, tantes de vegades que n'havien arreplegat tota la brutícia. Els afectava les mans, la cara i, no cal dir, els vestits. Si qualsevol dia haguessin aparegut a casa amb aquell aspecte, més bruts que els més bruts dels gitanos, haurien rebut una pallissa memorable. Però el dia de Sant Miquel hi havia indulgència plenària per part de les mares.

Cap no hauria pogut traïr les essències sagrades del barri, les manifestacions més il·lustres de la seva personalitat.

Era el canó.

L'escola

Pensava limitar-me a descriure els meus records d'escola primària amb quatre pinzellades ràpides. Una conversa amb una professora jove de la Facultat de Pedagogia m'ha fet canviar de programa. M'ha demanat que no estalviés gaire el paper, amb un argument que m'ha convençut. Els documents sobre com era, com funcionava, una escola de barri corrent, típica, de fa mig segle són raríssims. Hi ha, per exemple, les referències més aviat iròniques de Rusiñol. Allò dels llonguets i l'ensaïmada. Però són de molt lluny —d'una fase anterior a la meva—, reflecteixen un món més arcaic i resulten, per

123. Una altra versió diu «han nascut».

altra banda, esquemàtiques, caricaturesques. La gent, si escriuen memòries, ho passen ràpidament: els sembla que no té gaire interès.

M'explicà que disposem d'informació sobre els assaigs pedagògics renovadors de les escoles que foren punta de llança, les bones, però que afectaren un nombre escàs, minoritari, de criatures. Per altra banda, les biblioteques no han recollit els llibres escolars, considerats poc interessants.

En teoria, hauria resultat lògic que jo hagués estat alumne de l'Escola del Mar, la millor del barri i no gaire lluny de casa. Però a la Barceloneta devia haver-hi aleshores poquíssima gent que estigués al dia de què representava, quant a renovació pedagògica, aquell assaig escolar. Fins i tot el meu pare, que no era home mal informat, no devia saber-ho del tot. A la Barceloneta, la *vox populi* assegurava que, per ingressar a l'Escola del Mar calia disposar d'influència a les esferes municipals o bé ser molt pobre. Com que a casa meva no es complien cap d'aquestes circumstàncies, suposo que els meus pares en prescindiren. Vaig ingressar a una escola típica del barri tradicional, una de les que eren considerades correctes —de les «bones»— en l'esquema popular, a cal Senyor Gai.

Una organització escolar típica del moment. Una escola privada. El director-propietari havia llogat un pis, havia contractat alguns mestres auxiliars. L'escola era a la plaça del Mercat. Per la façana, ens assaltava el rum-rum de venedores i compradores de queviures. Per la part del darrere, donava a un pati, on hi havia un safareig i les classes eren amenitzades amb els cops dels picadors sobre la roba, algun fragment de sarsuela —cantada amb galls inevitables—, algunes riallades monumentals i els crits de les rentadores.

Era un primer pis dividit en dos compartiments. La sala menor era la classe dels petits, de les criatures de sis o vuit anys —l'edat que representava el començament de la vida escolar—; aleshores no hi havia, o eren raríssims, els centres de caganers, els jardins d'infància. L'altre departament, més gran, separat per una renglera de columnes metàl·liques, acollia les classes dels mitjans i dels grans. El director-propietari era el Sr. Gai.

Vaig ingressar a l'escola, a la classe dels petits, sota l'ègida d'un professor que es deia Don Juan. Era un xicot jove, de Castella, que havia aterrat a Barcelona amb l'objectiu de fer-se oficial de la marina mercant. Estudià a l'escola de nàutica i no sé per què, en un moment donat, es passà a magisteri. Mentrestant, mentre estudiava, ens donava classes. Era un excel·lent xicot que, castellanoparlant, feia esforços per a entendre'ns. Era tan bon noi que fins i tot desmitificava la palmeta. És veritat que, de tant en tant, ens donava alguna palmetada a la mà oberta, sense mala intenció. Fèiem una pintoresca cerimònia que consistia a batejar les palmetes. En tenia dues i els havia posat nom. D'una en deia Doña Petra Pica Pica i l'altra Doña Antonia Rasca Rasca. El bateig era molt divertit i les remullava una mica al lavabo que hi havia al passadís. Quan se sentia obligat a picar, procurava que no fes gaire mal.

La benevolència la duia també a l'àmbit idiomàtic. Ell era castellà però s'adonava de les dificultats de les criatures i feia un esforç per entendre'ns i per xampurrejar el català.¹²⁴

La primera de les característiques era que tot ho apreníem cantant: des de confegir fins a les *tablas* de sumar o de multiplicar, i moltes altres coses. Confegíem així: «Eme con una a, ma; eme con una e, me; eme con una i, mi; eme con una o, mo; eme con una u, mu: Ma, me, mi, mo, mu». A vegades el

124. Fragment d'una versió anterior suprimit en la més moderna: «Aquest era un drama autèntic. Recordo que el dia que vaig ingressar em va indicar que podia seure a *la esquina*. No ho vaig entendre, és clar. Jo assimilava *esquina* amb “espina”, i pensava que no era normal que hagués d'asseure'm damunt d'una espina, sobretot tenint present que a l'escola no hi havia cap peix. Aquest vocabulari escolar castellà anava resultant cada vegada més absurd. Es parlava que calia evitar fer *topos* a la llibreta. *Topos* era assimilat als tops dels vagons de tren, del famós tren travesser que miràvem a la plaça de Palau. Vam tardar temps a comprovar que els *topos* no tenien res a veure amb el tren, sinó que volien dir “taques de tinta”».

director ens acompanyava al piano la melodia. Cantàvem, però, també altres coses inversemblants, com per exemple el ritme del temps: «El siglo cien años, el año doce meses», etc., que acaba amb «el minuto sesenta segundos». La veritat és que, de totes aquestes cantarelles, les criatures no n'enteniem gaire cosa. Jo, per exemple, vaig estar cantant ingènuament, durant setmanes i setmanes perquè ningú no ens explicava res i ho apreníem d'orella, «el siglo cegaños». Un bon dia en què ho cantussejava per casa, el meu pare o la meva mare em van dir: «Què dius: “el siglo cegaños”? No, home, has de dir “el siglo cien años”. Això vol dir que el *siglo* té cent anys». Pronunciaren, és clar, «el sicle». En aquells moments, «el sicle» calia identificar-lo —totes les criatures haurien fet igual— amb aquells enormes magatzems que hi havia a la Rambla, els magatzems més grans de Barcelona —Can Jorba encara no s'havia engegat plenament—, els grans magatzems que destruï un incendi famós el dia de Nadal del 1932. Per a mi, com per a tota la canalla del meu temps, «el Segle» no podia ser mai una unitat cronològica, era aquell paradís fabulós de juguines. Conscient d'allò que m'havien explicat els pares en relació amb la cantarella escolar, cada vegada que passava per la Rambla o entrava a mirar les juguines, em deia: «Sí, els magatzems són molt grans, enormes, si pensem que van necessitar cent anys per a organitzar-los».

Ens nodríem de llibres d'una editorial gironina, Dalmau Carles Pla, que em sembla que havia inundat totes les escoles del país. Eren llibres arcaics, més aviat tronats. Malgrat tot, algun mestre vell, que actuà en aquell temps, m'ha advertit que n'hi havia d'altres encara pitjors.

A l'origen hi havia el *Primer camarada*, i tot seguit es passava¹²⁵ al *Segundo camarada*. Eren llibres per a aprendre a confegir. A cada pàgina hi havia el ninot corresponent a les paraules que hi sortien, per tal de facilitar les coses. Però, és clar, es tractava d'una terminologia castellana que no arribava: què volia dir que a la pàgina on es podia llegir «sa-po, sa-po» hi hagués dibuixat un gripau? Ens resultava inconcebible relacionar el dibuix del gripau amb el mot *sapo*. Vaig fer-ne una experiència anys després, quan, en temps de guerra, feia esporàdicament de mestre a Batet, a prop d'Olot, on també era utilitzat el *Camarada*. Una criatura de pagès, que era una neneta molt llesta, descobrí que hi havia una relació directa a la pàgina corresponent al text. Un dia que no s'havia estudiat la lliçó, davant del dibuix d'un vas va venir-me a llegir «gato, gato», allò que li semblava que podia ser una traducció castellana de *got*. Potser no érem tan llestos com la nena de pagès de Batet, i vam estar temps sense entendre que el text i el dibuix tenien relació.¹²⁶

Resultaven més desconcertants altres aspectes: el nen bo aprofitava el temps, i el vàiem assegut davant d'un llibre, amb una gran concentració, llegint amb els braços al cap. La vinyeta del costat representava el nen dolent que matava el temps. Com el matava? El matava de la manera més directa possible. Disparava amb una escopeta sobre la figura d'un vell barbut que duia una dalla al braç. No hi enteniem res: no podíem saber que aquella figura representava Cronos i simbolitzava el temps. Per altra banda, els nens de l'escola no teníem escopeta ni ens podíem dedicar a disparar.¹²⁷

125. Nota a mà en una versió antiga: «Els llibres, segons la terminologia nostra, “es passaven”. “Quin llibre passes ara?”, ens preguntàvem l'un a l'altre».

126. Un altre fragment d'una versió anterior suprimit en la més moderna: «Al costat dels llibres de l'editorial gironina, el director ens proporcionava bibliografia més moderna: els llibres escolars editats per una empresa d'un orde religiós, que es deia FTD i els meus companys havien acordat que era la sigla de “Feo, tonto i desgraciado”. Havien pensat fer una mena de llibres més moderns, on predominava el dibuix en color. Per exemple, teníem *Urbanidad*, amb vinyetes dibuixades, que representaven el “niño bueno” i el “niño malo”. Veiem com el *niño bueno* pujava i baixava del tramvia: “baja el primero” i donava la mà als altres, “sube el último” i el pobre nen feia cua».

127. Fragment suprimit en una versió anterior: «Els llibres eren d'un provincianisme exacerbat. Vist amb perspectiva, sembla increïble que els textos d'aquesta mena haguessin pogut ser pensats, escrits i impresos a Girona».

El nostre director era un espanyolista furiós. Per això havia posat a l'escola un nom simbòlic. Si al barri tothom en deia segons costum cal senyor Gai, el nom oficial, el que constava al paper imprès i figurava al rètol penjat al balcó, era Colegio Academia Española. Una vegada que un meu amic infantil de l'àrea d'Horta em preguntà a quina escola anava, jo, pensant que no podia indicar-li el nom popular del barri, vaig respondre al Colegio Academia Española. Això d'«Academia Española» li va fer molt efecte, i em va dir: «Deu ser una escola molt important; ja n'he sentit a parlar». El director, entusiasta de la dictadura del general Primo de Rivera, ens explicava alguna vegada que els catalanistes anaven «de culo al progreso». Eren gent tant folla, que havien decidit escriure pel seu compte. Així, el mes de gener, que, com tothom sap cal escriure «Jané», ells s'havien empescat que calia posar-hi una *g* inicial i també hi plantificaven una *r* final. Curiosament, i trencant l'esquema d'aquesta mena de fauna, no era carca. Com a conseqüència, el tema de la religió quedava força marginat en l'ensenyament. Es limitava al fet que al final de setmana, els dissabtes a la tarda, ens agenollàvem damunt dels bancs i cantàvem unes quantes oracions: el Pare Nostre, el Credo i la Salve. I, aquesta era la bona per a nosaltres, el «Jo pecador», amb el qual fèiem un concurs per a veure qui, en dir «*mea culpa*», es clavava el cop de puny més fort al pit.

Un meu oncle, que s'havia educat en un col·legi de capellans, quedà impressionat en comprovar la meva ignorància de la Bíblia, que no ens explicaven a l'escola. Ho va suplir un vespre: se'm va asseure a la falda i m'abocà tot l'Antic Testament resumit. Des d'Adam i Eva, amb tot allò de la costella i la poma. Per sempre més m'he recordat el moment més plàstic. Explicà el fracàs de la Torre de Babel, quan Déu organitzà la dispersió de les llengües per tal d'ajupir l'orgull dels homes. Va dir-me que l'edifici [no]¹²⁸ s'havia pogut acabar perquè els paletes, pel fet que no s'entenien, «van acabar fotent-se les gavetes pel cap». Sospito que l'Antic Testament no ha estat explicat mai d'una manera tan plàstica i tan divertida.

Al costat dels llibres de la meva escola, podia accedir a informació d'altres. Entre aquests sembla que val la pena que comentí el cas d'un tractat d'urbanitat en vers que era obligat d'estudiar per a la meva cosineta¹²⁹ en una de les escoles femenines del barri. Es tractava de la *Urbanidad en verso para uso de las niñas*, obra de José Codina, «caballero de la Real Orden de Isabel la Católica, capellán castrense, profesor de instrucción pública, y árcade romano».

Era un llibre arcaic. Només cal imaginar que, segons constava, era «obra de texto por decreto» del 18 de gener de 1875. L'èxit havia estat tan espectacular que la versió que manejava la meva cosina mig segle després era la número 26, editada el 1925.

Com que la meva mare se l'havia après molt bé —l'hi havien fet aprendre a l'escola¹³⁰ a principis de segle— i en recordava, en bona part de memòria, llargues tirallongues de versos, a casa es produïen estranys, memorables, campionats entre tia i neboda.

L'obra començava amb una introducció:

Ens creaven gravíssims problemes de llengua. A un dels *manuscritos*, per exemple, hi havia la carta d'una nena que havia tingut ocasió d'anar a Granada i explicava les meravelles de la ciutat. La nena, enlluernada, «se encerró en su gabinete y se puso a escribir». *Gabinete*: mot enigmàtic. Com era possible que una nena, per escriure, es tanqués al «ganivet»? Nosaltres enteníem que el ganivet era un estrí per a tallar pa o pelar patates, i resultava que a Granada servia per a escriure».

128. Mot introduït pels editors per assegurar la coherència del text.

129. Montserrat Mateu Banqué, filla del germà de la seva mare, Mateu Mateu Pou, propietari de la taverna de la Barceloneta mencionada en aquesta obra i que vivia a la mateixa escala que la família Tarradell i Mateu.

130. Maria del Carme Mateu Pou va néixer al carrer de l'Oli, prop de la Via Laietana, i va anar a una escola del barri de les típiques de mestra o propietària en un pis.

*Una niña hermosa y rica,
sin virtud ni cortesía,
por demás confiaría
adquirir reputación;
pues la belleza del cuerpo
y los bienes materiales,
faltando prendas morales,
antes cubren de baldón.*

Després cantava les meravelles de la civilització i la importància de l'escola:

*En el estado salvaje,
sumido el hombre yaciera
todavía, si no fuera
por la civilización;
esta antorcha manejando,
los maestros de la infancia
disipan nuestra ignorancia
e ilustran nuestra razón.*

Ja teníem el castrense il·lustre i condecorat *antorcha manejando*. Observem com la fa anar. Primer presenta el programa que han d'estudiar les nenes:

*Ante todo el Catecismo
aprenderás diligente
como asunto más urgente
y de mayor entidad
que el estudio de las ciencias;
sin la Doctrina Cristiana
es ocupación muy vana:
sólo humo y vanidad.*

*Aprended de hacer calceta
y otras labores precisas
como el corte de camisas,
de vestidos, el coser,
bordar de varias especies,
el manejo de la plancha,
en fin, todo lo que ensancha
la instrucción de la mujer.*

Després d'aquesta esplèndida troballa de rima «*plancha-ensancha*», seguia el programa higiènic:

*Lávate manos y cara
luego de que hayas vestido.
Toma baños de limpieza
mayormente en el verano,
y los pies también es sano
de vez en cuando lavar.*

Podríem tenir dubtes de l'eficàcia de rentar-se després d'haver-se vestit, i del «*de vez en cuando*» de la neteja dels peus. Però es presentaven aspectes encara més ambigus en el petit capítol titulat «*De las visitas y reuniones*», on els problemes de netedat es sumaven a les relacions socials. En aquest cas, apareixien consells molt concrets:

*Vuelve a un lado la cabeza
cuando escupir es preciso,
y la saliva, te aviso,
que al instante pisarás;
si te hallas en un estrado,
los esputos en el suelo
no arrojes, en el pañuelo
o en la artesilla echarás.*

No és que intenti justificar les porqueries que el capellà savi recomanava a les pobres nenes, però per a comprendre el consell cal saber que un segle enrere la gent se sentia obligada a escopir amb freqüència.¹³¹ En un racó de les cambres de les cases hi havia un estri especial, l'escopidora. Ara als autobusos o al metro hi ha el retolat «prohibit fumar». En el meu temps, el rètol del tramvia o de l'autobús prohibia fumar «i escopir». Una de les petites sorpreses que em produí la Zamora de l'any 1939 és que a les portes de totes les esglésies hi havia un rètol: «Por higiene, se ruega no escupir». No per respecte al lloc sagrat: «por higiene». Una de les primeres decisions que vaig prendre com a director del Museu de Tetuan fou ordenar la retirada de les escopidores escampades per les sales. En un museu petit, n'hi havia vuit o deu. I quan vaig tenir accés a la documentació de la Junta Superior de Museos em sorprengueren les decisions preses en la primera reunió de la Junta del Marroc espanyol quan acabava de ser fundada la institució. Considerava que els objectes indispensables, els que calia adquirir primer, eren un llibre d'actes i mitja dotzena d'escopidores per a la sala de reunions. En devia tocar gairebé una per cap. No sé si la història de la decadència de les escopinades interessarà ningú, però en aquest llibre m'he proposat fer de notari.

Passant més enllà del problema de les escopinades, es presentava la qüestió de les relacions socials. Sota l'epígraf del «Paseo y otros lugares públicos» s'advertia:

*De casa no salgas sola;
evita el mundano trato,
que la modestia y recato
son la guardia del honor,
pues es cándida azucena
la virtud de la pureza
mas, ¡ay!, tambien su belleza
se agosta al soplo menor.*

I les diferències socials? Eren calibrades així:

*Cuando en calidad y sexo
las personas son iguales*

131. Tot aquest paràgraf està manuscrit en un full solt. Els editors han considerat que calia incloure'l en aquest punt del text.

*los respetos principales
son debidos a la edad;
pero si el rango es diverso
enseña la cortesía
que el de más categoría
goza de más dignidad.*

*Tratarás con miramiento
a tu criada o camarera,
que aunque es de más baja esfera
no debes de ella abusar.*

* * *

He explicat que nosaltres fórem radicalment, a casa i al carrer, catalanoparlants. Aquella introducció idiomàtica, estrangera, a l'escola provocava sobresalts, sorpreses. No vam tardar gaire a barrejar castellà i francès. El director de l'escola oferia, a les famílies que podíem, fer-nos una mica d'introducció a la llengua parisenca.

No puc dir si era gaire capaç de fer de professor de francès, seriosament.

En tot cas, per a la gent nostra va quedar clar un fet. Teníem dues llengües exòtiques. La primera era el castellà. Tot seguit, i ràpidament, s'hi afegia el francès.

El director tenia cops de geni. Alguna tarda, enervat de sentir la bonior de rusc de la classe, on la meitat xerràvem amb veu baixa, clavava un cop de puny a la taula cridant: «Me cago en el cap que us aguanta!». Després d'haver-nos etzibat aquesta maledicció tan original i pedagògica, que provocava un silenci glaçat —sabíem que quan se'ns dirigia en català és que havia arribat al límit de la paciència—, anunciava: «Ara posaré un vigilant». Triava un dels nostres companys. La consigna era: «El primer que obri la boca me'l portes a la tarima i rebrà vint palmetades».

Curiosament, aquesta funció de policia era agraïda per l'elegit, que acostumava a prendre-se-la molt al peu de la lletra. Al cap d'una estona ja hi havia tres o quatre desgraciats, més o menys vagament culpables, fent cua al costat de la taula del mestre, nerviosos, esperant amb angúnia l'hora de l'execució, que no era prevista fins poc abans de la sortida.

Aquest temps d'espera era fatal. Els presoners i tots els altres anàvem rumiant, angoixats, què havia volgut dir el mestre, quan decretà les vint palmetades. ¿Calia sumar-ne deu a una mà i deu a l'altra, o s'acumularien totes vint a la mateixa? ¿I si fossin —horror— vint a cada mà? Coneixíem que el sistema corrent eren deu i deu, però no hi havia cap seguretat de variants més perilloses. No tot era l'afer del número i del repartiment.

Quina palmeta elegiria? ¿La plana i ampla, que feia un esclafit impressionant? ¿O bé la quadrada, la que no tenia so espectacular però que era molt més dolorosa, la que tothom temia més?

La veritat és que tots ens passàvem la resta de la tarda sense fer res de profit. Qualsevol tasca em presa ens lliscava superficialment. Només teníem el cap a l'hora de les palmetades.

Malgrat que l'estona d'espera semblava inacabable —sobretot, és clar, als pobres del rengle dels condemnats—, arribava el moment.

Ens posàvem en tensió, preparats per a comprovar quin paper faria cada víctima, quin seria el grau de valentia de cadascun. Hi havia els valents autèntics. Es posaven drets —immòbils—, estenien el braç rígidament, ben horitzontal amb la mà oberta, i giraven la cara cap a l'altra banda. Tots anà-

vem comptant amb emoció: una, dues, tres, quatre... Quan ja havien rebut el nombre corresponent, anaven a asseure's al seu pupitre amb els punys ben closos, serrant les dents, sense una llàgrima.

Produïen l'admiració general.

Hi havia els covards, que ja començaven a plorar abans de rebre, que saltironejaven, no volien estirar el braç i regatejaven la mà. Pobres, se'n sortien pitjor, perquè amb tants moviments incontrolats per voler defugir el cop a la palma, sempre en rebien algun als dits, a les ungles o a l'os del polze, que resultaven més dolorosos. Tornaven al seu lloc encorbats, prement-se sota l'aixella les mans adolorides.

Finalment, hi havia alguns covards de solemnitat. Eren els que ja abans del primer cop cridaven «Ail, no, senyor Gai, no!» plorant com unes magdalenes; amagaven les mans, volien fugir. Eren els que rebien més. El mestre, impossibilitat d'aplicar-los el càstig reglamentari, optava per la solució final.

Prenia la temuda palmeta quadrada, s'asseia, engrapava la víctima damunt la falda, de bocaterrosa i li clavava cops al cul sense comptar-los, perquè allò ja no eren palmetades: estàvem fora de joc. Era la degradació màxima. Consideràvem que les palmetades, malgrat tot, eren un càstig masculí. Els companys ho observàvem amb cara de menyspreu. «Ara rep com si fos una nena (com una nena quan sa mare li pega). Per covard.»

Un dels companys ens contava que procedia d'una escola on castigaven fent-los agenollar al balcó amb els braços en creu i llibres a cada mà, portant al cap unes enormes orelles d'ase de cartró.¹³²

Darrere la reixa del balcó, que feia com de gàbia, «semblàvem animals del Parc», ens deïa. Aquesta exposició a la picota pública la trobàvem denigrant, i ens sentíem molt satisfets de la nostra escola, on ens castigaven alguna vegada *de rodillas* de cara a la paret, però dins de la classe i rarament posant els braços en creu, i menys amb la tortura d'haver-los de mantenir horitzontals aguantant el pes d'alguns llibres. Acordàvem que els nostres mestres eren molt bones persones. Tampoc no ens pessigaven, com deïen que passava a altres escoles, sobretot als de nenes —sembla que això era molt característic dels col·legis de monges. Teníem una companya que havia ingressat al nostre estudi perquè els pares descobriren els blaus que li produïen les pessigades de les monges, i ho trobaren intolerable.

Els infants apallissats

Aquesta cerimònia de les palmetades, per fortuna, no sovintejava. I era lleu comparada amb la duresa dels càstigs físics que molts pares i mares imposaven als fills.

Un dels fenòmens que ens separa del meu temps és que ara les criatures, generalment, no reben. Aleshores ens sentíem immersos en el món de les pallisses. No pas tots; jo, per exemple, era afortunat. Però al meu entorn molts dels companys d'escola, o veïns, visqueren al llarg de la infantesa, paral·lel al cantó solell dels primers anys de la vida, tota una zona d'ombra provocada pels cops.

La majoria dels pares creïen en un sistema educatiu que exigia pegar. Penso que aquest fenomen era característic dels barris populars. Em fa l'efecte que els meus contemporanis de classe mitjana o alta, de l'Eixample o de Sarrià, no foren víctimes del mateix problema. L'antiga tradició —devia venir de molt lluny— era mantinguda per les famílies obreres i de petits menestrals. Sembla que ho confirmen les «Pàgines viscudes» de Josep M. Folch i Torres, que llegia al *Patufet*. Allà quedava molt clar que els infants apallissats eren, sempre, els pobres. Les observacions de les quals partia l'autor devien

132. Aquest paràgraf i el següent apareixen en un full a part escrit a mà. Els editors han decidit introduir-los en aquest punt.

ser autèntiques. Aquelles pàgines són probablement més «viscudes» que no admetien els intel·lectuals noucentistes, que hi abocaven tot el menyspreu crític dels selectes.

Costaria d'entendre de quina manera pegaven les criatures tants pares i mares si no partíssim d'un fet que, ara, sembla evident. Si a la base hi havia la convicció que calia fer-ho en bé de l'educació seriosa —rígida—, de la formació, una vegada acceptat el mètode, sovint apallissar el fills era una manera de desfogar-se. «He deixat el xiquet que no podrà seure en dos dies», confiava un bon home a un veí sortint de la porta de casa seva i tornant-se a posar el cinturó: «Li foto a ell el que m'agradaria poder clavar a la sogra». Pensant amb experiència, en casos que ara puc comprendre, la majoria dels adults que actuaven amb més crueltat tenien problemes personals. Matrimonis mal avinguts, frustracions en el món del treball o del diner. Amb el pretext de la manca d'obediència, de petites malifetes, podien descarregar inconscientment, sobre criatures indefenses, l'amargor que els cremava l'estómac. Ningú no hi tenia res a dir. Si volien «educar» els fills, de cap manera podien passar per mals pares. Així, desorbitaven el càstig. Més d'una vegada, començada la pluja dels cops, nerviosos, perdien el control i anaven més enllà de com haurien actuat fredament.

Com que el fenomen era importantíssim, per a les víctimes, nombroses, el tema era molt present a les converses infantils. Se sentien preguntes com «Els teus pares són gaire peguissers?», «a tu, amb què et peguen?», o comentaris com «quina sort té: li peguen amb la mà». Una sort relativa, és clar, però observació comprensible, ja que per a les pallisses més dures eren utilitzades altres fórmules. Però els efectes de la mà no eren innocents: les estirades d'orella, les bufetades, els temuts revessos, que incrustaven a la cara els ossos de la mà. A l'hora del berenar, podia donar-se que algun company d'escola mastegés amb dificultat, amb el barram adolorit, a conseqüència [de]¹³³ les plantofades i els revessos. Una vegada, per exemple, vaig veure assistir a la farmàcia una nena petita amb el crani ensagnat. La mare li havia donat una bufetada tan forta que li havia fet rebotre el cap, amb violència, contra el cantell d'una taula. La felicitat de ser pegat amb les mans era perquè, si bé resultaven perilloses, podia resultar-ho més l'acció sobre el cos d'alguns estris domèstics, que aleshores existien a les cases i que ara han desaparegut: els picamatallassos de vímet trenat, els espolsadors de tires de cuir o de teles fortes. Ara bé, el malson més agut dels infants era provocat pel cautxú o per la corretja —les sabatilles, l'instrument típic femení, i el cinturó, el masculí clàssic—, els habituals quan es volia pegar fort, d'una dolorosa eficàcia i que no calia anar a cercar lluny: sempre els duïen al damunt. Les dones, per estar per casa i per circular pel barri, anaven calçades amb sabatilles de sola de goma; un petit gest d'apropar la mà al peu i ja estava a punt. En una ocasió vaig sentir un noi que assegurava que el seu pare no li havia pegat mai amb el cinturó, davant l'escepticisme general del grup d'oients. Ell manifestà gloriós: «El meu pare porta elàstics». El mal era que a la Barceloneta d'aleshores els elàstics només eren usats per quatre elegants. I fora d'algun vell pescador o portuari, que conservava la faixa tradicional, la gran majoria duïen cinturó; sempre el tenien a l'abast de la mà, se'n podien servir a fons.

Les converses no eren només informatives: es transmetien consells pràctics. La recomanació de no fugir, per exemple, era general. «No fugis mai: un moment o altre et pescaran i aleshores és molt pitjor». En efecte, pares o mares, exasperats per la fugida, quan tornaven a tenir la víctima presonera, multiplicaven en nombre i en fúria els cops previstos inicialment. Era molt discutit el tema de l'all. No sé d'on havia sortit la recepta: fer-se fregues d'all als blaus n'alleugeria el dolor. Hi havia els escèptics i els convençuts. Els partidaris, però, reconeixien que era una medicina perillosa: era fàcil de

133. Mot introduït pels editors per raons de coherència.

descobrir per la ferum, i els grans no toleraven que els pispessin alls i se n'empastifessin el cos, i, per alleugerir teòricament els efectes d'un ruixat de cops, es corria el risc de rebre'n una tempesta.

Durant una llarga temporada, a l'escola, vaig fer part d'un grupet de veïns de taula que ens férem molt bons amics. Érem dues nenes i dos noiets. Teníem deu i onze anys. Els meus tres companys pertanyien a la trista confraria dels apallissats, i feien confidències amargues i detallades.

Cada família tenia el seu sistema. A la del noi, en Terrassa, seguien el mètode del càstig doble: la mare, després d'haver-lo ataconat, anunciava: «Quan arribarà el teu pare, li ho explicaré». Compareixia, a l'hora de sopar, i era informat. Conscient del paper de *pater familias*, es treia el cinturó i afegia una dosi de corretja al cos ja marcat per la sabatilla. A casa l'Antonieta, el personatge terrible era la mare. Per un no res, feia anar la sabatilla, i els espolsadors quasi sempre pel mànec, ens precisava esgarrifada. Fins i tot havia estat capaç de trencar l'ortodòxia: conservava un cinturó vell del marit amb l'única finalitat de fer-lo servir contra les criatures, malgrat que era considerada una arma típicament masculina. Recordo la cara radiant, el somriure beatífic de quan alguna vegada ens podia comunicar: «Fa cinc dies seguits que no m'han pegat, gens. Sembla mentida que es pugui ser tan feliç. Però s'acabarà de seguida, potser avui mateix, i potser demà ja aniré marcada». Ho recordo tan bé perquè m'afectava, em sentia com avergonyit, gairebé culpable, davant d'aquella felicitat efímera, de molts pocs dies i que li arribava de tard en tard, jo que la tenia com un do permanent perquè a casa no em pegaven.

Però planyo encara més l'altra companya del grup, la Mari. I no solament perquè fou el meu primer amor infantil. També per raons objectives. Com si la brutalitat dels cops de corretja no fos prou, el seu pare la multiplicava pegant-la amb el cinturó pel cantó de la sivella. No cal dir com quedava el cos de la meva amigueta després d'un d'aquests tràngols. Blaus impressionants —la contundència del metall—, esgarrinxades obertes segons com colpia la sivella, per l'agulla de la tanca.

Quan en teníem ocasió, no s'avergonyia d'alçar-se una mica la faldilla perquè pogués fer-me càrrec del desastre.¹³⁴ «Mira com m'ha deixat les cuixes, i si veiessis més amunt, encara pitjor». De tant en tant, en arribar a l'escola ens confessava: «Avui és un d'aquells dies que seure em fa patir». No calia que afegís res més: l'enteníem de seguida i posàvem en marxa un mecanisme savi importat per en Terrassa, que tenia experiència. Reuníem, entre tots quatre, llibres escolars i en fèiem una petita pila al banc, de manera que hi pogués seure a mitges al damunt, apuntalant-s'hi evitant la pressió sobre la zona més adolorida. Probablement, la nostra ajuda no tenia els resultats gaire eficaços. Era vàlida sobretot com a solidaritat, simbòlica.

Cal dir que aquesta solidaritat no era general. Els apallissats havien de sofrir, per torns, la mofa dels companys. No sé si per aquell fons de crueltat que a vegades manifesten els infants o per allò, ben conegut, que les tragèdies dels altres sembla que fan més suportable les nostres, o per tots dos fets alhora, érem testimonis del «li han pegat, li han pegat», muntat orfeonísticament i picant de mans al voltant d'una víctima.

Un dels veïns de pupitre, per exemple, quan observava que la Mari havia de fer, patint, difícils equilibris damunt la piletta de llibres, es dedicava a cantussejar un text que s'havia empescat sobre una tonada de moda i que començava: «Ara a la Mari ja li crema el cul...».¹³⁵ O bé se li dirigia amb veu burleta: «Estàs més tova que ningú, ets la campiona de la sivella». O li feia comentaris sarcàstics sobre

134. En un altre mecanoscrit —potser un versió anterior— hi diu: «N'era testimoni emocionat. Teníem l'ocasió de passar alguna estona junts, sols —ens sentíem molt units—, i ella no s'avergonyia de destapar-se perquè em pogués fer càrrec del desastre».

135. En una altra versió continua la cançoneta: «li han encès el foc amb el cinturó».

els morats: «A tu no t'ha deixat, no; segur que ara deus semblar una albergínia». Ella, amb les galtes enceses de vergonya i els ulls espurnejant de ràbia, l'insultava amb la terminologia del barri: «*Bobo, banau*». I nosaltres, els nois, li asseguràvem que, si no callava, si no la deixava tranquil·la, en sortir al carrer «li faríem una cara nova», segons la terminologia sacramental. Però aquell petit brètol ens superava en força física, estava avesat d'anar a cops de puny, no ens tenia por, i seguia burxant-la fins que li feia arrencar el plor.

També és característic, típic del temps, la manera com s'ho prenien els mestres. Els d'ara, ben segur, deuriem reaccionar d'una altra manera. Però els de la nostra escola —que eren, per altra banda, mestres de palmeta encara que no n'abusessin— estaven acostumats al sistema de càstigs familiars: ho trobaven tan normal que més aviat hi feien una mica de broma. Quan arribava un alumne amb símptomes d'haver rebut fort, li preguntaven amb ironia: «Em sembla que t'han estovat de valent. En deus haver feta una de grossa, oi?». I encara que tantes vegades el càstig resultava absolutament desproporcionat respecte al motiu que el provocava, els mestres l'aproven i comentaven: «Així aprendràs a fer bondat».

Si bé a través de l'escola podria entrar en aquest món per les confidències i pels resultats sobre la pell de la Maria, des de casa se'm presentaven directament. Sobretot el cas d'una veïneta del carrer de Santa Clara. Teníem les façanes encarades, separades per pocs metres, i al seu pis, dels més petits, la vida es desenrotllava arran de balcó. Obert, durant els mesos de bon temps era com si fos un escenari amb el teló alçat. Hi vivia una mare amb la seva filla, poc més petita que jo. Les escenes m'arribaven obertes. La mare era una fanàtica de les sabatilles: no pegava d'altra manera, sempre a les natges, sense la més petita protecció de roba. Quan no eren cops, eren crits. Si bé pegant era monogràfica, l'escriuava amenaçadorament de manera molt variada. No es limitava a les fórmules «et pegaré», «et posaré el cul com un tomàquet», «aniràs blava uns quants dies», tan típiques i generals d'aquells temps; n'hi afegia moltes d'altres de collita pròpia d'una gran expressivitat plàstica, ben poc tranquil·litzadores. I en les ocasions en què estava enfurismada fins al capdamunt vociferava: «Et mataré, no pararé amb la sabatilla fins que et mati»; «no m'accontentaré deixant-te el cul inflat; el cor no em dirà prou fins que et vegi morta»; «ja saps si en fa de mal, aquesta sola; doncs avui et mataré». La meua mare, sensibilitzada per la pèrdua recent d'una filla —la meua germaneta, que morí molt petita—, se sentia ferida per aquella insanitat, i alguna vegada l'apuntava una llàgrima.

L'escena de la dona, amb la nena ajaguda de través a la falda, engrapant-la amb una mà que la immobilitzava i al mateix temps mantenint-li les faldilletes ben amunt —amb l'altra manejant la sabatilla—, em feia allunyar del balcó. Però, encara que m'entaforés pis endintre, no deixava de sentir —com si em punxessin les oïdes— els esclafits de la sola, plors i gemecs, invocacions a la pietat, els «prou, perdó, no tan fort, no puc més».

Aquella dona era evidentment un cas dels que he esmentat abans. Vídua o abandonada per un marit navegant, havia de mantenir-se cosint a màquina, feina mal pagada que l'obligava a treballar hores i hores amb la llengua a fora. La solitud, la misèria. Devia tenir sempre els nervis a flor de pell i els descarregava sobre la criatura. Aquella manera cruel de pegar era com una protesta ritual contra el destí.

Aquests drames no eren exclusius de la Barceloneta. Ho comprovava a Horta, a l'altre extrem de la ciutat, on passàvem l'estiu. I també allà podia comprendre que no sempre eren conseqüència de les frustracions dels adults.

Entre els veïns hi havia uns immigrants de Castella la Nova. El pare de família era simpàtic, considerat un bon home malgrat que era geniüt. Estava satisfet del seu currículum, que exhibia orgullós. Arribat a Barcelona des del poble amb la misèria a les butxaques, s'hi obrí camí, aprengué l'ofici de

paleta, era propietari de la casa on vivia, que s'havia edificat en part ell mateix. Manifestava que si havia pogut anar endavant era gràcies a la instrucció escolar que li proporcionaren al seu poble. Havia tingut un bon mestre, que no deixava que els alumnes s'endormisquessin ni que fessin el badoc: els espavilava amb el sistema del *cepillo*, de gran utilitat pedagògica; segons ell un mètode immillorable.

L'aplicava pels fills: volia contribuir a la seva formació, els volia promocionar. Sovint deia a les dues nenes, que eren aproximadament del mateix temps que jo, de l'edat de primària: «Vamos a hacer un rato de escuela». Arrengleraven tres cadires al pati i s'instal·lava a la del centre amb una filla a cada costat amb els llibres. Tenia a la mà un raspall dels de la roba, agafat com si anés a fer neteja. Cada vegada que una errava la lectura d'una paraula, o una resposta, li donava un cop de raspall a la pell dels braços o de les cuixes. Aquest era el famós mètode del *cepillo*. Llàstima que no n'havia descobert el fracàs essencial. La ineficàcia d'aquella mena de classes era notòria. Les alumnes, nervioses, tremolant, obsessionades per espiar de cua d'ull si el protagonista funest estava quiet o amenaçava d'alçar-se, aviat no sabien el que deien, acumulaven els errors, de manera que provocaven més agressions del *cepillo*. S'entrava a un cercle viciós. Al cap de molt poca estona, amb l'epidermis incendiada com si els haguessin ruixat amb un àcid, tenien els ulls tan xops de llàgrimes que no veien les lletres i amb prou feines el llibre. Era inútil que el pare, indignat per la interrupció, reiterés els cops exigint que estronquessin el plor. Com més les punxes del raspall feien créixer la tortura, amb més desesper plo-raven. I la pedagogia havia d'acabar necessàriament aviat, per inundació.

Els adeptes del mètode ja devien saber que en aquelles sessions no s'aprenia gens. La finalitat era terrorista: que els escolars, sota l'angoixa de la por, es preocupessin de treballar sempre seguit, amb afany. Per això aquells mestres arcaics havien adoptat un instrument més eficaç que la palmeta dels nostres. El raspall sumava l'efecte del cop amb el de la punxada múltiple de dotzenes d'agullons, minúsculs però penetrants, que destruïen la pell. Uns quants cops superposats podien provocar sang, amb l'impacte psicològic inevitable, perquè les criatures, ja enfonsades pel dolor, quan es veien la sang s'esfereïen i s'acabaven de desmoralitzar. Així es complia la vella dita «la letra con sangre entra», que vaig sentir per primera vegada al nostre veí del *cepillo*; ell n'estava convençut.

Era curiosa la relació que establia aquell home entre el raspall i la formació escolar. En altres circumstàncies pegava molt als fills, però mai amb el raspall. Manejava la corretja com tants altres pares d'aquells temps. I també havia adoptat un altre instrument terrible: els pegava amb la cadena de ferro, un tros que havia sobrat de la de fermar el gos.

Hi havia diferències de comportament de les criatures. Així com les del grupet de la meva escola feien confidències sobre les pallisses, es desfogaven parlant-ne i agràien la solidaritat, les amiguetes de la casa del *cepillo* no hi al·ludien mai. Per vergonya? Per dignitat castellana? No ignoraven que jo era espectador de les escenes que es produïen al seu pati. I que quan ens banyàvem junts al safareig —era a l'estiu— havien d'exhibir per força les marques dels cops. Si resultaven massa visibles i preveïen que el comentari fora inevitable, dissimulaven i em volien fer creure que eren conseqüència d'una caiguda.

Un dia, però, parlaren. Arribaren al meu jardí, cames ajudeu-me, seguides del germanet petit, que corria tan esparverat com elles. [Les amiguetes] comentaven, tremoloses: «Pobreta, no hi té cap culpa; ara veuràs de quina manera li pegarà». Mirant cap al pati de casa seva, de seguida vam comprovar que el pare empaitava la filla gran amb el cinturó a la mà. L'empenyé a un racó d'on no podia escapar-se, li va arrabassar la bata d'una revolada —quedà només amb les braguetes— i començà a fuetjar-la sense pietat. Les meves amigues aquell dia em van explicar el cas. La germana gran, fent neteja a fons de la cuina, havia relliscat i, involuntàriament, provocà una important trencadissa de vaixel·la. Era per això que el pare, després de cada cop de corretja, li advertia cridant que així en una

altra ocasió seria «más cuidadosa». Amb la commoció del càstig brutal i injust sofert per la germana —que adoraven—, es passaren la resta de la tarda abocant-me el sac de les seves penes, presidides pel triumvirat sinistre: la corretja, el raspall i la cadena del gos.

Procuro en aquest text prescindir de les referències massa personals. Però ara diré que si recordo amb tanta nitidesa els fets d'aquell dia és perquè giren entorn d'una descoberta important. Fou la primera vegada que vaig contemplar tenint-ne consciència els pits nus d'una noia núbil. Aquelles dolces masses saltironejant, sacsejades per les contorsions de la víctima a cada fiblada de la corretja, no se m'esborraren. Fou un graó més en l'escala del coneixement de la vida sensual.

Ara, recordant tants infants del meu temps amb la llarga perspectiva dels anys, penso: quant dolor inútil, quantes llàgrimes malaguanyades, quantes hores d'angoixa i de por, quantes frustracions absurdes.

Frustracions. N'anotaré dos casos, entre d'altres, que no he oblidat.¹³⁶

Els dibuixos. La Barceloneta era un món sense papers. No n'hi havia ni de diari: la majoria de la gent no en comprava i es llegien, en tot cas, al bar o a la taverna. Els papers no podien acomplir una de les seves funcions essencials: ser utilitzats per a embolicar. A la taverna de l'oncle, sovint apareixia alguna bona dona i preguntava si no podien donar-li uns diaris vells, que necessitava per a fer un paquet que no podia resoldre amb el mocador de fer farcells, el sistema habitual. De paper per a escriure, no n'hi havia. Quan, esporàdicament, calia enviar una carta a la família que havia quedat al poble o al noi que feia el servei militar, s'anava a l'estanc i es comprava un sobre i un full de paper ratllat. Trobar un paper blanc a les cases era una aventura.

Aquest fet repercutia sobre les criatures, sobretot aquelles a qui agradava dibuixar, fer ninots —un cas tan general. Els quaderns escolars eren destinats exclusivament, i d'una manera molt rígida, als treballs de la classe i als *deberes*. Valien de 10 a 25 cèntims segons el gruix i el format, no es podien malgastar de cap manera. De possibles blocs de dibuix, ni parlar-ne. Potser ni en venien a les paperies del barri.

En aquell món, jo era ric. El pare em duia factures caducades, rebuts vells, catàlegs que ja havien perdut actualitat. Tots aquells fulls impresos tenien una condició màgica: el darrere era blanc, eren aptes per a dibuixar. Malgrat que en feia un gran consum, no els esgotava i en podia regalar. L'Antonietta, la companya d'escola, es delia per dibuixar. Sovint li facilitava plec d'aquells papers, que ella s'enduia a casa amb il·lusió. Després ens mostrava, engrescada, com els havia utilitzat —els dibuixos que hi feia—: «Sort de tu: no tinc cap més paper que els que em dones». Però un dia la seva mare en feu la descoberta. Com que no sabia llegir, no podia valorar-los, i li semblaren extraordinaris. Què eren aquells papers?; d'on els podia haver tret? Decidí que els havia robat. El fet de tenir-los ben amagats, com un tresor, apareixia com un símptoma que ajudava a declarar-la culpable. Massa segura d'ella mateixa, la mare no es va entretenir a comprovar-ne l'origen, com ella desesperadament li implorava —preveia la catàstrofe que li venia al damunt— i com hauria estat fàcil. Calia tallar d'una manera dràstica aquella inclinació al lladronici amb un escarment dels que són recordats durant temps. Va alleugerir-la de roba de mig cos per avall, despenjà el cinturó vell del marit i, quan ja l'havia fet malbé a cops de corretja, encara la rematà, en una segona part, bastonejant-la amb el mànec dels espolsadors.

Ja no gosà d'acceptar mai més els meus papers. Adeu dibuixos.

Quan l'endemà ens ho explicava a l'escola amb llàgrimes als ulls, baldada, palpant-se el cos adolorit, damunt de la piletta de llibres que li havíem preparat per a fer-li més passador el fet d'estar asse-

136. Aquests dos «casos» es descriuen en un altre text complementari de l'anterior, que els editors han decidit incloure en aquest punt.

guda, és clar que em vaig entristir per la injustícia, i per la frustració que per a ella representava. Però una altra frustració m'afectà més directament. És la història del funicular cistellet.

Amb la veïneta del carrer de Santa Clara, projectàrem d'instal·lar-ne un. Ho decidírem quan podíem parlar, al forn o a ca l'adroguer, on coincidíem un moment quan les famílies ens enviaven a comprar. Altres infants del barri en tenien. La consideràvem una joguina molt bonica i era assequible, una joguina de pobres. Consistia a establir un cordill, tibant, entre dos balcons veïns, del qual penjava un cistell minúscul, que duia a cada extrem uns altres cordills que servien per a estirar-lo d'una banda a l'altra i fer-lo passar de balcó a balcó. Així les criatures es podien comunicar enviant-se tot d'estranyes meravelles: notes escrites, cromos, dibuixos, trossets de xocolata, caramels i ves a saber què. N'hi havia de dues menes: els que unien balcons d'una façana o de façanes d'un mateix cantó, i els que travessaven el carrer. Aquest eren els bons, els envejats, els de primera categoria. El nostre ho fora, amb la circumstància extraordinària que aniria d'un balcó del primer pis —el meu— a un del segon, el d'ella. No seria horitzontal, seria inclinat: més mèrit. Vaig demanar a companys d'escola els detalls tècnics que calia conèixer. Després ho vaig comunicar al pare, que, benèvol, s'oferia a donar-hi un cop de mà: «Heu d'evitar instal·lar-lo malament, no fos cas que poguéss anar a raure al cap d'algu. De sobte, la veïneta es feu enrere. No gosava de cap manera demanar l'autorització a la mare. Jo no ignorava que era maltractada —ho veia des del meu balcó—, però no era, dissortadament, un fet nou. Per què el canvi sobtat?, què passava?

En aquell món nostre d'infants, una part de la felicitat podia penjar del fil d'una marca de fàbrica de sabatilles. Mentre donàvem voltes al projecte, la mare d'ella n'havia estrenat unes que devien haver estat adquirides pensant en la durada, en tot cas sòlides, fortes. I la veïneta, que sempre havia viscut justificadament esporuguida, entrà en una fase de terror, perquè els cops de la sola nova, gruixuda, pesant, de goma compacta, li feien molt més mal del que fins aleshores havia sofert. Per tal que aquella feixuga màquina de pegar no es posés en moviment, estava disposada a tot. I també a renunciar al funicular del cistellet. Durant els nostres encontres efimers, jo intentava convèncer-la. El funicular no era cap cosa dolenta: si al barri n'hi havia era perquè els pares ho aprovaven, ho toleraven. Calia que demanés el permís; l'única cosa contrària que podia passar és que la mare digués «no», i el «no» ja el teníem. Però ella temia que, segons com, la mare anés més enllà d'una negativa purament verbal. I es justificava explicant-me com, des que era molt petita, tantes i tantes vegades la sabatilla li destrossava les natges, sovint per suposades culpes que no podia comprendre, per causes que li semblaven tan innocents com el nostre projecte. I malgrat tot, afegia amb orgull, l'entusiasme per la joguina l'havia envalentit, havia estat disposada a córrer el risc. Però ja no des del dia que començà a patir el suplici de les soles noves, tan fortes que, deia, la tenien marcada permanentment; quan la mare li tornava a pegar, encara era visible en part el tatuatge dels blaus de la tongada anterior. La meva insistència es fongué aviat. No volia sentir-me responsable, ni que fos indirecte, d'una altra possible sessió de martiri.

Així, absurdament, morí abans de néixer la joguina que ens suggestionava, que teníem tan fàcilment a l'abast de la mà, aquella il·lusió de la infància.

Esdeveniments

Al marge de la petita vida quotidiana del barri, també arribaven els gran esdeveniments col·lectius.

El primer record en aquest sentit correspon a la caiguda de Primo de Rivera, al final de la dictadura militar, l'any 1929.

No podria dir-ne gran cosa. Només que vaig ser testimoni d'una sensació general d'alliberament, de respirar, d'alegria. Fou per a nosaltres, les criatures que acabaven de sortir dels bolquers l'any 1923, quan començà la descoberta de la bandera catalana, que, prohibida aquells anys, s'exhibí triomfalment arreu tot just caigut el dictador. Jo, per exemple, vaig localitzar una bandereta catalana al racó d'un calaix de casa —on havia estat camuflada aquells anys— i me la vaig posar al patinet. Tots els companys d'escola exhibien cintes i banderetes catalanes.

La manifestació més espectacular de la bandera es relacionava amb l'Exposició Internacional de Montjuïc. L'Exposició fou un gran esdeveniment, i començà encara sota el domini de Primo de Rivera, que va caure, però, abans que no s'acabés. Els raigs lluminosos, els grans reflectors que a partir de darrere del Palau Nacional transformaven el cel de la nit de Barcelona, originàriament en blanc, passaren, a partir de l'enfonsada del dictador, a projectar sobre el firmament nocturn la bandera catalana. Els primers dies el fet provocà una commoció. Tot de gent anava a la plaça d'Espanya i a l'entrada de l'avinguda de Montjuïc, quan començava a fer-se fosc, per tal de mirar l'expansió, el triomf lluminós de la bandera. Recordo que hi vaig ser un d'aquells primers vespres. Quan es va encendre el focus, es va sentir un «ooh» admiratiu i entusiasta. Però un ciutadà, anònim i conscient, que era a prop meu, proclamà, de manera que pogués sentir-ho tota la gent del voltant: «No la volem de quincalla».

L'Exposició fou un dels esdeveniments de la meua infància, deixant apart el fet de la bandera. Va commoure la ciutat, malgrat que em fa l'efecte que no tingué la mateixa projecció profunda de l'altra Exposició, anterior, la Universal del 1888 al parc de la Ciutadella. Si més no, aquesta és la consciència que en tinc a través dels records familiars. La del 1888 representà una època de la història de Barcelona, el pas de la ciutat provinciana a la gran urbs moderna. La del 1929 fou certament important. Fou la incorporació de la muntanya de Montjuïc a l'àrea urbana de Barcelona a través dels jardins i dels palaus, però potser no es pot posar com un final i principi d'època.

El gran èxit popular d'aquella manifestació foren les fonts lluminoses, i el seu autor, l'arquitecte Buïgas, esdevingué un personatge popular mític. Cal dir que la gent d'ara no se'n pot fer càrrec: el residu que en queda, la gran font lluminosa —que encara engresca els turistes— no és altra cosa que la reminiscència d'un conjunt impressionant de jocs d'aigua lluminosos i de llums.¹³⁷ Han deixat que desaparegués l'extraordinari joc d'aigües de l'anomenada plaça de L'univers, aquell petit espai entrant per la gran avinguda a mà esquerra que, si bé no tenia caràcter monumental, era un dels punts on els visitants es podien sentir immersos més directament en el joc de l'aigua i de la llum. El període de guerra i postguerra ha fet també desaparèixer, per degradació, la doble llarga filera d'una mena de grans espàrrecs de vidre, il·luminats, que anaven des de la plaça d'Espanya fins arran de la font monumental.

Els barcelonins autèntics estaven emocionats i contents per la recuperació de Montjuïc, una muntanya fins aleshores marginal, mig erma, amb hortets proletaris, refugi sovint de gent *non sancta*, on moltes vegades tenien lloc robatoris i crims. Certament, ja hi havia uns principis d'urbanització de jardins, com era el parc Laribal, o bé indrets de gresca dominical com la Font del Gat, que havia de donar lloc a la famosa cançó de la noia i el soldat.

No m'atreviria a parlar gaire de l'Exposició, perquè de fet no puc donar-ne dades útils. Només recordo que, vista des de la Barceloneta, donava lloc a expedicions de veïns, d'aquells que rarament circulaven per Barcelona, i que tots tornaven admirats, amb la boca badada.

137. La redacció del text és de finals de la dècada dels setanta i principis dels vuitanta, abans dels Jocs del 1992. *A posteriori* s'han fet restauracions de la font; per exemple, les cascades 4, 2 i 1 es recuperen entre el 2014 i el 2016.

D'altres esdeveniments em veig amb cor de donar-ne alguna notícia.

En primer lloc, la batalla de la moda dels anys vint, que em veig obligat de fer constar per allò que escric una història al marge dels historiadors i perquè, evidentment, no és esmentat ni als manuals ni a les monografies. També m'atreviré a donar la meva visió, la d'una criatura, de la proclamació de la República.

La guerra ignorada dels «feliços vint»

La dècada dels vint sempre ens és presentada pels historiadors com un període de pau idíl·lica entre les dues guerres monstruoses.

Però no fou tan plàcida com expliquen. Puc donar testimoni d'una guerra oblidada. Una guerra que dividí i commocionà el meu barri, i suposo que tot Barcelona, el país i més enllà: la guerra de les modes femenines. Es manifestà en dos fronts diferents: el de les faldilles i el dels cabells.

En vaig ser un testimoni ben situat. Com aquells periodistes, corresponsals de guerra, que tenen la possibilitat de seguir les operacions des de llocs de comanament, estratègics. Acompanyant sovint la meva àvia a la parròquia, a les funcions de tarda, tenia l'ocasió de sentir molts sermons. Els temes de les faldilles i dels monyos hi compareixia gairebé sempre: era indiferent que fossin pronunciats amb motiu del mes de Maria, del mes del Sagrat Cor o del novenari de Sant Josep. Escurçar els cabells i faldilles sembla que era el mecanisme que en Banyeta, que se les pensa totes, havia adoptat en aquell moment.

La guerra la vaig viure també des de casa, perquè l'àvia fou bel·ligerant.

Aleshores començà, per primera vegada a la història, el cicle de les faldilles curtes-llargues-curtes, que, curiosament va per decennis, amb un ritme com el de les fases de la lluna o de les estacions de l'any. Un ritme misteriós o molt exacte i precís, que fa seixanta anys que dura.

La dècada dels vint fou la primera de la faldilla curta, mai vista abans, que imposà el límit dels genolls. La faldilla davallà fins als turmells durant els anys trenta. Una de les poques coses agradables que poguérem viure els xicots de la postguerra fou la florida de cames i genolls de noies, que durà tota la dècada dels quaranta. Pels volts del 1950 retornà la faldilla llarga, allò que en digueren la moda del *new look*. L'any 1960, a Londres triomfà, amb gran indignació de París, que va perdre de moment la batalla de la direcció mundial de la moda (fet que provocà, segons he pogut saber confidencialment després, fins i tot una reunió secreta de diplomàtics al Quay d'Orsay). Londres imposà la minifaldilla, la més curta que s'ha dut mai, que provocà que les senyores hispàniques, esgarrifades, es possessin ràpidament pantalons masculins, tan bescantats fins aleshores. La minifaldilla durà també deu anys. A la dècada dels setanta, la línia ha tornat a caure avall, sovint fins als peus.

Però tornem als capellans. Jo, criatura, comprenia que el tema de les faldilles pogués prendre tant volum a la trona, perquè sempre ens havien advertit que les cames eren pecat. Em costava més entendre el problema dels cabells, la defensa aferrissada del monyo, l'interès que mostrava l'Església perquè les dones continuessin portant aquell manyoc circular de cabell, com una mena de petita ensaïmada adherida al clatell. Ara penso que aquells bons rectors, vicaris i predicadors de les solemnitats, defensaven el pentinat simplement com a manifestació de l'ordre establert. A la Barceloneta, la faldilla curta no fou gaire acceptada: només la duïen les jovenetes que treballaven a Barcelona. En canvi, milers de monyos foren guillotïnats implacablement. Els capellans, les sogres, les àvies, perderen la guerra dels cabells.

Els comunicats de les primeres batalles no podien fer preveure l'amplitud de la derrota que s'aproximava. Quan l'adroguera deia «Sap quina una me'n passa? La meva neboda s'ha tallat els cabells,

l'esbojarrada», es tractava d'una noia de vint anys, que sempre havia tingut una perillosa inclinació a anar al cine i llegir «novel·lotes». Què se'n podia esperar?

Però de mica en mica l'alarma s'anava estenent. Es passaven als cabells curts dones casades, serioses, i els marits —mira-te'ls ells— no sols la majoria ho acceptaven, sinó que molts empenyien l'esposa cap a l'abisme: els agradava que la seva dona seguís la moda. Cada comunicat, una derrota. Un dia era la veïna, l'altre la cunyada, aquella que feia uns mesos s'havia manifestat escandalitzada quan la seva germana, una pionera, se'ls tallà. La balança es va decantar definitivament quan començaren a aparèixer a la missa dominical dones amb cabells curts, sense monyo. El sacrilegi. «Desvergonyides». Però ningú no els prohibí l'entrada al temple. Fou la batalla de Berlín d'aquella guerra. S'acabaren els comunicats perquè s'acabava la lluita. Els darrers monyos que se sacrificaven ja no eren notícia, no produïen comentaris. Només el mantingueren les velles, les dones més pobres i alguna devota de pedra picada. El tema desaparegué dels sermons.

Jo pensava: «Com s'ho faran ara els predicadors?» Però no es presentà cap problema. Ells ho resolgueren de seguida, perquè les prevencions de la moda femenina s'anaven succeint: els escots, els vestits sense mànegues, els mig transparents. I, sobretot, a l'època que l'afecció a la platja feia avenços molt ràpids i les dones anaven a la mar cada vegada més, es presentà el terrible problema dels vestits de banys femenins, que passà a esdevenir el punt més dramàtic, el puntal consolidat dels sermons.

La proclamació de la República

El dia 14 d'abril de 1931 començà per a nosaltres, com per a tothom, com un dia qualsevol. Vam anar a escola matí i tarda, però després de dinar, quan havíem començat a les 3 la sessió de la tarda, es produí un fenomen estrany. No devia haver passat més enllà d'una hora de classe quan el mestre cridà un cognom dels nostres companys i afegí: «La teva mare t'espera a baix». Pocs moments després, digué un altre nom advertint: «Et demanen». A mitja tarda, la reclamació de les mares havia deixat els escolars al cinquanta per cent. Començàvem a sentir-nos nerviosos. Què passava? Teníem una mica d'experiència: les mares a la Barceloneta eren espantadisses davant qualsevol notícia d'anomalies, dels rumors que vinguessin de Barcelona. Malgrat tot, era evident que devíem trobar-nos davant d'alguna de grossa. El mestre ens deia que ell no en sabia res. Ja no quedava gairebé cap noi, que la meua mare em vingué a cercar. A casa eren gent serena, poc donada a la histèria col·lectiva. Malgrat tot, també vaig arribar a casa abans de l'hora normal. Em van dir que el rei ja no manava, que l'havien expulsat —havia fugit—: havia «vingut» la República.

Aviat vaig aclarir que l'esdeveniment anava lligat a les eleccions del diumenge anterior: n'era la conseqüència, però per a una criatura de deu anys aquelles eleccions havien representat ben poca cosa. La prova és que gairebé no me n'ha quedat record. Tampoc no tenia una idea gens clara de què podia voler significar la República. Però sí que entenia l'expulsió del rei: n'havia viscut l'antipatia que hi manifestaven la gent del meu voltant. L'oncle, amb esperit de pioner, havia instal·lat un aparell de ràdio a la taverna quan encara la majoria de bars de la Barceloneta no en tenien. Doncs bé, quan al final de les emissions se sentia la Marxa Reial, mai no passava de les primeres notes. Un qualsevol dels clients botava com si de sobte se li hagués incendiat el tamboret i, precipitant-se sobre l'aparell, el feia emmudir amb el beneplàcit de la concurrència, que li dirigia somriures d'aprovació.

L'endemà, dimecres 15, no anàrem a escola: havia estat declarat dia festiu. I aquell dia sí que Barcelona fou una festa. La primera part del matí no s'observava res de particular, semblava senzillament com si el diumenge s'hagués avançat uns dies. Però, abans de dinar, els clients de les tavernes precipitaren

l'aperitiu i es dirigiren cap al passeig «a veure passar els camions». En efecte, començaren a circular camions amb una càrrega d'homes i dones que cridaven, com una consigna única exclusiva, «“Viva” en Macià, mori Cambó», i feien voleiar banderes republicanes.

Després de dinar, amb els meus pares anàrem a la descoberta de l'ambient de Barcelona.

Després dels fets de Maig del 68 a París, vaig llegir un article que es titulava, imitant Hemingway, «París era una festa». No és veritat. El París del 1968 no fou una festa més enllà del barri Llatí. L'altre París, tot el París normal, no sols no vibrà, sinó que s'hi posà obertament en contra.

Aquell 15 d'abril fou tot una altra cosa. Després he sabut que aquella festa fou en bona part una maniobra de les autoritats que s'acabaven d'estrenar —i concretament del governador nou, Companys— per desvirtuar la vaga general que preparava la CNT i amb la intenció que aquella festa (en el sentit de dia no laborable) es convertís en una festa-festa.

Fou la primavera més primavera que mai s'ha vist a Barcelona. Feia molt bon dia, assolellat i clar, una d'aquelles glorioses tardes d'abril. Pels carrers circulava una gernació; espontàniament tothom havia sortit a passejar. No és estrany que els pares trobessin coneguts, amb els quals s'intercanviaven els comentaris inevitables. Al Pla de Palau trobàrem el primer. Era un home prim, menut, nerviós. Quan va veure el meu pare, es posà a saltironejar traient-se i posant-se la gorra i manifestant, entusiasmada: «Ja hem fotut daltabaix en Cametes. Ja hem fotut daltabaix en Cametes». En Cametes era el nom popular, sarcàstic, del rei, que era alt i tenia les cames llargues. Continuàrem caminant cap endins de Barcelona. Vam trobar-ne d'altres. No tots eren tan entusiastes ni estaven tan excitats. Però l'ambient general era de satisfacció. Recordo un tema repetit constantment: la gent deia, encara que no fos entusiasta, «ha estat molt bé, sense una gota de sang».

Cap al centre de Barcelona, per la Via Laietana, per la Rambla, continuaven circulant els camions descoberts, atapeïts. Aquells crits de «“Viva” en Macià i mori en Cambó», que havíem après al passeig de la Barceloneta i al Pla de Palau, s'anaven succeint sense interrupció.

Ningú no treballava, llevat d'alguns pintors. Vaig veure, des del balcó de la plaça de la Llana de casa el meu avi, com un bon home, enfilat dalt d'una escala, pintava amb calma, tranquil·lament, la part baixa d'una bandera espanyola de l'estanc del carrer de la Bòria. Transformava la franja vermella inferior en color morat, i així sorgí la bandera republicana.

La gent, no cal dir popular, també de classe mitjana, estava satisfeta. La República arribava tranquil·lament, sense drames. El rei no tenia simpaties. Els vells, però, tenien un record incert, complicat, revolt, de la primera República. Alguns no veien gaire clar que la nova etapa republicana pogués desenvolupar-se en pau. Encara recordaven allò del «que baile».

Vam arribar a casa al capvespre; jo amb la satisfacció recollida al carrer. No sabia gaire què volia dir la proclamació de la República ni la caiguda de la Monarquia. Però havia pogut treure la impressió que tothom, en grau més o menys espectacular, estava content.

Durant el sopar la meva àvia va dir: «Llàstima, no ha començat del tot bé. Només s'havien d'haver sentit crits de visca. Hi ha hagut massa “mori”. Aquests crits de mort, a la llarga, podrien dur a la mort de debò». No en vaig fer massa cas, però tampoc no ho vaig oblidar. Era una lúcida premonició de la Guerra Civil. Fou cinc anys després, a partir del juliol del 1936, que aquesta frase de l'àvia em va tornar a la memòria.

L'endemà tornàrem a l'escola: ja era un dia normal. Ens trobàrem que havia desaparegut el retrat del rei que presidia la classe, i amb les experiències adquirides a la vigília, ho vam considerar lògic, normal. Però es produí la primera contestació d'estudiants que jo he vist mai. Alguns dels meus companys van fer observar al director que un mapa d'Espanya duia gravat a l'angle un escut reial. Calia, doncs,

també extirpar-lo. El director s'hi avingué de mala gana i el mapa fou despenjat. Però no es pogué estar d'intervenir-hi. No se sentí fort, evidentment, per a defensar ni la monarquia, ni l'*España eterna* en què l'home creia. Tirà pel cantó lateral i ens va dir amb molta reticència: «Sí, sí, ara esteu molt contents perquè s'ha proclamat la República. Però sabeu què us costarà? Mai més fareu festa el dia del sant del Rei».

No hi havia dubte que la notícia provocà una certa desmoralització general. Perquè ens amagà, amb tota la intenció, que la festa de Sant Alfons fora substituïda per la del 14 d'abril i que, de propina, tindriem la festa del Primer de Maig.

Però la malèvola notícia del mestre monàrquic i espanyolista no aconseguí de girar, malgrat tot, l'entusiasme republicà de les criatures, que reflectien allò que es respirava a les cases i al carrer. Algú obrí el llibre de la *Historia de España* i arrencà la fotografia del rei, que el presidia des de la primera pàgina. Immediatament tots els escolars l'imitaren; els retrats d'Alfons XIII foren trinxats tan minuciosament que la classe semblava que hagués rebut una ruixada de paperets dels de la Processó.

Dins del volcà de l'eufòria republicana ens sorgí, inopinadament, una monàrquica entusiasta de pedra picada: l'adroguera del veïnat. Entre les dones grans, era normal la referència respectuosa a la monarquia, a la família reial. Recordaven dates de naixement dels infants i les infantès, i les relacionaven amb la cronologia dels seus fills. Però la cosa no anava més enllà d'aquestes referències temporals, com una mena de calendari simbòlic. El cas d'aquella bona dona era diferent: se sentia identificada amb la família reial. Demanà al seu fill, que treballava a Barcelona, que li comprés diaris de Madrid, perquè considerava que els nostres no havien dedicat gaire espai al drama reial. Em sembla que el noi li portà l'*ABC*, que no es podia trobar als quioscs de la Barceloneta. El conservava amb una certa emoció, mostrava a la meua àvia les fotografies de la família d'Alfons XIII partint cap a l'exili. No les del rei, que fugí ràpidament per Cartagena plantant la dona i els fills, cosa que ella trobava tan trista i poc romàntica. La foto que exhibia amb més emoció era la de l'estació madrilenya, on es veia la reina i els fills prenent el tren, acomiadats dramàticament pel comte de Romanones. Recordo el cas de l'adroguera perquè fou l'únic testimoni de fidelitat monàrquica popular que m'arribà.

Quinze dies després de la proclamació de la República, de la festa esplendorosa del 15 d'abril, se celebrà el Primer de Maig. La commemoració del símbol de la lluita obrera calia que fos portada a terme a fons. Per això teníem la República. La paràlització fou total. La gent deia: «Ni el Divendres Sant». I, en efecte, més que un Divendres Sant quan deixaven de circular fins i tot cotxes, tramvies, autobusos. Però bars i tavernes no tancaven. Tothom estava d'acord que calia una festa absoluta, una festa del triomf obrer.

Ara bé, una cosa és la teoria i l'altra la realitat. Quina profunda melangia impregnava els carrers de la Barceloneta. Davant dels bars, de les tavernes tancades, s'hi aglomeraven els fidels, com cada festa. Estaven tancades, no s'hi podia entrar. Què es podia fer? No els podia passar pel cap esmerçar el temps d'una altra manera que no fos allà dins. Els clients, malgrat l'entusiasme proletari, se sentien decebuts fins al fons de l'ànima. A mitja tarda se'ls veia com ànimes en pena asseguts a la voravia, cadascú davant de la seva taverna habitual, mirant amb nostàlgia la porta tancada, sense cartes per a jugar, sense copes per a beure, absolutament desemparats, impregnats de tedi, de tristesa.

Aquesta experiència, tan revolucionària però tan amarga, fou exclusiva del primer de maig de 1931. Un any després, l'habilitat del país funcionà, i si bé es respectà la festa —qui hauria volgut, en aquell temps, renunciar-hi— el problema de la desesparança i del tedi fou resolt. Els bars, les tavernes, continuaren oficialment tancades però funcionant. Sempre existia una porteta secundària, lateral, a través de la qual era possible d'introduir-s'hi. Així es complia el ritual del Primer de Maig, sense sacrificis massa tristos.

Els mesos després de la proclamació de la República, es produí a la Barceloneta una extraordinària explosió d'entusiasme ingenu. Suposo que fou general als altres barris populars. Semblava com si hagués arribat la redempció final. Recordo, sobretot, els comentaris de les dones. Se centraven en dos punts, que podia sentir a les botigues i al mercat. El primer era: «Ja no haurem de pagar mai més el pis». Creien que la República les alliberava del drama del lloguer, que es reproduïa cada mes. L'altre comentari, l'esperança, era per a aquelles bones dones, mares, encara més profund: «Els nois ja no hauran de fer mai més el servei militar». No sé si els historiadors han valorat la decepció posterior, que portà molta cua psicològicament, perquè es evident que, malgrat la República, la gent va haver de continuar pagant el lloguer del pis i el servei militar no fou abolit. Quan escric aquestes línies, sis o set anys després de la mort del gran lama d'El Pardo, i sento parlar del desencís, em veig obligat a recordar les il·lusions ingènues que es provoquen en aquest país cada vegada que sembla que apareix una ombra de democràcia i de llibertat, que popularment s'interpreta com una mena d'aparició màgica dels Reis d'Orient, que haurien de regalar presents extraordinaris i utòpics.

Als primers mesos de la República hi hagueren altres manifestacions. Un espectacle sorprenent inundà la Barceloneta. Moltes botigues exhibien els símbols de l'època: la bandera Republicana i, en molta menor escala, la catalana, aplicades a les coses més inimaginables —elàstics, cinturons, lligacames... Els meus companys d'escola en van estar profusament equipats. A vegades tota aquesta simbologia no donava gaire felicitat. Un d'ells em deia: «Ara el meu pare em pega amb la bandera republicana, però et diré que no hi hem guanyat res, perquè el cinturó republicà em fa tant mal o més que el d'abans». L'explosió d'entusiasme es manifestava en altres aspectes. Per exemple, sorgiren molts cromos i postals amb el retrat de Galán i García Hernández, els dos oficials que havien dirigit el *pronunciamiento* republicà de Jaca uns mesos abans del triomf de la República i que foren ràpidament afusellats. Aquests obscurs *mártires* tingueren una repercussió explosiva durant aquells moments. Els trobàvem a les preses de xocolata, a altres cromos, als quioscs i a les botigues —per tot arreu—, pel preu de cinc o deu cèntims. A l'escola, la majoria tenien el retrat repetit mitja dotzena o una dotzena de vegades.

Tot plegat fou com un xàfec d'estiu. Durà poc. Uns quants mesos després, la roba interior amb banderes republicanes, les fotos dels màrtirs de la República, es van anar fonent.

*El Sis d'Octubre*¹³⁸

Des de l'extrem d'Horta, els fets de la plaça Sant Jaume eren com si s'haguessin esdevingut a l'Índia. Els aparells de ràdio eren molt escassos i justament uns veïns que en tenien havien anat a dormir d'hora.

Ningú dels volts de casa no tenia telèfon.

Ah, però hi havia la informació oral! Circulaven notícies terrorífiques, d'una exageració desenfrenada. M'han quedat a la memòria frases que puc citar literalment.

«La plaça Sant Jaume estava empedrada de morts».

«De mossos d'esquadra no n'havia quedat gairebé cap: tots havien sucumbit».

I, cosa més extraordinària, en algun lloc —no recordo quin i potser no es precisava— «el carrer era un riu de sang, tanta que les clavegueres no podien engolir-la».

138. Nota manuscrita en un full a part que hem decidit incorporar en aquest capítol.

La parròquia i el teatre¹³⁹

PROGRAMA:

I. Representació de la producció líric popular en quatre quadres.

La Carta dels Reis

Rondalla coronada amb èxit sorollós en tots els
Esbaris infantils on s'ha representat.

REPARTIMENT:

Janet	Miquel Terradell
Gariñeta	Rosita Tusau
Baronesa	Paquita Susat
Agafa	Maria Rodríguez
Baldufeta	Montserrat Mateu
Draque	Carme Llorca
Opacleta	C-xalta Oteo
Baldirona	Teresa Tortosa

Chor de pagesets i pagesetes
compost per C. Susat, V. Mestanté, V. Llorca,
Joan Garcia Liera, C. Cabañeros, E. Company,
R. Garmendia, M. Labios, J. Mustané, J. Roig
i S. Domedel.

II. Interessant i formós quadret dramàtic,

¡Desemparada!

REPARTIMENT:

Nell	R. Tusau
Elodie	R. Salom
La Xerrica	R. Tortosa
La Baldufe	C. Oteo
La Dolçeta	C. Susat
La Donyosa	V. Mestanté

III. La molt divertida comèdia en un acte,

Estofat a la Catalana

REPARTIMENT:

Eloi	Terradell
Hipòlit	J. Barceló
Apotecari	J. Mañes
Vicent	M. Labios
Antonet	S. Moreso
Joanet	J. Domedel

**Presentació escènica amb tota propietat
Decorat expropiés**

Per a invitacions a la Parròquia i al Patronat.

NOTA: El proper diumenge, dia 7, es representarà

L'Estampa de la Primera Comunió

Patronat Obrer de Sant Miquel del Port

Passatge Marqués de la Quadra, 1, prol. - Barceloneta

*Seguint la tasca ferma i constant de no escatimar res de
quant pugui ésser fruit de Moral i Cultura, envers la nostra
benvolguda barriada de la Barceloneta, aquest Patronat,
coadyuvant la iniciativa dels "Amics del Culte" de la nostra
Església Parroquial, ha determinat celebrar una*

Magna Excursió al Santuari de Nostra Dona de la Cisa

el dia 22 de Maig de 1932

sota la següent distribució:

Sortida: a les 6 del matí.
Arribada al Santuari: a 2/4 de 8.

A les 8: Missa Solemne de Comunó.
A les 10: Excursió a Sant Mateu.
A les 3 de la tarda: Festival Infantil.
*A 2/4 de 5: Solemnes exercicis del mes de Maria amb
sermó que dirà el Rnd. Jaume Serra, Vicari de la nostra
Parròquia.*

**Besamans i comial de la Verge per el nostre benaurat
Sr. Rector Rnd. Dr. Nicolau Casaramona.**

*A les 8: Sortida de Premià per arribar a Barcelona a
dos quarts de nou.*

NOTUL·LES. — El preu del bitllet d'anada i tornada a Premià és de 2'30 ptes.
— Els excursionistes es reuneixen a l'Estació de M. Z. A. a 2/4 de 6.
— A l'Estació de Premià hi hauran Auto-Omnibus per els que ho sollicitin.
— El Restaurant del Santuari servirà dinars al preu de 5 ptes. Per a que es pugui
servir millor és convenient que arribin al restaurant.
— La inscripció es tancarà el dimarts dia 15. S'admeten inscripcions al Patronat i
en el Despats parroquial. LA COMISSIÓ.

139. No es conserva cap text sobre aquesta part de les memòries, però sí una carpeta amb documents de l'època, preparada amb tota evidència per servir de base a la redacció. N'hem triat dos per a il·lustrar el tipus d'activitats culturals fetes en aquest barri popular. Per si sols, retraten molt bé l'ambient de l'època, les formes d'organització autònoma de la societat civil i la vitalitat de la llengua catalana; també mostren la participació del Tarradell infant en les representacions teatrals.

BARCELONA VELLA¹⁴⁰

Venint d'un barri separat com la Barceloneta, i protegit pel meu àngel de pedra, em vaig dedicar amb molta empena a la descoberta de la Barcelona gòtica. I no solament de la gòtica, també de la Barcelona global, que per mi era certament nova. Amb gran entusiasme. Barcelona fou una de les passions de la meva adolescència. Fou aleshores que vaig descobrir el conjunt d'una ciutat i el valor d'una ciutat. Em va servir de molt al llarg de la vida. La ciutat és un dels grans fenòmens de la història humana. I he de confessar que, de la mateixa manera que els prínceps orientals tenen un harem, jo he tingut al llarg de la vida un harem de ciutats. I no em refereixo ara a ciutats per les quals he passat amb prou calma per conèixer-les una mica: no al·ludiré a Roma o a Madrid, al Caire o a Hamburg, ni a Beirut —aquell Beirut d'abans de l'enfonsada dels últims anys. No. Parlo de ciutats que han estat com aquelles amants que duren molts mesos, anys o molts anys: Granada o Nova York, Tetuan o Zamora, París o València.

L'experiència de la descoberta de Barcelona l'he pogut aplicar als llocs més inesperats on els atzars de la vida m'han portat.

* * *

Malgrat que era una criatura, molts d'aquells models literaris els mirava amb franca prevenció. Per exemple, ens feia llegir uns versos, dramàtics, de Gabriel y Galán en els quals la tarda del diumenge una mare anava a resar davant la tomba del fill. La tomba «donde se pudre el mocetón garrido» mentre la seva antiga promesa ballava alegrement, al poble, amb altres xicots. La mare va al cementiri —«una tarde otoñal húmeda y fría». Volaven cel enllà «los bandos de veloces aviones que pasaban chillando». Jo em preguntava: en temps del senyor Gabriel y Galán s'havien inventat els avions? Em costà adonar-me¹⁴¹ —no m'ho sabien dir— que «aviones» volia dir uns 'falcots'. Vaig indignar-me. ¿Falcots una tarda freda de tardor? Uns ocells tan típics del bon temps i l'entrada de la calor!, que, segons la vella saviesa popular, «arriben per Sant Jordi se'n van per Sant Jaume». I les dates, ho he comprovat any rere any, són d'una precisió molt notable. Jo que sempre havia estat tan suggestionat pels falcots no em podia prendre seriosament un autor capaç d'escriure allò que considerava bestieses. Amb el temps m'he sentit més indulgent amb el tronat *vate extremeño*. Si ell feia voleiar els falcots un dia fred de tardor, alguns dels més il·lustres poetes nostres, ai!, han cantat el xiscl de les orenetes. Volen dir els falcots, és clar, que són els que xisclen. Les orenetes no han xisclat mai.

LA REVOLUCIÓ I LA GUERRA¹⁴²***Bombardeig i veïns. Reaccions***

Primer pis. Les devotes. Una vídua vella, originària de Mansilla de las Mulas, i la seva filla, soltera i ja gran, no sortien mai per més que les explosions fessin trontollar la casa. S'arraulien en un racó i passaven, secretament, el rosari. Tenien el mateix terror que tothom però consideraven que el món s'enfonsà el juliol del 1936, quan cremaren les esglésies i no pogueren anar més a missa a confessar, a

140. Hem agrupat sota aquest epígraf dos fragments que deuen correspondre cronològicament al moment en què Miquel Tarradell cursava a l'institut de Barcelona els estudis de batxillerat.

141. Text manuscrit parcialment il·legible.

142. Hi hem agrupat diversos fragments.

combregar. Del moment que l'infern s'havia establert sobre la terra, era normal que anessin seguint altres esdeveniments diabòlics.

Segon pis, primera porta: la histèria. Una bona dona, que jo havia batejat com «la Ràdio», perquè parlava com els altaveus, era la més aterrida de l'escala. El pànic li havia despertat una sensibilitat acústica finíssima: sabia abans que ningú quan s'iniciava l'alarma. Crits estentoris: «Sirenes! Sirenes!» Prenia en braços el net, volia precipitar-se cap a fora, però sovint l'esverament li feia perdre el cap, no li permetia trobar la porta. Pretenia fugir pel cantó contrari de la galeria prement la paret.

Segon segona: el renegaire. L'home reaccionava cagant-se en Déu, en la Verge, en els sants principals i algun de subsidiari, en els feixistes, en els avions, en els facciosos. Tenia un repertori inesgotable, que durava fins que acabava el bombardeig.

Segon tercera: el *carpe diem*. Una parella jove: un barceloní primet, casat o més aviat ajuntat amb una andalusa opulenta, d'ulls grossos, llavis carnosos, quan baixaven, s'arraconaven en un lloc poc visible, discret. Ella se li encastava com un pop. S'abraçaven, es besaven sense parar, d'una manera que avui probablement no sorprendria a ningú, però que en aquell temps només era considerat acceptable, en públic, davant de la mort, que podia ser immediata.

Tercer pis: el pànic fisiològic i l'amor als animals. La «dona del gos» apareixia amb el seu gosset al coll. La por la feia tartamuda: «No pu-puc fer-hi més, aquests a-a-avions i les bo-bombes contra els animals, po-pobrets, que no hi tenen cap cu-culpa. Els homes s'ho bu-busquen, però els a-animalets!».

Tercer segona: la solució *sexy*. Una noia jove i ben feta, ningú sap com s'ho feia per no tenir mai cap abrigo a mà. A l'hora de fugir precipitadament en els bombardeigs nocturns, ens baixava sempre mig nua. Pobreta, no havia descobert que si en altres circumstàncies hauria estat molt ben rebuda per la tribu masculina de l'escala, posats a l'avantsala de la mort, ningú no es preocupava gaire de les seves exhibicions.

Quart pis: l'heroi: «No sé què hi fotem ací tants homes amb les mans a la butxaca. Hauríem de ser tots al terrat amb pistoles i fusells, disparant sense parar contra els avions».

Quart segona: el sentiment maternal. Cal reconèixer que en aquells moments el paper de mare de família devia ser terrible. Però quan aquella dona sola —no sabíem res del marit— entrava amb les quatre criatures —la més gran no devia passar dels dotze anys—, acabava de desmoralitzar la resta de veïns, que prou feina tenien. Els feia l'escena del comiat: «Fills meus, tan petits, ja ho veieu: ara ens mataran a tots». Els abraçava, els petonejava; les criatures, esparverades, ploraven i xisclaven. Amb aquella estranya serenitat que un adolescent de setze o disset anys pot tenir davant de la mort, vaig voler talla-ho. Demanant-li per favor que callés i deixés els fills en pau, vaig explicar a les criatures la situació autèntica. «Oi que estimeu els animals del parc?». Sí, és clar, eren amics sobretot de l'elefant i els micos. «Aquestes explosions es produeixen perquè els defensem. Uns altres animals de la selva, dolents, els venen a atacar, i nosaltres, ja ho sentiu». Pocs dies després ens trobarem baixant l'escala. Van dir-me, eufòrics, que havien anat al zoo a controlar la situació: els animals hi eren tots, indemnes. Quan durant el bombardeig següent la mare inicià, plorant, la tràgica cerimònia del comiat, les criatures la rebutjaren. «Sí que fa por, però és bonic. ¿No sents com estem escarmentant les bèsties dolentes? No se'n sortiran, com va passar l'altre dia.»

Emboscats

Ara bé, el terme *emboscats* tingué una accepció molt més general per extensió. Era aplicat a gent que no tenia res a veure amb un bosc: els amagats urbans.

La gent de ciutat no tenia cap possibilitat d'escapar-se a les boscúries. D'emboscats en sentit estricto, no res. Com ho podien fer els que volien defugir la guerra i l'Exèrcit i que no podien travessar la frontera ni viure a l'aire lliure, protegits pel coneixement dels secrets de la terra que voltava la masia o el poblet?

Eren els emboscats de pis. Els qui havien estat capaços de trobar un refugi fora de casa seva, al marge també dels familiars més propers, on haurien pogut ser identificats amb facilitat.

L'ideal per als emboscats urbans era tenir una vella parenta o coneguda que visqués sola o amb poca gent en un barri popular (les cases burgeses no valien, eren considerades perilloses: podien ser registrades al moment més impensat), gent que no tingués cap perill ni per qüestions religioses ni polítiques ni econòmiques. L'anonimat més anonimat possible.

Calia introduir-se al pis secretament, de manera que no ho veiés ningú, sobretot cap veí, i no sortir-ne. Passar setmanes i mesos anant empal·lidint com una planta d'hivernacle. A barris i cases on els registres de la primera part de la guerra no s'havien produït o s'havien acabat, i on el perill més real era que un dia, o una nit, una bomba de l'aviació «dels altres» ho pogués destapar tot. Per això, de cara als bombardeigs que els podien desfer la gàbia —o la vitrina—, els emboscats de pis preferien, sempre que els fos possible, els barris alts de Barcelona.

L'ofensiva franquista

M'agradaria saber —seria interessant de conèixer-ho— per què l'ofensiva no continuà. Fou deturada aproximadament a la línia del Segre. ¿Realment les tropes franquistes estaven esgotades? ¿El mecanisme no era capaç de dur les coses endavant? ¿O bé Franco, amb la seva murrieria reconeguda i característica, va creure que calia deixar-nos encara uns quants mesos —de fet, tot un any— perquè ens anéssim coent en la nostra salsa, que anés augmentant la desmoralització, les ganes de sortir del desastre? Que «ells» poguessin aparèixer amb més força com salvadors, com alliberadors. Durant els meus anys al Marroc, quan vaig tenir molts contactes amb militars protagonistes de la guerra, tinc record que les opinions eren dividides. Alguns lamentaven que l'ofensiva s'hagués parat on ho feu, perquè creien que la guerra s'hauria pogut escurçar un any. En definitiva, si bé sense acabar-ho de confessar, atribuïen a la mentalitat del Caudillo el fet que no s'hagués intentat rematar la maniobra. Altres, però, consideraven que no hi havia més remei que aturar-se.

ZAMORA

Zamora, 1939

A la memòria de Pere Esteve.

Aprenent de fuster, excel·lent company de caserna.

Un de tants catalans de la meva generació que fórem enduts a Zamora.

Però ell no en tornà.

Camí de Zamora

L'aval

Haviem cregut —innocents— que l'ocupació de Catalunya per les tropes franquistes representava el final de la guerra. Poques setmanes després, aparegué una ordre, segons la qual els joves en edat militar de l'Exèrcit republicà extingit calia que ens presentéssim. Aquells que podien disposar d'un

aval, que els declarava *adictos*, serien incorporats a l'Exèrcit. Els que no tinguessin el famós paper passarien a camps de concentració.

Ens vam quedar glaçats. Com era possible d'obtenir l'aval? Depenia de la signatura d'algú amb carnet de falangista o del Movimiento. No era gens fàcil. Ni la meua família ni jo no en coneixíem. Vam pensar que hi havia una gent que, si bé no formaven part dels personatges amb carnet, eren aptes per a obrir una porta: els capellans.

Durant una sèrie de dies vaig trucar a les portes dels capellans que, en circumstàncies especialment tràgiques, havíem contribuït a salvar. En un parell de setmanes vaig aprendre més història de l'Església que si hagués estudiat dotzenes de volums d'una biblioteca.¹⁴³

Esmaperdut, vaig intentar trucar altres portes desesperadament.

Una cosina de la meua mare s'interessà per mi. Masovera a la masia, havia acollit els darrers dies de la guerra uns personatges del món de l'economia que desconeixia. Digué: «Aquesta gent m'han d'estar agraïts. Em sembla que no són gaire importants, però deuen tenir bones relacions amb els que manen». Em donà un telèfon.

Si els capellans, lectors assidus del Nou Testament, havien après la figura de Ponç Pilat, els comerciants, habituats a les transaccions, pagaven. Em van citar l'endemà a l'Hostal del Sol, un restaurant fi pròxim al Passeig de Gràcia, on aquells dies anaven a dinar. Sempre recordaré el perfum, per mi desconegut, emocionant, que inundava totes les estances. Que bé es podia menjar, poques setmanes després de la fi de la guerra a Barcelona, si es tenia un bon tou de pessetes. Cada vegada que rellegeixo la *Divina comèdia*, penso que hi ha una falla en Dant al Paradís. Enlloc no s'esmenta un perfum com aquell, que em sembla, després d'aquests records del 1939, que hi hauria de ser present.

En tot cas la cosa fou extraordinàriament fàcil. No em sotmeteren a cap interrogatori, no em preguntaren qui era ni què pensava. Era nebot d'una bona dona que els havia donat hospitalitat generosa per raons humanitàries, en un moment per a ells molt difícil, sense cap relació prèvia d'amistat ni d'afinitat ideològica. Si ara ella els demanava que m'ajudessin a mi, ho farien.

El dia següent els vaig anar a veure, d'acord amb les seves indicacions, a un local requisat per Falange cap al cantó de Sant Andreu. En aquell pis els meus coneguts feien anar amunt i avall, marcant el pas passadís enllà, un grup de xicotets que acabaven d'incorporar-se a allò que després seria el Frente de Juventudes. Mentre m'escrivien l'aval, vaig descobrir, pels comentaris que es feien entre

143. Aquest mecanoscrit sembla l'original de la versió definitiva, però existeix una versió anterior on després de ...«portes dels capellans» hi ha un paràgraf mecanoscrit, barrat i substituït per un altre a mà que és el que apareix en aquesta versió suposadament definitiva. Copiem però, el paràgraf eliminat, car dona detalls interessants i, potser per això, perquè sortien alguns personatges que es podien identificar (nosaltres ho hem fet amb un parell) el va ometre.

Diu el següent:

«Donades les nostres circumstàncies familiars, semblava un camí possible. Però a l'hora de la veritat, prou limitat. Un dels que havíem protegit, el poeta de Sabadell, no havia tornat del seu exili, a França. Un altre, fill d'una família prepotent de la comarca d'Osona, que havíem acollit sense conèixer-lo, resultà inassequible, no sabíem on trobar-lo, perquè no fou capaç de fer-nos una visita de deu minuts, i preguntar-nos si ens podia ser útil en alguna cosa. Quedava aquell que tinguérem a casa des dels moments més dramàtics de l'estiu del 1936, fins que acabà la guerra.

»Em vaig precipitar a casa seva, ell ja havia recuperat la caseta de Samalús. Explicat el meu cas, li semblà que resultava incongruent. Sí, tenia relació amb personatges importants. Per exemple el senyor Mateu Pla, que acabava de ser nomenat alcalde de Barcelona pels franquistes. Però com era possible molestar un personatge tan important per un cas tan anodí com el meu? Jo pensava, esgarriat, veient-me a la porta d'un camp de concentració, que d'anodí, res. Aquella tarda tenia a casa el germà del canonge de Lleida, aquell que estava amagat en un pis de la dreta de l'Eixample; jo li havia fet de *recader* de menjar i hosties. Certament tenia amics importants, però eren gent que en aquell moment estaven absorts amb el problema de refer el seu patrimoni, no era qüestió de molestar-los».

ells, que no estaven gens contents de la situació que els havia correspost. «Què s'han cregut aquesta gent? De debò que es pensen que podem fer eternament de *sargentos*?

Com si no tinguessin res més important que fer o refer en la situació en què han quedat els negocis.

Però aquell era el seu problema. La realitat és que jo tenia el paper. Estava salvat. No cauria al Caribdis del camp de concentració. Amb el paper màgic, vaig passar per l'oficina del Palau de Justícia. Sense problemes. Només recordo que en donar l'adreça, «carrer de l'Oli», l'oficinista que m'atenia preguntà, amb aire desolat: «Haurem de posar “*Aceite*”?». Jo vaig indicar-li que a la placa encara deia «Oli». «Que bé. Així posem-hi “Oli”».

Pocs dies després, era citat en un local de Sant Gervasi. Allà ens comunicaren que havíem estat admesos a l'Exèrcit i els nostres nous *destinos*. Ens plantificaven, tots, arran de la frontera de Portugal. El grup de barcelonins, oficialment addictes, érem repartits entre cinc ciutats: Lleó, Valladolid, Salamanca, Zamora i Càceres. Algú dels companys comentà: «No ens podien enviar més lluny. Potser tenen por que ens revoltem». El programa és que havíem d'anar a conquerir Madrid, i la resta del territori republicà, que encara no havia estat sotmès.

El viatge

Fórem citats a l'estació de França el dia 2 d'abril al matí. El meu pare, que vingué a acomiadar-me, havia comprat el diari. No era el diari d'un dia qualsevol. Hi vam poder llegir: «En el dia de hoy, cautivo y desarmado el Ejército enemigo, las tropas nacionales han alcanzado sus últimos objetivos militares. La guerra ha terminado». Era el darrer comunicat del Cuartel General de Salamanca del primer d'abril.

Aquest text breu, de redacció espartana, ens obrí el cor. Just al moment que ens reincorporàvem a l'Exèrcit, s'havien acabat els combats. Ja no hi havia més guerra! Els companys, encara desconeguts, saltaven d'alegria, s'abraçaven. Alguns feien brometa: «Es veu que a Madrid, quan han après que demà passat o l'altre ens donarien un fusell, s'han cagat i, apa, a rendir-se». Tots consideràvem que la nostra etapa militar seria breu, que no trigaríem a tornar a casa. «Aviat podrem fotre l'uniforme al foc.» No podíem sospitar que al cap de pocs mesos Europa s'encendria pels quatre costats, amb la Segona Guerra Mundial, i les repercussions que el fet tindria en les nostres vides.

Mentrestant, el tren no arribava, i això ens feia estrany malgrat que cap de nosaltres —imagineu-vos-ho— no tenia gens de pressa. Al costat de l'andana, on estàvem concentrats, s'hi arrencleraven uns vagons de càrrega, tronats, que havíem mirat ràpidament amb un menyspreu olímpic. Fins que descobríem que aquell era el nostre tren. Quan hi dedicàrem l'atenció corresponent, vam poder llegir, pintat al costat de la porta de cada vagó, el rètol «Techo malo». Fou la nostra introducció al tracte asiàtic, donat secularment als soldats de l'Exèrcit espanyol. El material ferroviari, els vagons de càrrega, es dividien a la postguerra en els de «techo bueno», utilitzat en el transport de mercaderies —que es poden fer malbé— i els de «techo malo», amb goteres, que servien per a transportar soldats. Si quan plovia es mullaven, com comprovàrem en aquest mateix viatge, els soldats no es dissoldrien, com podia passar si hi haguessin carregat sacs de sucre.

Asseguts al trespol del vagó (jo intentant protegir-me de la pols i la brutícia amb el diari històric del darrer comunicat de guerra), arrossegats per una màquina asmàtica que ens enviava fum com un volcà en plena erupció, vam anar travessant Catalunya. Molt lentament. Fins al caure de la tarda no arribàrem a l'Ebre. Anàvem entrant en relació, anàvem coneixent-nos. Era fàcil de constatar que érem un grup molt poc homogeni. Només ens unia un fet: que havíem tingut la sort de pescar l'aval.

Ves a saber a través de quins atzars, de quins camins, de quines peripècies. Havíem aconseguit d'evitar el camp de concentració.

Els meus companys, ajaçats sota el *techo malo*, provenien de mons socials molt diversos. Destacava un petit grup de nois *bien*, que parlaven castellà de Barcelona. Llevat d'aquests i potser d'alguns més, pocs, els nous soldats de Franco no tenien res d'*adictos* malgrat l'aval, segons era fàcil d'anar descobrint amb les precaucions inevitables. Més aviat se sentien *cautivos* i *desarmados*, segons la definició que acabàvem de llegir.

Quan el dia s'anà apagant, ja a les fosques, concentràvem l'atenció a llegir els rètols de les estacions. De sobte, algú digué: «Nois, estem sortint, estem deixant Catalunya». Es produí un silenci. De sobre, una veu emocionada inicià el cant «Dolça Catalunya, / pàtria del meu cor, / quan de tu s'allunya...». De seguida se n'hi afegiren altres i d'altres. Veus vibrants o veus apagades i tristes que cantaven amb por. El desafiament fou immediat. El grup dels que parlaven castellà de Barcelona, i alguns altres, s'engegaren cridant fort, desafortadament: «Cara al sol con la camisa nueva / que tu bordaste en rojo ayer...» Durant uns moments, coexistiren els dos himnes. Però els de *Cara al sol* cridaven amb força, amb seguretat. La cançó catalana s'anà fonent: uns abaixaven la veu, d'altres callaven. Quan l'himne de la Falange ja era cantat dins un silenci glacial, amb *L'Emigrant* eliminada, ho deixaren córrer sense arribar a la darrera estrofa. Consideraren que ja havien vençut.

L'endemà al matí teníem l'estómac doblegat. Passàvem gana. Feia quaranta-vuit hores que érem al vagó i no ens havien facilitat cap mena de menjar. Les provisions familiars eren esgotades. No havíem tingut gaires possibilitats; jo mateix no havia pogut dur més que una embosta d'avellanes. Afortunadament, els nostres guardians, uns quants soldats amb fusell, devien tenir consignes favorables: ens deixaven beure aigua a les fonts de les estacions. La tarda del segon dia, quan arribàvem a Ateca, vam trobar un capellà a l'estació, que ens comunicà que estàvem al «corazón de Aragón», i ens donaren una mica de menjar. Una mena de panet, *el chusco*, i, em sembla recordar, una llauna de sardines. Fou la nostra introducció al pa castellà. La frontera del pa és una frontera vàlida. Nosaltres mengem el tipus de pa que ells en diuen *francés*. Ells el *pan español*, atapeït, sense ulls, com serradures premsades. Després entrarem a l'àrea de la Línia del Duero. Vèiem la gran planúria terrosa, els pobles ajaçats, difícils de distingir, de les amplàries de la Meseta, amb grans esglésies que semblava que els esclafessin. Tots tenien al damunt vols d'ocells negres, que ens semblaven sinistres: gralles?, corbs? És molt diferent entrar a Castella com a turista o entrar en aquest paisatge exòtic amb sensació de deportat.

Arribarem a una estació d'enllaç: Medina del Campo. Ens deixaren circular unes hores per la petita ciutat. Fou la nostra introducció a un nucli urbà de Castella. Quan tornarem a l'estació, vam trobar un petit grup de companys, desolats, com gallines mullades.

Ens explicaren el cas.

Havien entrat a seure una estoneta a una taverna. Un grup de companys que passava pel carrer els havien vist i van treure el nas per la porta. «Espavileu-vos: el tren surt d'aquí a poc». Els clients, avorrits entorn de les taules, es van alçar com un sol home: «¿Dónde se ha visto, coño, dónde se ha visto?». Els van tirar a fora a empentes. Ells no ho entenien. Però al cap d'un moment es van adonar que l'agressió era perquè se'ls havien dirigit en català: «Us hem de dir una cosa: ho passarem negre, però molt negre. Això és una mostra, és el començament».

El tren continuava avançant molt lentament. Començà un temps plujós abans de l'estació de Valladolid, una pluja lenta, de primavera. Agradable si no haguéssim estat víctimes del *techo malo*.

Passàvem pinedes. Les branques, xopes, ens duïen efluis de resina. Per fi, arbres. La gent dels vagons, catalans, després de tantes hores d'estepa, respiràvem amb avidesa la presència del pi, un arbre nostre, un arbre amic.

De l'estació de Valladolid, on ens vàrem encallar durant hores, recordo dos fets.

Per una banda, la presència italiana. Tots el rètols estaven duplicats, en castellà-italià. Per exemple, al costat o a sota de «Salida» n'hi havia un altre, «Uscita».

Una noia, no gens espectacular —és una manera fina, discreta, de dir que era lletja—, repartia papers.

Jo en vaig arreplegar un. S'hi podia llegir:

Mujer:

Ir sin medias es antiestético.

Ir sin medias es masónico.

Ir sin medias es inmoral.

Ir sin medias es anticatólico.

No era publicitat de venedors. El paper tenia un peu: havia estat editat per una organització catòlica femenina local.

Finalment, molt avançada la nit, arribarem al *destino*, a Zamora.

La ciutat és dalt d'un turó. L'estació, al pla, en queda totalment desvinculada. Quan s'hi arribava, la ciutat no existia. Vèiem, només, quatre llums perduts dins de la tenebra nocturna. Davallàrem dels vagons, entumits, com si fóssim vellets a conseqüència de tantes hores d'estar-hi, sense un miserable banc. Ens formaren en una andana, dins la nit freda. Si durant tot el viatge els lectors dels literats russos ens havíem anat fent la sensació que érem deportats, aquella arribada, depriment, semblava que ens ho confirmés.

Observàrem un fanal que balancejava. Se'ns anà apropant. El duia a la mà un ferroviari, que quan el tinguérem a prop se'ns feu visible. Ja al nostre costat, preguntà: «Sois prisioneros o soldados». Nosaltres responguérem que érem soldats de l'Exèrcit nacional destinats a Zamora. Com a bon ferroviari, devia ser una mica cosmopolita, i de seguida ens reconegué l'accent: «Hombre, catalanes». I, amb un aire terriblement mofeta, afegí: «¿Y qué tal, el Estatuto?».

Aquesta fou la nostra entrada a Zamora.

La descoberta

Recordo que en dues ocasions de la vida he arribat al vespre mig baldat pels cops de colze admiratius dels meus companys de passeig. Una vegada fou quan aconseguírem, per primer cop després de la Segona Guerra Mundial, trencar la gran muralla de la Xina que aleshores era el Pirineu. Gràcies a l'excusa d'un viatge d'estudis, un grup d'arqueòlegs poguérem recórrer les terres del Rosselló, del Llenguadoc, i de Provença. És a dir, món europeu, «francès». Era el mes d'agost, ple estiu, feia calor. Els que veníem de l'opressió de l'anomenada «moral» del franquisme d'aquella hora, i érem joves, quedàrem enlluernats per l'escassa indumentària estival femenina. Sobretot els hispànics de cap endins, sempre més reprimits que ningú, estaven excitadíssims. Anaven pels carrers de les ciutats i deien: «*Fíjate!* (cops de colze) *No te lo pierdas!* (cop de colze) *Vista a la izquierda, qué tía!* (cop de colze)». No cal dir les manifestacions i els cops de colze quan arribàrem a les platges, on aleshores triomfava la novetat del *bikini* (entenguem-nos: el biquini autèntic, el microscòpic, no els vestits de bany de dues peces).

Si aquella vegada fou conseqüència de les noies mig nues, els cops de colze de Zamora foren produïts per l'entusiasme davant de l'abundància de menjar. El sexe i la fam. Dues palanques decisives que mouen el món.

La tarda del primer dia de la nostra estada a Zamora, quan ens arribà l'hora del *paseo*, cap al final de la tarda, anàrem a la descoberta de la ciutat que l'atzar ens havia assignat. La caserna construïda, no feia gaires anys, a un dels extrems del nucli urbà quedava encara marginal: la ciutat no havia crescut gairebé gens. Calia travessar un descampat per a arribar al primer carrer. Així que hi anàrem i vam fer el descobriment inicial: una botiga d'adroguer. Com si fos una planta ubèrrima que desbordés el test, s'arrellenaven a fora, al costat de la porta, els sacs de llegums. Una mena de corn de l'abundància que abocava els excessos que no podia mantenir. El petit grup que havíem sortit junts ens quedàrem plantats davant d'aquella meravella, que feia temps que no havíem vist. Allà començarem a cops de colze. Ningú no trobava paraules admiratives. Es limitaven a exclamar, com si fossin interjeccions: «Cigrons!», «mongetes!», «llenties!». Després, algú que entrellucava cap endins, assenyalava: «Mira quina pila de patates hi ha al fons!». O bé, observant una compradora: «Que no veus quina paperinassa de fideus s'emporta, aquesta paia?!» Però això només fou el començament. Tot seguit descobríem un forn. Hi havia pans, a l'aparador i als prestatges interiors, de diverses de formes i mides: allargats, rodons, petits, més grans. «Imagineu-vos si encara queda pa a aquesta hora de la tarda, com deu ser al matí?» Sentíem la flaire característica de la fleca, que s'abocava des de la porta, i teníem la sensació que aspiràvem els perfums del palau de la reina de Saba.

A mesura que ens anàvem endinsant pels carrers, el *crescendo*, wagnerianament, augmentava. Un tros enllà del forn, observàrem un grup dels nostres, immòbils, silenciosos, mirant enlaire, la boca mig oberta. Semblava com si haguessin acabat de descobrir un planeta nou o un cometa insòlit. Quan ens hi apropàrem més, vam comprovar que no admiraven cap prodigi sideral. Estaven esbalaïts contemplant el sostre d'una botiga de queviures del qual penjaven dues o tres dotzenes de pernils. L'admiració els tenia muts. Només quan, després d'una estona de contemplació, reprenguérem la marxa, un va pronunciar: «Nois, això sí que són *palabras mayores*». Després vingué el cop de les pastisseries. Eren exhibits als aparadors uns pastissos circulars que s'aproximaven al pam de diàmetre, que era possible d'engolir feliçment, sense carnet ni aval ni targeta de racionament ni instància *debidamente reintegrada*. Només calia disposar de vint-i-cinc cèntims, i es podia elegir entre gustos i ingredients diversos. Vam adonar-nos que era un sistema de berenar molt típic del país. La gent anava a la pastisseria, se'n menjava un, o rarament dos, i quan havien acabat s'instal·laven davant una petita pica de marbre, amb una aixeta, que oferia vasos al voltant i beviem aigua. Molts anys més tard, viatjant per Portugal, vaig comprovar que aquest sistema de berenar l·laminadura és una tendència de l'oest peninsular. Cal saltar fins a l'Europa central —Alemanya, posem per cas— per a trobar un costum semblant. No és l'únic punt d'enllaç que, amb els anys, he descobert entre novetats de Zamora i del món portuguès. També tenen en comú, per exemple, la profusió de dones sorprenentment peludes, amb bigotis impressionants.

Però tornem a aquella tarda. Quan ens anàrem trobant amb els altres companys camí de la caserna, de retorn, a l'hora de sopar, finit el temps de passeig, tothom feia comentaris semblants. Tothom parlava, meravellat, de l'abundància de menjar, que lligaven amb els records d'infància d'abans de la guerra. Un dels companys feia càlculs matemàtics. Havia decidit que limitaria la correspondència a la família a una carta mensual. Tots els altres dies podria despendre el «sou» que li corresponia com a soldat, vint-i-cinc cèntims, adquirint un dels famosos pastissos circulars, dels del berenar. Havia calculat que els mesos de trenta dies se'n podia menjar 29, i els mesos de trenta-un dies n'endraparia 30.

Extraordinari programa. Un altre no s'havia limitat a càlculs teòrics: havia després tot el seu capital, que era una pesseta, i n'havia engolit quatre, un rere l'altre. «Deus estar fins dalt», comentà algú. «Ja no caldrà que sopis». «Què dius, desgraciat? Que no soparé? Per qui m'has pres? Devies ser un *enxufat*, tu, amb els *rojos*. He estat un any i mig passant gana, menjant porqueries, i encara a miquetes. Imagina't si, tot i amb els quatre *pastels*, no soparé.»

La filosofia d'aquella tarda de descobertes extraordinàries la resumí un, quan ja ens aproximàvem a la porta de la caserna: «Saps què et dic? Els admirava molt, veient que sempre ens guanyaven batalla rere batalla. Però ara, vista la manera que *jalaven*, no té cap mèrit. Així qualsevol guanya una guerra».

Passada la commoció de l'abundància del menjar, anàvem descobrint altres aspectes d'aquell món. Ens resultava enormement exòtic. Per començar, detalls si voleu secundaris, però que ens sobtaven. Per exemple, les cigonyes. Aquesta mena d'ocell que té una geografia tan estranya. Hi ha una frontera que va del nord al sud de la Península i que la travessa, aproximadament, per la meitat. A l'est d'aquest línia no hi ha cigonyes, a l'oest són normals durant l'època que viuen a Europa. Al capdamunt dels campanars de les esglésies no acostumava a mancar-hi el niu. Enorme, considerant les dimensions dels nius del ocells que nosaltres coneixíem. Tampoc no estàvem habituats a veure volar una au d'aquelles dimensions. Les cigonyes, si d'una banda ens eren simpàtiques i ens reconfortaven amb la companyia, de l'altra ampliaven la sensació, sempre latent, que se'ns havien endut a un país estranger.

Les victòries militars, segons com, poden provocar resultats negatius. Es paguen. A vegades amb coses que no són gaire importants, però difícils, empipadores. A la meua companyia, on els catalans érem la massa més nombrosa, els sergents o els *cabos*, quan havien de passar llista, patien. Sempre s'havia vist que els soldats tenien cognoms com López, Pérez, González. Haver de llegir un darrere l'altre llinatges catalans se'ls feia difícil, calia que s'ho miressin dos o tres cops, i a la fi els resultaven impronunciables: Xercavins, Campllonch, Sitjà, Trescals. El Tarradell meu presentava també problemes. I tants d'altres. Els sergents més llestos, davant dels casos desesperats, optaren per cantar només el nom de pila —Luis, Pedro—; la resta era sobreentesa.

Alguns sospitaven que aquests noms els havíem adoptat durant la guerra, com un aspecte més de la *rebelión contra España*, per tal de fastiguejar-los. Un em preguntà: «Parlant amb confiança, tu com et deies abans? Devies de tenir un cognom normal, com tots nosaltres. Trobo que el Govern us hauria d'imposar el retorn a *los apellidos de verdad*».

Al cap de poc d'haver arribat, la nostra expedició, alguns dels barcelonins, feren un descobriment: la caserna era equipada amb dutxes. Vam fer gestions per tal de poder-les utilitzar. Malgrat que eren exclusivament d'aigua freda, i la temperatura zamorana a l'abril no animava massa, la gent preferia anar neta encara que hagués de passar una fredorada. Commoció: uns que demanaven poder-se dutxar, i ho feien voluntàriament! Les dutxes eren, o bé una part de la medicina del sistema curatiu del metge del regiment, de Don Dídimó (els seus remeis bàsics eren la dutxa i l'aspirina), o un instrument de càstig, matemàticament definit com un grau inferior a la condemna dels cabells a zero. A vegades els companys agredien verbalment algú cridant: «Que lo duchen, que lo pelen».

La reacció dels catalans davant de la dutxa era absolutament imprevisible. Alguns, comprensius, suposaven admirant-nos que aquella estranya mania era deguda al fet que érem molt esportius. Però hi havia una altra versió, menys falaguera: ens havíem de dutxar perquè estàvem malalts. Els de Barcelona, viciosos, «con los montones de putas que hay allí», estàvem tots podrits per dins.

La revolució a la ciutat fou encara més profunda que a la caserna. Si bé al Cuartel les novetats resultaven sorprenents, quedaven tancades dins d'un espai tancat com si fossin clandestines.

El cas de la ciutat era molt més espectacular. Sempre els soldats havien estat indígenes. Funcionaven segons uns esquemes tradicionals. No s'havia vist mai, per exemple, que un diumenge al matí soldats sense graduació fossin capaços d'entrar als bars fins, els més «elegants», a prendre un aperitiu. Tampoc s'havia vist mai que els soldats sense cap graduació poguessin fer amistat amb les noies distingides de la ciutat, hi passegessin. Era, de sempre, un privilegi dels oficials, com a mínim d'alferes. Nosaltres vam trencar aquesta situació tradicional. Com i per què? Crec que hi jugaren dos factors. Bàsicament, un esquema d'educació: els barcelonins érem gent que havíem passat per escoles de coeducació. Des de petits ens havíem acostumat a tractar noies d'una manera normal. Érem capaços de dialogar sense problemes ni complexos. Al costat d'aquest fet n'hi havia un altre de connotació social. Una part considerable dels soldats catalans que havien arribat a Zamora formaven part de la burgesia, rebien diners abundants de les famílies, tenien cartes de presentació per als grans botiguers de la ciutat, ja que els seus pares eren els que els proporcionaven els proveïments bàsics. S'havia provocat un fenomen nou. Resultava que «els pobres soldats» ja no eren els desgraciats de sempre: eren gent de famílies ben considerades per la societat local. I els que no tenien aquestes connotacions, com a mínim érem gent mínimament culta, entrenats a tractar les noies.

Me'n vaig adonar especialment a l'Hospital Militar. Vaig ser objecte d'una petita operació quirúrgica en un dels hospitals de guerra improvisats a Zamora. Sortint del quiròfan, em portaren a una cambra individual. Els hospitalitzats érem atesos no pas per infermeres professionals, sinó per noies que feien el «servici social» o per voluntàries que s'havien adscrit durant la guerra. Vaig dir a la noia que m'atenia que, per fi, em sentia persona, des del moment que disposava d'una cambra per a mi sol i no d'un d'aquest dormitoris col·lectius, com de ramat. L'endemà em va dir que havia negociat amb la monja, que era el personatge decisiu de l'hospital, de manera que em permetrien mantenir-me a la cambra fins al moment que algú altre sortís del quiròfan, fet que no era immediat. Vaig quedar-me sorprès d'aquella estranya concessió, anòmala. Què havia passat? Aviat ho vaig aclarir.

Els meus companys de caserna o d'hospital no tenien cap noció de tractar noies. A les infermeres, o bé les miraven, cohibits, com personatges distants, com si fossin el senyor bisbe, o bé les consideraven com a dones que aspiraven a tenir al llit, i els feien unes mirades lúbriques als pits o al ventre, que les feien enrojolar. Un tracte normal de nois a noies les impressionava, i estaven disposades a fer qualsevol favor.

Aquesta experiència d'hospital pot fer comprendre tot el procés. La realitat és que un parell de setmanes després de la nostra arribada a Zamora la tradició de les relacions humanes dels soldats del país fou radicalment trencada. Les noies *finas* passejaven pel carrer de Santa Clara, carrer central de la ciutat, amb soldats sense graduació. Un fenomen que no s'havia vist mai, perquè les noies distingides no es tractaven amb homes d'alferes en avall. I encara resultava més curiós que aquests companys de les altes esferes femenines locals resultessin, com aquell qui no diu res, catalans.

Tampoc s'havia vist mai a Zamora que els soldats rasos poguessin resultar econòmicament potents. Alguns dels nostres companys, fills de fabricants, rebien per gir postal cada més unes quantitats increïbles. Alguns mil pessetes, que aleshores eren el doble d'un sou molt bo local. I no era només una qüestió econòmica. Les famílies de fabricants, proveïdores de les botigues més importants, sobretot de roba, havien escrit cartes de recomanació. Els amos dels magatzems locals tenien, ja fos a través del casino ja fos per altres relacions de veïnatge normals, l'amistat dels militars més importants de la ciutat. És clar, va funcionar el mecanisme de les recomanacions. Aquests soldats es trobaven que eren com una elit de la caserna en una situació inimaginable en relació amb els soldats normals dels pobles, uns desgraciats que mai no tingueren la benedicció de ningú.

* * *

Qui ho diria? Fou a Zamora on em concediren definitivament passaport de català.

Qualsevol que fos el grau de consciència nacional de cadascun de nosaltres —hi havia els que ho tenien clar, els que nedaven entre dues aigües, els que, emboirats, no sabien què eren—, la reacció general del país ens va fer entendre moltes coses. *Volens nolens*, vam esdevenir catalans. Nosaltres érem «els altres». Els indígenes eren classificats segons les circumstàncies personals normals. Eren definits com a pagesos o com a gent procedent del món urbà, eren rics o pobres, simpàtics o antipàtics, apassionats dels toros o del futbol, analfabets o no, amb xicota o sense, més o menys afeccionats a freqüentar els prostíbuls. Totes aquestes definicions resultaven secundàries en el nostre cas. Allò que ens definia, en primer lloc, és que érem catalans.

El fenomen el vaig viure anys després a Nova York davant del cas dels negres. Als Estats Units, un negre és, primer de tot, un negre. Les altres connotacions són secundàries: a quina escala social està des del punt de vista de la riquesa o de la instrucció. Els blancs poden tenir posicions diverses. Els comprensius, que assagen de trencar fronteres, que aspiren a una certa igualtat. O els que davant del negre ràpidament toquen ferro. És la mateixa situació en què ens trobarem nosaltres a Zamora. Certament, una part de la societat ens acollí bé, mentre que una altra mostrava reticències, sovint profundes. Però era inimaginable que algú, a l'hora del contacte, saltés per damunt del fet que érem catalans. Definitivament, érem uns altres.

Els italians

Entre els grups d'estrangers que, a part dels moros, havien tingut un paper important en la guerra, no es parlava més que dels italians.

Els alemanys quedaven diluïts. Hitler havia enviat tropes selectes d'especialistes, no grans masses. Tècnics d'artilleria, d'aviació, de tancs, que vivien al marge de la societat, que gairebé no es veien. Els separava de la població civil la dificultat idiomàtica i l'orgull racista. Un company de caserna em va dir: «Són gent que s'atipen de bombons, que no van darrere les noies, que només es dediquen a les putes cares».

El cas dels italians era un altre. Havien arribat massivament, com a infanteria. Se'ls veia arreu. Els catalans, ingressats a l'Exèrcit de Franco, vam quedar sorpresos en comprovar fins a quin punt els italians eren odiats unànimement. Mai no ho hauríem pogut sospitar. Pensàvem que havien de ser considerats com a aliats, estimats i útils.

No els perdonaven els seus èxits en el món femení, fenomen que ja he anotat que vaig descobrir a Barcelona poques setmanes després de la guerra. Les noies els queien als braços, embadalides; es delien per passejar amb un italià. Diré entre parèntesis que el fenomen sembla permanent. Com a vell ciutadà de la Rambla i del sector del port, puc certificar que, quan arriben a Barcelona en les visites rutinàries els vaixells de guerra italians, el panorama es planteja d'una manera diferent del tot que davant de l'estada de representants de la marina d'altres països. Les senyores de l'amor venal del meu barri, quan arriben mariners, exulten. Però quan la visita és de l'esquadra italiana, es posen consiroses. En efecte, l'endemà de l'arribada, veure passejar un mariner amb la noia —normal— que ha pescat en poques hores d'estada és un espectacle corrent.

Als meus companys de Zamora els excitava aquesta manifesta predilecció de les noies: eren devorats per un autèntic complex. Sobretot, deien, perquè els italians eren covards, no eren bons guerrers, i els semblava revoltant que les noies no valoressin en primer lloc la valentia bèl·lica del *macho*. La

venjança era recordar Guadalajara, el fracàs dels italians en l'esforç de llançar-se sobre Madrid en una de les etapes de la batalla per la capital, des del nord-est a partir de La Alcarria. Es podria discutir, em sembla, si la batalla de Guadalajara fou la derrota catastròfica que ells recordaven amb tanta fruïció o fou més aviat una ofensiva fracassada. Sembla que les forces motoritzades del Duce es llençaren endavant amb tanta empenta, amb tanta alegria incontrolada i optimista, que la massa d'infanteria no pogué seguir el ritme i, sotmesa al contraatac, l'avantguarda hagué de tornar enrere precipitadament i en desordre. A l'hora de la veritat, però, si no compliren l'objectiu d'arribar a Madrid, quan acabada la batalla el front es tornà a estabilitzar, els italians havien guanyat terreny. Però el mite era que «fugien cap enrere corrents, corrien *como conejos, como lo que son*, uns covards».

Havien muntat un joc que a nosaltres ens sorprenia: quan estaven davant d'algun soldat italià, procuraven dir en veu alta, perquè l'italià ho pogués sentir, alguna frase en la qual sonés el mot *Guadalajara*: «¿Sabes que la semana pasada estuve en Guadalajara?» O bé: «Tengo una tía en Guadalajara». O: «He ido a Guadalajara a ver a mi novia». Calia plantificar a oïdes dels italians la paraula fatídica: *Guadalajara*. Això els feia feliços.

*La instrucció teòrica*¹⁴⁴

Per a la majoria de companys, analfabets, la *instrucción teórica* era una tortura. Aprenien a muntar i desmuntar el fusell amb els dits àgils, però en canvi no eren capaços de recordar el nom de cadascuna de les peces. Els era molt dur aprendre *las ordenanzas*, el reglament militar del segle XVIII, establert en temps de Carles III, del qual calia saber molts paràgrafs de memòria i entendre termes difícils. Per exemple: els militars, en campanya, podien allotjar-se en cases particulars. La llei de guerra obligava les famílies dels pobles. En aquest cas, el soldat només tenia dret a exigir, a la casa que l'acollia forçosament, «agua, sal, vinagre y asiento en la lumbre». Per què *las ordenanzas* tenien *sabia provisión* que poguessin ser utilitzats aquests productes? Molts, malgrat que ja els ho havien explicat diverses vegades, no acabaven d'entendre-ho mai, no se'n sortien. El sergent els preguntava: *¿Por qué?* Potser perquè el soldat es pogués preparar una amanida. «*Idiota, imbécil de la mierda*. Ja et vaig explicar que era perquè es pogués fer, després d'una llarga marxa, un *baño de pies sedante*».

A vegades, la teòrica prenia aires surrealistes.

El *centinela* no havia de permetre que ningú prengués un croquis o apunts del lloc que vigilava. Quina diferència hi ha entre un croquis i un *apunte*? Silenci general. Altra vegada el sergent se sentia obligat d'aclarir-ho. Ve un espia i fa un dibuix de l'*objetivo* defensat pel *centinela*: és un croquis. Però es pot donar el cas que hi vagin dos, un que s'ho mira i va dictant observacions a l'altre, que ho apunta: és un *apunte*.

L'ofici de guàrdia civil

Potser amb sorpresa d'amics i coneguts, puc donar unes pinzellades sobre la Guàrdia Civil vista des de dins. Cal que expliqui que jo —qui ho diria— he fet de guàrdia civil, he actuat com a membre de la benemèrita.

En el curs de l'any 1939 —i potser una mica després— la Guàrdia Civil de l'antiga «zona nacional» quedà prou desmantellada. La majoria dels efectius foren enviats a la que fou «zona roja», on eren considerats més necessaris. Però es mantenien uns controls severos, i calien forces. La solució fou que molts serveis eren coberts per una parella mixta. S'afegia, a un guàrdia civil, un soldat de les casernes.

144. Títol introduït pels editors.

Evidentment, aquestes parelles mixtes no intervenien en els casos importants, quedaven per als serveis rutinaris. Per exemple, el control de carreteres. Durant tot l'any 1939, hi havia controls de carreteres a l'entrada i sortida de les ciutats. Els automobilistes que circulaven, la gent dels camions i dels carros, els passatgers dels autocars dels pobles, calia que s'identifiquessin als controls. Per a això servien els soldats, que al costat d'un guàrdia civil formàvem la *pareja*.

Jo vaig actuar sovint en aquest servei a les carreteres immediates a Zamora. Hi vaig aprendre molt. El guàrdia i jo ens passàvem hores i hores junts, allotjats —és un dir— dins d'una barracota de fusta, minúscula. De cotxes en circulaven pocs. I en general eren prou coneguts. Feien trajectes locals quotidians. La problemàtica dels papers era simbòlica, ràpida. Això vol dir que el civil i jo ens avorríem, podíem fer tranquil·lament xerrades llarguíssimes.

Les esposes dels guàrdies civils eren piadoses. No s'oblidaven de posar, al costat del *bocadillo* del marit, un entrepà de xoriço *para el pobre soldado*. Actuaven amb el sentit de solidaritat típica dels pobres, de la gent que ha passat gana o se l'han vist a prop. Em vaig alimentar suplementàriament, durant setmanes, gràcies a la caritat d'aquelles bones dones desconegudes. Les llargues, inevitables converses amb els meus companys de *pareja*, m'obrí portes sobre el coneixement de la mentalitat de la guàrdia civil, sobre algunes petites interioritats de la vida del *cuervo*.

Procurava que s'expliquessin. No és fàcil l'ocasió de tenir a mà les possibles confidències d'un guàrdia civil. En general, però, eren austers, discrets, mantenien les distàncies, en una relació correcta, de *compañeros*. Parlàvem de banalitats, del temps, dels menjars típics dels seus pobles. En algun cas es deixaven anar. Recordo que una tarda un m'explicà com i per què havia entrat al *cuervo*: la tragèdia del *jornalero agrícola*. Calia cercar una sortida. El treball del camp era dur, desafiant el sol, el vent, la pluja, treballant de sol a sol, per una gratificació escanyolida. Però sobretot, quan no es tenia terra pròpia, hi havia el problema, terrible, dels dies sense feina. A l'època baixa dels treballs agrícoles, que durava mesos, què podia fer un home que encara era a la plaça del poble a les nou del matí, que no havia estat llogat? Un altre dia de fam.

Les solucions, les sortides. Ell les tenia perfectament classificades. Hi havia les dues «altes», les òptimes. Et podies fer capellà o guàrdia civil. Entrar al Seminari, deia, era com deixar-se castrar. Quedaves al marge de les dones, malgrat que alguns s'engiponen *sus apaños*. A més, era indispensable ser molt intel·ligent, tenir una gran capacitat d'estudi, perquè *los atiborran de latines*. Sí, menjaven bé, eren respectats, eren personatges, però a canvi de què?

La solució de la Guàrdia Civil la trobava més assequible, dins de la noblesa del càrrec, perquè es tracta del *cuervo de mayor prestigio de España*. En efecte, també calia una gran cultura: saber llegir, escriure, fer *partes*, però no exigia l'esforç intel·lectual del capellà, i podien casar-se i tenir fills, com Déu mana.

La solució militar era la intermèdia. El soldat podia decidir el *reenganche*, quedar-se a la caserna. Saps què vol dir això? Que durant anys seràs *soldado de primera*, després *cabo* i et tocarà aguantar milers de cabronades, perquè a la mili fins que no ets *sargento* no ets ningú, no ets res. És clar que, malgrat tot, això ja et situa alt, perquè un militar, encara que sigui sense graduació, sempre serà *superior a un paisano*, i a la llarga arribes a sergent. Però el procés és massa lent.

Quedaven finalment les solucions degradants, sempre millors que la del *jornalero* del camp però poc nobles, no aptes per a un *hombre de verdad*. La d'ingressar en un organisme oficial com a porter o conserge —*viven bien, y con uniforme*— però no deixen de ser *subalternos*. O la de fer-se criat dels rics. Ara això es posa bé, perquè els *señores* acostumen a adquirir cotxe i et pots fer xofer; de més a més et paguen el vestit, però és un equivalent de ser minyona de servei en masculí, no ens enganyem.

Amb mentalitat de català, estava bocabadat que no es pogués preveure que l'assalariat del camp, per a escapar-se de la seva condició miserable, no pogués veure la solució d'intentar aprendre un ofici.

Els paletes, els fusters, els mecànics, com si no existissin. El treball manual, fenomen d'un altre planeta.

Si podia tenir la visió optimista de l'home que sorgia dels problemes del camp, del *jornalero*, que s'havia redimit gràcies a la Guàrdia Civil, també vaig tenir ocasió de conèixer els petits drames íntims del *cuervo*.

Un altre m'explicava la possible tragèdia dels diumenges. Vivia a la *casa-cuartel* amb la família. Les festes, després de dinar, programaven la sortida. Però calia passar per la inquisició de la porta on comprovaven els uniformes, que calia que fossin impecables. Les sabates no prou brillants, un botó que penjava una mica, provocaven la catàstrofe: les *botas*, el *botón* o el que fos, *para adentro*.

Calia tornar cap al pis sense poder passar per la porta. El guàrdia, deprimat; la dona, ensulsiada —se sentia culpable—; les criatures, amb ulls de be, tristes o revoltades. Era inútil que mitja hora després, el *número*, amb la dona i els fills, resultés apte per a passar el control amb les seves sabates que enviaven efluis lluminosos, o amb el botó més sòlid que les piràmides d'Egipte. L'escena prèvia no tenia remei. Quedaven tots humiliats, malgrat que arribessin a temps a la sessió de cinema. Els havien rebentat moralment la tarda del diumenge.

Petita introducció a Euskadi

De l'Hospital de Zamora m'enviaren a Toro, on hi havia una institució hospitalària militar dedicada a convalescents. Era un gran edifici, als afores, que una devota havia fet construir per a finalitats eclesiàstiques —un asil per a capellans vells o una cosa així— i que encara no s'havia posat en funcionament. Durant la guerra fou habilitat per a hospital.

Em va rebre una monja catalana, una barcelonina de barri popular, que s'havia passat anys rodant per hospitals de Castella. De seguida em manifestà que estava molt contenta: feia temps que no tenia l'ocasió de sentir parlar català i això l'emocionava. Malgrat la seva fama de dura i geniüda (com vaig saber després a través de les infermeres), fou molt cordial. Va confessar-me, tot seguit, que era una gran devota de la Mare de Déu de la Mercè.

I amb aquell sentit pràctic que tan sovint tenen les monges, demostrant que sabia més de pobles de la Península que la majoria dels polítics i dels savis, va dir-me: «Et posaré a la sala dels bascos. Tinc una sala de vuit llits. Hi ha set bascos. Pobres, estan més bé si els tinc tots junts. L'altre llit pot ser per a tu. Oi que estàs content?». I, sense esperar la resposta, afegí: «A canvi, em faràs un gran favor. Així que tornis a Barcelona, aniràs a la Mercè i resaràs una salve, de part meva, davant de la Mare de Déu. Abans de començar l'oració diràs: "És de part de la *monjita* —ho digué en castellà i amb aquest diminutiu— que vaig conèixer a Toro". No cal que afegeixis res més: la Mare de Déu ja t'entendrà».

Em va acompanyar a la sala i, dirigint-se als que havien de ser els meus companys, els va dir: «No diréis que no os cuido. Os traigo un catalán». I assenyalà el meu llit, buit. Els bascos no van dir res de moment. Però així que jo vaig deixar la meva maleta de fusta, típica de soldat, al costat del llit i la monja, en anar-se'n, ajustà la porta, explotaren renegant i vociferant paraules porques. Jo vaig quedar fred: no m'esperava aquella rebuda. Però de seguida vaig entendre que era favorable. Era una forma de manifestar que estaven contents. Em van explicar que fins feia pocs dies el que seria el meu llit havia estat ocupat per un castellà, un espanyol que els tenia cohibits. Aquests dies darrers, que només eren bascos, s'havien sentit a casa, lliures. Temien que vindria un altre *español*. Com que hauria estat

massa sort que els hagués caigut un company basc, la solució catalana la trobaven correcta. Era evident que no es podien imaginar que un català pogués haver resultat botifler.

Tots eren nacionalistes. Convalescents de ferides de guerra. Tots havien estat combatents de l'Exèrcit eusquera. Encara no veien clar quina seria la seva història en sortir de l'hospital: els pesava damunt el cap l'espasa de Dàmocles d'un possible procés, potser la presó. Un d'ells va explicar-me que tenia un germà, antic *gudari*, que havia estat condemnat a mort. Li havien passat la pena de trenta anys a un penal andalús (Puerto de Santa María, em sembla), on vivia en condicions duríssimes. Només li era tolerat escriure una vegada al més una carta lacònica. Ell l'alternava un mes per als pares, l'altre per a la promesa, que, al poble, se li conservava fidel. «Ves a saber com acabarem nosaltres, el dia que ens donin l'alta.»

La bona acollida que vaig tenir, per part d'ells, davant el perill que els hagués caigut a la sala un «espanyol», no salvava que fossin molt crítics envers nosaltres. Ens acusaven, sobretot, de dos fets. Primer, que els catalans ens haguéssim dedicat —imbècilment, deien— durant els primers mesos de la guerra, a cremar esglésies i matar capellans en lloc d'haver-nos llançat amb ímpetu, furiosament, Ebre amunt. Opinaven que si, durant la primera fase de la guerra hagués estat possible enllaçar Catalunya amb el País Basc, per damunt l'Aragó i de Navarra, Franco difícilment hauria pogut triomfar. I, en segon lloc, trobaven increïble la facilitat amb què havia estat feta l'ofensiva franquista final contra Catalunya, la feblesa de la resistència; quan tot estant tot perdut, era l'única carta que encara creien viable, ja a la desesperada.

Retreien que els catalans no haviem estat capaços de constituir un bloc nacional coherent davant de l'«enemic espanyol», que ens haviem dividit en rics i pobres, que haviem contribuït a provocar que Europa se'ns girés. Ells, asseguraven, abans que tot, havien sabut ser bascos, havien jugat a fons la revolució nacional. Nosaltres no.

*La divisió provincial*¹⁴⁵

L'experiència de Toro em va permetre comprendre un fenomen que, si bé no és inèdit, em sembla que no ha estat prou valorat: la importància de cara al futur de moltes ciutats hispàniques de la divisió provincial organitzada per l'Estat durant la tercera dècada del segle XIX. Aquest fenomen té dos aspectes. Per una part, una projecció que podríem dir moral, de prestigi, propagandística. Per l'altra, unes realitats concretes projectades directament sobre cadascun dels nuclis urbans.

La divisió provincial fou, com tothom sap, una vulgar imitació de la francesa, un invent que trencava les tradicions històriques, un assaig de divisió en fred, estructurada per un estat que volia ser nou, unificat i funcional. Però hi ha una diferència bàsica: els noms. Els departaments francesos foren batejats, sobretot, per accidents geogràfics, prenent com a etiqueta, principalment, els rius. El sistema madrileny no seguí la mateixa tècnica: foren donats com a noms de bateig els de la ciutat considerada capital de província. Resultà que les ciutats elegides projectaren el seu nom damunt de tot el territori. Això vol dir que els noms d'unes determinades ciutats marcaren un territori general. Aquests noms han quedat magnificats, són els que aprenem de criatures a l'escola, els que són utilitzats a l'hora d'escriure al sobre d'una carta.

Un segon punt pertany més directament al destí urbà que cada ciutat ha tingut des d'aleshores, i cal no oblidar que d'això ja fa molts anys, pels volts d'un segle i mig, durant quatre o cinc generacions. La concentració dels elements administratius damunt de cada capital de província, fet que oscil·la des

145. Títol introduït pels editors.

del Govern Civil fins als instituts de segon ensenyament, passant per totes les delegacions ministerials o subministerials imaginables, ha produït que, com a bolets, hagin nascut nombrosos edificis oficials que han contribuït a donar caràcter urbà a les capitals de província. I la cosa va més enllà: s'han convertit en centres de comunicació de ferrocarrils i carreteres. I no cal dir com a eix dels serveis de correus, de telègrafs o de telèfons.

Aquesta situació provoca determinades circumstàncies. Si prenem l'àrea de la Mancha, d'estructura netament rural fa dos segles, les capitals de província, convertides en les úniques ciutats reals, depenen de l'elecció més o menys arbitrària sobre un territori no urbà. Només cal circular amb els ulls oberts per Albacete o per Ciudad Real per a adonar-se que la capitalitat provincial, amb totes les seves repercussions, és allò que ha fet néixer una ciutat sobre un antic nucli rural. Però el cas és molt diferent a Castella la Vella, a Lleó, etc., territoris que tenien una certa densitat urbana.

No voldria discutir, ni en tinc bases, quines foren les diferències de qualitat i importància urbana entre Zamora i Toro, de l'edat mitjana al segle XVIII, però sí que resulta evident que la diferència que es manifestava l'any 1939 era el resultat que Zamora havia estat elegida com a capital de província i Toro no. Em sembla que és un paral·lelisme que seria possible d'aplicar, per exemple, al cas de Guadalajara-Sigüenza o al de Jaén-Úbeda.

Vet ací un tema que ha estat poc comentat. Vaig tenir-ne una conversa il·lustrativa amb un castellà destacat, amb Dionisio Ridruejo. Durant l'època que era retingut a París, mig exiliat, després de la famosa reunió de Munic, vaig tenir ocasió de parlar-hi llargament. Un dia sorgí el tema en la conversa. Ridruejo, quan sentí els meus comentaris, feu un bot a la cadira. Ell era, precisament, fill d'una mena de Toro, i encara superior pel fet que es tractava d'una ciutat episcopal però també momificada per la divisió provincial del XIX: era d'El Burgo de Osma. Estava desconcertat que fos precisament un català que li plantegés un fenomen de la seva Castella tan viu, tan decisiu. Em va confessar que sovint havia pensat en aquest tema del destí divers de les ciutats derivades de la maniobra de la divisió provincial, i em manifestà que mai cap castellà n'hi havia parlat. Ell ho veia molt clar, en tenia una experiència vital i directa. Afegia altres casos, com per exemple Trujillo. I manifestava que de tot això els *jerifaltes* de Madrid (és igual que fossin de l'època de la monarquia, de la República, o de Franco) no en tenien «ni puñetera idea». Però la cosa més dramàtica, deia ell, és que els seus amics polítics o intel·lectuals tampoc.

Descoberta de Madrid

Cap a finals de l'estiu del 1939, quan acabava la meva estada a l'Hospital Militar de Barcelona i havia de retornar a la caserna de Zamora, vaig decidir que valia la pena de passar per Madrid i de conèixer la ciutat. Com que jo aleshores no fumava i el meu pare no havia fumat mai, havíem après d'utilitzar el racionament de tabac per a suborns elementals. Amb aquesta tècnica resultà fàcil que m'acordessin el passaport militar de viatge via Madrid i no pel camí del Duero, que ja coneixia. Amb tota la barra, vaig decidir que dedicaria tres dies a conèixer Madrid. Els trens als quals els soldats tenien accés eren limitats: no era permès utilitzar els millors i sovint els sinistres vagons de tercera que ens haurien de correspondre anaven pleníssims. Era corrent veure a les estacions, estirats pels bancs o per terra, soldats que esperaven un comboi apte. Així, doncs, no es podia preveure quant temps calia estar viatjant per a resoldre una distància com la de Barcelona a Zamora.

Si París bé val una missa, vaig decidir que Madrid podia valer uns dies de calabós si arribava a la caserna amb massa retard. Entre parèntesis, diré que la meua experiència de Madrid em sortí barata. Quan vaig arribar tard a Zamora, no em ficaren al calabós. Me'n vaig sortir amb un simple escàndol

verbal d'un oficial de no recordo quin grau, que m'acusà reiteradament d'*imbècil* i de *soldado de mierda*, definicions que vaig entomar impàvidament com qui sent ploure.

Em fou possible, doncs, conèixer Madrid. Quan encara no feia mig any que s'havia acabat la guerra. Un nucli urbà aleshores depriment: brut, polsós. Si bé no hi vaig trobar tantes cases enfonsades per les bombes i els obusos com m'hauria pogut esperar —donada la pressió de la propaganda de guerra—, les ferides arquitectòniques dels obusos i les bombes de l'aviació eren prou visibles. Hi havia encara sectors famosos de combat com, per exemple, els de la Ciutat Universitària, que es conservaven en la mateixa situació del moment final. Un paisatge terriblement desolat, amb els arbres mutilats, esventrats els edificis universitaris. Es mantenia intacta la situació de la guerra. Aquella zona havia estat víctima d'una llarga i terrible batalla de trinxeres i mines. Havien organitzat una mena de sinistre circuit turístic, de manera que els visitants —bàsicament indígenes de la ciutat— poguessin identificar les línies dels combatents. A les trinxeres, encara intactes, hi havien plantat uns cartells, «Ellos, nosotros», que indicaven quina havia estat la línia del front en els darrers temps.

Vaig passar un parell de nits dormint en una pensió de l'àrea d'Atocha (on m'havia dut un soldat, conegut accidentalment al tren) que semblava resumir el panorama enfonsat d'aquell Madrid. Hi havia la brutícia característica. En cada cambra, tres o quatre llits. A la zona d'Atocha qualsevol xicot amb uniforme de soldat era perseguit per ramats de prostitutes desmanegades i famèliques. Madrid no havia sorgit encara de l'espectre de la gana. La gent popular, l'única amb la qual jo podia tenir contacte amb uniforme de soldat, estaven enfonsats, vivien immersos en la misèria —no calia més que veure com vestien— amb el complex d'haver perdut la guerra, amb complex de culpabilitat.

Ara sembla estrany. Però en aquells anys d'immediata postguerra es produí, a l'*Espanya nacional*, una mena d'ofensiva contra Madrid. Gent de les ciutats que havien estat franquistes essencials —Valladolid, Burgos, Salamanca (no conec el cas de Saragossa)— reaccionaren contra el vell centralisme imperialista de Madrid, consideraven que s'havia d'acabar, que havia estat excessiu. Fou un xarampió que passà ràpidament. Qui es podia imaginar, aleshores, el Reial Madrid del futbol com la quinta essència d'Espanya? O l'obsessió dels governs de Franco per tal de convertir Madrid en una ciutat enorme, el gran centre econòmic i industrial peninsular? L'any 1939, quan jo posava els peus a Madrid per primera vegada, el fenomen era imprevisible. Els «rojos» encara eren «dolents».

Ara, quan soc a Madrid, quan descobreixo la ciutat enorme, amb característiques manifestament sud-americanes, el resultat d'aquest producte del mig segle darrer, no em sé avenir d'aquell primer contacte.

És un testimoni —entre tants altres— de la dificultat d'actuar de profeta. L'any 1939, qui s'ho hauria pogut imaginar?

M'acabo de referir a la descoberta del Madrid d'aquell moment, del Madrid de la immediata postguerra del 1939. Però d'aquest primer contacte, que fou ampliat a finals del mateix any quan tornava a Barcelona ja llicenciat provisionalment, un altre aspecte em va impressionar. No es tracta de la degradació¹⁴⁶ de la ciutat en aquell moment. És un fet que prové d'una trajectòria històrica més profunda. Madrid havia estat durant segles la capital d'un dels més grans imperis que han existit al món, perquè la frase tan divulgada que en els seus territoris no s'hi ponía el sol —en més o menys extensió hi participaren tots els continents— és veritat.

146. «degradació» a l'original manuscrit.

Quan es compara Madrid com a centre urbà amb altres ciutats europees que han tingut un paper històric aproximadament semblant, la sorpresa és enorme. Londres o Constantinoble, París o Roma —tant la Roma de l'Imperi romà com la dels papes— manifesten la seva funció de grans capitals del món. No cal tenir-ne informació prèvia. Només cal passar-hi amb els ulls oberts. Si un arqueòleg de l'any 4000 excava les ruïnes de Madrid, no podrà comprendre que aquella ciutat hagués estat el centre d'un gran imperi mundial. L'urbanisme no ho justifica. Em va impressionar que el Madrid més monumental no fos altra cosa que un reflex francès. El Madrid més espectacular és una herència dels Borbons. Això és vàlid per al finíssim Passeig del Prado o el de la Castellana, que resulta que és del temps de Carles III. La baluerna del Palau Reial també és borbònica, una mena de Versalles aigualit. Un es pregunta què passà durant l'època dels Àustries, durant el moment més esplendorós de l'imperi. Sí, és clar que hi ha la Plaza Mayor, un espai noble, considerable, elegant. Però certament no és la plaça més gran de la capital d'un imperi mundial. L'única cosa que demostra què fou Madrid en el passat no és un fet urbanístic: és l'extraordinària, enlluernant, col·lecció de pintura del Museu del Prado, que deriva de les col·leccions reials. Cal anar lluny, a l'Escorial, per tal de trobar un edifici que respongui a magnituds imperials. És curiós que l'impacte colonial americà, fabulós, sigui més fàcil de trobar-lo en petites ciutats, posem per cas Càceres o Trujillo, on l'aventura dels *hidalgos* i dels aventurers es petrificà en palaus senyorials. Però en aquest cas som en l'àmbit de ciutats petites, secundàries, no de l'urbanisme, que semblaria inevitable, d'una gran capital.

La caserna: retrats de passaport

Ja que Josep Pla m'ha fet l'honor d'incloure un text inèdit meu, lletra per lletra, amb afegidures minúscules de la seva ploma, a l'*Obra completa* —la biografia de Bosch Gimpera dins els *Homenots*—, en sento autoritzat a plagiar un títol d'ell, «Retrats de passaport», que pot anar bé a aquests esbossos ràpids d'alguns companys de caserna.

A la companyia, entre un centenar de xicots, les tres quartes parts no sabien ni llegir ni escriure ni signar. Els altres, els minoritaris, érem qualificats d'*alfabetos*. Teníem, com a excepció, el savi, un estudiant de magisteri, fill de Toro, que tenia moltes pretensions i es presentava amb orgull. Ja des de les primeres converses no ho vaig veure clar: em semblava que els coneixements li trontollaven, i m'ho confirmà un dia que ens trobàrem pel carrer. Capitanejava un petit grup de companys que badoquejaven davant de l'aparador d'una de les ferreteries més importants de la ciutat. Hi eren exposats fognets elèctrics, d'aquells amb la petita resistència enrotllada com un cargol —una novetat, la irrupció de la tecnologia moderna elemental a la Castella del *noventa y ocho*. Quan vaig sentir que, doctoral, explicava que allò eren *motores*, se'm confirmà tot el que ja havia sospitat.

Però el seu fort era la informació sobre els idiomes. Al món, explicava, hi ha moltes llengües, com el francès, l'anglès, l'alemany... Són d'estar per casa. Quan cal parlar en moments solemnes, en públic, tothom utilitza només el castellà. Això es veia molt clar, per exemple, en el cas de Hitler o de Mussolini —noms que aleshores omplien els diaris, ja que érem als primers mesos de la Segona Guerra Mundial. Jo li insinuava amb prudència (perquè, segons com, s'ho hauria pres malament i m'hauria dut maldecaps molt greus) que potser no era ben bé així, que jo tenia entès que Hitler parlava alemany i Mussolini italià també quan feien discursos. Ell, excitat, arreplegava un periòdic. «Mira, llegeix: "Hitler ha dicho"», i seguia amb el text en castellà. «“¿Dónde señala que ha sido traducido? ¿Dónde lo pone? Hala, coño, lee ¿Me lo quieres explicar?” La gent, a casa seva, “hablarán lo que les dé la gana, pero en público, oficialmente? Vaya hombre!”».

Assegurava que només hi havia hagut una excepció en tota la història: Jesucrist, que, com tothom sap —deia—, parla sempre llatí. Per això és la llengua de «Nuestra Santa Madre, la Iglesia».

El pobre gallec

Era curt de gambals. Dificilment arribava al vespre sense haver rebut alguna bufetada d'un sergent o d'un cabo. El seu martiri eren les sessions d'*instrucción teórica*. No va poder arribar a aprendre el nom complet de Franco i els tractaments que li eren deguts. Els sergents s'exasperaven. Van decidir que li ho farien entrar al cap amb la violència. El feien posar dret, en posició de ferms, al centre de la sala. «Cómo se llama el Generalísimo?» Ell, amb cara de terror, preveient què li venia al damunt: «Franco». I el sergent: «Excelentísimo» (bufetada), «Señor» (bufetada), «Francisco» (bufetada), «Franco» (sense bufetada), «Bahamonte» (la gran bufetada final). L'escena es repetia moltes tardes. Quan vaig deixar la caserna no havia aconseguit de retenir ni el *Francisco*, ni el *Bahamonte*. Hi devia arribar algun dia? Potser l'anaren turmentant mesos, anys, fins a l'hora del llicenciament.

El carlí

Teníem un exemplar de carlí, autèntic. Era un dels xicots més intel·ligents i amb més cultura de tota la companyia. I un excel·lent company. Podia haver estat un dels protagonistes anònims de *Per qui toquen les campanes*, la novel·la de Hemingway. Enrolat voluntàriament des de les primeres setmanes, havia fet tot el temps de guerra al mateix escenari, a la serra de Segòvia, d'on era fill. Exhibia, sense ostentació, a l'avantbraç de la guerrera tres signes de forma angular, daurats, símbol d'haver estat ferit. Havia caigut tres vegades, cap massa greu. M'explicava molts detalls de la guerra en aquell front tan peculiar. Era un cas típic de xicot format dins els esquemes mentals dels capellans. S'hi sentia identificat, els defensava sempre a les converses. Tenia una consciència molt profunda del món eclesial, mostrava reticència davant els *castrenses*. No creia, per exemple, que per a fer-se simpàtics davant la tropa haguessin de renegar o dir paraules gruixudes, com feien habitualment —així intentaven trencar la barrera—, o de beure molt vi per demostrar que *los curas también eran hombres*. Creia que la desamortització del segle XIX havia estat un robatori majúscul i una catàstrofe per al país.

Fou la primera vegada que vaig tenir ocasió de conèixer de prop un home jove, del meu temps, que tenia com a ideal polític el retorn de la societat a l'edat mitjana. Quan feia una temporada que ens tractàvem, vaig entendre per què de seguida m'havia acollit amb simpatia: els catalans, m'explicà, havíem fet un bon paper en les guerres carlines del segle passat.

El socialista de Salamanca

Del centenar de xicots que formaven la companyia, era un dels pocs, dels escassos, políticament definits.

Era socialista. Havia heretat del seu pare l'ofici i la ideologia. Era tipògraf. El seu pare també havia treballat en una impremta. Com tants obrers del ram de les arts gràfiques, tenia una formació política superior a la de tants altres proletaris, adquirida pel contacte amb la lletra i els llibres de la feina. Havia estat un seguidor entusiasta de Pablo Iglesias, fet que li costà la vida. Va ser afusellat, als primers mesos de l'*Alzamiento* per la militància socialista.

El fill havia mamat les seves idees, se sentia més fidel que mai al socialisme després que el pare fou assassinat.

Calculant que jo, com a català, ho entendria més que els altres companys de caserna i que no el traïria, m'ho confessà al cap de pocs dies de conèixer-nos.

S'establí entre nosaltres una mena de solidaritat. Segons el prisma d'un xicot de Salamanca, resultava clar que, a qui podia confiar-se, era a un català. Per això mai més no he oblidat que un dia va dir-me: «A este cabrón, al fascista de Franco, no le podemos negar una cosa en su favor: por lo menos ha acabado, para siempre, con el problema catalán. No podemos negar que ha borrado a los catalanes del mapa».

Quan va adonar-se a qui ho deia —m'ho deia a mi— ja havia fet tard.

Vaig poder comprovar que li sabia greu.

Però em va donar una gran lliçó.

El mexicà

Tenia una història molt instructiva.

Era un mexicà de debò, fill d'una família d'origen castellà, enriquida, que s'havia enfilat, ben situada socialment. Passà la infància i l'adolescència sentint cantar al seu pare les meravelles, les glòries d'Espanya, la *Madre Patria*. Quan li arribà l'edat del servei militar, la família va creure que havia de complir, i ell, amb el cap com un timbal de la mítica *Madre Patria*, assentí. Desembarcà emocionat; no preveia la mena de rebuda que li preparaven. Tot just a terra, orgullós d'haver fet la travessia de l'Atlàntic per a incorporar-se a l'Exèrcit espanyol, es presentà a les autoritats militars. Acusat de no haver-ho fet al moment que calia, uns mesos abans —o potser tot el que venia de Mèxic, aleshores, era considerat suspecte— li tallaren els cabells al zero (*lo pelaron*), cosa que li resultava difícil de comprendre i que li produí un trauma —era presumit i tenia uns cabells ondulats, n'estava cofoi. El tanquen al *calabozo*, on s'amuntegaven, en un espai insuficient, un ramat d'homes en promiscuïtat, revoltant, brutíssims, devorats per xinxes, polls i puces, afamats perquè el menjar era infecte i més aviat escàs. S'arrossegà un reguitzell de setmanes de calabós en calabós, si l'un dolent l'altre fatal. Per fi, el cas del mexicà-espanyol de casa bona i de família de patriotes, fou resolt. Arribà prim, mort de gana, esgrogueït, al Regimiento de Infanteria de Toledo, a Zamora, després d'haver-se cagat mentalment, dotzenes de vegades, amb la *Madre Patria*.

El dia que vaig dir-li que era català, no sabia que existíssim. Fou necessari una informació ràpida i aproximada. Era llest, de seguida va comprendre una cosa bàsica. Decidí: «Así que tu no crees en la Madre Patria». Quan sentí la meva resposta («però, alerta, no ho expliquis, no em comprometis»), m'abraçà desafortadament i declarà: «Pues tú vas a ser mi amigo».

I ho fórem. M'era d'una fidelitat devota, una mena de *fides iberica*. No va parar fins que aconseguí tenir la *colchoneta* al costat de la meua i compartir la *taquilla* (l'armariet encastat). Si se li hagués aparegut el dimoni i li hagués declarat que no creia en la *Madre Patria*, s'hauria fet íntim del més conspícu dels representants de l'infern.

Explicaré com va esdevenir famós.

En aquell temps el món de la navegació transatlàntica, com el dels grans vaixells de tots els mars, era muntat sobre el sistema de prestigiar les companyies navilières i d'entretenir els passatgers, que es passaven molts dies a bord amb una cuina excel·lent i abundant. En començar cada àpat, apareixia sobre la taula una llista impresa amb una col·lecció inacabable de plats. Des dels entremesos, diversos, fins als postres, també molt variats, hi havia deu o dotze plats. Es podia demanar, en teoria, tot sense limitació numèrica. En teoria, naturalment, perquè per a devorar la carta completa hauria calgut tenir un estómac de la mida de la caldera del transatlàntic o gairebé. I el panorama no era limitat a la

classe de luxe. Anys després, vaig fer-ne l'experiència en classe «turista», és a dir, de segona, navegant de Nova York a Le Havre en un transatlàntic britànic.

Un dia el mexicà tingué la debilitat d'explicar a uns companys l'orgia del menjar durant la navegació. Quedaren meravellats, però no se'l van acabar de creure. Ell era ordenat i conservava papers. Havia recollit uns quants menús impresos com a record. No volent passar per mentider, va treure una d'aquelles llistes i em demanà que la llegís en veu alta davant d'un grup, nombrós, d'incrèduls. Tot seguit anà a cercar un altre «alfabeto», que no havia estat present, perquè fes una segona lectura, i repetí la maniobra un parell de vegades més. Tots havíem llegit la llista exactament igual, és clar. Era veritat, calia creure-ho.

D'ençà d'aquell dia, en les infinites i insondables hores de tedi de la caserna, amb els homes fastiguejats, avorrits, esgotada la mitja dotzena d'acudits verds que tothom sabia de memòria, quan algú ja havia explicat per enèsima vegada una seva aventura de putes, després del campionat d'escopinades —a veure qui engegava el gargall més lluny, finit per esgotament de la saliva—, sorgia una veu: «Oye, mejicano, cuéntanos aquello de las comidas de barco». Ell tenia paciència, però ja n'estava una mica tip. «Altra vegada? Si ho sabeu tots tan bé com jo.» Però la veu insistia: «Va, hombre, mejicano, cuenta. Es lo más bonito que he oído en mi vida». I els xicots asseguts, o mig ajaguts, a la *colchoneta* doblegada disparaven l'orella àvidament. «Pues mira lo que ofrecían, y lo podías comer todo». I recomençava la lletania fabulosa dins d'un silenci expectant, religiós.

Les putes de Zamora

Dins del regiment, a la caserna, hi havia una sèrie de serveis que anaven repetint, segons un ritme, per les *compañías*. Es tractava de guàrdies, de la cuina, etc. Hi havia un servei especial, al carrer, que en deien, amb de manera arcaica, *vigilancia de calle y plaza*. Correspon a allò que en termes actuals en diríem policia militar. Calia sortir al carrer i vigilar que els militars no s'extralimitessin. Volia dir treure el nas als bars i a les tavernes, passar alguna estoneta al cine o a qualsevol altre espectacle públic, controlar els prostíbuls. Era, evidentment, el servei més còmode i més envejat per una bona part dels soldats. No pas per tots. Als més desgraciats els feia por: temien la possibilitat d'haver-se d'enfrontar amb algun oficial embriac.

Durant mesos, jo vaig ser molt sovint assignat a aquest servei. L'oficinista de la meua companyia, l'únic català de la unitat, m'hi *enxufava* sistemàticament. I la resta dels companys, que haurien pogut protestar, hi estaven d'acord, perquè pensaven, generosament, que era la manera indirecta de pagar-me, d'agrair-me, el fet que jo m'havia constituït en l'escrivà de gairebé tots: era qui els llegia les cartes que rebien i que, benèvolament, les responia perquè, com he dit, gairebé tots eren analfabets. Aquesta doble circumstància explica el meu ofici sistemàtic a la policia militar, i d'ací deriva l'aventura inesperada que m'esdevingué als prostíbuls.

Els de la vigilància, als prostíbuls, no hi tenien gens de feina. Els incidents protagonitzats per militars eren escassos. Però els soldats aprofitaven el dret d'entrar-hi, els agradava mirar-se les dones. S'estaven una estoneta palplantats com estaquirots, devorant-les amb els ulls. Elles no dissimulaven el menyspreu. Assegudes al voltant de la *mesa camilla*, mineralment ensopides, sovint no es prenién ni la molèstia de respondre la salutació, el bona nit.

Una vegada, en passar la porta, m'arribà un comentari despectiu: «Vaja, ja són aquí aquests fastigosos *mirones, desgraciados*». Sense pensar-ho gens, em vaig permetre una petita arenga. Sí, tenien raó, érem uns desgraciats, «estamos tan jodidos como vosotras». Els uns i les altres érem gent que *ellos*

havien tirat a la cuneta. Però la mínima cosa que podíem fer els desgraciats era no clavar-nos *patadas* mútuament. «És ben clar que no traureu una pesseta de nosaltres, suposant que tinguéssim diners, que no en tenim; res a fer, estem de servei, però tampoc no us tocarem ni un fil de roba. Teniu un braser. Deixeu-nos escalfar un moment.» Es produí un silenci estupefacte. Vaig pensar: mai de la vida no seràs engegat a la merda tan espectacularment com ara. Però l'al·lusió a la solidaritat i a *ellos* fou, en bona part, compresa. La primera que obrí la boca sentencià: «El soldado catalán tiene razón. Este chico piensa». Reconegut per l'accent, m'havia batejat: *el soldado catalán* fou sempre el meu únic nom mentre vaig circular per *las casas*. L'encarregada, indirectament, assentí: reconegué que feia una *noche de perros*. Devíem estar humitejats i enfredorits. Podíem seure una estona al voltant de la taula i escalfar-nos al braser si no teníem por del sergent o de l'oficial de guàrdia.

Així hauria acabat tot, sense pena ni glòria, si no fos que molts pocs dies després un altre servei de la policia militar em duqué a la mateixa casa. Vaig asseure'm, ja sense demanar permís, amb els peus a prop del braser, indicant al meu company que podia imitar-me. Com de costum, hi havia unes dones entorn de la taula. Però més enllà, a un racó, asseguda del revés a la cadira, amb el cap enfonsat sobre els braços que apuntalava el respall, una noia plorava silenciosament, la llarga cabellera negra penjant. Vaig preguntar a la del meu costat si es podia saber què passava. M'etzibà, com era previsible: «A ti qué te importa». Però de seguida aclarí que no es trobava bé, que estava una mica malalta —malgrat tot, l'altre dia s'havia trencat, o esquerdat el glaç. En efecte, una altra companya amplià la informació. Tenia mal de ventre, «cagaba sin parar» i havia provocat un incident: li havia vingut la urgència quan començava un servei, just al moment que la parella ja eren al llit, a punt. S'havia vist obligada a fugir de la cambra d'una correguda, prement-se el ventre amb les mans. L'escena grotesca acabà malament. L'home, un habitual, escales avall, remugant que no tornaria més, que exigia cases serioses. L'encarregada, furiosa contra ella, «le ha dado de buenas bofetadas». «L'ha vist un metge?» «Un metge? Imposible, está entrapada, endeutada fins al coll, no disposa ni d'una *perra chica* i la mestressa, que hauria de pagar, creu que, de moment, no val la pena».

Encara amb més inconsciència que el dia anterior, vaig deixar anar: «Vols que provi de curar-te?» Dirigint-me a l'encarregada, vaig advertir-li que no demanava absolutament res a canvi: ho feia per agrair el braser i la companyia. La plorosa reaccionà amb vivesa inesperada, alçà el cap i la vaig reconèixer. L'havia observada¹⁴⁷ en altres ràpides «vigilàncies». No perquè fos cap bellesa impressionant: m'havia captat l'atenció la seva fesomia molt de país, com una talla escultòrica castellana, una cara que em recordava les verges i santes que anava descobrint als altars de les esglésies durant les meves visites solitàries. En aquell moment, els ulls enllorats accentuaven els paral·lelismes. (Passats molts anys visitant el Museu d'Escultura de Valladolid, em semblà com si la retrobés.) S'explicà i vaig receptar-li un règim: durant uns quants dies només menjaràs arròs i codonyat —*carne de membrillo*, com diuen ells—, i prendràs unes pastilles, barates. De sorpresa en sorpresa, a Zamora. Cap de les cinc o sis del grup no coneixia gairebé l'arròs. L'identificaven sobretot com unes postres, els platets d'arròs amb llet. En sortir, vaig dir a l'encarregada: «Prova-ho, *igual va y te la curo*, i sàpigues que aquest menjar et sortirà a més bon preu que els ous ferrats de sempre».

Una altra nit, cap a final del servei, poc abans del retorn a la caserna, vaig pujar a la malalta un parell de tubets de Lacteol, que havia comprat, per pocs cèntims, a la farmàcia de guardià tot fent la ronda. «Quan puguis, m'ho pagaràs.» Amb els ulls esbatanats d'incomprensió, muda de sorpresa, només fou capaç de murmurar: «Mi nombre es Tina».

147. Hi ha les paraules *reparada* i *observada*, sense decidir-se per cap de les dues. (Nota dels editors)

Prova que no vaig donar-hi gaire importància és que hauria pogut aclarir fàcilment l'èxit o el fracàs qualsevol tarda, a l'hora de la sortida de la caserna. Fins al cap d'uns quants dies, quan em correspongué «vigilància», no vaig saber que el metge —és a dir, jo— havia triomfat. Bona rebuda, somriures, un vas de vi de part de l'encarregada, que em pagà les pastilles. I la Tina, apropant-se: «Me permetes que te dé un abrazo?». Sorprès per la tímida polidesa de la fórmula, inesperada allà dins, ens enllaçarem estretament mentre ella, gairebé a cau d'orella, em repetia baixet infinites vegades: gràcies, gràcies, gràcies. Jo vaig seguir insistint que no demanava res a canvi, només l'amistat, la companyia, el braser.

Una muralla s'havia enfonsat. I com que el cercle de la prostitució, com a qualsevol ciutat petita, era minúscul, un món tancat on tot se sabia de seguida, *encargadas i pupilas* d'una bona part dels bordells acordaren que *el soldado catalán*, ves per on, *caía simpático*. Em vaig convertir en l'interlocutor vàlid, com ara diuen els polítics, de la meitat, pel cap baix, de les putes de Zamora.

Ràpidament vaig procurar fer-me càrrec de la situació.

Rient-me d'entrada del meu company de policia militar del dia del meu èxit mèdic. Ell, el tanoca, s'imaginava, amb admiració i enveja, que jo tenia a la butxaca les claus d'un harem. No vaig necessitar tampoc l'avís, els comentaris, de les companyes de la Tina. Sí, ella estaria disposada a fer-me *favores*, contenta. Però havia de tenir present que allà era difícil, i molt més per a una noia endeutada d'aquella manera. Jo havia de partir de la base que ella estava *encadenada, como si la guardia civil les hubiera echado las manillas*. Que no em fes, m'advertien, cap il·lusió. Jo era un jovenet inexpert, però no era babau. No se m'acudí que de l'aventura imprevista en pogués treure gran cosa més que una aproximació a la Castella secreta. Se m'havia obert, inesperadament, una porta, una finestra. Potser amb més precisió, una mina, apta per a explorar les regions profundes. O, com la narració castellana clàssica, una possibilitat de veure cases sense teulada.

M'havia agradat llegir llibres d'etnologia. Vaig decidir que podia jugar a etnòleg, com si explorés una tribu mal coneguda d'un país remot —per mi Zamora sempre fou un país remot. A consciència. Per començar, vaig comprar una llibreta per a anotar les experiències desprenent tot el sou d'un dia —25 cèntims. Gràcies a aquell quadern esgrogueït pel temps, puc recordar, ara, amb precisió la vella memòria de les putes de Zamora.

Adquirit el quadern, calia organitzar un pla, com fa un etnòleg de debò. De seguida vaig comprendre que, des del meu punt de vista, les cases es dividien en dos grups. Unes em serien útils, les altres no. Calia deixar al marge les més tronades, les que freqüentaven els companys de caserna, les més barates. Les dones s'arrengleraven al fons d'una llarga sala rectangular, dretes, estintolades a la paret. Els clients i els *mirones* omplien una part de la sala, també drets. De tant en tant, algun es precipitava sobre la dona, la pessigava, li retorçava un pit. La noia xisclava desafortadament, en part pel mal de què era víctima, en part per cridar l'atenció. No, allò era més aviat un espectacle de parc zoològic, la gàbia dels micos; el diàleg era impossible, no hi havia res a fer.

Les cases aptes eren les que funcionaven amb el règim de l'espera al volt de la taula. Però s'havia de garbellar. Vaig aprendre de seguida a prescindir de les dones grans. Una sèrie d'anys d'ofici les havia deixat com buidades per dins, incapaces de tenir una conversa, absolutament liquidades. Potser hi influïa el tancament. Els francesos d'aquell temps, dels prostíbuls en deien *maisons closes*. I tan closes! Dins d'aquella mena de presons, les dones, tallades del món, s'embrutien a un ritme encara més ràpid que si haguessin actuat pels carrers i pels bars.

Em vaig quedar, a l'hora de la tertúlia, amb noies joves, que encara no havien estat destruïdes, amb les quals es podia parlar d'una manera normal. Noies pels volts dels vint anys, que eren capaces d'interessar-se per tot allò que jo els interrogava, i que també sentien curiositat pel meu món.

De la mateixa manera que els etnòlegs capten els interlocutors dels quals esperen informacions, regalant-los collarets de bijuteria, miralls, teles, instruments útils que els indígenes desconeixen, la meva mercaderia d'intercanvi fou explicar arguments de films. La «vigilància» em permetia estar al corrent de les estrenes locals, però quan se m'acabava el repertori, hi afegia pel·lícules de temps enre-re. Més endavant, quan ja coneixia bé les reaccions d'elles, ni calia que fossin arguments de films. Tirava al dret: els explicava històries que feia passar per «cine», cercant temes que sabia que els agradarien, històries d'amor amb *happy end*, que m'anava inventant sobre la marxa, modificant-les arbitràriament segons comprovava, a través de l'expressió de les cares, quin efecte els feien. Tant si eren autèntics arguments de films com si no, l'èxit no fallava mai. No havien sentit cap narració —fora d'algun record llunyà de conte a la vora del foc sorgit dels llavis de la mare o de l'àvia. Malgrat que algunes sabien llegir, no havien tingut a les mans gairebé cap novel·la. Totes ignoraven el teatre. La meua elemental capacitat de narrar les tenia entusiasmades.

Fou entre elles que vaig descobrir, sorprès, que moltes mentalitats primàries no són capaces de seguir un argument cinematogràfic. Una bona part anaven al cinema com si anessin a una sessió de diapositives, com si contemplant una col·lecció de postals. A la pantalla els cridaven l'atenció els nois *guapos*, noies amb vestits i pentinats llampants, les cases dels rics, ciutats enormes amb grans avingudes i cases altíssimes, el mar, vaixells, paisatges exòtics. Amb l'avantatge que hi havia moviment. Demanar que arribessin a comprendre la història narrada era excessiu. Seguien algun episodi, però ràpidament es perdien, i amb prou feines, en sortir, havien arribat a identificar els «bons» i els «dolents». Els meus resums argumentals resultaven, doncs, un fet nou, imprevist. Els semblava gairebé màgic, que jo els pogués extreure de la visió d'un film.

Saltant el temps, diré que la dificultat de comprendre el cinema l'he anat retrobant al llarg de la vida tractant amb persones de mentalitat primitiva, sense vernís cultural. També amb els nois i noies del nostre país, incapaços d'assimilar un argument, a vegades gent de pagès, a vegades gent de barri. Ara la presència massiva de la televisió m'imagino que deu haver canviat radicalment les capacitats de comprensió davant la pantalla.

El cine, com deien elles, m'obrí tot seguit més possibilitats. La tardor avançava. Zamora és una ciutat freda. Què podia fer, a l'hora de sortir de la caserna amb les butxaques buides, passejant pels carrers de cada dia, contra el vent fred, estèril, de les cantonades? La solució de les esglésies s'havia acabat. Durant el bon temps, amb calor, eren un refugi. Hi passava estones assegut, contemplant les estructures romàniques de pedra, les imatges dels tallistes castellans de la bona època. Hi havia un ambient fresc, predecessor de l'aire condicionat de les cafeteries modernes. Però a la tardor, al cap de pocs minuts, els peus es gelaven. Tenia la possibilitat d'anar a casa d'una família que m'havien obert generosament les portes, i fins hi tot m'ajudaven —hi havia una professora— a preparar la darrera fase del batxillerat. Però em feia angúnia d'explotar-los abusant de l'hospitalitat, fins al punt de presentar-m'hi cada tarda. Molts dels meus companys, davant de la situació, renunciaven al passeig: es quedaven a la caserna gandulejant sobre *las colchonetas*.

Se m'acudí buscar refugi als bordells. M'admetrien? No entrava en els sistemes establerts. No era permès anar a fer tertúlia si no s'acabava pujant a un llit o si no es feia consumició de vi amb les invitacions. Vaig provar-ho. En definitiva, tot depenia de la disposició de les encarregades; les harpies eren com monarques assiris, com els Felip II d'aquells antres. *Tu cine me chifla* reaccionà la més entusiasta. N'hi hagué que no ho foren tant, però la majoria m'acceptaren. Vivien tan avorrides com les seves presoneres.

Sense l'engavanyament del *corraje* i del *machete* de la vigilància, sense l'angúnia d'estar *transgrediendo las ordenanzas*, aquelles tertúlies de les tardes em van permetre una aproximació encara més

directa, més oberta i immediata. Ja no calia que fos nomenat a la «policia militar». Amb la vareta màgica del cine, era amo d'entrar i sortir quan volia.

Història de la Tina

Si el que jo desitjava era introduir-me al món de Castella, l'entrada no podia haver resultat més simbòlica. Capbussat, de sobte, en la quinta essència. La Tina, la «meva» malalta, no procedia d'un llogarret anònim qualsevol. Era de Madrigal de las Altas Torres, un poble aureolat de prestigi, mític, el lloc natal de la reina Isabel la Catòlica.

N'era filla, hi havia viscut fins que entrà a la prostitució, no feia gaire (era jove, tenia escassament vint anys). Resultava lògic que la seva biografia fos la que m'arribés primer, donades les circumstàncies de la meva introducció en aquell món, però no m'esperava la càrrega simbòlica d'història que tenia al darrere.

S'havia lliurat al xicot, un xicot foraster que treballà al poble una llarga temporada. «Le adoraba, oye, hubiera hecho cualquier cosa por él». Un mal dia el noi desaparegué del poble sense dir ni piu, la plantà; no se'n va saber res més. Estava embarassada i el seu pare, així que ho descobrí, la llençà fora de casa. Quan m'ho explicava, les mans li tremolaven damunt de la taula. El desemparament era tant per l'expulsió com perquè, davant de la seva resistència a deixar la casa —s'aferrava als mobles—, l'havia forçat fins a la porta a puntades de peu, «pero qué patadas, oye, qué patadas». Ella atribuïa, amb raó o sense, l'avortament que li vingué poc després a la manera que havia estat brutalitzada. «Però què podies¹⁴⁸ fer quan et vas trobar sola al carrer amb la porta tancada?» No va estar-s'hi gaire. Com que, amb els terribles cops de peu, ella «chillaba como un cerdo degollado», ho sabé de seguida tot el barri, i aparegué una veïna que l'acompanyà a un poble proper, on una dona l'acollí. Durant el procés —malaltia més avortament, malaltia, convalescència— uns senyors coneguts de la dona que l'allotjava pagaren les despeses. Ara comprenia, em deïa, quina mena de gent eren tots plegats, però aleshores li explicaven que, per sort, al món hi ha ànimes caritatives, *gente buena*, que s'apiaden de casos com els d'ella. Quan va estar bona, feu el descobriment fatal. Li plantificaren el deute a la cara, una quantitat que li semblà impossible de comprendre per ser tan alta; mai no havia sentit a parlar de tants diners. L'advertiren que havia de pagar fins a l'última pesseta, no tenia escapatòria; ells *no eran primos*. La tancaren en un bordell de Valladolid i després la passaren a la casa on conversàvem. «Ara entens per què t'estic tan agraïda. Tu em vas voler curar. Aquell dia em sentia més acorralada que mai, amb el ventre malament i les bufetades. No m'hauria visitat cap metge. La *dueña* no vol pagar-me res, jo no soc d'ella ni de la casa: soc «d'aquells senyors». «I el deute com el tens?» «Oh!, va per a llarg.»

Coneguda la història, vaig comprendre què hi havia al darrere del comentari despectiu que em feren unes companyes seves els primers dies de conversa: «*Tu Tina es una finolis. Se ha empeñado que ser puta no le va*. Es passa hores i hores plorant, “la gran imbècil”, com si ací dins, plorar, arreglés res».

Filles de pobres

M'explicaven records amargs d'infantesa. Una tarda, vaig assistir a una mena de campionat. Una rememorava el drama de l'aigua, l'altra el de la llenya. Discutien sobre quina havia sofert la infància més dura. La família comptava, per a subsistir, amb el transport de l'aigua fet per les criatures. Calia anar al *manantial*, que sorgia al fons de la *vaguada*, pujar l'aigua al poble, anar-la venent per les cases.

148. «vas» a l'original.

La *jarra* era aclaparadora per a nenes de vuit, deu o dotze anys, fins i tot quan era buida. Ja més endavant, arribà una solució: aparegueren els recipients de llauna aprofitats —d'oli, de gasolina. Fou una il·lusió momentània: els pares exigien que, atès que eren molt més lleugers, calia duplicar la quantitat d'aigua. Era fatal la competència amb els que tenien l'organització forta, els que disposaven de burrets per a fer el mateix servei. Era com ara lluitar amb una multinacional. Calia treballar tot el dia, fins a l'esgotament.

«Això no és res», explotava la de la llenya. Amb la seva germaneta era obligada a sortir de casa al matí. Tot el dia havien de recollir llenya, fins a tenir-ne cadascuna un bon feix. No era fàcil: la llenya escassejava, les zones bones eren propietat privada, vigilades per guardabosc, i no s'hi podia accedir. Havien d'aprofitar també arrels, que treien cavant. Acabaven tard, sense haver dinat, amb els dits ensagnats. Aleshores apareixia el drama autèntic. Sí, havien treballat, tenien el feix. Però no podien tornar a casa sense haver-lo venut. El pare, allò que els exigia no era el feix: eren els diners de la venda, i la quantitat els la fixava ell. No sempre, després de rodar per tot el poble, trobaven clients. Alguna vegada sorgia una «bona animeta», però amb l'exigència d'un suplement. Calia tornar corrents, amb la llengua fora, cap al camp per al feix suplementari —al preu d'un sol, és clar. Però més tràgic era no trobar comprador. Arribar amb el feix a casa, ja ho sabien, representava una pallissa terrible. A vegades, després d'haver traginat la feixuga càrrega per tots els carrers del poble sense vendre-la, retardaven l'arribada, s'asseien sobre el feix plorant fins que la fosca les esporugua i decidien tornar a casa, passés el que passés, sabent molt bé què els esperava.

No els ho hauria pogut explicar, però jo pensava: «Quina sort teniu de ser tan joves. Quan patíeu les vostres tragèdies infantils, amb la gerra o el feix, us emparava, si més no, la sort que els literats del 1998 eren morts o ja havien perdut el gas. Encara podíeu haver passat per l'inri que un d'ells us hagués vist i us hagués convertit en estampa lírica, testimoni de la noble, la bella austeritat del poble castellà. Ara, potser, dotzenes de professors de literatura la farien empassar amb comentaris laudatoris als pobres nois i noies de batxillerat».

L'idioma

Aprènia fins i tot les estones més anodines, quan no explicaven res interessant. Al carnet, hi ha pàgines corresponents a les anotacions d'un dia, que es limiten a una llista de mitja dotzena, d'una dotzena de paraules. Són mots castellans, per a mi nous o mal coneguts, sorprenents, que acabava de sentir. Gràcies al sistema de les notes preses tot seguit, ara puc incorporar termes precisos, exactes, en el context de les converses que reproduïxo. *Forajidos, alimañas, majareta*: mots que sense el carnet no hauria recordat.

Sobre el meu castellà, tinc una fórmula apta per a col·legues madrilenys. Quan companys de professió es mostren sorpresos —això passa sovint— pel fet que jo hagi escrit treballs i llibres d'arqueologia en català i assagen de dissuadir-me'n de cara al futur remarcant que no cal, amb l'argument que parlo i escric un castellà prou correcte, que podria fer-ho sense problemes «en espanyol», els responc: «Oh, és clar, ja sé que el meu castellà és acceptable. Heu de tenir present que el vaig perfeccionar, de jove, a la Berlitz». La resposta és d'una eficàcia segura. És com una dutxa freda. La manera ràpida, contundent, de fer-los adonar que per als catalans es tracta d'una llengua apresada, que no és la nostra.

Ho he explicat a alguns amics que viatgen a Madrid, que hi tenen projecció, per exemple a Josep Benet, en el temps en què era senador, i han comprès tan bé l'eficàcia de la fórmula que me n'han demanat la patent.

És mentida, és clar. És un truc inventat amb intencions pedagògiques. La veritat que els hauria d'explicar és que on, de debò, el vaig perfeccionar fou fent tertúlia als bordells de la Meseta, que les

millors professores de castellà que he tingut han estat les putes de Zamora. Amb quanta superioritat respecte de l'escola o del segon ensenyament. Eren analfabetes, del tot o a mitges. Filles de poble de Castella la Vella o de Lleó, havien pouat la llengua viva sense interferències literàries o pseudoliteràries. Poques havien estat afectades per la massificació lingüística de l'escola primària. El gran aliment intel·lectual de les bagasses d'ara —els tebeos— els eren, de fet, desconeguts. Les revistes dites femenines encara no corrien per les mans de les dones que sabien llegir; era abans de l'*Hola* i de *Garbo*. Abans, naturalment, de la televisió. A vegades, en el seu llenguatge sovint descordat —com correspon— hi entreveia reminiscències de Lope, de Tirso, del Lazarillo, de Quevedo. Vaig descobrir, amb pena, la pobresa lèxica del castellà après a les escoles de Barcelona, el nostre castellà de colonitzats. Però també, i aquesta fou la sorpresa major, l'artifici enganyat de la llengua de tants prosistes il·lustres —d'un Miró,¹⁴⁹ per exemple. Les meves amigues les putes resulta que sovint els donaven voltes. Pobrets, n'haurien pogut aprendre més d'una lliçó.

Jo, indígena

A poc a poc, insensiblement, a mesura que ens anàvem tenint més confiança, els papers, segons com, s'invertien. Un dia em vaig adonar, sorprès, que sovint eren elles les que feien el paper d'etnòleg i jo feia d'informador indígena barceloní —com si diguéssim de tibetà, d'hotentot o d'indi bororo. M'interrogaven sobre Barcelona, sobre la vida dels nois i noies i les seves relacions, sobre el mar i el port. El mar no l'havien vist mai, només al cinema. Resultava un element misteriós, difícil de comprendre, que atreia però que devia fer por; hi havia «aquello, ¿cómo se llama? Ah, sí, las olas».

Els interessava la platja, on els explicava que anàvem a nedar. Els sorprenia que nois i noies es banyessin junts, que ens poguessin contemplar, mútuament, mig nus. Jo els advertia que no es tractava de cap orgia, que a la platja hi anaven també les famílies, pares, mares i criatures. Sí, ho entenien, però ho trobaven una aventura sensacional. «Os dais cuenta? Meterte en el mar al lado del hombre que amas. Oye, eso sí que debe ser vida», comentava la Tina. Un dels temes preferits era el de les relacions entre nois i noies: el gran tema. Els contava que jo havia tingut moltes companyes d'estudi, que vivíem a classe, al carrer, passejant, amb amistat sense complexos.

Un dia sorgí el tema de les excursions. «Què vol dir anar d'excursió?» «Doncs, mira, pujar muntanyes, passejar pels boscos, visitar poblets perduts.» «¡Qué cosas!» Ampliant la informació, els vaig parlar dels campaments. No s'acabaven de fer el càrrec com podia ser una tenda de campanya d'excursionista. Després de regirar tota la casa, arribaren a trobar un miserable tros de paper blanc, i els vaig dibuixar un croquis, una tenda petita de les que nosaltres utilitzàvem, amb un home dret al costat perquè es fessin càrrec de les proporcions i un altre que entrava per la porta, de quatre grapes. «¡Qué monada de casita! Però no teniu por dels *forajidos*, de *las alimañas*?» No, no ens havia passat mai cap contratemps. «I els *mozos* dels pobles no us tiren pedres? Al meu poble sovint apedreguen els forasters.»

Se'ls anava enfonsant una visió del món. Com tothom, a Castella estaven impregnades del recel ancestral davant dels catalans, de l'odi, la clara antipatia secular. S'hi havia sumat la propaganda de guerra —qui n'hauria pogut sorgir indemne? Ara descobrien que aquells separatistes repugnants, diabòlics, havien construït una societat que els semblava envejable. El paradís dels nois i les noies. Un paradís tan extraordinari que arribaven a dubtar de les meves informacions. «No ens enganyis, no ens expliquis *cuentos*. Ens dius la veritat?» Devia tenir un aire tan innocent que acabaven creient-me. «Vosaltres respecteu les dones, *verdad*? Quan teniu ocasió de conèixer noies, no us limiteu a *empujones* y

149. Gabriel Miró i Ferrer (Alacant 1879 - Madrid 1930). Escriptor en llengua castellana. (Nota dels editors)

pellizcos, a meter mano enseguida, com al meu poble. També us agrada de parlar-hi, en tertúlia, com tu fas amb nosaltres, *como si fuéramos personas. Date cuenta, vaya con los catalanes*. Ah, si haguéssim pogut anar a temps a Barcelona, segur que ara no estariem tancades ací dins!»

Conscient del paper d'informador indígena, a vegades em sentia obligat a tallar entusiasmes excessius. Els feia remarcar que moltes de les coses que les fascinaven no eren exclusives de nosaltres, dels catalans i de Barcelona: corresponien a una manera de manera de viure que era normal a les ciutats grans, a l'estranger, a Madrid mateix. I, per altra banda, a casa nostra no tot eren flors i violes. També hi havia dones tancades als prostíbuls; moltes noies arribades dels pobles havien acabat com elles. «Però els pares engeguen a puntades de peu les filles al carrer?», preguntava la Tina redosant-se'm des de la cadira del costat, com si volgués forçar la resposta. «Mira, no sé si passa o no; només et puc dir que no n'he conegut cap cas». «Digue'm la veritat, *oye*, que no pot ser. Segons el món que tu ens descrius, *no las echan a la calle a patadas*». I, aleshores, pronuncià en veu baixa, com per a ella mateixa, la blasfèmia impressionant sorgida dels llavis d'una noia de Madrigal de las Altas Torres: «¡Quien fuera catalana!».

Viatge a l'infern

A la casa on havia començat les pràctiques d'etnòleg, jugant a metge, hi havia dues belleses. Si per la cara m'havien cridat l'atenció, una tarda que s'emprovaven bates noves em fou possible comprovar, enlluernat, la perfecció dels cossos. Com era que un parell de deesses de l'Olimp s'havien perdut a Zamora? Com havien anat a parar a una casa mediocre com aquella? Sospitava algun misteri. M'hauria agradat aixecar-ne la cortina. Però se'm mostraven reservades, silencioses. Fins que un dia les vaig poder arplegar soles, totes dues, molta estona seguida. Durant la primera part s'escapaven per meandres evasius; només podia entendre que passaven a la casa una mena de convalescència, que havien arribat mig mortes, *hechas papilla, hechas polvo*.

Quan ja estava convençut que no aclariria res, explotaren. De sobte, es produí en totes dues com un salt nerviós i s'abocaren a parlar precipitadament, prenent-se la paraula de la boca, com si es descarreguessin d'un pes que les havia aclapat molt de temps.

Així vaig arribar a conèixer una pàgina perduda del final de la guerra, del temps de la desmobilització, una petita fitxa de la història del 1939, de les que no manejaran mai els historiadors.

Després del famós comunicat del primer d'abril «la guerra ha terminado» es produí, durant uns quants mesos, el trasbalsament d'homes més gran que ha viscut aquesta península. Els combatents de Franco, centenars de milers, eren tornats a casa. Els soldats republicans, altres tants centenars de milers, *cautivos y desarmados*, entaforats als camps de concentració, sovint llunyans, o a les casernes dels vencedors, com havia estat el meu cas. Dels camps de presoners, els feliços, afortunats, que havien obtingut el paper màgic, l'aval, retornaven a les ciutats, als pobles d'origen. Tots el camins de la pell de brau eren recorreguts per inacabables rengleres de formigues. L'aigua de la riuada, fora de mare, tornava al seu llit.

Aquest èxode bíblic, en les direccions més diverses, es va fer gairebé tot en tren. Locomotores de tot tipus, des de les romanalles del segle XIX fins a les més modernes de què podien disposar els serveis ferroviaris, arrossegaven tots els vagons utilitzables —*techo bueno, techo malo*— atapeïts de soldats o d'exsoldats. Les vies s'embussaven, els combois calia que respectessin els trens normals de passatgers, que tenien prioritat. Així els homes eren transvasats durant dies i nits, en viatges inacabables, en trens que es passaven hores mortes en qualsevol estació, esperant via lliure. Els nusos ferroviaris eren llocs d'aparcament constant de trens militars, com nosaltres havíem comprovat a Medina del

Campo, quan ens enviaren a Zamora. Podien concentrar-se'n'hi dos, tres, durant hores, mig dia, una nit sencera.

Algú de la màfia dels traficants de dones descobrí aquella ocasió única. Aviat és dit, una estació on diàriament estaven encallats unes hores, avorrits, sense saber què fer, centenars d'homes joves, eufòrics d'haver accedit a la categoria de supervivents, contents de tornar a casa. A pobles, però, on no podien adquirir dones com les que els eren ofertes als bordells improvisats arran de les grans estacions. No sé si el negoci fou organitzat d'una manera general o no. Allò que vaig aprendre de les dues belleses es referia a un cas concret.

Els explotadors adaptaren una fonda d'estació vella i tronada d'un nus ferroviari castellà important. Hi tancaren set o vuit noies, espectaculars, pescades amb paciència per diversos prostíbuls, dels millors. Aquest fou el gran èxit de la maniobra. Oferien, venien, noies de gran qualitat, no les típiques meuques per a soldat a preus normals, barates.

El negoci l'havien projectat sobre la desaforada quantitat de serveis a què les dones eren sotmeses, no sobre els preus. Treball en cadena, com a les fàbriques, sense respirar. «Però com podíeu acceptar un sistema així noies de la vostra categoria?» «Veuràs...», explicaven. Havien anat a trobar dones entrampades, els havien garantit la liquidació total del deute amb un contracte breu, pels volts d'un parell de mesos. Elles no cobrarien tant per cent per servei, però quedarien redimides econòmicament, i al final encara sortirien amb una quantitat respectable, amb cinc-cents pessetes. Caigueren a la trampa, satisfetes. No tenien ni la més petita noció de què els seria exigít; ben al contrari, confiaven del moment que les duïen al bordell nou amb cotxe i no amb el sistema normal, en tren. Quan descobrien, desesperades, on havien anat a parar, no hi havia res a fer. El contracte era clar, redactat amb tota la malícia, i els organitzadors ho tenien tot previst perquè no es poguessin escapar.

L'edifici tenia les finestres enreixades. El dia de l'arribada els bastonejaven la planta dels peus, de manera que caminessin amb dificultat, i l'operació era repetida sempre que ho creïen convenient. Quedava tallada la possibilitat que els vingués el rampell d'arrencar a córrer passadís enllà, escales avall. Per altra banda, caminar allà dins no tenia cap sentit: es tractava d'estar sempre ajagudes. Els peus tampoc eren necessaris les estones de calma: es trobaven el menjar a l'espona del llit, i quan no tenien un home al damunt l'única cosa que desitjaven amb tota l'ànima era refer-se de l'esgotament i de la son, dormir.

A l'estació hi havia algun *gancho* que feia propaganda de la casa, però la més eficaç venia dels xicots que n'acabaven de sortir. Els d'un tren que arrencava avisaven els del nou comboi: «No us ho deixeu perdre!». Entre l'estació i el bordell circulaven ramades, a qualsevol hora. Els trens s'estacionaven al matí, a la tarda, a la nit, a la matinada.

El temps, dins d'aquella presó, havia estat mecanitzat; calia aprofitar els minuts, els segons. S'hi atapeïen, a glopades, dotzenes d'homes amb l'angúnia que el tren no espera. Els organitzadors ho tenien tot ben planejat. No es perdia temps en preparatius, ni en aquells que poden semblar inevitables. Les dones ocupaven cambres alternes, les d'entremig servien perquè els clients poguessin vestir-se i despullar-se; dins disposaven fins i tot d'un mirallet per si volien donar-se, en sortir, un cop de pinta. Quan un deixava el llit, passava al vestuari; la minyona, amatent, es dirigia a la dona amb la palanganeta a la mà; tres cops d'esponja i, pocs segons després, un altre entrava, ja despullat, i saltava sobre la noia, permanentment ajaguda. La cadena no es deturava. No es deturava ni quan perdien els sentits per esgotament i pel dolor als pits, esclafats, masegats sense parar. En cas de desmai, el que entrava era advertit: «La trobaràs mig adormida, porta son endarrerida; no en facis cas, tu endavant».

«Teníem el cos adolorit i els nervis desfets. La pell destruïda (els homes en viatge anaven pèssimament afaitats). El pas de l'un a l'altre era tan ràpid, que moltes estones ens semblava com si fos el mateix, una mena d'home monstre permanent, que anava canviant de cara, de pes, de mida. «¿Sabes? Ens anàvem tornant boges.» Hi contribuïen els finestrons sempre tancats. Només la claror de la bombeta que penjava del sostre. Perdien la noció del temps, que no podien controlar ni a través del ritme dels àpats; els duïen menjar quan l'estació era buida, fos a l'hora que fos. Podia passar que preguntes sin a la minyona: «Ja s'acaba la nit, ja clareja?». I l'altra, rient: «Però si som a mitja tarda!». S'anaven excitant a mida que es confessaven. Deprimides, rabioses pel record del calvari, ajudava a crispar-les pensar com havien estat bledes, deixant-se ensarronar amb un contracte aparentment correcte i la cascada de diners que havia daurat la pell dels explotadors. Havien sortit amb cinc-centes pessetes, mentre que cada dia, asseguraven, cadascuna n'havia fet guanyar altres tantes o més. Cinc-centes pessetes diàries, quantitat enorme a la Castella d'aquell temps, quan el sou mensual equivalent era considerat molt envejable.

De sobte una de les dues callà, em va mirar amb ràbia, li sorgí un esgarip: «¡Basta de hablar de eso!». Creuà els braços sobre la taula, hi enfonsà el cap i es posà a plorar nerviosament, amb grans sanglots que la sacsejaven. L'altra, més serena, continuà parlant-me mentre jo amoixava el cap de la desesperada, com si fos una gata. «Entens ara per què som ací? Aviat passarem a Madrid, a una *casa bien*. No era possible entrar a una casa de *postín* en l'estat en què ens havien deixat. Aquest és un lloc tranquil; ens hem anat refent. Mira'm —s'obria la bata—, ja m'ha tornat el color normal als pits, ja no tinc els mugrons encetats ni marques al cos més enllà de les habituals. *Ya estamos presentables*».

Havien entrat altres dones. Se'm feia tard. La plorosa es calmava. Vaig alçar-me. La més serena m'acompanyà fins al vestíbul prement-me fort una mà, amb el preciós cap repençant-se sobre la meva espatlla, xiuxiuejant-me arran d'orella: «No sé com t'ho has fet per a arrencar el nostre secret, però, mira, així com a la meva companya *le ha dado por llorar*, jo m'he quedat més descansada». No n'havien parlat amb ningú, en part per vergonya i també per por. La vigília de sortir, els advertiren que la casa estava protegida de molt amunt. Pobre d'elles si explicaven res. No els costaria gens de trobar algú que els donés *unos pinchazos de navaja bien dados*, les podien enviar al cementiri tranquil·lament. Ningú no s'ocuparia d'elles: «Las mujeres como vosotras no importáis un bledo a nadie».

«Ara ja ho saps tot. Quan tornis —tornaràs a fer tertúlia amb nosaltres, *seguro, prométemelo*— ens explicaràs el cine. D'això no n'hem de parlar més».

Jo no les besava, llevat de la Tina. Sota la pressió de la confiança, trasbalsats —ella per haver-la confiada, jo per haver-la apresada—, aquells capvespres, abans d'obrir la porta de l'escala, ens abraçàrem llargament i ens vam fer tot de petons.

Caminant cap a la caserna i durant el sopar, mentre ordenava mentalment les notes que escriuria al carnet, una mena de filaberquí em trepanava el cervell. ¿Amb la connivència de quines —de quantes— autoritats *nacionales* havia estat muntada aquella carnisseria? Quants personatges respectables havien sucacat de l'oli d'aquelles noies, esclafades com les olives al trull? Quants d'aquest tipus, encara amb els mateixos bitllets de banc a les butxaques, estaven entre els que ens estaven redimint, i estarien, probablement, anys redimint-nos? Els purs, que en nom de la religió i de la moral, ens engrapaven simbòlicament pel clatell i ens amorraven a terra perquè demanéssim perdó per la nostra immoralitat de fills de la Barcelona pagana, la gran ciutat del pecat, la ciutat perduda.

Sopava i, amb l'obsessió, les cullerades d'aquella porqueria de ranxo em costaven de passar coll avall.

Potser direu: ingenuïtat. Si esmento aquestes reaccions és perquè no són únicament personals. Reflecteixen com pensaven altres catalans, soldats a Zamora. Temes semblants sorgien a les converses amb les precaucions indispensables. Ja no érem ànimes cànides. Havíem estat prou baquetejats per la vida —per la guerra. Però teníem dret, potser, a ser una mica ingenus perquè érem tan joves. Jo, per exemple, en el temps d'aquesta aventura, tenia —ara me'n faig creus— divuit anys.

La pesa-hombres

Salto pàgines del vell carnet de notes, faig autocensura, tallo. No voldria allargassar el capítol, no penso rabejar-me narrant històries de sang i fetge. Però no em sabia estar d'incloure el cas patètic de *la pesa-hombres*.

Havia sentit al·lusions, al volt d'alguna taula, sobre aquella dona rara que es dedicava a pesar homes, que *estaba majareta, loca perdida*. M'intrigava. Què devien voler dir? Si bé em costà ben poc localitzar-la, fou difícilíssim d'entrar-hi en contacte. Establia una barrera, no parlava, era inassequible. Però jo havia adquirit la paciència de l'etnòleg. Una informació desitjada sovint exigeix calma, hores, dies, fins que ve el moment favorable i cau. Caigué. Vivia centrada entorn d'una llibreta, un quadern escolar, amb les pàgines atapeïdes d'operacions aritmètiques elementals. Tenia l'obsessió de calcular: tants homes per dia, mitjana aproximada de tants quilos per home. Heus ací el pes d'un dia. Anava sumant els dies, els mesos, els anys de prostíbul. Ho passava a tones i sabia, deia, quantes tones d'home li havien passat pel damunt. Segons els càlculs de la llibreta, durant tot el seu temps d'ofici havia aguantat pels volts d'un milió de quilos; la traduïa en camions. Prenent camions de deu tones de pes total, la seva unitat preferida, sortia el compte d'un centenar de camions. «¿Te figuras? He estat *aplataada* per camions dels grans, dels pesants, com a mínim, cent vegades».

Era l'últim descobriment que m'hauria pogut esperar. Desconcertat, intentava fer-li veure que els càlculs eren falsos. Ni els homes eren camions, ni eren justes les sumes. Els havia tingut al llit d'un a un, no res de tones. De seguida vaig constatar que era inútil. Les obsessions —sobretot les d'aquella profunditat destructiva— no es resolen amb la bona voluntat d'unes converses. Al final, quan ja estava a punt de deixar Zamora, vaig aconseguir conèixer l'origen del deliri. M'explicà que quan era petita havia viscut en un suburbi, al costat d'una bàscula pública on pesaven carros i camions. Era el seu espectacle, el gran entreteniment infantil. A la Castella de la seva infància, els camions eren, encara en certa manera, una novetat. La divertien. Seguia les maniobres que eren obligats a fer per a entrar i sortir de la bàscula, admirava la saviesa dels conductors que, com qui no fa res, movien al seu gust aquells diplodocus. Fins que un dia, en una maniobra, fent marxa enrere, un d'aquells monstres il·lusionadors esclafà la seva amigueta, la companya de jocs, una veïna. La mort de la criatura, que presencià, la lligava ara amb la seva mort lenta als prostíbuls. Cadascuna havia estat esclafada a la seva manera. Recordava molt clarament de quantes tones era el camió que sacrificà la veïneta, hi entenia en tara i en *carga*, ho havia après molt bé. Calculava, com a base del seu tonatge d'homes, un camió del mateix pes. Havia estat víctima no d'un, de cent camions, ¿i encara quants més l'haurien d'anar aixafant?

Així s'havia convertit en la *pesa-hombres*.

«Em diuen *loca*, però, mira, no paro, no paro. Ahir sis homes. Si els hi poses 70 o 75 quilos de mitjana —perquè *dos de ellos eran muy recios*—, representa quasi mitja tona més. D'ací a pocs dies ja m'haurà passat pel damunt un altre camió».

* * *

Una temporada després del retorn de Zamora, quan ja havia deixat de ser *el soldado catalán* i m'havia convertit en un estudiant de la Universitat de Barcelona, sortint d'assistir a una conferència, vaig trobar uns amics al vestíbul de la sala que, amb altres, feien un moment de tertúlia. Qui duia la veu cantant d'aquell grupet improvisat era Josep M. Junoy. M'hi presentaren. Jo coneixia una part de la seva obra d'escriptor i sabia també que era un dels intel·lectuals catalans més afectats —per sort eren ben pocs— pel virus de l'entusiasme per Castella, típica «descoberta» dels anys immediats a la fi de la guerra. Aquell dia discorsejava sobre el tema, que el tenia obsessionat. Els altres callaven. Jo m'anava enravenant a mesura que el sentia. Castella ha tingut, i té, uns valors. Qui podria discutir-ho? Quin país no té els seus? Però, amb Catalunya al fons del pou, em semblava innoble d'afegir-se a la retòrica castellanista dels vencedors que, en definitiva, anava dirigida contra nosaltres com a comunitat nacional. I, havent conegut Castella per dintre, em revoltava que un home intel·ligent, un cosmopolita, fos capaç de caure a la trampa dels tòpics buits, de tanta mentida.

Quina sort han tingut els castellans, venia a dir, d'haver pogut mantenir, fins avui mateix, una societat cristiana, patriarcal, de la més noble tradició. I, després d'haver anat brodant les meravelles de la societat castellana, en un moment donat li sorgí una explosió d'entusiasme líric: «I els noms dels pobles. Quanta poesia, quina musicalitat! Fixeu-vos-hi: Madrigal de las Altas Torres —ho cantà mes que no ho digué—. Com dringa, com dringa...».

Madrigal de las Altas Torres. Justament Madrigal de las Altas Torres. Déus manes de la Tina. La meva confident de les nits fredes de Zamora, condemnada a esclava de bordell, sense remei ni esperança, per haver fet l'amor amb el noi que estimava. Destruïda per la brutal rigidesa dels mecanismes morals d'aquella societat «modèlica, envejable», que admirava, enlluernat imbecilment, el senyor Junoy. Em vaig fer escàpol del grup d'una bursada, sense dir res, ni adeu.

Dos, tres minuts més, i potser l'hauria bufetejat.

SEGONA PART (1940)

*RAMBLES BRAZO EN ALTO*¹⁵⁰

Abans del nostre temps la ideologia no s'havia manifestat gaire a través d'un gest estereotipat. Fou durant la revolució i la guerra que ens acostumàrem al puny clos —que ens l'imposaren— amb el braç enlaire.

Aleshores visquérem l'entrada dels símbols nazis-feixistes. Mussolini i els seus havien adoptat un sistema de salutació del vell món mediterrani: el braç dret enlaire amb la mà oberta. Era un gest que indicava amistat, que no s'anava armat, i que alhora lligava amb una posició de culte, que veiem manifestada en tantes escultures antigues: un gest d'adoració a la divinitat. Els nazis de Hitler l'adoptaren, però de seguida li conferiren un caràcter més esportiu, més olímpic, més gimnàstic. El braç dret calia que fos exhibit d'una manera recta i rígida. Jo ignoro si el pobre José Antonio Primo de Rivera estava al corrent dels matisos; potser no, era un primari. A l'hora de fer oficial la salutació *brazo en alto*, quina valia? Em sembla que el model fou hitlerià. En tot cas, a l'hora de la veritat, si no estiraves rígidament el braç quedaves *blandengue*, mot que tenia males connotacions dins l'ambient falangista.

150. Aquest títol i la resta d'aquesta segona part han estat introduïts pels editors.

El gest feixista estava aleshores a l'ordre del dia. No se n'escapava ningú.

I no era necessari assistir als actes oficials. Havies d'aixecar el braç, obligatòriament, en les ocasions més diverses i més innocents. Per exemple, assistint al cinema. Al final del film, els altaveus abocaven *el himno nacional*, que calia escoltar obligatòriament dret, *brazo en alto*. Ja sabíem que no era lícit intentar escapar-se, perquè la gent que volia escapolar-se abans del petó final, el de l'èxit definitiu, podien ser identificats a la sortida i pescats —amb la seriosa multa corresponent. Durant les primeres setmanes, aquesta organització repressiva no havia estat muntada, però tot seguit fou descobert que hi havia una massa de ciutadans que sacrificaven els darrers metres del film per tal de no ser víctimes dels himnes que calia suportar *brazo en alto*. La policia hi intervingué, i resultava perillós sortir d'un cinema cinc o deu minuts abans del final de la pel·lícula.

Tinc un record concret del panorama de la Rambla de Canaletes als volts de les deu del vespre. Un altaveu radiofònic donava les notícies. A l'acabar, els himnes. Tothom era obligat a deixar de caminar i, dret, *brazo en alto*, escoltar-los fins que havien arribat a la nota darrera. Per això evitàvem passar per la part alta a un quart d'onze. Però les trampes eren múltiples, i quan s'apagava la claror del dia una maniobra similar tenia lloc a l'altre extrem de la Rambla, el del port. Davallaven la bandera del Govern Militar, tocaven l'himne. Tothom qui passava es quedava quiet, *brazo en alto*. El pànic era tan general que molta gent als quals no arribava la música de l'himne, observant uns metres més enllà gent quieta *brazo en alto*, els imitaven, no fos cas.

Així, resultava que la davallada de la bandera del Govern Militar, arran de Colom, repercutia en el *brazo en alto* fins a la meitat de la Rambla.

El valor del paper moneda

Aquell dia ens van fer aprendre, brutalment, una lliçó d'història monetària contemporània: com el concepte de *moneda* havia canviat i s'havia transformat en una abstracció. Des de feia més de dos mil anys, des del temps dels grecs, que inventaren la moneda —com tantes altres coses— les petites peces metàl·liques tenien el mateix valor, o un valor aproximadament igual, al de la seva realitat. No es podien abolir, i si eren declarades no vàlides qualsevol argenter en podia pagar, i en pagava, el valor real que tenien.

Però d'ençà del bitllet de banc, entràrem al regne de l'abstracció. Aquells papers no tenien cap valor real, tenien el que els assignaven unes xifres impreses al damunt. Una trampa. Tothom vivia tranquil sempre que un dia l'estat, o el poder dominant, no decidís que no valien res, que eren paper mullat. Tot estava muntat sobre una convenció. Quan la convenció es trencava, la gent, per rica que pogués ser teòricament, es trobava en la misèria. Recordo que molts anys després, quan llegíem en una guia del País Valencià, editada pels volts de l'any 1920 (*El Levante*, d'Elías Tormo) que en aquella època resultava prudent, si es circulava pels pobles, dur duros i pessetes de plata —els bitllets de banc provocaven reticència— i els joves reien, jo pensava amb el sentit realista d'aquells pagesos valencians de mig segle enrere. Tenia el record del 1939, és clar, que els joves que feien la brometa no havien viscut.

Si aquella tragèdia m'ha estat molt útil per a les classes de numismàtica, he de confessar que hauria preferit no haver-la viscuda.

Amb les experiències dramàtiques passa això: s'hi aprèn molt, però potser val la pena de no ser tan savi. És una de les lleis de la vida. Quan se sent fer l'elogi de l'experiència, sovint venen ganes de dir: benaurats els que en tenen poca.

Però no convé que ens perdem en divagacions morals.

El fet és que un dia, el 27 de gener de 1939, ens trobàrem amb aquesta extraordinària situació: un milió i escaig de persones, tots els habitants de Barcelona, no teníem res, absolutament res: el diner —poc o molt— que podíem tenir a les butxaques o en un calaix era l'equivalent a retallets de diari, d'aquells que els estafadors d'abans lliuraven a les seves víctimes.

Parlo de Barcelona, perquè és on vaig viure el fenomen. A les altres ciutats catalanes, a les comarques, el fenomen fou similar.

La Universitat

Si ara em collessin i em volguessin fer dir quines eren les característiques del meu temps universitari durant la primera meitat de la dècada dels quaranta, diria que hi trobo tres elements essencials:

Primer, la Universitat com una de les illes felices dels supervivents.

Segon, la Universitat com a testimoni de l'ensorrament de la cultura catalana, com a testimoni del genocidi.

Tercer, la Universitat com a centre de trobada i d'acció de la joventut disposada a jugar-se molt, a jugar-s'ho tot, en defensa del país.

L'aventura d'Ariel

En aquests darrers temps, quan hi ha la voluntat establerta de recobrar el record del passat immediat de la catacumba, sovint pregunten per *Ariel*. I què diré jo ara, trenta-cinc anys després, ja amb un peu a l'altra riba, d'allò que fou una apassionada aventura en la remota joventut?

Podria fer vibrar la corda íntima, personal, i respondre, via Leopardi, «Penso ai vent'anni... Che malinconia!». Podria exhibir l'orgull profund i explicar que en aquell temps decidí vam saber estar a primera línia. O, si el temperament m'ho permetés, jugar amb la vanitat superficial i, fent el fatxenda, repartir cops de colze fantasmagòrics als meus companys d'equip per infiltrar la mentida que jo era un dels més importants.

Procuraré no caure en cap d'aquestes temptacions. Voldria fer una història objectiva i detallada, que mai no ha estat escrita i que potser val la pena.

La prehistòria d'*Ariel* se situa en una conversa que tinguérem el gener del 1945 Joan Triadú i jo, a casa seva, a Gràcia, al seu dormitori cambra de treball amb el brogit de fons de la petita fàbrica tèxtil de la qual els seus pares eren conserges o porters. Em permeten que obri un parèntesi? Recordant aquests orígens remots, amb fons de bonior de fàbrica, he llegit no fa gaire un comentari ràpid aparegut a *Destino* (del gener de 1979) respecte a *Ariel* convertida en llibre, reeditat per Aymà. L'anònim comentarista no s'estava de fer observar que els d'*Ariel* pertanyien a «les classes relativament privilegiades». Quina trista broma de fauna barcelonina, suposadament intel·lectual, dels seixanta i escaig, fills de papà, que havien decidit que la cultura catalana era menyspreable perquè era «burgesa». Matisos infinits del colonialisme!, que aconseguiria, quan els falangistes ja havien passat de moda, disposar de jovenets intel·lectuals botiflers (generalment de família rica), que passaven per «progres», que feien escarafalls —com a classe— dels fundadors d'*Ariel*. Amic Triadú, que espero que algun dia arribaràs a llegir aquestes ratlles, t'ho imagines? Tu i jo, als anys quaranta socialment, econòmicament, «privilegiados».

Tanco el parèntesi. Torno a aquell dia de gener. No podria explicar de què va dependre el naixement del projecte, encara inconcret. Triadú em comentava els primers passos del concurs literari de Cantoni-gròs que havia impulsat —i que a la llarga prendria proporcions que aleshores no es podien preveure.

Comentava que seria útil engegar una revista per a orientar, fer conèixer el passat immediat, destacar valors actuals. L'experiència de *Poesia* que tenia Palau Fabre permetia un mínim d'esperança. A Palau no li havia passat res, la policia no li havia infligit molèsties excessives. El risc hi era, però calia provar-ho.

D'aquell dia de gener no en sorgí res concret, només la idea, que calia anar consolidant.

A l'entrada d'estiu, durant el juliol, vaig tenir un parell de converses amb F. P. Verrié, al Museu d'Art Modern on treballava.

Verrié duia al cap un projecte de revista dedicada a les arts plàstiques. Creia que tenia mig resolt un problema bàsic: l'editor, un bon home d'impremta disposat a acceptar el risc de tirar endavant unes edicions clandestines —amb tot el que això suposava— amb un mínim de qualitat.

En tot cas, Verrié acceptà que unifiquéssim els esforços, tots dos projectes: el d'una revista literària —que era, originàriament, el nostre— i el d'una revista d'art, el seu.

Aquest programa d'unificació va semblar molt bé a Triadú, que, mentrestant, s'havia posat d'acord amb Palau Fabre, segons ens comunicà a Verrié i a mi a finals de setembre en una reunió a l'Ateneu. Palau aspirava a una beca de l'Institut Francès, una d'aquelles portes enlluernadores que permetien passar una temporada a París. Pensava que la tenia a la butxaca (com així fou), i pensava que aquella porta que se li obria li havia de permetre —espavilant-se— una estada molt llarga —que en realitat es convertí en anys i anys. *Poesia*, doncs, s'acabava i podia convertir-se en una mena de fonaments del projecte nou. Ja érem quatre. Tots vam estar d'acord que seria una cosa bona incorporar a l'equip un altre amic dels anys de la universitat,¹⁵¹ el poeta Josep Romeu, un igualadí que alternava la creació literària amb la promoció d'activitats culturals a Igualada —era un dels elements clau del grup Ababis— i amb un incipient treball erudit de cara a la història de la literatura catalana, àmbit en el qual amb els anys ha destacat.

Organitzat l'esquema, al llarg de tots aquells mesos les reunions constitutives foren dues a l'inici de la tardor del 1945.

Ens reunírem tots cinc en dues sessions, al Cafè de la Rambla, els dies 20 d'octubre i 3 de novembre. Podríem dir-ne les sessions fundacionals.

No acabo d'entendre per què Triadú, en una nota publicada a la revista de l'exili *Vida Nova* de Montpeller el 1957, al meu entendre les dramatitza massa. Allà es parla, justament, del paper que en aquest parell de reunions tingué Palau Fabre, però no acabo de comprendre «l'oposició tenaç» que segons ell li oposà Verrié ni que «l'encontre d'aquests dos caràcters fora decisiu, fins i tot perillósament decisiu». D'acord que Palau i Verrié eren persones molt diferents —tots cinc érem diferents—, però no em sembla que es plantegés cap topada de caràcters. Simplement, Verrié demanava que el sector d'arts plàstiques no resultés el parent pobre de la futura revista, que li fos atorgat l'espai corresponent que a ell (i a altres) li semblava just, donat que anàvem a crear una revista que era la fusió de dos projectes, un de literari i un d'artístic. I també aspirava a un cert control tècnic perquè la presentació fos de qualitat. Més aviat crec que hauria de dir que, sense cap tensió ni res «perillós», ens vam entendre molt de pressa.

Quan es preparava la reedició de *Proa*, fou previst que els fundadors redactaríem una introducció explicant els orígens i la història interna de la revista. Tots cinc vam arribar a reunir-nos un parell de vegades. El projectat prefaci explicatiu no anà endavant.

Els contactes d'aleshores permeteren de comprovar la capacitat de l'oblit dels detalls. Resultà que jo era l'únic que disposava d'un dietari on constava dia per dia com havien anat les coses. El programa de fabricar una introducció explicativa, que hauria pogut ser un esquema de la història de la revista, no anà

151. Dels cursos dels Estudis Universitaris Catalans.

endavant, no figura a la reedició. Fou aleshores que vaig poder comprovar que l'únic que disposava d'elements d'informació detallada era jo, perquè havia anotat les [...] ¹⁵² dia a dia al meu carnet.

Potser val la pena que ara ho aprofiti.

Fins a quin punt té interès?

* * *

Aquests cinc darrers números (del 19 de juny de 1950 fins al 23 de desembre de 1951) permeten, al llarg d'aquest any i mig, continuar encara el testimoni. Obrí una porta a gent nova, desconeguda o poc coneguda, que hauria de tenir un paper important anys després —no ens equivocarem gaire a l'hora de triar. *Ariel*, ja sense el nom d'*Ariel*, publicà un capítol d'una novel·la primerenca de M. Aurèlia Capmany, d'una altra de Ferran de Pol —un dels «mites» de Jordi Sarsanedas—, i incorporà el pintor Tàpies amb un dibuix inèdit. Donà notícia que havia aparegut l'*Antologia poètica universitària*, amb tot de noms nous. Alguns havien de tenir un llarg i notable paper en el camp de les lletres, com Josep Maria Espinàs, i altres, després de les provatures polítiques, serien figures importants en altres camps, com els polítics Joan Raventós o Francesc Casares, o el científic Enric Casasses. I encara hi havia una notícia molt encoratjadora per a l'equip d'*Ariel*: un grup d'universitaris, d'unes promocions una mica més joves que les nostres, havia llençat una altra revista, *Curial*, dirigida per un equip de cinc (també cinc) persones —com havíem començat nosaltres!—: Joan F. Cabestany, Antoni Comas, Albert Manent, Joaquim Molas, Miquel Porter. Quan ens vàiem l'aigua al coll —i, en efecte, *Ariel* s'acabava—, sorgien continuadors una mica més joves —alguna cosa a la universitat es movia— i teníem esperança en la qualitat d'aquells xicots. Vegeu-ne els noms. El temps ha justificat la nostra esperança. I, a més, encara podíem, abans que no ens enfonséssim, oferir una panoràmica sobre un tema aleshores mig oblidat, decidíu —les lletres catalanes al País Valencià—, amb un número on Miquel Adlert presentava un esquema de problemàtica, on apareixia, al costat de textos de Casp o de Valor, un poema signat per un home que a la llarga esdevindria transcendental: Joan Fuster.

I encara teníem temps de saludar Dau al Set, incloure una part del text del missatge que Bosch Gimpera, l'aleshores ja mític rector de la Universitat Autònoma, havia adreçat als estudiants catalans en ocasió del cinquè centenari de la fundació de la Universitat de Barcelona, informar sobre les activitats, en aquells moments ressonants, del ballet català (l'Esbart Verdaguer). Sense deixar les projeccions universals. En aquests darrers números es parlava de George Orwell, de les novetats de la XXV Biennal de Venècia, i traduïa al català dos cants d'Ezra Pound.

Quan la revista ja feia cua al cadafal de la guillotina, no crec que es pogués dir que l'etapa darrera, la més difícil, fos un mal acabament.

Qüestions de llengua

A vegades, la discussió resultava pesada, reiterativa, incòmoda. Recordo que un dia que prenia cafè amb mitja dotzena de lletraferits, una mica avorrit de la reiteració del tema, els vaig plantejar el següent. Creieu realment en el mite de la llengua que els barcelonins diuen que hem imposat? Esteu convençuts que la meua gent hem passat la infància lingüísticament aferrats a la mamella de Fabra o de Carner o l'Ors? Voleu que us parli en l'idioma que en la meua infància era utilitzat al barri on jo

152. Text il·legible.

vivia, a la Barceloneta? Us diré: «Sou uns xais tan banaus que us faria el *trapu* i vosaltres hauríeu de cagar tramussos». Obriren uns ulls com unes taronges, quedaren desconcertats, no van entendre absolutament res, com si els hagués etzibat, amb fona, frases d'una llengua eslava, mots japonesos. Em demanaren que els ho traduís. I jo vaig dir: «Què vol dir “traduir”? Si tots reivindicueu que el català escrit ha de respondre, radicalment, a les varietats locals, a l'idioma, al dialecte, al subdialecte o a l'argot —com vulgueu dir-ne, m'és igual—, per què no pot ser el meu? La traducció que em demaneu, quin sentit té? Per què no he de tenir el mateix dret que reclameu vosaltres?». Vaig accedir, és clar, a la traducció. *Xai* deu ser una contracció de *xava*, un terme equivalent al que ara, per influència del castellà, molta gent en diu *tio*. *Banau* es una variant de *babau*. «Fer el *trapu*», a la Barceloneta, volia dir agredir, apallissar, i la víctima «cagava tramussos», fórmula equivalent a «passar molta por».

Després d'aquesta incursió provocativa en la llengua de la Barceloneta, els meus amics em deixaren tranquil. Mai més no s'atreviren, davant meu, a cap al·lusió al colonialisme fabrià de la llengua dels barcelonins.

Excavacions a Granada

És a Granada on vaig descobrir, perquè fou la meva experiència directa i viva, que l'ofici d'arqueòleg, l'arqueologia de camp, tenia una projecció humana que anava molt més enllà de tot allò que ens havien explicat a la universitat.

Una pàgina del carnet de notes de Montefrío.

Ahir no vaig poder anar a l'excavació: no em trobava bé. El menjar d'aquest diable de fondeta, malgrat les precaucions que prenc. Vaig ordenar al capatàs que no toquessin els estrats, que es dediquessin a llevar la pila de terra del costat del sondeig. He comprovat que compliren, que treballaren bé. A l'inici de la tarda, ha aparegut el *cortijero* amb cara llarga, desolat. Venia d'enterrar una nena petita d'un *cortijo* d'un quilòmetre més enllà, que era la seva fillola. M'ha manifestat com m'esperaven ahir. Vostè que sempre està al peu del canó, precisament ahir no va venir. Li explico els motius i se'n fa càrrec, però em diu que es produí una situació especial. Morta la petita, els pares s'adonaren que no en tindrien mai més cap representació gràfica, no l'havien fotografiat, i això els desesperava. Se'ls acudí que, *in extremis*, en podien tenir una foto si jo hi acudís. «El ingeniero [jo], que tiene fama de buena persona, nos vendrá con su máquina de fotografía, no fallará. Cómo podría fallar ante la muerte de una flor como esta». Enviaren un missatge, que arribà corrents amb la llengua fora, i resultà que jo no hi era. L'hagueren d'enterrar, desolats, sense fotografia. El *cortijero* m'ho explicava abatut. Mai no he lamentat tant no haver pogut anar un dia a l'excavació. El *cortijero* —el padrí— m'advertia. He donat un duro de propina al *sepulturero* perquè enfondís la fossa un metre mes: «Esos huesos ya no ruedan».

L'aval de la Falange

Calia un aval de la Falange en el qual no era necessari que et donessin per *adicto*; n'hi havia prou demostrant que no es tenien antecedents polítics negatius. Una primera gestió a la Falange de Tetuan resultà negativa. Imposaven —i era lògic— disposar dels meus antecedents a Barcelona, fet que complicava perillosament la situació, perquè si podia esperar que dels arxius de Barcelona, mai ben organitzats, no en sortís res en contra, hi havia el perill que se'ls acudís consultar la policia, i en aquest cas sí que no hi tenia res a fer.

Aquella tarda vaig passar-la molt preocupat. Però un bon amic em va recordar que el nostre *delegado* de Tetuan, en aquells moments un coronel de l'Exèrcit, era al mateix temps el cap de la Falange

local. L'home em tenia simpatia i respecte; considerava que les meves descobertes arqueològiques prestigiaven el seu Departament. Com que no hi entenia res, les trobava encara més notables. Ell m'ho podria resoldre. Jo hi tenia despatx cada dijous com a cap de servei, però el dijous no era immediat i vaig considerar preferible abordar-lo «informalment», com diuen els anglosaxons.

L'experiència andalusa m'havia ensenyat que, quan calia trobar uns personatges, la porta era anar-los a abordar al *paseo*, el ritu diari que es produïa de quarts de vuit a quarts de deu en un carrer principal.

A Tetuan, el *paseo* era normal al carrer més important de la ciutat espanyola, la *calle del Generalísimo*, com en deien aleshores. Vaig decidir donar-hi unes quantes voltes. Mitja hora després ja em topava amb el M. Li vaig exposar la situació plantejant-la com un [...] i callant —és clar— el perill de les informacions de Barcelona. Ell reaccionà de seguida: «Qué Barcelona ni ocho cuartos!». Es va treure una targeta de la butxaca, hi va escriure quatre línies i em digué: «Usted se va ahora mismo al local de la Falange, y al cabo de media hora tendrá el aval». El pobre funcionari de Falange em va veure tornar, expandí una [...] altra vegada. Però jo solament vaig lliurar-li la targeta, i no fou al cap de mitja hora, com m'havia pronosticat el *jefe*: fou al cap d'un quart que vaig sortir amb el paper màgic a la butxaca.

Si explico l'anècdota és per fer comprendre com funcionaven aleshores les coses, com es podia accedir, si no al [...], com a mínim al [...].

Retorn de Nova York. Estiu del 1950

El xoc del contacte nou amb el país. Espigolo del meu carnet de notes de l'època. Tres elements que em semblen significatius.

Primer. Estava de moda una cançoneta que, com totes les cançons de moda, era obligat de sentir molt sovint, amb una lletra que deia: «Niña Isabel, ten cuidado: donde hay pasión hay pecado».

Era clarament la desqualificació de l'amor. Venint d'aquell món semblava increïble. Volia dir que a casa nostra, a cada cantonada, sorgia encara el fantasma de la Inquisició secular.

Segon. Vaig descobrir que calia anar molt alerta i explicar que aquell món el trobava interessant i m'hi havia sentit bé. Cal tenir present que era abans del pacte de Franco del 1953 amb els americans, quan els EUA eren els «dolents». Comentari d'un coronel de l'Exèrcit espanyol al Marroc: «Si me hacen elegir entre hijos de puta, desde luego prefiero a los rusos; por lo menos los soldades saben saludar a los oficiales. Hay que ver, coño, qué taconazos dan».

Tercer. Era com si tornés de la lluna. Amèrica aleshores era un món remot, desconegut, ignorat. Em vaig veure obligat a fer una mena de tertúlies-conferències a casa d'un amic, on assistien petits grups de gent assedegada, que desitjaven obtenir informacions. Allò que explicava ara faria riure: l'abundància dels cotxes, el problema dels aparcaments, el fet que molta gent només utilitzava l'automòbil per a sortir els caps de setmana, l'existència de la televisió, l'abundància de les neveres elèctriques a les cuines, els supermercats, és a dir, tot allò que ara, un quart de segle o trenta anys després, forma part de la nostra vida quotidiana però que en aquell temps de les targes de racionament, dels fogons de gas o de carbó, del gasogen i el Biscúter, semblava del planeta Mart. Un dels fenòmens característics dels que visquérem en aquell temps en el món nord-americà és que hem pogut fer el paper dels profetes. Gairebé com a la Bíblia. Tot allò que vam descobrir a Nova York o a qualsevol altra ciutat nord-americana fou un precedent d'allò que ens ha arribat uns anys després, amb un ritme relativament ràpid, aleshores imprevisible.

Ara fa riure aquesta missió profètica, i val a dir que en aquell temps no podíem tenir la consciència que parlàvem com a precursors d'allò que passaria en aquest país. Ens equivocàrem en moltes coses. Jo mateix era dels que creien, potser massa condicionat per l'ambient que em voltava, que determinades característiques d'aquell món nord-americà només eren vàlides per a ells; els hispànics que corrien per Nova York asseguraven que l'impacte de la televisió era degut al fet que els americans eren gent de mentalitat primària, infantil, unes criatures. «Això a Europa no pot passar mai.» Mare de Déu, ja ho hem vist.

Jo mateix creia que les maquinetes mecàniques de jocs, típiques dels bars, no servirien mai d'esquer a gent de la meua Barcelona. Han passat els anys i ara veiem a mig matí els il·lustres executius de les grans oficines, mentre prenen un cafè i una mica d'esmorzar, jugant a les maquinetes com els vells nord-americans i els nens petits.

Quina lliçó de modèstia! Havíem jugat a considerar-nos superiors, a mirar els pobres nord-americans de cua d'ull, no se sap amb quina raó. Els anys han demostrat que tots som parents. L'avantatge d'ells —si és que això és un avantatge— és que comencen vint o trenta anys abans que nosaltres. A la llarga tots anem passant pel mateix adreçador. No som, de fet, tan superiors.

L'«homenot» Bosch Gimpera

Presentació

La revisió, en aquests darrers anys, de l'arxiu de Miquel Tarradell va permetre comprovar que les sospites sobre l'autoria real de l'«homenot» dedicat per J. Pla a Pere Bosch Gimpera —basades en al·lusions del mateix Tarradell a la seva filla Núria i directament reflectides en un text de Marta Prevosti— eren perfectament fonamentades. El text, efectivament, havia sortit en gran part de la ploma de Tarradell, segons indica ell mateix a les memòries amb aquestes paraules: «Ja que Josep Pla m'ha fet l'honor d'incloure un text inèdit meu, lletra per lletra, amb afegidures minúscules de la seva ploma, a l'*Obra completa* —la biografia de Bosch Gimpera dins els *Homenots*—, em sento autoritzat a plagiar un títol d'ell, *Retrats de passaport*, que pot anar bé a aquests esbossos ràpids d'alguns companys de caserna».

Comptem ara amb una còpia mecanoscrita¹⁵³ —sense corregir— de les notes enviades per Tarradell a Pla, i amb la correspondència entre els dos personatges relativa a aquest «homenot». Els reproduïm aquí —els originals i la transcripció— com a testimoni important de la relació cordial i d'admiració recíproca que van mantenir —indiquen que Pla havia considerat dedicar un «homenot» a Tarradell—, del seu tarannà respectiu, de la qualitat literària del treball de Miquel Tarradell —reconeguda implícitament pel mateix Pla de la manera més contundent possible— i de la seva generositat intel·lectual.

Núria Tarradell-Font i Joan Sanmartí

153. Miquel Tarradell acostumava a redactar directament amb la màquina d'escriure fent una o dues còpies amb paper carbó.

Text enviat per Miquel Tarradell a Josep Pla el 23 d'agost de 1967

Barcelona, 23.VIII.67

Sr. Josep Pla

Palafugell

Benvolgut Sr. Pla:

Fa pocs dies que he arribat de les excavacions de Mallorca. He dedicat els primers dies de calma que he tingut a les notes —que li adjunto— per a l'homenot Bosch Gimpera. Em fa l'efecte que amb aquest esbós de biografia, més les idees i notícies que vostè ja té, algunes més de primera mà que jo, en tindrà prou. Si troba que caldria ampliar algun punt, i jo tinc possibilitats, m'ho diu i li ho faré.

Llevat de les notes de la primera pàgina —cal situar el procés de la meva entrada amb Bosch—, he defugit d'aparèixer jo. Es tracta de Bosch i no de mi ni de la visió que sobre una sèrie de fets o d'idees jo puc tenir-ne avui. He defugit, doncs, la interpretació, que és cosa de vostè. Per altra banda, si persisteix en la idea que m'exposà a València de fer un homenot del qual jo hauria de ser el protagonista, resultaria massa Tarradell. En realitat, des del punt de vista del moviment de l'arqueologia catalana, ara ja no val la pena. Tal com vaig dir-li de seguida que m'ho exposà, l'homenot havia de ser Bosch Gimpera. Ara que ja estem complint el deute, vostè dirà. No crec que el meu cas pugui tenir altre interès general que la qüestió de València, i des d'aquest punt de vista sí que hi hauria coses a dir, que podrien continuar les que apuntava l'homenot dedicat a Fuster. Com que soc testimoni quotidià —i del meu racó estant, una mica actor—, m'agradaria aprofitar l'oportunitat per a fer arribar a la gent, a través de vostè, un panorama de la situació del problema, que avui continua ben viu, i cada vegada més, i no sabem on arribarà. En tot cas, em sembla que és un fet dels més importants dels que ara passen a casa nostra.

Encara que aquests dies m'he de moure força, tinc la base a Barcelona fins a mitjan setembre. Pot escriure'm, si li cal, a casa: passeig de Colom, 24, [...] Barcelona. Del 15 de setembre enllà seré a València: ja sap que tinc centralitzada la correspondència a la Universitat (Facultat de Lletres). Perdoni el retard, però volia fer-ho tan bé com sabés i em calien dos o tres dies tranquils. El resultat, ja ho veu, no justifica l'atenció que hi he posat, però les meves limitacions són evidents.

Ben cordialment.

* * *

Quan vaig ingressar a la Universitat, l'any 1940, la Facultat de Lletres feia l'efecte de les cases de les quals fa poc que s'han endut el cadàver d'un mort il·lustre. El mort era la Universitat Autònoma, el Patronat, aquell intent extraordinari de convertir el vell centre en una cosa viva, vinculada al país, que funcionés de debò com una Universitat —vull dir com una universitat europea. Bosch Gimpera havia estat rector gairebé des de l'inici de la sensacional aventura (després del rectorat de Serra Hunter, que fou breu). Així doncs, havent presidit l'etapa, el vèiem com un símbol d'aquell esforç i d'aquestes realitzacions que les circumstàncies havien fet tan amargament breus. Entre els meus companys i jo, el nom de Bosch Gimpera tenia un prestigi immens, però no en sabíem gaire res (de l'home i de la seva obra científica).

Per això quan des de Nova York, uns anys després —quan jo estudiava als Estats Units amb una beca americana—, li vaig poder escriure, li deia en la primera carta que la gent de la meva generació el consideràvem una mena de personatge mitològic. La frase devia colpir-lo i li feu gràcia, perquè en converses posteriors me l'ha recordada diverses vegades.

Després d'aquell primer contacte amb el nom, quan vaig decidir-me a prendre com a especialitat la prehistòria i l'arqueologia, em fou possible de conèixer un altre aspecte de l'obra de Bosch Gimpera.

Al costat de l'home de la Universitat Autònoma aparegué el fundador de l'escola catalana de prehistòria, una de les creacions més importants que en el camp de la investigació sorgiren en el primer quart d'aquest segle en el país, com em sembla que més endavant tindrà ocasió de demostrar-li —i com vostè ja sap. I probablement en la meva decisió va influir-hi, en part, la il·lusió, la necessitat d'ajudar que no morís aquesta escola.

Fins al 1951, quan estudiava a París, no vaig conèixer personalment Bosch Gimpera. Aleshores era un personatge gros de la UNESCO, càrrec que li permeté de viure tres o quatre anys a Europa altra vegada. Com que la burocràcia de la immensa baluerna de la UNESCO l'avorria força i jo feia la vida de l'estudiant com cal a París (vull dir que passava moltes hores rodant pels carrers), tinguérem molt temps per a tractar-nos. Vaig aprendre, és clar, molta prehistòria, però les converses anaren molt més enllà, i això em permet que ara jo pugui enviar-li unes notes basades en el coneixement directe de l'home. Altres aspectes els conec a través de notícies de gent que convisqué amb Bosch en la seva època barcelonina, sobretot deixebles i persones de l'equip, o de referències de col·legues —sovint estrangers. Malgrat tot, l'etapa important de Bosch jo no l'he viscuda directament, és clar, i és llàstima que hagi de fiar-se d'informacions que sempre queden una mica de segona mà.

Sobre l'únic aspecte que el puc informar per via directa, perquè l'he viscut per dins, és el del gran pes que Bosch Gimpera i el seu grup aconseguiren en l'especialitat a escala internacional i la perduració, dins del país, de la seva obra i de la seva escola.

Pere Bosch i Gimpera nasqué a Barcelona el març del 1891.

No sé res de l'ambient familiar ni de la seva infantesa. Em fa l'efecte que els pares devien ser barcelonins de classe mitjana benestant. Temps enrere vaig demanar-li que escrivís unes memòries, i potser com a conseqüència d'aquesta pressió han aparegut tres o quatre articles de records —publicats en revistes catalanes d'Amèrica, especialment Xaloc, però que tracten d'aspectes de la seva vida professional o pública, sense cap referència a detalls familiars.

La seva primera vocació fou la filologia clàssica. Seguint el costum de l'època, feu simultàniament les carreres de Lletres i de Dret.

Treballà, sobretot, el grec i el llatí amb el professor Segalà Estalella. Fou un deixeble brillant. La gran capacitat de treball i la facilitat per a aprendre idiomes, que sempre l'ha caracteritzat, ja es manifestaren

aleshores. Així, als vint anys, pogué presentar a Madrid una tesi sobre els poemes de Baquílides —en aquell temps el doctorat només es podia fer a Madrid.

L'estada a Madrid per a obtenir el doctorat li permeté de conèixer, per una banda, el sòrdid món de les oposiciones i, per l'altra, Giner de los Ríos i l'equip de la Institución Libre de Enseñanza. Amb D. Francisco degué tenir-hi molt bona entrada, ja que el mateix any 1911 obtingué una beca de la Junta de Ampliación de Estudios per a anar a Alemanya a estudiar filologia clàssica, beca i estada que havia de tenir molta importància en la seva vida. Succeí que, abandonant el grec, es passà a la prehistòria.

Els coneixements de grec li permeteren, però, de jugar un paper en la literatura catalana, encara que indirectament. Fou Bosch qui llegia en grec i traduïa literalment els himnes homèrics a Maragall. La traducció poètica que en sortí es basa en la col·laboració de Bosch Gimpera. No crec que les relacions entre els dos homes anessin gaire més enllà. Bosch partí cap a Alemanya i Maragall morí aviat.

L'estada de Bosch a Alemanya durà dos cursos (1911-12 i 1913-14), i si no hagués estat per la guerra s'hauria prolongat un o dos cursos més. Quan partí, projectava d'estudiar filologia i mitologia grega amb Wilamowitz-Möllendorff, un dels especialistes més famosos d'aquell moment. Però molt aviat, quan ja s'havia incorporat a la Universitat de Berlín i tenia prou confiança amb el professor, el mateix Wilamowitz li aconsellà canviar d'orientació. Li feu veure que a Barcelona un altre professor de grec, encara que amb millor formació, presentava un interès molt relatiu. Mentre que hi havia un camp pràcticament verge que calia cobrir i que podia projectar-se de Barcelona a tota la Península: l'arqueologia clàssica i la prehistòria més lligada al món antic, que es manifestava molt rica i de la qual només es tenien dades disperses però que calia estructurar.

Aquest consell de Wilamowitz-Möllendorff, i el fet que Bosch Gimpera el seguís, és l'origen llunyà que avui no siguem, en aquest camp, un país subdesenvolupat —com potser ho som en altres aspectes del món de la investigació.

Bosch es llança, amb la vitalitat que el caracteritza —i que en plena joventut devia ser sensacional—, per aquest camí. Berlín, on residia, li podia oferir en aquell moment un dels millors camps de treball. Al costat de Wilamowitz-Möllendorff pogué trobar el mestratge d'un altre gran personatge dels estudis d'història antiga, Eduard Meyer. L'arqueologia clàssica la seguí amb Frickenhaus, Loeschke i Rodenwaldt. Qualsevol que estigui una mica al corrent del que han estat els estudis clàssics —història i arqueologia— en el primer quart d'aquest segle sap que davant d'aquests cinc noms no es podia demanar més. Respecte a la prehistòria, seguí lliçons de Kossina, una altra gran figura, i es lligà sobretot al mestratge de Hubert Schmidt, del qual fou assistent al Museu de Berlín.

La vinculació amb la prehistòria fou particularment important. No sols perquè és el camp en què ell, després, havia d'excel·lir i perquè li permeté de sintetitzar tota la prehistòria peninsular, sinó perquè evità que caigués en el perill de l'arqueologia clàssica massa ortodoxa, aquella arqueologia que no passa gaire més enllà que de detallar els plecs de la roba de les estàtues gregues —la vella herència de Winckelmann, de la qual la ciència alemanya no ha aconseguit mai de desfer-se del tot—: l'arqueologia del detall i de la punyeta, que quan era viva —al segle XVIII— tingué un paper però que al segle XX és arqueologia de l'arqueologia.

L'inici de la Primera Guerra Mundial l'obligà a abandonar els estudis a Alemanya i tornar a casa quan es preparava per a acompanyar Schmidt a Bulgària per fer-hi excavacions. L'època d'estudiant a Alemanya havia estat relativament curta però ben aprofitada, suficient perquè arribés amb un bagatge d'especialització que no es podia comparar amb cap del dels que aleshores treballaven a Espanya en el mateix camp. A més a més de la formació, portava un llibre, que havia escrit aprofitant la bibliografia utilitzada durant l'estada, sobre la cultura cretomicènica. Era una de les grans novetats de

la història del Mediterrani antic en aquell moment. Després que Schliemann havia obert el capítol absolutament ignorat de la civilització micènica, a primers de segle es revelava, a través de les excavacions d'Evans al Palau de Cnossos, el món antic de Creta. Era un aprenentatge excel·lent per a entrar en el món de la cultura ibèrica. Diversos arqueòlegs pensaven que Creta i els ibers eren en part contemporanis i veien la ceràmica ibèrica com l'últim grau, el més occidental de la influència micènica. Bosch havia aprofitat un dels parèntesis de la seva vida a Alemanya per a presentar a Madrid, com a tesi de la secció d'història, un estudi sobre la ceràmica ibèrica, que fou publicat en alemany i en castellà simultàniament. Un llibre bàsic. Per primera vegada es posà ordre en el material arqueològic més abundós que han deixat els ibers i s'establí que no tenia res a veure amb el món cretomicènic; és posterior de molts segles, i en canvi enllaça cronològicament amb l'època clàssica grega.

Era un primer testimoni de la revolució que Bosch portaria a les visions aleshores vigents del passat preromà de la Península. Establert a Barcelona, amb escapades a Madrid, on preparava oposicions per a ingressar a la Universitat, relacionat amb la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas —que li edità el llibre sobre la ceràmica ibèrica—, començà la col·laboració permanent amb les institucions catalanes que feia poc que havien estat creades: els Estudis Universitaris Catalans i la secció d'excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans, que aviat havia de consolidar-se amb el nom de Servei d'Investigacions Arqueològiques, sota la seva direcció.

Com era aquest jove estudiós? Com a home de seguida destacava per la gran vitalitat —vitalitat que projectava en tots els aspectes de la vida, dels llibres a la taula— i la resta. Més d'una vegada he pensat, amb una certa enveja i amb evident malenconia, en aquest home que a vint-i-cinc anys, dotat d'una força vital sòlida, d'una formació considerable, amb ganes de treballar i amb vocació decidida, que arribava a Barcelona en el moment que s'obrien tantes perspectives, en el moment de Prat de la Riba. Havia de fer per força un gran forat, i havia de tenir moltes facilitats per a fer-lo. Jo soc d'una generació que complíem els vint-i-cinc anys els anys quaranta —i no cal dir res més.

Els camps d'acció en els quals destacà i als quals dedicà la part més considerable de la seva vida de joventut i de maduresa foren dos. El món professional de l'arqueologia i de la prehistòria en el doble sentit d'investigador i d'organitzador. L'acció, des de dins de la Universitat —fou catedràtic el 1916— per convertir-la en un centre normal, com els que havia vist al nord del Pirineu.

PARLEM PRIMER DE LA PREHISTÒRIA

Com tantes altres activitats científiques, la prehistòria i l'arqueologia exigeixen certa organització. No és una feina que es pot fer individualment. Els documents els proporcionen les excavacions. Cal, doncs, excavar. És a dir, disposar d'un equip d'obrers i d'un equip de tècnics. Després s'han de netejar i de restaurar les peces, ordenar inventaris, exposar-les a les vitrines dels museus, publicar els resultats de l'estudi. Es necessiten, és clar, llibres. No hi ha res a fer sense una biblioteca especialitzada.

Tot això calia endegar-ho a Catalunya partint, es pot dir, del no-res. Gairebé tot el que s'havia fet fins aleshores havia estat resultat de la iniciativa individual, de bona voluntat. No hi havia altre precedent seriós que les excavacions d'Empúries, començades per la Junta de Museus de Barcelona i que dirigia Puig i Cadafalch.

La gran oportunitat fou l'organització del Servei d'Excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans, que s'anà convertint aviat en organisme autònom i que fou finançat per la Mancomunitat. Bosch Gimpera pogué disposar, tot seguit de la seva incorporació, d'una excel·lent base de treball amb unes subvencions

que, administrades amb bona fe típica d'aquella època d'idealistes intel·ligents, donaren uns resultats molt superiors a allò que es podia pensar de les relativament poques pessetes de què disposaven.

L'altra gran oportunitat fou la càtedra. Bosch tenia, com a professor, aquella mena de magnetisme sobre els alumnes que caracteritza tots els fundadors d'escola. Els alumnes sentien allò que vostè en diu «la fascinació del professor». He sentit explicar al Dr. Pericot que la seva vocació es decidí el primer dia —el primer dia!— que assistí a una classe de Bosch. Abans tot just havia sentit parlar de prehistòria i no semblava que li interessés gens. Sortint de la primera lliçó, decidí que es dedicaria a la prehistòria.

Amb els primers alumnes amb vocació clara que sorgiren de les classes universitàries —Pericot, Serra Ràfols, Castillo— i amb altres elements, diversos, procedents de mons diferents (des de joves intel·lectuals, com Duran i Sampere, fins a aficionats que gràcies al Servei d'Investigacions Arqueològiques es professionalitzaren, com Colominas), Bosch pogué crear un equip sòlid. Fou el primer que existí a la Península, la base del que després ha estat anomenat l'Escola d'Arqueologia de Barcelona.

La feinada que van fer en pocs anys no és gens fàcil de resumir, i potser tampoc val la pena de donar-hi massa detalls.

D'una banda, les excavacions. Al costat de molts treballs dispersos sobre tota la geografia del Principat i sobre totes les èpoques —del Paleolític fins als ibers—, prengueren dos camps de treball al Baix Aragó i Mallorca. La Mancomunitat disposava d'un fons que Prat, amb la intel·ligent perspectiva de sempre, havia fet aprovar, dedicat a investigacions sobre territoris catalans de llengua però fora de les fronteres administratives de l'organisme. Com que no hi havia gaires peticions, Bosch pogué administrar-lo d'una manera gairebé íntegra. Això donà la possibilitat de fer excavacions sense la limitació econòmica típica. Els treballs del Baix Aragó permeteren d'exhumar diversos poblats ibèrics. Encara avui potser no hi ha cap altra petita comarca que disposi d'un conjunt de llocs d'habitació ibèrics excavats sistemàticament en tan gran quantitat. Bosch intervingué molt directament en aquests treballs. Les investigacions a Mallorca foren sobretot de Colominas, i constitueixen el primer cas d'un estudi de llarga volada, seriós, del passat mallorquí de l'època talaiòtica. Una altra projecció fora de «las cuatro provincias» foren els treballs sobre pintures rupestres del Maestrat, que feia molt poc que s'havien començat a descobrir i on actuà especialment Duran i Sampere. Mentrestant, Pericot es dedicava a la civilització megalítica, de la qual havia de sortir el seu primer gran llibre.

Treballaven molt i es divertien molt. L'equip de Bosch no es caracteritzava per la serietat i l'austeritat monàstica que la majoria de la gent es pensava que és inevitable en el món de la investigació. Conten que als locals del Servei organitzaven tot sovint, a mitja tarda, berenars magnífics que devoraven amb molta gana. S'havien empescat un argot de la casa, un llenguatge «secret» i pintoresc, fet amb frases i mots que provenien d'anècdotes viscudes per la gent del grup. Del local en deien El Padellàs, perquè els obrers de les excavacions del Baix Aragó en deien padellassos dels trossos de ceràmica. Les troballes les classificaven en dues categories: les bones eren qualificades de *suculento* i les tronades eren *un puro nada*. No sé l'origen de *suculento*. Quan duran i Sampere era una criatura, sentí que un capellà deia, en un sermó barroc, que la vida «era un puro nada», i com que no trobava per a *puro* cap altra accepció que la del cigar havà, va passar-se anys molt preocupat per aquesta frase. Un dia ho devia explicar i quedà incorporada a l'idioma particular del grup.

Les troballes de jaciments i de materials eren abundoses. Era una veritable erupció de documents històrics, que sorgien de la terra. Les exploracions de Bosch i l'equip sovintejaven, i podien aprofitar també la col·laboració dels aficionats d'arreu de Catalunya, que mai no han mancat. Si es repassen els

volums de l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans, es pot valorar la quantitat de novetats que sorgiren en aquells anys d'activitat organitzada.

Naixia la prehistòria catalana. L'any 1919 Bosch ja podia aventurar-se a l'escriptura de la primera síntesi. Un llibre breu, però ple d'informació, on esbossà per primera vegada la seva visió de síntesi, que més endavant, amb lleugeres variants, ha anat afinant. Els deixebles publicaven tesis doctorals. La de Pericot sobre els dòlmens catalans, una monografia que al cap de mig segle no es pot dir que hagi envellit gaire —fet ben rar en un camp d'estudis que evoluciona a la mateixa velocitat que la física o la química dels nostres dies. Castillo publicà un estudi sobre el vas campaniforme vist a escala europea, un llibre que ha tingut una projecció internacional extraordinària.

Però l'acció de Bosch Gimpera no es limitava a Catalunya. La mateixa feina de coordinar idees i fets, d'estructurar la visió de la història del Neolític fins als romans, la va estendre a tota la Península. Les síntesis que va escriure en aquest sentit són avui la visió clàssica. Ara que ha passat mig segle, no tot, és clar, es pot considerar vàlid. Però quan es pensa amb quins elements va haver de treballar —la precarietat de la majoria de la documentació assequible entorn de l'any vint, el desordre dels museus espanyols de l'època, la dispersió de les petites col·leccions particulars, etc.—, la visió que estructurà fa una impressió enorme. Si no fos que les paraules grandiloqüents produeixen una mena d'angúnia, l'hauríem de qualificar de genial. El poder de síntesi, la capacitat d'intuïció, la vastedat de les informacions, tot pegat obliga a l'admiració incondicional.

No és gens freqüent trobar aquesta capacitat unida a les dots d'organitzador. És evident que en aquell temps es trobaven facilitats que ara, a Catalunya, semblen coses de somni. Però també és cert que no devien servir res amb safata, perquè això em sembla que no deu haver passat mai. Bosch sabia aprofitar les ocasions. Es veu, per exemple, quan s'observa el partit que va saber treure de l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929. De l'organització del certamen, en molts aspectes caòtica, va saber-ne treure la possibilitat d'aprofitar científicament la part de l'Espanya antiga de l'exposició «El arte en España», que fou exposada al Palau que en deien Nacional. Fins i tot jo he aprofitat fotografies de peces que hi foren presentades i que quaranta anys després continuen pràcticament inèdites. Bosch ho feu fixar i fotografiar tot —i conservà els documents al Museu—, aprofità l'eufòria del moment per a dur a Barcelona el IV Congrés Internacional d'Arqueologia, pogué publicar llibrets sobre punts essencials de l'arqueologia hispànica, etc. No crec que l'exposició fos aprofitada per a gaires coses serioses més.

L'aprofitament de les possibilitats de l'Exposició pren el relleu corresponent si recordem que va celebrar-se sota la direcció d'homes de la Dictadura, que provocà tantes dificultats a molts treballs de Bosch. La Diputació es girà contra moltes de les institucions que havia creat la Mancomunitat. El Servei d'Investigacions Arqueològiques va haver de cessar la feina. Els tallers, els dipòsits, instal·lats a unes golfes del Palau de la Generalitat —El Padellàs esmentat—, foren expulsats. Colominas m'explicava un dia amb quanta amargor veia les caixes que contenien materials de les excavacions —documents insubstituïbles— apilades en un magatzem suburbial, destruïnt-se sota les goteres. I moltes peces no havien estat encara catalogades i estudiades —no hi havia hagut temps.

Aquesta pausa imposada Bosch l'aprofità per a escriure la gran síntesi de la prehistòria peninsular, *Etnologia de la Península Ibérica*, que pogué enllestir a ritme ràpid gràcies al mecenatge de Cambó —era el mateix moment que Cambó ajudava Fabra en la redacció del Diccionari general i Ferran Soldevila en la *Història de Catalunya*. El llibre aparegué el 1934,¹⁵⁴ editat per Alpha —edició magnífica.

154. En realitat és del 1932. (Nota dels editors)

Tingué un gran ressò a fora. Fou el llibre de la maduresa de cara a la prehistòria hispànica, perquè malgrat el títol, és un llibre fet amb mentalitat de prehistoriador i no pas d'etnòleg.

Amb la caiguda de Primo de Rivera i sobretot amb l'adveniment de la República i de l'Autonomia catalana, el vent es girà. El Servei es reprengué, les excavacions d'Empúries continuaren regularment (Bosch havia substituït Puig i Cadafalch com a director) i es pogué plantejar novament la qüestió del museu. Bosch Gimpera pretenia d'organitzar un Museu d'Arqueologia independent. Considerava que, com a tot arreu, no convenia que s'exposés en un mateix edifici tot el material d'art i d'arqueologia de totes les èpoques, que s'havia anat reunint, amb l'esforç del moviment catalanista, des de primers de segle. El pes de les col·leccions d'art romànic i gòtic, l'ànima del vell museu del Parc de la Ciutadella, justificaven un museu sense massa peces heterogènies de l'època dels primitius. Per altra banda, el Museu d'Arqueologia que Bosch projectava no era una simple sèrie de sales amb vitrines. Volia un museu que fos al mateix temps un centre de treball, amb tallers i laboratoris amplis, amb una biblioteca al costat. Un lloc on es pogués treballar, on fos possible de rebre investigadors permanentment, lligat amb el seu Seminari de la Universitat, i amb fàcil accés als joves que treballaven sota la seva guia. Era necessari si és que volien fer les coses ben fetes. Però no fou fàcil convèncer a tothom. Certs membres de la direcció de la Junta de Museus (sobretot Puig i Cadafalch segons sembla) no veien clara la necessitat d'aquesta mena d'escissió. Ja en plena època de la Generalitat, i amb ajuda de Ventura Gassol, conseller de Cultura, Bosch aconseguí d'endegar les coses. Es creà el Museu d'Arqueologia, instal·lat en un edifici de l'època de l'Exposició del 1929, a Montjuïc —l'antic Palau de les Arts Gràfiques. Fou, a l'època, una instal·lació modèlica, que no es podia comparar, ni de lluny, amb cap museu similar de la Península —i a fora n'hi havia pocs.

Mentrestant, es debatia el problema de la Universitat, que ha estat un dels elements bàsics del procés de recuperació intel·lectual de Catalunya en temps de la vida de Bosch. Del segle XIX ençà, la Universitat de Barcelona (com totes les altres de l'Estat espanyol) havia estat constituïda per una barreja, lamentable, de professors il·lustres i de professors buròcrates de formació provinciana i de capacitat d'ensenyament negativa. En el camp dels estudis de filologia clàssica i d'humanisme, que Bosch estudià, hi havia hagut alguns noms destacats: des de Bergnes de les Cases —primer rector de la Universitat restaurada— fins a Balari i Jovany, per citar només exemples destacats. El mateix Segalà Estalella fou, segons explica Bosch Gimpera, un excel·lent professor de llengua grega, dotat de molt d'interès per a ajudar els alumnes que treballaven bé. En conserva molt bon record, com també, no cal dir-ho, de les classes de Rubió i Lluc. Ara, es tractava de casos isolats. La Universitat, com a institució, no funcionava. I la quantitat de professors ineptes era superior.

Els records de Bosch Gimpera, en aquest sentit, coincideixen amb el fons, terrible, dels tres documents que sobre la universitat de l'època han estat publicats en els darrers anys: el *Quadern gris* i les memòries de Gaziel i de Segarra. Partint de les bases de coneixement que proporcionen aquests papers és com es pot valorar l'esforç de Bosch Gimpera i d'altra gent del seu temps que es proposaren l'empresa heroica de redimir el nostre primer centre de formació intel·lectual. Bosch recorda anècdotes famoses. Banqué i Faliu, que també explicava grec, en un intent de traducció de l'himne homèric a Demèter traduïa literalment l'ambisexual *boús* per *bueyes*, però afegint —perquè s'entengués bé— que Hermes robà els bous d'Apol·lo «todos hembras». Aquest senyor manejava adjectius amb tanta precisió i tanta gràcia que, en una descripció d'un viatge, citava «la tuberculosa plana de Vic»! Volia dir que s'hi conreaven moltes patates. L'anecdolari de D. Martiniano Martínez, que explicava Història Universal, era potser encara més fort. Era un retrògrad terrible, i considerava, com certa gent benpensant del temps, que els estudis de prehistòria eren diabòlics, i repetia que tot el que hi havia de

veritat en la prehistòria es podia escriure en un paper de fumar i encara sobrava molt lloc. Per les mateixes raons odiava Shakespeare, perquè considerava immorals les seves obres, i en un «*manuallet*» d'història que fabricà s'hi consignava aquesta frase: «*Shakespeare, hombre de mediano talento y de costumbres abyectas...*».¹⁵⁵

La seva primera estada a Madrid, per a passar el doctorat, li va permetre conèixer els universitaris que intentaven de portar les *coses per un altre camí*, gairebé tots lligats al món de la *Institución Libre de Enseñanza*, però també li feu conèixer un altre *aspecte depriment* del món universitari, pel qual, si volia *entrar-hi un dia* o altre, hauria de passar-hi: les oposicions.

Molt aviat tingué ocasió de conèixer-ne els secrets. Un dels seus professors del curs de doctorat a Madrid fou D. Antonio Sánchez Moguel, catedràtic de Literatures Neollatines i conseller d'Instrucció Pública. Admirava Segalà i, com que Bosch n'era un dels deixebles més brillants, fins i tot fou admès a la tertúlia que aquest senyor organitzava a casa seva, al carrer de la Luna, en un «tenebrós entresol». La reunió era constituïda per futurs opositors i per catedràtics que es treballaven el trasllat a Madrid. Sembla, en efecte, que aquest home era, aleshores, la clau en la formació dels tribunals, i el camí d'arribar a catedràtic o d'aconseguir, quan ja se n'era, el lloc desitjat, passava per la tertúlia. Primer calia que hom hi fos admès, després caure en gràcia, resultar simpàtic a D. Antonio. Presidia la tertúlia amb la seva germana i un gat, embolicades les cames amb una flassada perquè al pis, malgrat el braser, hi feia molt de fred. El gat era decisiu per a conservar o perdre les simpaties del terrible personatge. Si un dels contertulians, desitjant fer un pas més cap a la consideració per part de D. Antonio, l'acaronava, podien passar dues coses: si el gat admetia les carícies, l'aspirant passava a la categoria de persona grata; si el gat feia un rebuf, D. Antonio, agre, li deia: «Deje usted al gato. ¿No ve que le está molestando?». I ja no tornava a dirigir la paraula al culpable. El somni de la càtedra s'allunyava del pobre aspirant.

Bosch entrà bé —potser es feu amic del gat— però no li serví de res, perquè anà a Alemanya i quan tornà D. Antonio ja havia mort.

Davant del panorama universitari general—l'estat de la institució, l'ínfima categoria d'una bona part dels professors, el fet d'haver de passar per les oposicions— hi havia, a Catalunya, dues posicions. O bé deixar-ho córrer, donar per morta la universitat oficial i aprofitar les possibilitats que s'obrien a través de les noves institucions que s'anaven creant gràcies al procés de consolidació del catalanisme polític —era el moment de Prat de la Riba—, o bé intentar d'entrar-hi —acceptant el joc i passant pel mecanisme obligat, i, de dins estant, provocar la transformació.

La majoria de les grans figures catalanes de l'època (almenys en el camp de les lletres) optaren per la solució de la independència. Bosch Gimpera i alguns altres decidiren, malgrat tot, entrar a la universitat. El dilema no és pas exclusiu de l'època i s'ha repetit en els darrers anys, amb la diferència que les institucions del temps de Prat de la Riba, o eren arrasades o feien la viu-viu en la clandestinitat. La història de la universitat d'aquells anys fou l'esforç comú que uns i altres, els que hi havien entrat i els que se n'havien mantingut al marge, pogueren fer i que acabà en les circumstàncies favorables amb la unió de tots dins de la Universitat Autònoma.

Un dels grans defectes del sistema de les oposicions ha estat d'afavorir la tendència que els candidats sabessin una mica de tot i, per tant, res seriosament. Calia tenir allò que se'n deia, en l'idioma

155. En aquest paràgraf i el posterior el mecanoscrit —no hem d'oblidar que es tracta d'una còpia en paper carbó sense corregir— té un buit en un angle fruit del paper carbó mal posat. Els editors hem reconstruït el text —amb paraules en cursiva— a còpia de comparar-lo amb el text publicat per Josep Pla a la pàgina 32 del seu volum número 16 de l'*Obra completa, Homenots segona sèrie, Pere Bosch Gimpera*.

tècnic de tribunals i opositors, «el concepto redondo de la asignatura», la qual cosa vol dir anar en contra del corrent general del món dels estudis i de la investigació, que des de fa un segle ha tendit cada vegada més a l'especialització. Per bé o per mal, els savis d'avui no tenen altre remei que ser especialistes, i sovint especialistes d'un camp molt limitat. És l'única manera de poder arribar a dominar alguna cosa. Només per a poder seguir la bibliografia essencial que es publica sobre un tema, quant de temps cal!

No es pot pas dir que Bosch Gimpera, quan tornà d'Alemanya, fos un especialista tancat. Tenia la formació prèvia de les llengües clàssiques, havia fet, per una banda, prehistòria general i, per l'altra, arqueologia clàssica i història del món antic. Però no n'hi havia prou per a presentar-se com a aspirant a càtedra, perquè a Espanya no hi havia càtedres de prehistòria i d'història antiga. Aquestes matèries anaven lligades a la història medieval; és a dir, es pretenia que algú sabés seriosament història des del Paleolític fins al Renaixement! Aviat s'ha dit: tota la prehistòria, totes les civilitzacions orientals, el món grec sencer, Roma i tot l'imperi, l'aparició del cristianisme i l'expansió, les civilitzacions limítrofes del món clàssic i tota la història medieval. Encara que pot semblar impossible, aquestes càtedres existeixen avui. Encara en patim. Resultat: el triomf s'ha decantat sovint cap a aquells que només havien llegit manuals —és a dir, que no sabien res— però que eren capaços de recitar-los i que no els venia d'un pam dels sumeris a Dant, de la civilització micènica i de la guerra dels Cent Anys, dels orígens de Roma o de l'Aràbia del temps de Mahoma.

Així, Bosch perdé les dues primeres oposicions que intentà. Les primeres, al Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, perquè no sabia, és clar, prou paleografia medieval i perquè no seguí el joc d'anar a fer la preparació a una Acadèmia que hi havia a Madrid, on professaven una sèrie de funcionaris del mateix Cuerpo. I, les segones, a la càtedra d'història antiga i medieval de Barcelona, perquè no tenia el famós «concepto redondo de la asignatura», és a dir, no sabia prou història de l'edat mitjana. En aquestes oposicions passà un fet pintoresc. Bosch esmentà, en un dels exercicis, el llibre fonamental per a la història grega *Staat und Gesellschaft der Griechen* de Wilamowitz-Moellendorff, que coneixia bé, ja que aquest famós savi havia estat un dels seus mestres a Alemanya, i un dels membres del Tribunal, un tal Sr. Candau, que era rector de la Universitat de Sevilla, digué a Ballesteros Beretta, un altre membre del Tribunal: «Este tío se aprovecha de que no sabemos alemán para inventar bibliografía». Sembla que no havia sentit a parlar mai de Wilamowitz-Moellendorff i era professor d'història de la Universitat de Sevilla.

Així doncs, davant d'aquell barrut que s'inventava noms de savis i de llibres, es negà a votar-lo. Altres no el votaren per raons diferents. Un del Tribunal era general de l'Exèrcit i temia que Bosch pogués resultar «separatista». No s'havia manifestat mai aleshores en política ni havia escrit gairebé res en català, però havia nascut a Barcelona. Un altre decidí que si s'especialitzava en prehistòria és que era ateu, i de cap manera, mai de la vida, podia ajudar que esdevingués professor d'universitat.

Perdè les oposicions però tingué sort, perquè la plaça no fou coberta, i quan l'any següent (1916) es tornaren a convocar, les guanyà. Havia estudiat uns quants manualets d'història medieval i havia aconseguit de convèncer els membres del Tribunal més reticents, a través de complicades maniobres, que no era «separatista» ni ateu. Així, es trobà, molt jove —amb vint-i-cinc anys— catedràtic de la Universitat de Barcelona.

El panorama que trobà a la Facultat no era pas gaire diferent del que havia viscut poc abans, quan n'era estudiant. Però ara entrava per la porta gran, disposat a lluitar, amb la força que li donava el seu èxit, el prestigi que ja començava a tenir, la idea que portava al cap del que havia de ser la universitat, i la seva empenta vital. Aviat resultà l'*enfant terrible* de la casa, perquè sovint, davant de la inèrcia de

la institució i de l'immobilisme de la majoria dels companys, s'hagué de valer de procediments dràstics i no dubtà pas d'utilitzar-los. La batalla que organitzà per crear seminaris fou històrica. Ell portava de la seva experiència alemanya la idea que era necessari estructurar la Facultat en una mena de cèl·lules de treball com les que a Alemanya en diuen seminaris. És a dir, locals independents, amb taules i llibreries, aplegant els llibres per especialitats, de manera que els estudiants i els investigadors els trobessin a mà, sense necessitat de perdre temps demanant els volums que necessitaven. Treballar en un local d'aquesta mena ve a ser com disposar d'una biblioteca privada. El Seminari és, encara, un centre de classes per a petits grups d'estudiants en el qual es pot dialogar familiarment amb els professors, un ambient en què professors i alumnes viuen a peu pla, conviuen. Us imagineu la reacció de la majoria dels *catedràtics* d'aquella època? El Seminari li fou concedit per força, però li fou concedit perquè arribà a espantar els adversaris.

Per altra banda, el moviment per a aconseguir la renovació de la universitat havia començat feia temps. L'any 1903 es reuní el Primer Congrés Universitari Català. Un dels resultats més importants que s'obtingueren fou la creació dels Estudis Universitaris Catalans, una sèrie de cursos de nivell universitari que professaven figures importants de la investigació catalana i a través dels quals els estudiants podien trobar allò que la universitat oficial negava i que es feien, és clar, en la llengua del país. El II Congrés Universitari Català, el 1917, representa un altre pas: creà un comitè permanent que presidia Pi i Sunyer amb Bosch Gimpera, Tomàs Carreras Artau i Eduard Fontserè, organisme que dirigia i coordinava els esforços i tenia l'avantatge de la permanència. Entre altres coses útils, aquesta junta serví d'enllaç entre els professors de la Universitat oficial que lluitaven per la catalanització i per l'europèitització de la Universitat i la Mancomunitat. Sembla que en aquell moment l'Ors, des del seu lloc de gran jerarca de la cultura catalana, i aprofitant el lloc d'alt funcionari que tenia, no afavoria l'enllaç. Potser el despit d'haver perdut la càtedra a la qual oposità hi influïa una mica, potser era realment dels que pensaven que no hi havia res a fer. Ell preconitzava la «universitat nova» al marge i enfront de l'oficial. Puig i Cadafalch, aleshores president de la Mancomunitat, es deixà convèncer pels representants del Congrés Universitari i acceptà la col·laboració, i la Mancomunitat subvencionà treballs que es feien dins dels seminaris de la universitat estatal. La col·laboració era, evidentment, l'actitud més eficaç, sobretot si recordem el fet inqüestionable que era la universitat estatal la que donava els títols i a la qual havien d'acudir els estudiants, i encara més donat el fet que eren diversos els professors de la casa que treballaven dins de les institucions de la Mancomunitat. Per exemple, Bosch era, del 1915 ençà, professor als Estudis Universitaris i ja un any abans s'havia incorporat a l'organització d'arqueologia de la Mancomunitat, que un any després (1915) fou ja definitivament el Servei d'Investigacions Arqueològiques, dependent de l'Institut d'Estudis Catalans i del qual Bosch fou organitzador essencial i director des del primer moment.

Dins de la Facultat el moviment no es deturava. El 1918 es redactà un projecte de reorganització de la Facultat de Lletres, en el qual Bosch tingué un paper molt destacat. Hi hagué un moment que semblava que arribaria a triomfar. No pogué passar endavant. Però fou la base que s'adoptà el 1931, quan, essent Bosch degà de la Facultat, s'iniciaren de seguida les reformes que havien de dur, tot seguit, al règim general de la Universitat Autònoma. En aquest projecte del 1918 es plantejà, per primera vegada d'una manera oficial dins de la Universitat, el problema del català com a llengua d'ensenyament i d'investigació.

Després dels dos anys de reformes transitòries (1931-1933) amb Bosch com a degà de la Facultat, el 1933 entrà el sistema d'autonomia universitària. Es creà el Patronat i Bosch fou anomenat rector, càrrec que mantingué fins al 1939. (Em penso que vostè deu poder conèixer més de primera mà que no pas jo aquesta fase. No calen detalls.)

Bosch tingué, molt aviat, un gran prestigi internacional. El provocaren la seva obra personal d'investigador i la seva personalitat de cap d'escola. També hi ajudà la facilitat idiomàtica (parla els quatre grans idiomes científics europeus: francès, anglès, alemany i italià) i la simpatia personal. Des dels anys vint fou inseparable dels congressos i reunions de prehistòria, però també d'arqueologia i d'etnologia. I no com un simple assistent més, sinó com un dirigent i organitzador, un home amb el qual s'havia de comptar —i es comptava. La llista d'aquesta mena d'activitats seria molt llarga. Al seu pes es deu que hagués pogut portar a Barcelona el Congrés d'Arqueologia del 1929, que ja he esmentat.

Els treballs que publicà sobre temes extrapeninsulars eren llegits arreu. Els temes de prehistòria i d'arqueologia hispànica eren considerats com a definitius. Va escriure en diverses llengües, i sovint també en castellà, però com que una part important de la seva obra era escrita en català, el català esdevingué a través d'ell una llengua llegida per prehistoriadors i arqueòlegs. He sentit explicar que a la Universitat de Viena, tractant de prehistòria des de les càtedres, no deien *Huesca* ni *Teruel*: deien *Osca* i *Terol*. Només coneixien els noms d'aquestes ciutats a través de les obres de Bosch —i els coneixien en català. No crec que en gaires camps haguem arribat tan enllà.

Tingué sempre bones relacions a Madrid. Des de la primera estada, amb motiu del doctorat, es tractà amb gent del gremi i amb universitaris. Les relacions personals més aviat foren facilitades quan es casà amb una senyoreta de família malaguenya, establerta a Madrid. Després, quan fou creada una càtedra especial per Hugo Obermaier, un capellà alemany especialista en Paleolític, es produí una duplicitat d'escoles i de camps de treball. Obermaier es dedicà a l'època paleolítica i estructurà la visió del Paleolític peninsular, mentre que Bosch s'ocupava d'altres èpoques. Obermaier era home de temperament no gaire fàcil, però no es produí cap topada, almenys cap topada greu. El fet que treballassin sobre èpoques diferents afavorí les bones relacions. En un altre aspecte, Bosch Gimpera podia moure's per Madrid sense haver d'anar a demanar diners. Els treballs d'ell i de l'escola, o eren dins de la Universitat de Barcelona o eren subvencionats per les institucions catalanes. Malgrat que sovint des de la *villa y corte* veien amb mala cara l'existència d'aquestes institucions, ja se sap que quan no s'ha de piodolar sempre s'és ben rebut.

Quan l'enfonsada del 1939, Bosch s'instal·la a les illes Britàniques. La Universitat d'Oxford li oferí una càtedra de professor invitat, on cursà unes lliçons sobre moviments cèltics a Europa —per cert, molt destacades. Després s'establí definitivament a Mèxic, on fou acollit a la Universitat i obtingué més endavant la ciutadania mexicana.

En el moment de l'exili tenia cinquanta anys. Deixava al darrere una obra feta en un quart de segle. Només en vint i cinc anys. Semblen molt pocs anys per tanta obra. A Mèxic també ha fet una bona labor. Ha continuat els temes clàssics dels seus temps a Barcelona: articles i estudis sobre prehistòria europea —no fa gaires anys publicà un important llibre sobre els indoeuropeus—, refeta d'un manual d'història d'Orient, etc. Però viure a Amèrica l'ha decantat també cap als estudis americanístics, en què s'ha fet també figura destacada. Em sembla, però, que la seva importància en aquest camp no ha arribat a la que ha tingut a Europa.

Aquí manté el prestigi intacte. No hi fa res que ara algunes de les teories que exposà fa anys ja no tinguin gaires adeptes. Moltes altres s'aguanten ben joves. I, sobretot, la consideració i el respecte generals no han baixat. Soc testimoni de fins a quin punt el nom de Bosch Gimpera obre moltes portes entre els especialistes de qualsevol país europeu.

Soc testimoni d'un fet que explica, potser més que cap altre, la força de l'escola que Bosch creà i la perduració i la vivacitat que manté. Recordo que vaig assistir fa pocs anys al Congrés Internacional de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques que se celebrà a Roma. Al marge de les sessions normals, es

reuní, com és costum, el Comitè Permanent amb els habituals representants de tots els països. Jo hi era perquè soc delegat del Marroc. Doncs bé, acabada la reunió es formaren grups de tertúlia segons les llengües de cada delegat. Es destacaven numèricament tres grups: els britànics, els francesos —que representaven nombrosos països a conseqüència de l'herència colonial fabulosa que mantenen aquests dos països— i, bé, ¿sabeu quin era l'altre grup nombrós? Els catalans. Perquè, a més a més de ser-hi com a delegats d'Espanya (eren dos) i d'Andorra, portàvem la veu de l'arqueologia de Mèxic, de Veneçuela i del Marroc. En part és un resultat de la diàspora de postguerra. Però també de l'escola Bosch, que ha creat una escola amb gent de primer rengle, gent que a hores d'ara ja pertanyen a diverses generacions, i alguns dels quals —com jo mateix— no hem conegut Bosch com a professor a la Universitat perquè hi entràrem quan ja era a l'exili.

Carta de Josep Pla a Miquel Tarradell del 15 d'abril de 1967 (transcripció i imatge)

Mas Pla, Palafrugell, 15.IV.67

Estimat Sr. Tarradell:

Finament ha arribat la vostra carta. L'esperava amb candeletes i no pas per la felicitació dels setanta anys, que us agraeixo però que en definitiva és un fet habitual i secundari, sinó per l'homenot Bosch Gimpera, que ja és diferent.

(Us felicito, mentrestant, per la decisió de quedar-vos a València un cert temps. Hi teniu molta feina i heu estat l'element decisiu.)

Estic molt content de veure que no heu oblidat la conversa que tinguérem sobre Bosch. Hem de fer un homenot sobre Bosch però l'hem de fer d'una manera inatacable i donant la informació més sòlida i completa possible. Jo tenia una idea molt vaga i només és possible de cobrir la meva ignorància amb la vostra informació i els vostres coneixements. En la conversació que tinguérem vaig veure que els prehistoriadors sou de les últimes persones que manegeu idees generals i que la vostra polèmica —en definitiva, política— té el més gran interès. En el vostre automòbil vaig comprendre —una mica— una de les vostres últimes i més perilloses polèmiques entre els germanistes i els altres. Jo no sé res, com ja podeu comprendre.

Qui és el Sr. Bosch? On ha nascut i quan? On estudià? Tinc la impressió que fou un fenomen de vitalitat juvenil admirable i que interessà molt aviat no solament els elements de Barcelona sinó l'organització de D. Francisco. Els himnes homèrics de Maragall. Les primeres excavacions. Obermaier. Schulten. Els primers contactes amb Puig i Cadafalch i l'Institut, Empúries i Roses. El Sr. Duran i Sampere parla de les primeres exploracions. He conegut el cunyat de Bosch, el Sr. Badia Malagrida, diputat de Girona, però Badia, que era economista i diplomàtic, no sabia res d'aquestes matèries; després hi ha la càtedra, la formació d'una escola i d'un equip. Les polèmiques. Però aquestes polèmiques, que ja degueren començar als Estudis Universitaris, són per mi inassequibles, després de l'emigració i l'obra de Mèxic, que tothom diu que ha esta fenomenal. Bosch, en un mot, l'hem de presentar com l'home que ha obert el camí i el pare de tots. Utilitzo un judici vostre, que comparteixo.

Què us sembla? Estic segur que em podríeu ajudar decisivament. Tot el que us convingui de dir serà dit per vós, i tot el que no us convingui, per mi. Haurem pagat una mica mica mica¹⁵⁶ el tracte que li han donat.

Jo soc sempre a casa. Escriviu-me.

Rebeu els millors records i l'agraïment de

Josep Pla

Per a la Sra. Tarradell, tots els meus respectes. *Tante cose* per a Fuster, Reglà i tots els amics.

156. Mot repetit a l'original.

Mrs Pla, Valapozuel 15-IV-67.

Ultimat d. Zurbasel: Finalment, ha arribat la vostra carta. L'esperava com caudalot, i no pas precisament per la felicitació dels 70 anys, que és agraïció però que en definitiva és un fet habitual i secundari, sinó per l'homenot Bosch Gimpera, que ja es diu prou.

(Va felicitat, mentre tant, per la decisió de quedar-vos a València un est temps. Hi teniu molta feina i heu estat l'element decisiu.)

Estic molt content de veure que no heu oblidat la conversació que tinguerem amb Bosch. Nom de fer un homenot sobre Bosch però l'heure de fer d'una manera inatacable i donant l'esforç més solida i completa possible. Jo en tinc una idea molt vaga i noua, és possible de rebre la meua ignorància amb la vostra informació i els vostres coneixements, en la conversació que tinguerem vaig veure que els participants són de les últimes persones que manegen idees generals i que la vostra polèmica - en definitiva política - té el meu gran interès. En el vostre autògraf vaig veure pensar - una mica - una de les vostres últimes i més importants polèmiques amb els germanistes i els altres. To no ho sé, però ja podreu comprendre.

Qui és el d. Bosch? On ha nascut i quan? On es troba? Tinc l'impressió que fou un funcionari de vides. Citat juvenil admirable i que interessa, molt aviat no solament als elements de Barcelona sinó a l'organització de D. Francisco. Els Himnes, Homenos de Maragall, les primeres excavacions, Observador, Schulten, els primers contactes amb Puig i Cadafalch i l'Institut. Comprensió i roses. El d. Duran i Sanpere parla de la primera exploració. He llegit al conjunt de Bosch, el Sr. Rada i Malagris, da, si potat de firma, però Rada, que era economista i diplomàtic, no sabia res d'aquests matèries. Després hi ha la càtedra, la formació d'una escola i d'una equip. Les polèmiques. Però aquesta polèmica que ja degenem conèixer als estudis universitaris, son per mi, manegui-ble. Després l'emigració i l'obra de Moxic, que tot hom diu que ha estat funcional. A Bosch, en un mot, l'heure de presentar com l'home que ha obert el camí i el pare de tot. Utileto un petit vort, que com parteixo.

Que us sembla? Estic segur que em podrien ajudar decisiuament. Tot el que us convingui de dir, serà dit per vos i tot el que no us convingui, per mi. Heure pagat una mica mica el tracte que heu donat.

To sol sempre a casa. Guisàis-me. Rebeu els millors records i l'agraïment de Josep Pla
Per la ha demadell tot els meus respects. Tant com per Francesc Regla i tot els amics.

Carta de Miquel Tarradell a Josep Pla del 17 d'abril de 1967

17. IV. 67

Sr. Josep Pla
Palafrugell

Estimat Sr. Pla:

Aquest matí he rebut la seva carta del 15, quan fa tres dies que torno a ser a València després del viatge a Orient. Naturalment que no he oblidat la conversa i el seu propòsit de fer un homenot Bosch Gimpera. Em sembla —podré donar-li'n dades concretes— que l'escola catalana de prehistòria, que Bosch creà, és una de les coses de la nostra cultura que podem presentar més seriosament i que han tingut més ressonància a Europa. Airejar això, que només sabem aquí quatre gats, és important, i va molt més enllà dels mesquins tripijocs dels savis. Molt més encara quan, malgrat tot, hem aconseguit de mantenir-lo més o menys bé, fins avui, a través del gran daltabaix dels últims vint-i-cinc anys. Precisament una de les coses que em feren decantar per la meva feina d'ara quan era estudiant a la Universitat de Barcelona fou la possibilitat de no deixar morir l'obra de Bosch. Eren els anys quaranta, estàvem ofegats i no es veia en molts anys cap possibilitat de fer una obra seriosa en altres camps que m'interessaven tant o més que no la prehistòria i l'arqueologia. Però em va semblar que des d'aquest recer «científic» aparentment innocu tindria moltes més possibilitats de treballar i, al cap i a la fi, de dir el que em semblés que no pas si em dedicava a altres menes d'estudis de lletres. Perdoni aquesta diguem-ne expansió, però així podrà entendre si en tinc d'interès, en el seu homenot, que pot 1) servir per a demostrar el pes d'aquest tipus extraordinari en tants aspectes, i 2) ser un dels matisos de la nostra supervivència cultural en aquests anys que correm.

Ara bé, puc preparar-li (i espero poder-les-hi enviar aviat) una sèrie de notes sobre Bosch. Però Bosch és «homenot» en tres camps: com a fundador de l'escola de prehistòria catalana, com un dels homes que crearen la Universitat Autònoma —que ha estat una de les aventures més considerables que s'han donat en aquest país en el camp cultural— i, per fi, com a conseller de la Generalitat durant la guerra i col·laborador d'en Companys. D'aquests dos darrers aspectes no en sé gairebé res, sobretot

de la part política del temps de la guerra. Ni sé si cal ficar-s'hi ara. En relació amb el primer, sí que crec que puc resoldre-li pràcticament tot, i potser valdria la pena de centrar-ho aquí, amb alguna indicació al cas de la Universitat Autònoma.

També podré donar-li dades de l'obra a Mèxic, encara que, tot i la seva importància, no es pot comparar a la que feu a Barcelona.

Vaig conèixer personalment Bosch Gimpera a París l'any 1950, quan ell era personatge de la UNESCO, cosa que li permeté de viure a París dos o tres anys, i jo hi estudiava. Des d'aleshores hi he tingut contacte constant, de manera que també puc parlar directament de l'home. I com que quan la persona que té al davant li interessa és capaç d'estar hores xerrant, m'ha explicat moltes coses dels temps de joventut. Podrà aprofitar tot això vostè, o aprofitar la part que li sembli interessant.

Records de la meva esposa, que li agraeix la salutació. Faré arribar a Fuster, Reglà i altres amics els records que m'envia. Ben cordialment, i disposi sempre del seu admirador i amic,

M. Tarradell

Carta de Josep Pla a Miquel Tarradell del 22 d'abril de 1967 (transcripció i imatge)

Mas Pla, 22 d'abril de 1967

Estimat amic Tarradell:

Rebuda la vostra carta, estem d'acord en tot. Deixarem la política per a més endavant si us sembla. De l'obra de Bosch a Mèxic, n'haurem de donar una notícia, em sembla. L'important és això nostre, l'escola catalana —i la permanent presència de Bosch, encara que invisible— en aquest país.

Davant del vostre treball, jo ho acceptaré tot sense la menor objecció i, al contrari, us en donaré les gràcies. No teniu idea del pes de sobre que em traieu i de la necessitat absoluta de fer aquest paper.

Si l'escriuiu i, concentrat, feu un esforç d'intel·ligibilitat fàcil a l'objecte de poder allargar la informació, penseu que jo no sé, amb detall, res. En fi, us estic molt agraït.

Sembla que Oliva ha situat la Palaiàpolis d'Ullastret en una terra que era un illot de l'estany del mateix nom. Confirmació de la cosa grega, que vós heu propugnat, al meu entendre, amb fonament.

Esperant les vostres notícies, rebeu —així com la Sra. Tarradell— els meus millors records i l'agraïment de

Josep Pla

Uxal, Adu, 22 de abril 1967.

L. Miquel Tarradell.

Valencia.
 Estimat amic Tarradell: Rebrda tu vortu carta.
 htem d'acord en tot. Seixare un tu politica
 per nos, endavant si us sembla. De l'obra de Bosch
 a Mexic, u havem de donar una noticia - en
 sembla. L'important es lo d'agui, l'escola
 catalana - i la permanent presencia de Bosch,
 encara que invisible - en aquest pais.

Devant del vortu treball, jo ho acceptari. Tot
 sense la menor objeio i al contrari: us en
 donare' les gracies. No tenni idea del pas de
 sobre que em traien i de la necessitat abso-
 luta de fer aquest paper.

Si escribis curt i concentrat, feu un esforç
 d'inteligi' l'utilitat facil a l'objecte de poder allar,
 per l'informacio. Penseu que jo no se, amb
 detall, res, tu fi, us estic molt agraït.

Sembla que Oliva ha situat la Paleopolis
 de Ullastret en una terra que era un illot
 de l'estany del mateix nom. Confirmacio
 de la cosa grega, que vos heu propugnat al
 meu entendre, amb fonament.

Esperant les vortu noties, veheu - aixis
 com tu tra Tarradell - els millors veients i
 l'agraïment de

Jordi Ptz

Entre els primers escrits de joventut de Miquel Tarradell
Articles publicats a *Ariel*, revista de les arts

Entre els primers escrits de joventut de Miquel Tarradell

Ariel, revista de les arts es va publicar de forma clandestina entre el 1946 i el 1951. Miquel Tarradell i Mateu en va ser un dels fundadors, i codirector juntament amb Josep Palau i Fabre, Frederic-Pau Verrié i Faget, Josep Romeu i Figueres i Joan Triadú i Font. Va ser una revista de gran qualitat que aspirava al manteniment de la cultura catalana en el camp de la literatura i de l'art. Hi van col·laborar escriptors de l'altura d'Espriu, Carner, Riba, Foix, Brossa, M. Manent, Pedrolo, Arderiu, Viñoli, Sagarra, F. Soldevila, Oliver, Fuster, Bofill i Ferro, Bosch Gimpera, Leveroni i un llarg etcètera. Hi trobem dibuixos inèdits d'Antoni Tàpies, Emili Grau Sala, Manolo Hugué, Joan Ponç, entre d'altres. I fins s'hi publicà alguna partitura, com una d'inèdita de Frederic Mompou.

La revista, la seva contextualització històrica, la seva prohibició i persecució, el seu impacte i transcendència han estat a bastament estudiats. Ara bé, allò que ens interessa aquí és el paper que hi va tenir el jove Miquel Tarradell, que amb vint-i-cinc anys en va ser un dels ideòlegs i promotors. No sols va fer la feina d'editor i de director en algun número, sinó que va ser ben actiu en la producció d'articles. Trobem col·laboracions seves en vuit dels vint-i-tres números que es van editar de la revista. Des d'un poema fins a articles de crítica d'art, passant per recensions de llibres, ens mostren una ploma apreciable, d'un jove actiu i ben relacionat dins del món de les lletres i les arts de la Catalunya de la postguerra. No hi ha dubte que Tarradell vivia la passió per la literatura i que tenia una gran sensibilitat per les arts plàstiques.

El seu poema «Adeu», publicat en el primer número de la revista, és prou digne, tot i que ell més tard evocà els fruits eixorcs de la seva etapa jove de poesia. En els articles de crítica d'art ja hi trobem idees suggeridores, algunes recurrents al llarg de la seva vida, com la reflexió sobre el temps. Així, a «Proximitat de Botticelli», pintor que considera fill d'un període de transició, el tema de com ens condiciona el temps en què vivim esdevé central: «No escollim el nostre temps, però hi vivim inscrits ineluctablement». O bé a «Una posició», en la reflexió sobre l'art modern es recrea en el dilema a cavall entre l'herència de les generacions més pròximes i l'aventura de la novetat a ultrança que projecta cap al futur i que ell resol en invocar la fidelitat a la Mediterrània. A «El valor de la pintura catalana actual», conclou que els catalans «tenim perfecte dret i moltes possibilitats d'esdevenir una de les Florències de demà». El valor extraordinari que troba en la novel·la de Narcís Oller és que acosta a la Barcelona i a la Catalunya de cent anys enrere d'una forma hàbil i vigorosa, impossible de trobar en cap altra aproximació.

El temps sempre va ser objecte de preocupació per a Miquel Tarradell. Sempre el va motivar aquest anar endarrere i endavant per a prendre perspectiva, per a poder entendre millor l'art, la cultura, els esdeveniments o la societat. Li va provocar emocions ben vives trobar possibilitats d'endinsar-se en el passat de forma fidel i directa. Aquests escrits de joventut de Miquel Tarradell i tota la labor d'edició darrere la revista *Ariel* el presenten com l'intel·lectual inquiet que era, capaç d'estar a gran altura no sols en la tasca d'escriptor o de gestor sinó també dotat de la gràcia en les relacions socials, que manejava amb el seu carismàtic do de gents.

Ens ha semblat, doncs, que reproduir els articles que va publicar a *Ariel* és una manera de fer-li justícia i mostrar la complexitat polifacètica de la seva personalitat.

Marta Prevosti

A D É U

OH mans, escarceres d'horitzons,
dels safirs matinals senyores. Pàl·lids
llacs on les ombres no han dormit. Pregons
sepulcres d'ambre dels silencis càlids.

Perdudes per coixí de les mirades,
plegades en un èxtasi de nit,
ales mig somniades, mig besades,
d'un món on cap paraula no s'ha dit.

Sóc presoner del vostre assenyalar,
del vostre gest – antic creador d'iris –
que ha deixat tan nu l'aire. Però enllà
d'aquella blanca escola de deliris

us inscrivíreu en l'eternitat,
mans, supremes al temps del comiat.

MIQUEL TARRADELL

«PAINTINGS AS A KEY TO PSYCHOANALYSIS» (títol d'un article de Harriet Janis, publicat també a *Art & Architecture*—febrer 1946) ve a ésser la divisa teòrica de tota l'obra daliniana que pren actualitat entre nosaltres amb els primers exemplars de *The Secret Life of Salvador Dalí* i la projecció de *Spellbound*, darrera sortida de l'empordanès a la pista cinematogràfica. L'actualitat de l'obra filmica de Dalí va lligada a la commemoració, aquest any, del centenari del Comte de Lautréamont: recordem les seves realitzacions parisenes en col·laboració amb Louis Buñuel, *Un chien andalou* (1927) i *L'Âge d'Or* (1929), en tants moments, fidels transcripcions en fotogrames del sadisme ducassià. Constatem, però, la superior plasticitat d'aquestes primeres cintes, sobreixents d'angoixa i romanticisme enfront de la transposició a plans retallats i sense atmosfera del tòpic manierista dalinià sotmès al sentit creador de Hitchcock en el film produït a Amèrica.

DÆDALUS

SOBRE JOAQUIM SUNYER

Un dia caldrà comentar amb extensió l'extraordinària tasca divulgadora duta a terme en terres d'Amèrica, i sota la bandera d'EDITORIAL POSEIDÓN, per Joan Merli, un dels nostres més actius promotors d'iniciatives artístiques al nostre món d'abans de la guerra. Des dels primitius fins a Maillol, són múltiples les referències a les nostres figures preeminentes que l'editora americana ha escampat en les seves obres. Ara, a més, per a una de les seves sèries de divulgació, on ja han aparegut estudis sobre Torres García i Arístides Maillol, POSEIDÓN ha encarregat a *Gaziel* un breu estudi que preceideixi una selecció de les obres més representatives del mig segle ininterromput de creació pictòrica del nostre Joaquim Sunyer.

DÆDALUS

Proximitat de Botticelli

AQUEST és el problema: no escollim el nostre temps, però hi vivim inscrits ineluctablement. L'obra d'un artista anirà sempre lligada al temps en què fou produïda,—per indentitat o per contrast. I sovint l'home d'època no serà comprès en ellò que té de més íntim i de més total fins que la seva obra pugui ésser esguardada des d'una altra època, l'íntima contextura de la qual tingui alguna afinitat històrica amb la seva. Ara ens sorprèn, en repassar els seus escrits sobre el Renaixement, la visió que de Botticelli tenien els estetes anglesos de fi de segle, que feren, d'altra banda, aportacions decisives per a la comprensió de l'art renaixentista italià. Walter Pater, considera encara Botticelli *un pintor de segon rengle*, i sempre hom té la sensació, en llegir els comentaris, que ell mateix restava sorprès al constatar l'admiració que li produïa.

Qualsevol de nosaltres es troba en una posició ben diferent. Però, ¿per què avui estem—i aquestes notes vénen a tomb en trobar-nos a l'entorn del mig mil·lenari de la seva naixença—en un moment apte, *en el moment*, per a comprendre Botticelli?

Vet ací una obra en el vèrtex de dos noms. Hom no s'explicava fa setanta anys com podia un artista com ell emmarcar amb *emblemes de l'Edat Mitjana* i amb *les seves estranyes draperies, una figura que ens recorda els nus impecables d'Ingres*. Fins fa relativament pocs anys, fins que els homes actuals s'han adonat que són, com Botticelli, fills d'un període de transició, d'un període entre dues portes, del gran florentí se'n podia captar aquell missatge de bellesa que es manté per damunt de tots els temps, i que és, en definitiva, el que ens interessa, però que no serveix per a explicar-nos totalment una obra.

És ara que ens podem adonar de com també viu en el gòtic aquest quatrecentista que, com tots els seus contemporanis, per dir-ho amb paraules de Petrarca, *ora guarda davanti, ora guarda addietro*. Contemplant-lo només en l'aspecte renaixentista, menys valorant, o més ben dit, desconeixent allò que en ell hi ha de medieval, mai no podia ésser comprès Botticelli, quedava intacta el seu més íntim secret. ¿Què sap, però d'aquest esguard les dues ribes des del centre del riu tumultuós l'home sòlidament instal·lat en una època, que té allò que abandona i allò que se li atança com una part indefugible com el seu mateix món? Aleshores calia explicar la duplicitat de les creacions botticellesques—duplicitat que no té res a veure amb les dues èpoques en què, des del punt de vista anímic, acostumen a dividir la seva vida els biògrafs—com una lluita entre la carn i l'esperit, entre la terra i el cel, entre les dones i els àngels, duplicitat que si bé no hi és absent, tampoc és tan abassegadora.

¡Quants pintors d'avui estan en una posició paral·lela a la seva! Per això sentim tan nostre, tan pròxim, aquest Botticelli creador de rares i meravelloses figures d'expressió indecisa, preses de la melangia de llur propi destí, devorades per un passat, que evidentment enyoren i per un futur que, massa llunyà encara, no podran gaudir mai. Però que rebutjant la teatralitat de la tragèdia es mantenen prodigiosament belles, per a lliurar el seu misteri, parcament, a aquells que tenen, també, els ulls afinats de tant esguardar les dues ribes llunyanes.

MIQUEL TARRADELL

UNA POSICIÓ

EN els darrers números d'ARIEL es publicaren dos articles sobre pintura que enfocaven el problema de l'art modern des de punts de vista oposats, gairebé contradictoris, i que han tingut la virtut de revifar la discussió a l'entorn del problema més viu i més actual que, en l'ordre estètic, tenim plantejat: el de la línia i el destí de l'art modern.

Deia l'escultor Manolo, seguint el seu costum d'enunciar les coses més decisives amb frases aparentment banals, que l'artista havia de procurar dues coses: *seguir la processó* i *no anar-se'n d'aquest món sense pagar*. Altrament: afegir la seva veritat a les veritats descobertes pels seus predecessors, i dir-la, *pagar-la*. Però no en tots els temps és possible seguir aquest programa de la mateixa manera, afegim nosaltres. Si en unes èpoques és possible de fer-ho, acceptant gairebé totalment l'herència de les generacions més pròximes, en unes altres dir la pròpia veritat equival a renunciar a moltes de les coses que ens ofereixen i que no responen al nostre sentit. I ve la gran aventura. La gran aventura que han emprès, dividits en múltiples escoles, els artistes actuals. Dolorosament sovint, banal masses vegades, intenten d'obrir finestres a un paisatge diferent, a un paisatge del qual avui encara desconeixem les línies.

És per això que han renunciat a la perfecció. Perquè la perfecció i la novetat no són, si no és per un meravellós atzar, agermanables. I avui ningú no podria afirmar que la perfecció radiqui en repetir les velles fórmules. La ruta de l'art dels nostres dies és més aviat la de fabricar les armes—crear una tècnica o eixamplar l'actual, i aconseguir una sensibilitat col·lectiva—, per a conquerir en el futur la perfecció que enyorem.

Ara: voler suposar que l'únic camí que té al davant l'artista modern és el de l'aventura, el de la novetat a ultrança, fóra absurd, suïcida. No tothom és per al risc ni cal que tothom s'arrisqui. Les velles fórmules tampoc són tan estrictes, ni tan encarcerades, ni tan lluny de nosaltres perquè les declarem totalment inservibles. El fet que puguin existir, afecten profundament la nostra sensibilitat, dues formes d'expressió antagòniques; l'una passat fet nostre, l'altra potser inici d'un nou estil, és la clau del sentit del nostre temps.

Què cal fer, doncs? Sovint en aquestes pàgines s'ha repetit el nom de la Mediterrània. Aquesta continuada evocació—i invocació—indica com sense renunciar a cap de les ardides i juvenívoles aventures modernes, restem fidels a la millor tradició estètica que a nosaltres, catalans, ens és oferta. I el convenciment que aquesta fidelitat podria contribuir a la superació d'allò que les tendències més modernes tenen de desllorigat i de vegades de monstruós. És aquest el secret? Però també el temps és l'amo d'aquest secret, com de tantes altres coses.

MIQUEL TARRADELL

Desembre de 1946.

Relleu de JOAQUIM ROS. Model en guix per a una de les peces d'orfebreria del nou tron.

LES ARTS PLÀSTIQUES EN EL MONTSERRAT ACTUAL

I. EL VALOR DE L'ESFORÇ MONTSERRATÍ

HA estat remarcat sovint que el Montserrat dels nostres pares i dels nostres avis tenia, entre la brillantor de les seves manifestacions religioses, cíviques i culturals, una faceta obscura: era l'aspecte de les arts plàstiques. Tot allò que de valor artístic s'havia acumulat durant segles en l'església i en el monestir, restà, després de la invasió napoleònica, reduït a unes quantes mostres museístiques. La treballosa tasca de reconstrucció s'efectuà en una època lamentable per a l'art religiós tant a dins com a fora del nostre país, i, altrament, sense un pla prèviament fixat. Seria injust de fer retrets a ningú. L'extraordinari esclat del Montserrat d'avui no podia, humanament, ésser previst fa un centenar d'anys, llavors que l'Abat Blanch deia que, ja que havia calgut un mil·lenni perquè el monestir hagués arribat al seu esplendor, en calia un altre perquè la reconstrucció total fos acomplerta. Així tots nosaltres hem conegut un Montserrat que a les innombrables valors que ofería al pelegrí no podia afegir-s'hi la contemplació d'aquell conjunt de produccions de tota mena d'arts plàstiques que la gran tradició catòlica ha posat sempre al servei del sentiment religiós i del culte.

En els nostres dies aquest estat de coses s'està modificant. Podem dir que es clou la reconstrucció de Montserrat amb un esforç continuat, vigorós, intel·ligent i

entusiasta per tal de dotar a la Patrona de Catalunya d'un estoig digne d'Ella i que no desdigni de la grandesa de la muntanya. El tron de la Verge, les diverses obres de pintura i d'escultura que s'han realitzat darrerament en el Monestir, la seva nova façana, la urbanització de les places i el pla d'enderroc i de construcció d'allotjaments, tot respon al desig de trencar amb la tradició del segle passat, fatal per a la grandesa del cenobi. Arquitectura, urbanística, escultura, pintura, orfebreria, cap de les arts no ha estat menystinguda en aquest esforç.

Un intent d'aquesta magnitud planteja el problema de la unitat del conjunt i de la línia a seguir. Mancant-nos una escola i un estil s'ha cercat, harmonitzant la natural i necessària independència de cada personalitat, una direcció. Una línia de plasticitat sòbria, sense desviacions, vinculada alhora a la llum i a la tradició del país, i a l'esperit de la Regla. L'empresa és difícil. Depassa els límits de les obres d'art dels nostres dies, destinades sobretot a la decoració i embelliment de les llars de famílies benestants. Cal un sentit de la grandesa; aquest sentit de la grandesa que tant i tant enyorem en els nostres mestres actuals. Però no és tan sols per als nostres artistes l'ocasió de llençar-se a una obra d'unes dimensions espirituals i materials poc freqüents, és també l'adquisició d'un compromís moral, ja que la mateixa importància de l'encàrrec obliga a crear una producció on el dinamisme de la història de l'art—el dinamisme de la història dels homes—es faci palès. És a dir, representa una ocasió perquè els artistes diguin la seva paraula com a homes d'avui. La capacitat de les actuals generacions de pintors, escultors, d'arquitectes serà judicada aquí. En el fons, i pels futurs visitants de Montserrat, hi serà judicada la nostra època. Val la pena, doncs, que cadascun dels elegits es llenci a entonar el seu cant amb una veu ardida i afinada.

Els benedictins de Montserrat, fidels a una tradició multiseular que ha fet de les catedrals i dels monestirs, en posar les arts al servei de Déu, una de les millors creacions de les arts plàstiques d'Occident, realitzen un esforç que ens plau de proclamar des de les pàgines de la nostra Revista, on es vol recollir apassionadament tot allò que en el camp de la inquietud estètica es produeix en el nostre país. Com a pòrtic d'uns articles on s'estudien diversos aspectes d'aquest esforç, ens plau també de manifestar—un vot i una esperança—de quina manera la iniciativa dels monjos pot contribuir a crear un llevat que salvi el nostre art de la monotonia i de la migradesa.

MIQUEL TARRADELL

NOTES SOBRE LLIBRES

Ferran Soldevila: HORRES ANGLESES. Segona Edició. Barcelona, 1947.

En les nostres lletres sempre hem patit d'una desproporció. La lírica,—i en menor grau la prosa de creació—el conte, la novel·la, hi senyoregen excessivament. Tenim pocs llibres d'assaig, de memòries, de viatges. Avui, circumstàncies externes a la vocació dels escriptors han agreujat el desnivell, ja de si prou considerable. Aquest fet, únicament, ja ens induiria a assenyalar com un esdeveniment la publicació de la segona edició de les *HORRES ANGLESES*.

Però el llibre té prou valor per ell mateix perquè l'admirem sense recordar-nos, per dir-ho amb la frase obligada, del buit que ve a omplir. Una prosa normal, justa, sòbria, cenyida, admirable, ens transporta a l'Anglaterra que conegué Ferran Soldevila, i ens la fa veure—i viure—en molts i diversos aspectes i matisos. L'autor ha volgut defugir, amb una intel·ligent prudència, les generalitzacions i les interpretacions brillants de l'ànima i de les costums dels anglesos. És la descripció d'un fet quotidià, la reproducció d'una breu, però significativa conversa, unes notes sobre paisatge, un agut comentari personal, allò que ens dóna, amb tanta precisió, el clima del país en aquest llibre.

Caldrà que un altre dia parlem, amb calma, de la figura literària de Ferran Soldevila, valorada evidentment per tots, però evidentment també obscurida en part per la seva mateixa extraordinària personalitat d'historiador. Perquè si en Ferran Soldevila tenim un poeta interessant i un dels millors prosistes catalans actuals, potser hi tenim, també, en potència, un novel·lista. Així ens ho fa creure la lectura de les *HORRES ANGLESES*, on trobem al costat del magistral domini de l'idioma, una penetració psicològica, una aguda gràcia de comentarista, una especial traça en la recreació d'ambients, i un interès per l'home, condicions, totes, decisives per a la creació novel·lística.

Guillem Colom: CANÇONS DE LA TERRA. Biblioteca les Illes d'Or. Palma de Mallorca, 1947.

Ens ha arribat, de Mallorca, un nou llibre—un nou pont—sobre la mar blava. I un llibre essencialment mallorquí, ja que si per una banda és escrit per un dels més dilectes representants de l'escola de la Illa, per l'altra es vincula doblement a la terra pel seu fons de cançó popular. Guillem Colom s'ha proposat

*cantar la cançó antiga amb una nova pietat, i sota aquest lema glossa i amplifica les velles, delicioses corrandes, les que han sorgit en les feines del camp i les que canta la marineria. Quan un parteix d'una vella cançó concreta, parteix de l'esperit de la vella cançó, i procura adoptar-ne l'aire, la mètrica i el lèxic fins allà on és compatible amb el criteri de l'escriptor culte. Llegint les *Cançons de la terra* de Guillem Colom ens arriba—i com ens hi adalitem!—el color i el perfum, la llum i la veu de la Illa encantada.*

M. TARRADELL

El valor de la pintura catalana actual

GENERALMENT, quan hom pregunta quin és el valor de la nostra pintura d'avui es troba amb dues respostes gairebé totalment contradictòries. Hi ha un grup que li concedeix un valor molt alt. L'integren els que s'enlluernen amb la quantitat de pintors i amb la facilitat de fruïció i d'assimilació que la gran majoria de les teles que s'exposen presenten per al contemplador no preparat. Una casolana satisfacció—que per altra banda no és pas exclusiva del món de les arts plàstiques—, els desborda i es declaren encantats de l'actual estat de coses. L'altre grup és als antípodes dels satisfets. Indignats per la comercialització i per la banalitat de l'ambient pictòric barceloní, molestats per la mateixa facilitat que als altres plau, i que ells creuen una simple conseqüència de la mediocritat i de la manca d'esforç per part del pintor, fent remarcar l'absència d'un nucli d'artistes més agosarats, més heroics, i fins, per què no?, més snobs, el grup dels descontents i dels protestataris si no és numèricament més fort, ho és per la vàlua de les persones que l'integren. *Tenim un dels millors conjunts de pintors de l'Europa actual*, sentireu dir. I seguidament, *La pintura catalana actual no representa res; està perduda*. Potser tot plegat és massa simple, excessivament precipitat. Deturem-nos-hi un moment. Les exposicions de Mir i de Nogués que hem vist a començaments d'aquesta temporada, pintors de gran volada i que marquen netament dos camins, dues posicions, fan aquesta meditació gairebé obligada i actualíssima.

Ara bé: si en proposem examinar el panorama de la nostra pintura en aquests darrers anys, és necessari fer una operació prèvia. Extirpar de la nostra memòria, si és que un pietós oblit no ho ha fet, automàticament, l'enorme allau de pseudopintura que ens inunda. Sense passar per un sedàs molt fi la producció, la visió que intencióssim obtenir seria deformada, falsa. Seria injustament depriment. Cal prescindir de tanta inèpcia, de tanta impotència trista, de tanta pueril presumpció, de tant esquifit esperit de botigueta passat a la pintura. En prescindir-ne no fem més que justícia a la pintura catalana, una simple operació d'asèsia, i ens posem, al mateix temps, en condicions d'esguardar el panorama general del moment en la mateixa posició estètica que ho farà, des de qualsevol posició estètica en què pugui estar situat, el futur historiador de l'art.

Tot seguit hem de formular-nos una pregunta essencial: respon l'actual pintura catalana a l'art del nostre temps? La resposta que s'imposa és, en línies generals, afirmativa. Si la pintura moderna segueix en essència dos camins, el de l'art abstracte i el que deriva del moviment impressionista, amb les tendències que el vitalitzen i el contradiuen, nosaltres tenim un lloc ben clar en cadascun d'aquests camins. Pocs noms en el primer. Però entre els que tenen pes en el món. La gran massa de pintors en el segon, que van des dels supervivents de la vella escola olotina que continuen aferrats a unes fórmules esgotades, fins als pocs homes nostres que han sentit el cubisme i les seves conseqüències.

I com a nucli central, dintre d'aquest simple camí, els hereus de la línia de Mir i de la línia de Nogués. Els Sagarra i els Riba, podríem dir, de la pintura. Els pintors de la facilitat i de la fuga, de la sang i dels ulls, i els pintors de la condensació i de les estructures, dels ulls i de la intel·ligència.

Hi ha, doncs, una matisació ben evident, unes gradacions per les quals tots els camps queden coberts. Uns grups són, això sí, més poc nodrits que no els voldríem. Els cercles estàtics són, contràriament, massa nombrosos. Així el panorama general té un clar accent de grisor i d'apaivagament. La nostra pintura tindrà més baixes per trist oblit, a la reraguarda, que no per heroica o imprudent caiguda a l'avantguarda, i això, com a joves, naturalment, ens dol. A l'avantguarda avui, curiós cas, només hi tenim capitans. Un aire general de conformisme arran de terra sura a l'entorn de les nostres sales d'exposició. Fins i tot, i aquest és el problema francament greu, el veritable perill, cada pintor no es llença dintre de la seva direcció i del seu temperament a extreure'n totes les conseqüències, tota la saba. Les poques excepcions ens alarmen encara més, perquè aleshores la comparació ens fa més lúcids. I és contra això que batallarem sempre des d'aquestes pàgines.

Però aquest perill tampoc no ens ha d'enlluernar. És el fruit d'un moment, i si el salvem aviat, no representarà més que un parell de dècades dintre del moviment pictòric contemporani. I no creiem que l'obra de Nonell i dels *Quatre Gats*, per exemple, pugui ésser considerada definitivament absent. Recents exposicions de joves de la nostra edat ens demostren com vibren i aspiren a altres camins.

En el fons, el problema de la valoració de la nostra pintura moderna pateix del dilema en què caiem en jutjar les nostres coses: o una supervaloració desafortada i entusiasta, o un derrotisme fora de lloc. També ací estem *entre la claudicació i la utopia*.

Cal col·laborar tant com sigui possible a airejar l'ambient, cal sotraguejar aquest món pictòric massa feliç d'ell mateix sense la por de caure en alguna possible, però no pas massa nociva, estridència; cal demanar als pintors consagrats més ànima, més esforç i més intel·ligència; cal, sobretot, salvar i orientar als joves. Però no oblidem, a l'hora dels judicis desoladors, que si algun aficionat a les estadístiques s'entretenia en marcar al damunt d'un mapa el lloc de naixement i de formació dels pintors que en els centres internacionals d'art, i especialment a París, han estat més estimats en aquests darrers vint anys, aviat la densitat relativa atrauria els ulls del possible contemplador cap a Catalunya.

Tenim, doncs, en la pintura una de les més rotundes manifestacions de la nostra personalitat. I també una de les columnes sobre les quals podem edificar la nostra futura grandesa. Perquè els petits països encara que sense girar l'esquena a cap de les novetats tècniques del món modern, hem de salvar-nos per l'esperit i per la qualitat. I així com fóra absolutament utòpic i fora de seny voler jugar a Nordamèriques, tenim perfecte dret i moltes possibilitats d'aspirar a esdevenir una de les Florències de demà.

MIQUEL TARRADELL

Octubre de 1947

LA PINTURA DE MALLOL SUAZO

DE tots els pintors catalans joves que resideixen al nostre país i que s'han revelat paral·lelament o després de la convulsió de 1936-39, Mallol Suazo és, avui, el que té una personalitat més definida. El seu nom, abans de la guerra, era pràcticament desconegut: havia entrat al món de les exposicions a les acaballes del *bon temps vell*, presentant una tela a l'Exposició de Primavera de l'any 1936. Dos anys després, de sobte, s'emportà l'atenció de tots els que podien tenir, en aquells dies difícils, una finestra oberta al panorama de les arts: obtingué el premi Nonell, el premi de pintura de la Generalitat, amb una tela encara incerta, però en la qual s'endevinaven, sense massa esforç, moltes de les condicions que posseeixen els pintors de raça. Després, i sobretot a partir de l'any 1942, Mallol Suazo s'ha anat definint, amb aquelles lògiques i inevitables vacil·lacions de pintor que comença, però sempre acusant una personalitat ben delimitada i seguint, en essència, un mateix camí.

La característica bàsica d'aquesta personalitat i d'aquest camí l'hauríem de cercar, a part de la valoració de les seves condicions naturals de pintor, en l'insubordinable refús que des del primer dia ha fet d'una banda del sentit intel·lectual i de l'altra de la tècnica pictòrica ascètica.

El món és construït, ens diuen les teles de Mallol Suazo, per una saba profunda, que després d'anys i anys d'atravessar la nostra sang esdevé càlida, malalta i preciosa. Aquesta saba se li infiltra als pinzells i penetra la seva pintura. És tot un món que podem o no podem acceptar, però que té una evident, inconfusible vigoria. Al servei d'aquesta força profunda—diem força, no ens atrevim a dir concepció—, d'aquest *pathos* que és la clau de la seva pintura, hi posa una pinzellada densa, oliosa, sensual. Som molt lluny dels colors plans, de les línies netes, de la rigorosa netedat intel·lectual de tants pintors de darrera hora. El de Mallol és un univers d'algues, no un univers de diamants. Què és més preciós?, podríem preguntar-nos si fos qüestió de triar. Però ací la tria no s'ha presentat, no podia presentar-se, per part del pintor. El seu temperament és tan clar que no podia esdevenir d'altra manera. Qualsevol intent de desviació potser l'hauria portat a encaixar dintre dels corrents més actuals, però hauria estat mortal, sense cap mena de dubte. Mallol Suazo no podria ésser mai un pintor deslligat absolutament de tot aire extraplàstic, no podria allunyar-se d'aquesta sang profunda que en ell pesa tant com els ulls i més que no la ment. La seva no és potser, diran els puritans, una pintura pura. És, això sí, la pintura d'un pur romàntic, prenent la paraula romàntic en el seu sentit més precís, despullant-la de tota reminiscència escenogràfica i vuitcentista. És, doncs, una pintura que no és actual, però que mai no deixarà d'ésser present.

Aquesta és la seva lliçó. El saber-se mantenir fidel a una personalitat precisa i autèntica per damunt del petit goig d'estar al rengle dels que es mouen dintre els corrents del temps, perquè cal que hi sien o perquè s'hi han llençat subreptíciament *no fos cas que quedéssim a l'ombra*. Definida la seva posició essencial, de la qual creiem que mai no sortirà sense risc greu, Mallol Suazo ha treballat noblement cercant mitjans d'expressió i camins. En aquest aspecte, en cadascuna de les seves exposicions hi ha hagut una novetat, uns intents, unes facetes apuntades, i de vegades aprofundides. Mallol està constantment en transició, i no és probable afortunadament que en un futur massa pròxim s'estabilitzi.

MIQUEL TARRADELL

NOTES SOBRE LLIBRES

Narcís Oller. LA BOGERIA. Biblioteca Literària Aymà, vol. I. Barcelona 1947. Un dels fets més greus amb que avui topa la nostra literatura és la última barrera que—quan ja ha

aconseguit saltar-ne tantes d'altres—el llibre ha d'atravesar per a arribar al públic. L'alt preu de la majoria de les obres literàries catalanes impreses en aquests darrers anys ha estat, —encara!—un factor d'aïllament entre els autors catalans i el públic normal. Un primer intent d'aproximar-los novament ha estat la *Biblioteca Selecta*. Ara la *Col·lecció Literària Aymà* inicia una nova i lloable acció en aquest sentit. Com a primer volum de la Col·lecció, que es proposa publicar novel·la, teatre i conte, s'ha escollit una de les novel·les més àgils de Narcís Oller: *LA BOGERIA*. No és ara el moment de parlar de Narcís Oller, el centenari del qual tingué no fa gaire temps eco en les pàgines de la nostra revista, ni de la posició de les joves generacions d'avui davant l'obra del més complet dels nostres vells novel·listes. Però si que voldríem deturar-nos un moment davant la pregunta: ¿fins a on trobarà actualment Oller el públic lector de les normals novel·les que es tradueixen ara, sovint poc consistents, però fruit de literatures en plena maduresa?. És possible que observi, en aquestes construccions novel·listiques en les quals Narcís Oller, gairebé sense precedents, havia de bastir des dels fonaments a la taulada, la manca de tècniques i de modalitats constructives familiars als lectors dels nostres temps. Però per altra banda les novel·les de Narcís Oller tenen per al lector del mil noucents quaranta vuit un valor extraordinari: són la pintura de la societat d'una època que avui ens interessa enormement. La Barcelona, la Catalunya dels nostres avis no la trobem en cap obra literària descrita d'una manera tan vigorosa i tan hàbil.

En *LA BOGERIA* mateix, que no és de les més característiques en aquest sentit, quin inconfusible to d'època, malgrat tot!. La mateixa impuresa de l'idioma en les converses té el seu atractiu: són uns barbarismes morts i ara ja inofensius, que ens fan somriure com una arma vella i atrotinada que antany hagués usat un nostre enemic. I les poques referències sempre breus, que no trenquen l'agilitat de la narració, però que la situen amb molta força, contribueixen a donar un especial valor per al lector d'ara a les obres de l'Oller, valor que no trobem en les novel·les rurals que s'escriuen en la mateixa època, i que prenen molt sovint un to intemporal.

Un pròleg concís i agut de Maurici Serrahima, gran coneixedor de l'obra de Narcís Oller, fa del volum que comentem un llibre orientador.

M. TARRADELL

Homenatge a Miquel Tarradell (1920-1995) en ocasió del centenari del seu naixement

Miquel Tarradell (1920-1995) fou un dels grans intel·lectuals catalans del segle xx. Home de caràcter polifacètic, feu grans contribucions al coneixement del passat a través de l'arqueologia —va ser catedràtic d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica a les universitats de València (1956-1970) i de Barcelona (1970-1988), a més de director del Servei d'Excavacions del Protectorat espanyol al Marroc i del Museu de Tetuan (1948-1956)—, però també fou un escriptor reconegut amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1977), i un lluitador incansable per la normalització de la llengua i la cultura catalanes en tot el seu àmbit territorial, els Països Catalans, denominació que va contribuir a popularitzar i difondre. En reconeixement a tota la seva activitat científica i civiocultural, la Generalitat de Catalunya li va atorgar la Creu de Sant Jordi l'any 1982.

El centenari del naixement de Miquel Tarradell constitueix un motiu excel·lent per recordar i homenajar la seva figura, però també per completar-ne el coneixement. En efecte, tot i que ja ha estat glossada en treballs diversos —sovint, però no únicament, pels seus alumnes valencians i barcelonins—, molts aspectes de la seva obra i de la seva personalitat mereixen encara una anàlisi original i aprofundida, que és el que es presenta a la primera part d'aquest volum amb una sèrie de «retrats per a una biografia», títol que, com podrà observar el lector atent, no és ni casual ni original.

També calia avançar en la publicació de l'obra inèdita de Miquel Tarradell. En aquest cas, i tenint en compte les limitacions d'espai i de format, s'ha considerat d'interès prioritari donar a conèixer les memòries inèdites del nostre personatge. Són inacabades, cal advertir-ho, però, entre altres aspectes, constitueixen el retrat magistral d'un barri —la Barceloneta d'abans de la guerra de 1936-1939— del qual no queda res amb la fesomia social i cultural que es descriu en aquest text, i també aporten una visió original i impactant de la misèria —no només material— en què es vivia a la Zamora de l'any 1939, on Miquel Tarradell feu el servei militar. Aquestes «Memòries del meu temps», juntament amb el text biogràfic de Tarradell sobre Pere Bosch Gimpera, que va ser en gran part reproduït per Josep Pla en el seu «Homenot» sobre el fundador de l'escola d'arqueologia catalana, permeten valorar en la justa mesura un talent literari extraordinari.

Finalment, s'han reproduït les contribucions de Miquel Tarradell a la revista clandestina *Ariel* (1946-1953), de la qual fou cofundador, on es manifesta novament la seva vocació literària, però també —i encara més— l'amplitud dels seus coneixements i dels seus interessos intel·lectuals.

9 788499 656250